

ԽԱԶԵՆԻ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
X-XVI դարերու

ԵՐԵՎԱՆ
1975

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Б. А. УЛУБАБЯН

КНЯЖЕСТВО ХАЧЕНА В X-XVI ВЕКАХ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1975

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄԱՌԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(48.925)
11-38

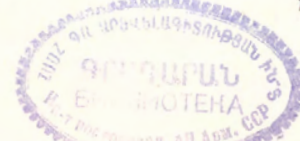
Բ. Ա. ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

ԽԱԶԵՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ X-XVI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

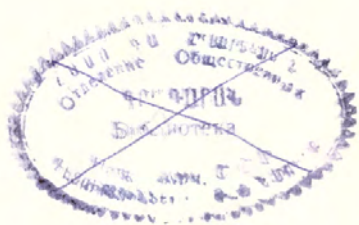
1354

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1975

Մենագրությունը նվիրված է հայ ժողովրդի պատմության միջնադարյան շրջանի համարյա շուտամոռացված պորթլեմներից մեկին՝ հաշենի իշխանության պատմությանը: Մատենագրական, վիճադրական ու ձեռագիր նյութերի քննությամբ ներկայացված է հաշենի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային վիճակը X—XVI դարերում:

27321

10601

Ու 703(02)—75

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1975.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

հաշենի իշխանությունը միջնադարյան Հայաստանի վարչա-
ֆազական խոշոր կազմավորումներից էր և իր նշանակա-
լից դերն է ունեցել ինչպես հայ ժողովրդի պատմության մեջ, այն-
պես էլ նրա մշակույթի զարգացման գործում: Բավական է հիշել,
որ ոչ միջնադարի հայ իրականության մեջ հաշենն այն միակ
մարզն էր, ուր դեռևս պահպանվում էին ազգային-պետական կազ-
մավորումները, որոնք պայմարում էին եկվոր ասպատակիչների
ու բռնակալների դեմ: հաշենն էր, որ հարևան Սյունիքի հետ միա-
սին հանդիսացավ XVII—XVIII դդ. հայ ազատագրական շարժում-
ների օրրանը:

Ընդհանուր առմամբ բաժնր զնահատելով նրա այս դերը, մեր
պատմաբանները ցայսօր հանգամանալից ֆննության չեն ենթար-
կել հիշյալ իշխանության պատմությունը, հստակ պատկերացում
չկա նրա գոյացման հանգամանքների, գոյատևման դարձդարձում-
ների և այլ կարևոր հարցերի մասին: Եղած վարձերը (Մակար Եպ.
Բարխուդարյանցի և Կարապետ Եպ. Տեր-Մկրտչյանի զգեբեր),
առաջինները լինելով, չեն ընդգրկում իշխանության մասին եղած
աղբյուրագիտական ամբողջ նյութը և հետո են այսօրվա պատմա-
գիտության պահանջները բավարարելուց:

Ձեռնարկելով հաշենի իշխանության ուսումնասիրությանը՝
մեր առաջ նպատակ ենք դրել ի մի հավաքել հաշենի ավյալ ժամա-
նակաշրջանի կյանքին վերաբերող նյութերը և նրանց հիմքի վրա
շարադրել երկրամասի իրական պատմությունը:

հաշենի իշխանության պատմությունը հայ ժողովրդի ամբող-
ջական պատմության կարևորագույն օղակներից մեկն է: Այդ իշ-
խանության դերը մեծ է առավելապես նրանով, որ այն հանդիսա-
նում է Հայոց արևելից կողմանց Առանշահիկ նախարարական-քա-
զավորական հարստության անմիջական, բառացիորեն՝ շրնդմիջ-

ված ժառանգն ու հետևորդը իր ավանդական հողի վրա: Իսկ երբ նկատի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ ուշ-միջնադարյան Հայաստանում, քաքար-մոնղոլական զավթիչների, ապա նրանց հետ-մերով եկած ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու քուրբների կործանա-րար հարվածների տակ, ոչնչացել էին հայկական իշխանություն-ները, և խաչներ համարյա միակ վայրն էր, ուր պահպանվում էին հայ պետականության բեկորները, և ուր դեռևս բուրբոն էին մնում հայոց փառափառ ազատության կայծերը, ապա լիովին պարզ կդառնա խաչների դերը համահայկական պատմության համար: Հենց այս գիտակցությամբ էլ մենք ջանացել ենք ցույց տալ հայ պետականության, հայոց փառափառ անկախության մի հատ-վածի իրական-պատմական կենսագրությունը, որ լի է ազգային ինքնության պահպանման, հայրենի փառափառ, մշակութային կյանքի վերելքի ու առաջընթացի համար մղված պայքարի դը-րագներով: Հենց սոցիալ-փառափառ այս նախադրյալներն էլ հիմք հանդիսացան հայ ժողովրդի ուսական կողմնորոշման հա-մար: Հեռանկարային մի կողմնորոշում, որն սկզբնավորվելով Սյունի-Արցախյան լեռնաշխարհում՝ XVIII դարում ազատագրա-կան շարժումների փայլուն դրսևորումներ ունեցավ և, միաձուլվե-լով համաանդրկովկասյան բուհումների հետ, XIX դարի սկզբնե-րին հանգեցրեց Անդրկովկասի, այդ րվում և Արևելյան Հայաս-տանի միացմանը Ռուսաստանին:

ՀԵՂԻՆԱԿ

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ն Լ Ի Բ

ԱԿՆԱՐԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶՐԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

«Խաչեն» անունով դարեր շարունակ կոչվել է հին Արցախ նա-հանգի նախալեռնային ու լեռնային այն տարածքը, որն ընդգրկում է Հայկական ՍՍՀ Սևանա լճի արևելյան ափերը, Աղբեջանական ՍՍՀ կաղմի մեջ մտնող Մարտակերտի, Լաչինի, Քելբաջարի, Շուշի-վա, Ստեփանակերտի, Մարտունու, Աղդամի, Շահումյանի շրջ-անները: Այս տարածքի վրա միջնադարում (X—XVI դդ.) անընդ-մեջ տիրություն արած իշխանություններ և նրա հյուսիսի պատմու-թյունը շարադրելու համար օգտվել ենք հետևյալ աղբյուրներից. ա) Պատմիչների ու ժամանակագիրների ստեղծագործություննե-րը, բ) Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, գ) Վիմակա-նի շախմատի խաղի մշակույթի հուշարձանները, պատմա-կան վավերագրերը, պատմագիտական, բանասիրական և դանա-ղան այնպիսի ուսումնասիրությունները, որոնք անմիջապես կամ հարևանցիորեն վերաբերում են մեզ հետաքրքրող ժամանակա-շրջանի պատմությանը, հոգևոր ու նյութական մշակույթի պատ-մության այս կամ այն հարցին:

Պատմիչների ու ժամանակագիրների երկերից անգնահատելի նշանակություն ունեն հատկապես այն ստեղծագործություննե-րը, որոնք գրվել են Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում ծնված ու ապ-րած հեղինակների ձեռքով: Նրանք ժամանակակիցի և ականա-տեսի քաջատեղյակությամբ ներկայացնում են երկրամասի վա-րա-քաղաքական վիճակը, պատմական դեպքերի ու դեմքերի մա-սին հաղորդում են ստուգապատում տեղեկություններ: Այդպիսի

հեղինակներից են Մովսես Դասխուրանցին¹, Մխիթար Գոշը, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Վարդապետ Արևելցին, Գրիգոր Պատմիչը, Մխիթար Այրիվանցեցին և Ստեփաննոս Օրբելյանը:

Պատմական գեպքերի ու իրողությունների մանրամասները պարզելու համար կարևոր նշանակություն ունեն ժամանակագրական բնութքի, սովորաբար ոչ ծավալուն այն աշխատությունները, որոնց հեղինակները ևս նկարագրվող գեպքերի ժամանակակիցներ են²: Նրանցից կցանկանալինք առանձնապես հիշատակել Մխիթար Գոշի գրչին պատկանող մի ստեղծագործություն, որը հրատարակվել է «Կաթողիկոսը և դեպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժբ դարու» վերատպումով³: Այս աշխատության⁴ բանասիրությանը հայտնի երկու ձեռագիր-ընդօրինակություններ կան, մեկը՝ Վենետիկի Մխիթարյան միապատկանության մատենադարանում (ձեռ. № 1237), մյուսը՝ Ջամատի Սուրբ Աստվածածին վանքի գրարարանում (ձեռ. № 8): Ղ. Ալիշանը առաջինը հիմք ընդունելով այն հրատարակել է և հաղորդել, որ «Հեղինակն իր Դատաստա-

1 «Պատմության Աղուանից աշխարհին» երկը հայտնի է որպես Մովսես Կազանկապետու ստեղծագործություն: Սակայն նկատի առնելով, որ «Պատմության» ու իր հեղինակի մասին ստույգ տեղեկություններ հաղորդող մեր միջնադարյան աղբյուրները երկի հեղինակ կամ վերջնական շարահարկը են համարում Մովսես Դասխուրանցուն (տե՛ս Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսը և դեպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժբ դարու. Ղ. վ. Ալիշան, Հայագալուստ, Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 384, Վանական վարդապետն իր «Պատմական համառոտ դիտելից»-ի մէջ. «Հայագալուստ», Ա, էջ 274, հարցի հանգամանալից քննությունը՝ Ներսես վ. Ալիշան, Մովսես Դասխուրանցի (կոչված Կազանկապետ) և իր Պատմություն Աղվանից, Վենետիկ, 1970, էջ 21—49), մենք հարմար ենք գտնում «Պատմության» վերջնական բնագրի հեղինակ համարել Մովսես Դասխուրանցուն (րացի այն գեպքերից, երբ պետք է վկայակոչենք Կազանկապետու առնումով հրապարակված աղբյուրները):

2 Ժամանակագրությունները հրատարակված են Վ. Ա. Հակոբյանի կողմից. տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. Ա, Երևան, 1951 (այսուհետև՝ «ՄԺ, Ա»), հատ. Բ, Երևան, 1956 (այսուհետև՝ «ՄԺ, Բ»):

3 Տե՛ս Ղ. վ. Ալիշան, Հայագալուստ, Բ, էջ 361—362, 384—392, անգլերեն թարգմանությամբ՝ J. P. Dasset, The Albanian Chronicle of Mchitar Goş, BSOAS, XXI, 13, 1958, էջ 472—490, ուսերեն՝ Мхитар Гош, Албанская хроника, предисловие, перевод и комментарии З. Н. Бунятова, Баку, 1960. Սույն երկը կա՛մա Գավիանիների թարգմանությամբ, առաջարկում, ծանոթագրություններով լույս է տեսել նաև վրացերեն («Վրաց աղբյուրագիտություն», Թբիլիսի, 1968, էջ 27—49), որի հանգամանքների հետ ծանոթանալու համար մեզ օգնել է Պատմության ինստիտուտի աշխատակից Հ. Մկրտումյանը:

նաղբյուրը վերջաբան հիշատակարանին կցած է այս գրվածք⁴: Համարաբար հետազոտում այն ընդունվել է որպես մի սովորական հիշատակարան և չի արժանացել գիտական քննության: Եվ, ի պատիվ Հ. Մանանդյանի, պետք է ասել, որ առաջին անգամ նա է իր «Փննական տեսություն...» մեջ լայնորեն օգտագործել Գոշի սույն ժամանակագրությունը՝ համոզված, որ միայն նրանում են պահպանվել XII դարի խաչների, Վրաց թագավորության և Գանձակի ամիրայության վերաբերող «կարևոր ու մանրամասն տեղեկություններ, որ հայտնի չեն այլ աղբյուրներից»⁵:

Արժանահավատ աղբյուր են նաև Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հիշատակարանները⁶, որոնցում արտահայտություն են գտել XII—XIII դարերի խաչների վերաբերող մի շարք նախնական փաստեր:

Ուսումնասիրության մեջ օգտագործել ենք նաև օտար աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Այդպիսիք են՝ Համգալայի Ղադվիխիի, Իբն ալ-Ասիրի, Միքայել Ասորու, Արու-Ֆարաջ Գրիգորի (Բար Հերրայոս) և այլոց երկերը, ինչպես նաև վրաց «Քարթլիս ցխովրեբան» ու այլ ժամանակագրություններ: XV—XVI դդ. խաչների վերաբերող նյութերի շարքում առանձնահատուկ տեղ են գրավում Պարսից արքունիքի հրովարտականները, որոնք պահվում են Մաշտոցի անվան մատենադարանում: Նրանց վրա միշտ էլ ուշադրություն են դարձրել հայագետները՝ սկսած Մարգիս Զալալյանցից մինչև մեր օրերի հետազոտողները, առանձնապես Հակոբ Փափազյանը⁷:

Ձեռագրաց հիշատակարանները, հիրավի, վստահելի ու հարուստ աղբյուրներ են անցյալի պատմական իրականությունը առավել հանգամանորեն քննելու համար: Հիշատակարանների գնահատականը միանգամայն ճիշտ է տվել նրանց լավագույն գիտակ Գարեգին Հովսեփյանը: Նրա պատկերավոր խոսքով՝ «...այն փոք-

4 Ղ. Ալիշան, Հայագալուստ, Բ, էջ 384:

5 Հ. Մանանդյան, Փննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Գ, Երևան, 1952, էջ 39:

6 Տե՛ս նաև Մ. Գոշի «Ժամանակագրությունը», որը մենք թարգմանել ենք աշխարհաբար և գրել հանգամանալից ծանոթագրություններ (ձեռագիր):

7 Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր, I, «Հրովարտական», պրակ Ա (Ժե—ԺԶ դդ.), կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1956, պրակ Բ (1601—1650), կազմեց Հ. Գ. Փափազյան, Երևան, 1959, Բ, «Կարվածագրեր», պրակ Ա, կազմեց Հ. Գ. Փափազյան, Երևան, 1968:

ըրկ հիշատակարանները իրենց բազմատեսակ մանր տեղեկություններով մոզահիկի գույնզգույն քարեր են, որոնցից արվեստագետը ի մի բերելով և օգտագործելով հարկավորը յուր նպատակի համար, կազմում է գունաղարդ, կենդանի և զեղարվեստական պատկեր: Այդ աղբյուրները առանձին արժեք ունեն, որովհետև նրանցից շատերը նույնիսկ սկզբնական, այսինքն՝ ականատես կամ անանշալուր մարդկանց հաղորդագրություններ են, որոնք պատմության ուսումնասիրության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն⁸:

Խաչենի իշխանության մեջ մտնող գավառներում ընդօրինակված բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարաններ տպագրվել են Գաբրիել կաթողիկոսի կազմած ժողովածուի Ա հատորում (որն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև XIII դարի կեսը) և է. Ս. Խաչիկյանի կազմած ժողովածուներում, որոնք ընդգրկում են XIV—XV դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները⁹:

Գաբրիել կաթողիկոսի ժողովածուն, որը միայն առաջին գիրքերն է նախատեսված բազմահատորյակի, կազմված է առաջարկվող նյութի բազմակողմանի քննությամբ և օժտված է այն առավելությամբ, որ ընթերցողը հնարավորություն ունի ծանոթանալու յուրաքանչյուր հիշատակարանի (նաև ձեռագրի) ու նրա հաղորդած նյութի բոլոր մանրամասներին, տեղեկանալու լրացուցիչ անհրաժեշտ աղբյուրներին ու գիտական գրականությանը: Իսկ Լ. Ս. Խաչիկյանի ժողովածուները, որոնք հիմնականում ներկայացնում են հիշատակարանները և երբեմն (միայն անհրաժեշտության դեպքում) ծանոթագրում այս կամ այն հանգամանքը, օժտված են մի այլ խոշոր արժանիքով: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի ընդարձակ առաջաբան, որը հետադոտում է հատորի հիշատակարանների ընդգրկված ժամանակի Հայաստան աշխարհի քաղաքական վիճակն ու սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Առաջաբանում ժամանակաշրջանի կարևորագույն անցուղարձերը քննվում են ոչ միայն ներկայացվող հիշատակարանների պարունակած տվյալներով, այլև հարա-

կից նյութերի, հրապարակի վրա եղած ալլեալլ աղբյուրների ու պատմաքննական հետազոտությունների լայն օգտագործմամբ: Եվ ավելորդ է ասել, որ այսքանից հետո արդեն անհամեմատ հեշտանում է հիշատակարանների հաղորդած նյութի անսխալ ընկալումը:

Օգտվել ենք նաև ուրիշների հրատարակած ձեռագրաց ցուցակներից, ինչպես նաև Սարգիս Զալալյանցի, Ղևոնդ Ալիշանի, Մակար Բարխուտարյանցի, Համազասպ Ոսկյանի և այլոց աշխատություններում հրապարակված հիշատակարաններից¹⁰, ինչպես նաև Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերից: Վերջիններից օգտվել ենք՝ երբեմն նաև համառոտակի նկարագրելով ձեռագրերը, եթե, իհարկե, նրանց մասին առաջին անգամ է խոսվում հրապարակով:

Վիմակա՞ն արձանագրություններն առհասարակ ամեն մի պատմության, մասնավորապես ներկա աշխատության քննությանն առարկա շրջանի պատմության համար րացառիկ նշանակություն ունեն՝ որպես գրչական աղավաղումների ու եղծումների շեղարկուն: Երբեմն համապատասխան աղբյուրներ: Հայտնի է, որ հայկական վիճված ամենահավաստի աղբյուրներ: Հայտնի է, որ հայկական վիճված ամենահավաստի աղբյուրներն արժանահավաստ հսկայական նյութ են տվել մեր պատմահայր Խորենացուն, Կիրակոս Գանձակեցուն, Ստեփանոս Օրբելյանին և հետագա դարերի մեր մի շարք պատմիչներին ու ժամանակագիրներին: Կիրակոսի Պատմության մեջ իրենց անփոփոխ բովանդակությամբ, սակայն մատենագրական խմբագրության ենթարկված՝ տեղ են գտել Խաչենի հոգևոր երկու կենտրոնների՝ Դագի վանքի ու Գանձասարի կաթողիկե տաճարների կառուցումներին վերաբերող արձանագրությունները, ինչպես նաև Գողթանքի շինարարության հանգամանքները պատմող վիճված գրքերը, որը հիմնականում արձանագրում է Վերին Խաչենի կամ Հաթերի իշխանազունների օժանդակությունը վանքի կառուցման գործին:

Դժբախտաբար ո՛չ բոլոր վիճագիր արձանագրություններն են մեզ հասել: Նրանց մի մասը, բաց երկնքի տակ, ենթակա արևի ու մթնոլորտային տեղումների ավերիչ ուժին, քայքայվել է, ջնջվել: Շատերը ոչնչացվել կամ անհետացել են:

Խաչենի տարածքի վիճագիր արձանագրությունները մինչև այժմ գիտական պատշաճ հետազոտության չեն ենթարկվել: Հարկ ենք համարում այստեղ ավելի հանգամանորեն խոսել ինչպես այդ

10 Նշել ենք բոլոր այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել ենք:

8 Դառեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, Հառաջաբան, էջ ԺԴ:

9 ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950 (այսուհետև՝ «ԺԴ»), ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն I (1401—1450), Երևան, 1955 (այսուհետև՝ «ԺԵ, Ա»), մասն II (1451—1480), Երևան, 1958 (այսուհետև՝ «ԺԵ, Բ»), մասն III (1481—1500), Երևան, 1967 (այսուհետև՝ «ԺԵ, Գ»):

հշույթի, այնպես էլ նրա հավաքողների հետազոտական փորձերի մասին:

Սաշենի տարածքում գտնվող վանքերի ու խաչքարերի արձանագրությունները հավաքելու գործին առաջին անգամ ձեռնարկել է Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանցը: Նրա 1718 թ. ընդօրինակած արձանագրությունները հիմնականում Գանձասարից, Սաթրավանքից ու Գաղի վանքից են, Սաշենի իշխանության հոգևոր այդ երեք կենտրոններից և անմիջապես նրանց շրջակայքից¹¹: Հավաքածուի վերջում Եսայի կաթողիկոսը հենց իր իսկ ընդօրինակած արձանագրությունների հիման վրա փորձել է տալ Սաթրավանքի (Սաթրավանքի տերերի) տոհմաբանությունը՝ սկսած Դուի իշխանուհուց (XII դ. վերջը—XIII դ. սկիզբը) մինչև XV դարը, երբ Սարա ճյուղն իր հերթին բաժանվում է երեք նոր ճյուղի¹²: Հետագայում ցույց կտանք, թե լրացուցիչ տվյալների բացակայության պատճառով ինչպիսի թյուրիմացություն է սպրդել Եսայի կաթողիկոսի գծած տոհմաբանության մեջ, որը և կրկնել են հետագա ուսումնասիրողները: Սակայն մեզ հասած տետրակի ընդօրինակությունների համեմատությունը առկա բնագրերի հետ՝

11 Եսայի կաթողիկոսի ձեռագրի մասին խոսում են հետազոտողներից ու բանասերներից ոմանք՝ Սարգիս Ջալալյանցը (Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիփլիս, 1848, էջ 200), Հ. Շահաթունյանցը (Շահաթունյանց Յովհաննէս կաթողիկոս, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ դառաւոցն Արարատայ, Կ. Ք, էջմիածին, 1842, էջ 356—358), Խ. վ. Գաղ-յանը (Թոփճեան Հ., Յուցակ ձեռագրաց Սաշիկ վ. Դադեան, մասն Ա, Վ. պատ, 1898, էջ 89), Կարապետ կաթողիկոսը (Կարապետ կաթողիկոս, Դուփյանք և Մե-լիք-Շահնազարյանք, Նյու Յորք հայ մեկրություն մասին, պրակ Բ, էջմիածին, 1914, էջ 48): Սակայն հայտնի չէ, թե այժմ այն որտեղ է գտնվում: Նրանից կա-տարված երկու ընդօրինակություններ պահվում են Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ մեկը 9923 թվահամարի տակ՝ արտագրված Հովհաննես Գրի-մեցու ձեռքով, մյուսը՝ 7821 թվահամարի տակ, որի արտագրողը հայտնի չէ: Առաջինը, ամենայն հավանականությամբ, բնագրի լրիվ ընդօրինակությունն է, ինչպես պետք է ենթադրել արտագրողի հիշատակարանից, որի մասին կիսոսնե-րից հետո:

№ 7821 ձեռագիր-ընդօրինակությունը, որը ևս համարյա լրիվ ընդգրկում է Եսայի կաթողիկոսի տետրակի բոլոր արձանագրությունները, անմիջապես կա-տարված է բնագրից, որովհետև ընդօրինակողը առաջին էջի վերևում նկարել է կաթողիկոսական կնիքը՝ նշելով, որ բնագրում կնիքը հենց այստեղ էլ գտնվել է: Մեյս ձեռագիրը, Պ. Հ. Հակոբյանի կարծիքով, ընդօրինակված է «Շահաթուն-յանցի համար 1830-ական թթ.» (Պ. Հ. Հակոբյան, Հայկական վիճադրեր և իս-շատուր Աբովյանը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 2, էջ 45):

12 Ձեռագիր № 7821, էջ 2 ա, բ:

ցույց է տալիս, թե հոգևոր ու քաղաքական նշանավոր գործիչը որքան ճիշտ ու անթերի է արտագրել արձանագրությունները, ո-րոնք և հիմնականում անփոփոխ մտել են վիճաբանագետներ Հովհ. վարդապետ Շահաթունյանցի, Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալ-յանցի և այլոց գրքերը¹³:

1821—22 թթ. ամենայն հայոց կաթողիկոս Եփրեմը, նախկին գահակալ, իսկ այդ ժամանակ արդեն վիրահայոց թեմի արքե-պիսկոպոս Ներսես Աղտարակեցու, ինչպես նաև ուրիշ հոգևորա-կանների ուղեկցությամբ, շրջագայում էր Հայաստանի հյուսիս-արևելյան նահանգները¹⁴: 1822 թ. հունիսին թափորը ժամանում է Գանձասար¹⁵ և, հավանաբար, կաթողիկոսի կարգադրությամբ, թափորի մասնակից ու վեհարանի զրազիր Հովհաննես Դրիմեցին ամենայն բարեխղճությամբ արտագրում է Եսայի կաթողիկոսի տետրակը: Ահա թե այդ առթիվ ի՞նչ է գրել Հ. Դրիմեցին մեզ հա-սած իր ընդօրինակության հիշատակարանում. «Յամի տեան 1822 յամսեանն յովիսի մեկին ընդ սրբազան Եփրեմ կաթողիկոսին մինչ էսք ի Գանձասար հրաշալի վանս, տեսի զբազում վանորէից, եկեղեցեաց և խաչից հնագոյն արձանաց օրինակս ժողովեալս ի միում հին տեսար ձեռամբ Եսայի կաթողիկոսին Աղուանից ի թուա-կանութեան հայոց ՌՃԿԷ (1718), զոր և օրինակեցի կրկին իմով ձեռամբ: Խ. Ժ. Յոհաննէս կաթողիկոս երբեմն զրազիր սրբոյ էջ-միածնի»¹⁶:

Սաշենի վիճական արձանագրությունների հաջորդ արտագրու-թյունը բնագրից պետք է կատարած լիներ Եփրեմ կաթողիկոսի շքախմբի մյուս մասնակիցը՝ Մեսրոպ սարկավազ Թաղիադյան-ցը, որն իր ճամփորդությունների գրքում, խոսելով արցախյան շրջ-ապայության մասին, հաղորդում է հետևյալ աներկբայելի տեղե-

13 Յովհաննէս Եսայ. Շահաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ դառաւոցն Արարատայ, հատ. Բ, էջ 356—382: Սարգիս արքեպ. Ջալա-լյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, էջ 183—195, մասն Բ, Տիփլիս, 1858, էջ 222—234 և հտգ. (Բ հատորի հրապարակումներն իր հա-վաքածն են):

14 Յովհաննէս Դրիմեցի, Պատմութիւն հուշակաւոր վանից Հաղբատայ Սուրբ Նշանին, Վիեննա, 1965, էջ 135—136: Նույնը ավելի հանգամանորեն՝ Ալեքսանդր Գ. Նիքիցյանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դա-րում, մասն Ա (1800—1832), Թիֆլիս, 1894, էջ 189—192 և հտգ.:

15 Յովհաննէս Դրիմեցի, Պատմութիւն հուշակաւոր վանից Հաղբատայ Սուրբ Նշանին, էջ 135—136:

16 Մատենադարանի ձեռ. № 9923, էջ 2ա:

կույթունը. «Աստանօր (Արցախ-հաշենում—Բ. Ու.) հրամանա-
ներսիսի շրջեցայ ի մերձակայ վանորայս և օրինակեցի զամե-
նայն նախնի արձանագրութիւնս աշխարհին, գտեալս յորմունս ե-
կեղեցեաց, ի խաչքարս և ի վէմս ապառաժից, սկսեալ ի Գանձա-
սարայ մինչև ի Հաղբատ և ի Սանահին, զորս և մատուցի նմա,
առ իս պահելով զօրինակս նոցա՝ յորք յետոյ կորեան»¹⁷:

Թաղիաղայնցի ընդօրինակութիւններէց ոչինչ չի մնացել¹⁸:
Հովհաննես Ղրիմեցուց երկու տասնամյակ հետո հաշենի
վիմական արձանագրութիւնները և առհասարակ նյութական մը-
շակույթի հուշարձանները դարձան Սարգիս Զալալյանցի բազմա-
կողմանի ուսումնասիրութեան առարկան: Հասան-Զալալյան իշ-
խանական տոհմի շառավիղը Արեւելյան Հայաստանում կատարած
իր շրջագայութեան ընթացքում եղել է հին Արցախի համարյա բո-
լոր բնակավայրերում, նկարագրել գյուղերն ու ավանները, հա-
վաքել իր ժամանակ դեռևս պահպանվող արձանագրութիւնների
մեծագոյն մասը, ինչպես նաև վանքերում ու մասնավոր անձանց
մոտ գտնվող ձեռագրերի հիշատակարաններն ու բազմաթիվ փաս-
տաթղթեր¹⁹: Զալալյանցի արտագրութիւնները կատարված են
բժախնդրորեն, ուղեգրական տպավորութիւնները գրված են ոչ
միայն փաստական նյութի իմացութեամբ, այլև վարակիչ այնպի-
սի ջերմութեամբ ու հայրենասիրական խանդով, որ նրա այդ երկ-
հատորյալն արժանացել է Խ. Աբովյանի ու Հովհ. Թումանյանի
գովասանքին²⁰:

Իր հավաքած այս բազմազան ու բազմապիսի նյութերի հիման
վրա Սարգիս Զալալյանցը գրել է նաև Աղվանից աշխարհի պատ-
մութիւն, պատմական աշխարհագրութիւն²¹, ինչպես նաև Խա-

17 Մեսրոպ Գ. Թաղիաղեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. 1, Կա-
կաթա, 1847, էջ 332:

18 Ներսիս Աղտարակեցու դիվանին քաջատեղյակ Պ. Հակոբյանը հայտնում
է, որ «ե. Ն. Աղտարակեցու դիվանում, և այլուր որեւէ հետք չի մնացել» այդ
ընդօրինակութիւններից, ապա կասկածելով հնարավոր է համարում, որ թերևս
Թաղիաղայնցի քանքերի արդյունքը լինի «Հովհաննես եպիսկոպոս Մշեցուն վե-
րագրվող հավաքածուն» (Պ. Հակոբյան, հիշյալ հոդվածը, էջ 45, ծան. 1): Սա-
կայն արտագրութիւնից և առկա նյութերից դատելով՝ պետք է կարծել, որ հա-
վաքածուն պատկանում է Հովհաննես Ղրիմեցու գրչին:

19 Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հա-
յաստան (այսուհետեւ՝ միայն «Զալալեանց»), մասն Ա, Տփլիսի, 1842, մասն Բ,
Տփլիսի, 1858:

20 Այս առթիվ հանգամանորեն տե՛ս Պ. Հակոբյան, նշվ. հոդվածը, էջ 59—63:

21 Մատենադարանի ձեռ. № 2622, սկսած Թ. 204-ից:

շենի իշխանութեան ու նրա բնի վրա հյուղավորված մեկիքու-
թիւնների պատմութիւնը: Մրանք հատուկագործների ձեռք նախ
սփռված են նրա «Ճանապարհորդութեան» երկու հատորներում,
ապա որպես ինքնուրույն հետազոտութիւն, ավելի ընդարձակ ու
մանրամասն՝ ձեռագիր վիճակում պահպանվում են Մաշտոցյան
մատենադարանում²²:

Այդ ձեռագրերի հանգամանակից քննութեամբ եկել ենք այն
եզրակացութեան, որ Ս. Զալալյանցի աշխատութիւնը մինչև X
դարը եղած իրողութիւնների մասին առանձնակի նորութիւն չի
պարունակում, այլ հանդիսանում է Մ. Գասխուրեանցու և մեր մյուս
մատենագիրների հաղորդած տեղեկութիւնների ոչ քննական շա-
րադրանքը: Գիտական շոշափելի արժեք չունեն նաև միջնադար-
յան պատմութեանը վերաբերող տետրակները: Հետաքրքիր տեղե-
կութիւններ են պարունակում ձեռագրի այն մասերը, որոնք հան-
գամանորեն պատմում են Ղարաբաղի մեկիքութիւնների վերջին
մեկ դարի կյանքը, թուրք ու պարսիկ զավթիչների, ապա և կով-
կասյան լեռնականների առպատակութիւններն Արեւելյան Հա-
յաստանում և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի դրվագ-
ները²³:

XIX դարի 80-ական թվականներից վերսգւում է հետա-
քրքրութիւնը Արցախի և շրջակա գավառների հայութեան բազ-
մադարյան պատմութեան, կենցաղի և պատմա-մշակութային հու-
շարձանների նկատմամբ: Գիտական ասպարեզ է իջնում մի այն-
պիսի նվիրյալ, ինչպիսին Մակար վարդապետ Բարխուտարյանցն
էր:

Մակար վարդապետի կես-գրական, կես-պատմական առաջին
ուսումնասիրութիւնը «Գաղտնիք Ղարաբաղի» ծավալուն գիրքն
էր²⁴, որն իր վրա հրավիրեց ընթերցող լայն խավերի հետաքրքրա-
սիրութիւնը: Պատճառը, առաջին հերթին, թեման էր. ընթերցողին
էր ներկայանում հայ ժողովրդի մի խոշոր հատվածը՝ իր ուրույն

22 Մատենադարանի ձեռ. № 8066:

23 Մատենադարան, մանրածաղկային № 367:

24 Մ. Բարխուտարյանցի գեղարվեստական ստեղծագործութիւնների շար-
քում որոշակի արժեք են ներկայացնում «Արազը տարին կատարի», «Պըլը-Պու-
ղի», «Չօբանն ու նշանածը», «Բարոյական առանքներ» գրքուկները, որոնք գըր-
ված են Ղարաբաղի բարբառով ու հետաքրքիր նյութ կարող են ընձեռել ոչ միայն
քարառագետներին, այլև ազգագրութեամբ զբաղվողներին:

կյանքով և անկախություն ու ազգային ինքնուրույնության համար մղած պայքարի հերոսական դրվագներով: Պակաս դեր չէր կարող ունենալ նաև նյութի մատուցման ձևը՝ արկածային վեպերին հատուկ դեպքերի արտասովոր լուծումները, հերոսների վարքի ու գործողությունների մեջ ծայրահեղորեն ընդգծված հերոսականությունը, որ շատ հաճախ հասնում էր հեքիաթաբանության: Իսկ շարքային ընթերցողին (այն ժամանակվա ընթերցողին՝ հատկապես) այսպիսի գրքերն ավելի են գրավում, քան կյանքի դժամարտությունների արտացոլումը:

«Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն խիստ քննադատության ենթարկվեց Բաֆֆու²⁵ և Լեոյի²⁶ կողմից: Մեր գրականության ու պատմագիտության այս երկու մեծերը, իրավացիորեն ցույց տալով Մակար վարդապետի գրքում տեղ գտած հեքիաթաբանությունները, դժբախտաբար, մերժում էին նաև նրա պատմագիտական հենքը, որի շատ հատվածներ ճշմարիտ պատմության մարզին էին վերաբերում և վարդապետը դեպքում կարող էին հիմք դառնալ պատմական լուրջ ուսումնասիրության:

Մակար վարդապետը, իր գրքի մասին եղած այս խիստ քննադատությունը հրապարակելով ընդունելով հանդերձ²⁷, հետագայ իր գիտական գործունեության ընթացքում, այնուամենայնիվ, ասես, ամենայն բարեխղճությամբ, նկատի ունեցավ, սկսեց արմատականորեն ուսումնասիրել Հայոց արևելից կողմանց պատմությունը, ազգագրությունը, նյութական ու հոգևոր մշակույթի հուշարձանները: Առաջին փայլուն արդյունքը եղավ «Աղվանից երկիր և դրացիք» աշխատությունը²⁸, որով գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին (Ս. Զալալյանցի գրքում տեղ գտած սակավաթիվ նյութերից հետո) անդրկուրյան հայաբնակ գավառներում

25 Բաֆֆին Մակար վարդապետի դեմ գրեց իր՝ մեծ աղմուկ հանած «Գաղտնիք Ղարաբաղի» ընդարձակ հոդվածը, որը տպագրվեց նախ «Արձագանք» շաբաթաթերթի 1868 թ. համարներում (տե՛ս № 35—46), ապա 1906 թ. Վիեննայում՝ «Նախադասի մեխրությունները» և «Ղարաբաղի աստղագիտությունը» աշխատությունների հետ միասին մի գրքում: Հետագայում այն մտել է վիպասանի երկերի ժողովածուի հրատարակությունների մեջ (տե՛ս Բաֆֆի, երկերի ժողովածու, 10-րդ հատ., Երևան, 1959, էջ 396—510):

26 Լեո, Վե՛պ թե՛ պատմություն, Շուշի, 1887:

27 Մակար վարդապետը գրել է «Քննադատություն քննադատության» ծավալուն հոդվածը, ուր փորձում էր պաշտպանել իր գրքի ակնհայտ սխալները, սակայն անարդյուն:

28 Մ. վ. Բախտուարյանց, Աղվանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

այդ ժամանակ դեռևս պահպանված հնագիտական նյութի փըշրանքները: Երկրորդ և առավել բարձրարժեք հրապարակումն էր «Արցախ» հրաշալի գիրքը²⁹, որը լույս տեսավ 1895 թ. և դեռ այսօր էլ պահպանում է աղբյուրագիտական իր անգնահատելի նշանակությունը: Գիրքը սոսկ անվամբ է «Արցախ», իրականում ընդգրկում է Արցախի և Ուտիքի ամբողջ տարածքի հնագիտական նյութը, վիճագրերը, եկեղեցիներում ու մասնավոր անձանց մոտ պահպանված ձեռագրերի նկարագրություններն ու հիշատակարանները, դիտողություններ ու դատողություններ այդ բոլորի մասին, որոնցից շատերն ընդունվել են մեր պատմագիտության կողմից և հիմք դարձել հիշյալ տարածքում եղած պատմական դեպքերի ճշգրտման և աշխարհագրական կետերի (տեղանունների) տեղադրման համար:

Պատմագիտական որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև Մակար վարդապետի «Պատմություն Աղվանից» երկհատոր աշխատությունը³⁰:

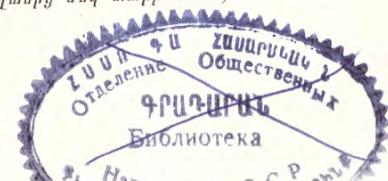
Մակար վարդապետի վիճագրական նյութերի հավաքածուն ամենահարուստն է իր նախորդների ընդօրինակությունների համեմատ և, ըստ էության, առավել վստահելի, քանի որ հավաքողն ավելի լավ գիտեր երկրամասի պատմությունը, որը և նրան օգնում էր համեմատաբար ստույգ կարգալու կիսախաթար վիճագրերը:

Մ. Բախտուարյանցն անձամբ եղել է Արևելյան Անդրկովկասի համարյա բոլոր հին ու նոր բնակավայրերում՝ Երասխի ափերից մինչև Դերբենդ և Հնարակերտի ավերակներից մինչև Մուղանի դաշտը կամ հին Մուխանք գավառը: Նա հավաքել է վիճական արձանագրություններ, արտագրել ձեռագիր հիշատակարաններ, նկարագրել համարյա բոլոր բերդերը, վանական շինությունները. բնակավայրերն ու նրանց մնացորդները և այս բոլորի հիման վրա գրել ուսումնասիրություններ, որոնք իրենց տեսակի մեջ առաջինը լինելով՝ զերծ չեն թերություններից: Դրանք այսօր էլ իրենց շատ կողմերով պատմագիտական, հատկապես աղբյուրագիտական բարձր արժեք են ներկայացնում:

Մակար եպիսկոպոսի հավաքած նյութերն, այսպիսով, անգնահատելի նշանակություն ունեն, ամենից առաջ, իրենց հավասար

29 Մ. վ. Բախտուարյանց, Արցախ, Բազու, 1895:

30 Մակար եպիսկոպոս Բախտուարյանց, Պատմություն Աղվանից, Ա հատոր, Վաղարշապատ, 1902, Բ հատոր, Թիֆլիս, 1907 (Բ հատորը լույս է տեսել հեղինակի մահվանից մեկ տարի հետո):

տիտութեամբ, ապա և ըստ հնարավորին՝ բազմազանութեամբ ու համարյա սպառիչ ամբողջականութեամբ: Եթե նախորդ ու հաջորդ հովաքող-ուսումնասիրողները (բացառութեամբ Ս. Զալալյանցի) ներկայացնում էին այս կամ այն գավառից կամ նույնիսկ տարբեր տեղերից դանազան առիթներով հավաքված կցկտոր, որն է սիս-տեմի չբերված նյութեր, ապա Մ. Բարխուտարյանցը ներկայաց-նում էր այն ամենը, ինչ հնարավոր էր ներկայացնել իր ժամանակ:

Խաչնի իշխանութեան ժամանակաշրջանին ու ընդգրկած տա-րածքին վերաբերող նյութերի մասին պետք է ասել, որ Բարխու-տարյանցի ուշադրությունից վրիպել են միայն սակավաթիվ ար-ձանագրություններ, ձեռագիր հիշատակարաններ ու նյութական մշակույթի հուշարձաններ: Այլ բան է, իհարկե, թե նա այս բոլորն ինչքան անաղարտ վիճակում է ներկայացրել և, հատկապես, ի՞նչ հմտութեամբ է օգտագործել սեփական ուսումնասիրությունների մեջ: Այստեղ է, որ, ինչպես արդեն նշել ենք Արցախի պատմու-թեան հարցերը քննելիս³¹, Մ. Բարխուտարյանցը հաճախ առկա նյութի ընձեռած տեղեկություններին անհարիր եզրակացություն-ներ է հանգում, փաստերին տալիս կամայական բացատրություն-ներ և, որ ավելի խոտելի է, պատմական ընթացքի այս կամ այն օղակի մասին բացակայող նյութերի փոխարեն հրամցնում է իր երեւակայածն ու ենթադրածը: Այս իսկ պատճառով էլ բոլորովին զարմանալի չէ, որ Մ. Բարխուտարյանցի աշխատություններում միանգամայն անհամատեղելի համադրություն են կազմում, մի կողմից, Արցախի ու Լոռու գույն խաչնի պատմության, պատմա-կան աշխարհագրության, ազգագրության ու մշակույթի հիմնա-կան շատ հարցերի ճշմարիտ ըմբռնումները և, մյուս կողմից էլ՝ բոլոր այն թյուրիմացությունները, որոնք լայն տարածում գտան հետագայում՝ անհմուտ հետազոտողների կողմից:

Մեր հին ու միջնադարյան մշակույթի (հոգևոր ու նյութական) քաջատեղյակ հետազոտողներից մեկն էր Խաչիկ վարդապետ Դադ-յանը, որը երկար տարիներ առանձնակի ուշադրությամբ էր դարձրել Արցախական աշխարհի պատմությանն ու հնագիտությանը: Բա-վական է ասել, որ գերմանացի էմիլ Ռյուկերից հետո նա առաջին մարդն էր, որը պեղումներ կատարեց այժմյան Լեռնային Ղարա-բաղի տարածքում՝ հնագիտական արժեքավոր նյութեր հանելով

Խաչնի գետի ափի Տնչրհող բլուրից, Առաջածոր, Քոլատակ, Մա-ղավուզ, Կիշան գյուղերի մոտերերից և Կաշաղակաբերդից³²: Խաչիկ վարդապետը կատարել է «Աղվանից աշխարհի պատմության»՝ էջմիածնի մատենադարանում պահպանված բոլոր ձեռագրերի գիտական համեմատությունը³³, հրատարակել տպագրերից դուրս մնացած և Սահլ Սմբատյանին վերաբերող շատ կարևոր հատվածը³⁴:

Խաչիկ վարդապետը հավաքել և նկարագրել է Արցախի տա-րածքի հոգևոր կենտրոններում գտնվող տասնյակ ձեռագրեր, հրա-պարակել նրանց հիշատակարանները, բազմաթիվ հրովարտակ-ներ, կոնդակներ ու այլևայլ թղթեր³⁵: Վերջապես, առաջինը նա է հավաքել ու հրապարակել Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքի՝ շուրջ 30 արձանագրություններ³⁶: Պատմական արժեքավոր տեղեկու-թյուններ են պարունակում նաև այն արձանագրությունները, որոնք դարձյալ առաջին անգամ Խաչիկ վարդապետի ձեռքով են հավաք-վել Բերդածորի ս. Գրիգոր եկեղեցուց³⁷ և Առաջածոր գյուղի մոտ գտնվող ժայռերից³⁸:

Խաչնի գահերից իշխան Հասան-Զալալի գործունեությանը վերաբերող երկու արժեքավոր հետազոտություն է գրել ակադեմի-կոս Հովսեփ Օրբելին, որի արխիվում պահպանվում է նաև Խա-չնի տարածքի մի քանի վանքերից ու սրբատեղիներից հավաքած վիճակական արձանագրությունների ժողովածուն՝ այդ նույն վայրե-կան քաղված հավաքածուների մեջ ամենահարուստը: Անվանի հա-րից քաղված հավաքածուների մեջ ամենահարուստը: Անվանի հա-րից հետաքրքրությունը Խաչնի պատմության նկատմամբ յակիդը է առել մի համարյա պատահական դեպքից: 1908 թ. Կով-կասյան թանգարանի դիրեկտորի տեղակալ Ռ. Գ. Շմիդտը Թիֆ-լիսում գտնվող պետերբուրգյան ուսանող Հովսեփ Օրբելուն ցույց

32 Հիշյալ պեղումների և ստացված արդյունքների նկարագրությունը տե՛ս Հ. Թովնեան, Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դադեան, մասն Բ, Վա-ղարշապատ, 1900, էջ 63—78:

33 Տե՛ս «Արարատ» հանդես, 1895, էջ 235—238, 333—348, 388—390, 424—426, 1896, էջ 25—26, 67—71, 125—128, 176—179:

34 «Արարատ», 1897, էջ 161—163:

35 Տե՛ս Հ. Թովնեան, Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դադեան, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898 և մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900:

36 Խ. Ժ. Վ. Դադյան, Մեծառանից, որ և Ս. Հակոբա վանքից արձանագրու-թյունները. «Բանասեր», 1901, հատ. 3, պրակ Բ և Գ, էջ 135—147:

37 «Արարատ», 1896, էջ 81:

38 Անդ, էջ 234:

31 Բ. Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը (հնագույն ժամանակներից մինչև 10-րդ դարը), թեկնածուական դիսերտացիա (ձեռագիր):

է տալիս դաշույնի (թե՞ թրի) երկու երախակալներ, որոնցից մեկը (նշված թանգարանի 851 թվահամարով) առանձնապես հետաքրքրում է երիտասարդ գիտնականին³⁹: Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ դաշույնը պատկանել է XIII դարի հաշենի հայտնի տիրակալ Հասան-Ջալալ իշխանին, և հենց նրա անունն էլ կցագրով (лигатура) քանդակված է դաշույնից մնացած երախակալի վրա՝ «Հասան-Ջալալ իշխան հաշենի»: Մի ընդարձակ հոդվածում նկարագրելով հիշյալ նեֆրիտե երախակալը և հմտորեն բացատրելով նրա բավական բարդ կցագրերը⁴⁰, Օրբելին խոստանում է ուսումնասիրությունը գրել նաև դաշույնի տիրոջ՝ Հասան-Ջալալի մասին: Նրա ծրագիրը համեստ էր՝ «պարզել միայն այս անձնավորության (Հասան-Ջալալի—Բ. Ու.) կյանքի հիմնական հանգամանքները և այն միջավայրը, ուր նա գործել էր»⁴¹: Սակայն ժանոթանալով վիժական ու մատենագրական բաղձաթիվ նյութերին, Օրբելին գրում է մի գիտական աշխատանք, որն ուշագրավ երևույթ էր ոչ միայն ապագա կովկասագետի հետազոտական ողջ գործունեության, այլև ժամանակի հայագիտության մեջ⁴²: Այս երկու աշխատությունները հեղինակի կողմից 1909 թ. հունվարի 28-ին ներկայացվել են Կալսերական ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքին⁴³, և նրանց գիտական պատշաճ մակարդակը նկատի ունենալով էլ՝ ակադ. Ն. Յա. Մառը երիտասարդ կովկասագետին գործուղել է հաշեն՝ հետագա գիտա-հետազոտական աշխատանքներ կատարելու նպատակով: Մասն իր այդ հանձնարարությունը պատճառաբանել է հետևյալ հանգամանքներով. «... մի կողմից՝ նա (Հ. Օրբելին—Բ. Ու.) երեք ամառ ինձ հետ պրակտիկա էր ձեռք բերում Անիի հնագիտական աշխատանքներում և իմ ղեկավարության ներքո հաջողությամբ զբաղվում էր հայկական հին արձանագրությունների ու նոր հայտնաբերվածների վերծանմամբ, իսկ մյուս կողմից՝ նա այժմ կարող է համարվել հաշենի իշխանության հիշյալ բոլոր արձանագրությունների լա-

վագույն գիտակը: Այդ իշխանության պատմությունը նա հիանալիորեն ուսումնասիրել էր՝ հաշենի տիրակալ Հասան-Ջալալի դաշույնի նեֆրիտյա երախակալը գտնելու կապակցությամբ»⁴⁴:

հաշենի վիժագրական հարուստ նյութը հետազոտելու, իսկ ամենից առաջ՝ հիշյալ երախակալի տիրոջը՝ Հասան-Ջալալին անմիջապես վերաբերող նյութերը ստուգելու նպատակով, Օրբելին 1909-ի օգոստոսի սկզբին գալիս է հաշեն: Նա այստեղ մնում է ընդամենը 17 օր և զրի առնում շուրջ 270 արձանագրություն. 84-ը՝ Գանձասարի վանքից, 21-ը՝ վաճառից, հաշխութից ու Մամկահուզ գյուղից, 13-ը՝ Հավապտուկից, 36-ը՝ Կոշիկ անապատից, 37-ը՝ Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքից, 11-ը՝ Զուխտ-խաչ ու հանչալ-խաչ սրբավայրերից, 35-ը՝ հաթրավանքից և 33-ը՝ Դադի-վանքից:

Այս բոլոր արձանագրությունները Հ. Օրբելին իրեն հատուկ բարեխղճությամբ ու խնամքով արտագրել է (բացառությամբ Գանձասարի ու Հավապտուկի արձանագրությունների) փոքր չափսի մի ընդհանուր տետրում, որի տիտղոսաթերթին գրել է «Армянские надписи Хачена»: Ըստ երևույթին տետրից անմիջապես պիտի շարվածք կատարվեր տպարանում, քանի որ հենց վերնագրի տակ էլ կա հեղինակի հանձնարարությունը ընտրելիք տառերի ու շարվածքի մյուս հանգամանքների մասին:

Ուշագրավ է, որ արձանագրությունների մեծագույն մասը տետրակում տեղ է գտել ոչ միայն ընթերցվածքով, այլև հշգրտորեն այնպես, ինչպես տեղում է՝ տառաձևերի, կցագրերի ու վիճագրական այլևայլ առանձնատվությունների պահպանմամբ:

Այս տետրը գտնվում է ՍՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադյան բաժանմունքի արխիվում:

Նույն արխիվում է գտնվում նաև Գանձասարի ու Հավապտուկի արձանագրությունների հավաքածուն՝ արդեն տպարանային սրբազրական արտատպվածքի (оттиск) ձևով:

44 Гос. ист. музей Ленинградской области, ф. 14, оп. 3, № 15792, л. 9.

(Ն. Յա. Մառի ինքնագիր նամակը արևելյան լեզուների ֆակուլտետին): Հմմտ. Կ. Ն. Յուզբաշևան, Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի, Երևան, 1971, էջ 21:

Բ. Առաքելյանի կարծիքով՝ Հ. Օրբելու ուղևորությունը հաշեն՝ կատարվել է հիշյալ հոդվածները գրելուց առաջ («Материалы к библиографии ученых СССР, Иосиф Абгарович Орбели», Ереван, 1957, ներածական-կենսագրական հոդվածը, էջ 11): Մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, հոդվածները գրված պատրաստ Ակադեմիա էին ներկայացվել 1909 թ. հունվարի 28-ին, իսկ գիտնականը հաշեն պիտի հանապարհվեր կես տարի հետո:

39 И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, стр. 135.

40 И. А. Орбели, Нефритовая книжальная рукоять с армянской надписью, «Известия» Императорской Академии наук, 1909, VI серия, т. III, № 5, стр. 377—389; Также: И. А. Орбели, Избранные труды, стр. 135—145.

41 И. А. Орбели, Избранные труды, стр. 145.

42 И. А. Орбели, Կասан-Джалал, князь Хаченский. Известия Императорской Академии наук, 1909, VI серия, т. III, № 6, стр. 405—436; Также: И. А. Орбели, Избранные труды, стр. 146—174.

43 И. А. Орбели, Избранные труды, стр. 135—146.

Բանն այն է, որ Օրբելին դեռևս 1909 թ. տպագրության պատրաստած առաջին տետրակի ու սույն ժողովածուի հրատարակությանը հետաձգել է տպագրական համապատասխան տառատեսակների բացակայության պատճառով և նրանց վերստին անդրադարձել է 1919-ին, որոշելով հավաքած բոլոր վիմագրերը հրատարակել առանձին փոքրիկ ժողովածուներով: Նա այդ շարքի առաջին ժողովածուի մեջ մտցրել է Գանձասարի ու Հավապտուկի արձանագրությունները: Սակայն, դժբախտաբար, այս ժողովածուի հրատարակությունը ևս ինչ-ինչ պատճառներով գլուխ չի եկել և այն մնացել է որպես սրբագրական արտատպվածք՝ բաղկացած 42 փոքրադիր էջերից:

1917 թ. հունվարին, խաչենի վիմական արձանագրությունները տպագրության նախապատրաստելու առթիվ, Օրբելին պատասխանատվության ու պարտքի բարձր գիտակցությամբ գրել է. «խաչենի իմ ժողովածուի տպագրությանն եմ ձեռնարկում մի քիչ ծանր զգացումով. արձանագրությունները ևս հավաքել եմ շատ վաղուց, երբ ինքս նոր միայն սկսել էի զբաղվել հայկական վիմագրությամբ, և ևս առավել, քան ուրիշ որևէ մեկը, գիտակցում եմ ընթերցվածքների վրիպակները՝ նույնիսկ այնտեղ, ուր ևս արձանագրությունն արտագրելիս չեմ կասկածել ընթերցումի ճշտության վրա...»⁴⁵:

Հարկավ, ավելորդ չէր ականավոր գիտնականի տարակուսանքը: Նույնիսկ Գանձասարի ու Հավապտուկի արձանագրությունների արտատպվածքը, որ համարյա ընթերցողի ձեռքն էր հասել, ունի վրիպակներ ու անճիշտ ընթերցվածքներ, որոնք հենց այս ընթերցվածքին վստահող ուսումնասիրողներին կարող են հանդեպնել թյուրիմացությունների: Սակայն ամեն պարագայի Օրբելու կատարածը մի շնորհակալ աշխատանք էր՝ արժանի շարունակվելու և զարգացվելու: Հավաքած նյութի հիման վրա Օրբելին ինքն էր ձեռնամուխ եղել բացելու խաչենի պատմության ու հին մշակույթի ծալքերը: Նա այս ուղղությամբ կատարեց նույնիսկ մի հեռավոր փորձ. գրեց «XII—XIII դարերի խաչքարերի կենցաղային թարձարադականները» ուսանելի հոդվածը⁴⁶, ցույց

⁴⁵ Տե՛ս վերոհիշյալ սրբագրական արտատպվածքը՝ «Надписи Гандзасара и наводштука, собрал и приготовил к печати Иосиф Орбели, Петроград, 1919, стр. III—IV.

⁴⁶ И. А. Орбели, Бытовые рельефы на хаченских крестных камнях XII—XIII веков. «Записки Восточного отделения Императорского русского

археологического общества», 1915, т. XXII, вып. III—IV, стр. 327—335; также: «Избранные труды», стр. 196—204.

⁴⁷ Ավագեմիկոս Զ. Ա. Օրբելու և խաչենի իշխանության տարածքի առնչակցություններն առավել հանգամանորեն տե՛ս Բ. Ուլաբաբյան, Ավագեմիկոս Հովսեփ Օրբելին և խաչենի (փաստաթղթեր և տեղեկություններ). «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1972, № 1, էջ 197—204:

⁴⁸ Տե՛ս Գաբեգին Հովսեփյան, Զագավանից ժողովը. «Շողակաթ», գիրք Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 36:

տեղյակությունը հաշվենի պատմությունը, պարզելով հարցեր, որոնք միավորված էին նախորդ հետազոտողների՝ հաշվենի նվիրված առանձին աշխատություններում:

Ասենք նաև, որ Գարեգին կաթողիկոսի «հաղբակյանը կամ Պոռշյանը հայոց պատմության մեջ» երկը մեզ համար թանկ է ոչ միայն նրանով, որ պարունակում է այսօրինակ դիտողություններ հաշվենի ու նրա մշակույթի պատմության դանազան հարցերի կապակցությամբ: Այն դասական և ուսանելի մի օրինակ է, որն իր յուրաքանչյուր էջով ցույց է տալիս, թե ժողովրդի հին պատմության այս կամ այն հարցը քննելու առաքելությամբ դարերի խորքը գնացող գիտնականը ինչպիսի՜ բարեխղճությամբ ու արդարամտությամբ պիտի վերաբերվի իր գործին:

1960-ական թթ. սկզբին ՀՍՍՀ ԳԱ-ի հնագիտության ինստիտուտի վիճակագրականների արշավախումբը (Ս. Գ. Բարխուդարյանի ղեկավարությամբ) հավաքել է հին Արցախի տարածքում եղած ամբողջ վիճակագրական նյութը: Պետք է կարծել, որ այս անգամ արդեն աշխատանքը կատարվել է ժամանակակից գիտական պահանջներով ու բարձր մակարդակով: Սակայն ցավալի է, որ այդ նյութը ցայսօր չի հրապարակվել:

* * *

Սկզբից եսթ ասել էինք, որ ուսումնասիրության ընթացքում լայնորեն օգտվել ենք նաև պատմագիտական գրականությունից: Անկասկած, այդ գրականության մեջ առաջին տեղն են բռնում հայ պատմաբանների աշխատությունները: Հաճախ դիմել ենք նաև այնպիսի արևելագետների աշխատություններին, ինչպիսիք են՝ Մ. Բրոսսեն, Հ. Հյուբշմանը, Յ. Մարկվարտը, Վ. Մինորսկին ու Զ. Դովսենը, որոնց աշխատություններում⁴⁹ դիտողություններ կամ մեր հետազոտության առարկա թեմայի մի շարք հարցերի վերաբերյալ: Բարձր գնահատելով հիշյալ հեղինակների հայագիտական գործունեությունը, որն արժանի է հրախտագիտության, մենք

⁴⁹ Histoire de la Siounie par Stephanos Orbélian, Traduite de l'arménien par M. Brosset, S. Pétersbourg, t. I—II, 1864—1866: Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղի անունները, Վիեննա, 1907, J. Marquart, Eransahr nach der Géographie der Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901: В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, М., 1963: С. Daxsett, The Albanian Chronicle of Mkhitar Gos, BSOAS, XXI/3, 1958:

ցույց ենք տվել նաև նրանց արտահայտած այն կարծիքները, որոնք հակասում են հայկական և այլ արժանահավատ աղբյուրների տվյալներին: Նման դեպքերում առաջնորդվել ենք մի անշեղ սկզբունքով՝ ամեն մի կարծիք ընդունելի դառնալուց առաջ պետք է ապացուցած լինի իր արդարացիությունը:

Միքայել Չամչյանից սկսած՝ հայ պատմաբաններն ու բանասերները միշտ էլ եռանդուն հետաքրքրվել են ցուցաբերել Հայոց արևելից կողմանց և հատկապես Արցախ-հաշվենի պատմության ու մշակութային դարգացման հարցերի նկատմամբ: Հենց Չամչյանի եռահատոր Հայոց պատմության մեջ տեղ են գտել մեր թեմային վերաբերող արժեքավոր բաղադրիչ դիտողություններ: Չամչյանի գրքի արժեքն առավելապես բարձր է նրանով, որ այնտեղ երբեմն արտացոլված են այնպիսի արժեքավոր տեղեկություններ, որոնց աղբյուրներն այժմ կորած են համարվում կամ էլ մեզ համար մատչելի չեն:

Նույնը կարելի է ասել նաև Ղ. Ինձիճյանի աշխարհագրական հմտալից աշխատությունների մասին, որոնցում Հայոց արևելից կողմանց պատմա-աշխարհագրական վիճակը, ընչին բացառությամբ, արտացոլված է ճիշտ ու համոզիչ:

Ղևոնդ Ալիշանը բաղադրամանիորեն ուսումնասիրել է հայ ժողովրդի պատմության, աշխարհագրության, բանասիրության և այլևայլ բնագավառների մասին եղած ամենատարբեր նյութերը և տվել դարակազմիկ այնպիսի աշխատություններ, որոնց բարձր արժեքն անուրանալի է: Ալիշանի երկերում («Հուշիկը հայրենեաց», «Սիսական», «Հայապատում», «Տեղագրութիւն Հայոց Մեծաց» և այլն), ինչպես նաև նրա հրատարակած մատենագրական աղբյուրների ծանոթագրություններում կա ճիշտ ու հստակ պատկերացում Արևելյան Անգլիոյվկասի և նրա վարչա-քաղաքական ու էթնիկական վիճակի մասին՝ տարբեր պատմաշրջաններում: Այդ հստակությունն առավել ցայտուն է դրսևորված նրա «Աղվանք» աշխատության մեջ, որը վերջերս տպագրվեց «Բազմավեպ»-ում⁵⁰:

Ալիշանի բաղադրատա ժառանգության օգտագործումը, ցավոք, երբեմն զժվարանում է նրանով, որ նա քիչ է նշում այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել կամ որոնցից վերցրած նյութերը

⁵⁰ Հ. Ղ. Ալիշան, Աղվանք. «Բազմավեպ», 1970, № 11—12, էջ 336—353. 1972, № 2—3, էջ 343—356, № 4, էջ 509—517, 1973, № 2, էջ 282—292:

պարզապես վերապատմել է: Այս թերութունն արդեն նկատել են հետազոտողները⁵¹:

Ալիշանը հաճախ է աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին ավելացնում իր ենթադրությունները և հետագայում վերջիններս մատուցում որպես ճշմարտություն: Այսպես, նա, խոսելով Բաղաց-Կապանի թագավորության կործանման մասին, իբր թե, վկայակոչում է Ստեփաննոս Օրբելյան պատմիչին, երբ գրում է. «Ետ ածել ի հաշնայ իշխանացն մանուկ մի Հասան անուն (որդի վախտանգայ Սակոեանց), ի Գետաքարեանցն, և ետ զգուտոր նմա ի կնութին»⁵²:

Փակագծերում առնված կապակցությունը չկա Օրբելյանի Պատմության մեջ և չէր էլ կարող լինել, որովհետև Գեոաքարեցիք (և ո՛չ Գետաքարեցիք)⁵³, ճիշտ է, տոհմակից էին Խոխանաբերդի տեր Սակառյաններին, սակայն Սակառյան վախտանգի ժամանակ բավական հեռացած էին, և վախտանգի որդի Հասանն էլ Բաղաց-Կապանի հետ առնչություն չէր ունեցել:

Եվ, այսուհանդերձ, Ալիշանի երկերում մենք գտել ենք մեզ հետաքրքրող մի շարք սկզբունքային հարցերի պատասխանները: Ուսումնասիրության ենթակա հարցերից շատերը տարբեր առիթներով արծարծվել են նաև սփյուռքահայ մի շարք հետազոտողների, հատկապես Ն. Ակինյանի, Արշակ Ալպոյաճյանի, Հ. Ոսկյանի, Հ. Քյուրտյանի, Միք. Հովհաննիսյանի և այլոց երկերում: Ն. Ակինյանին ու Հ. Ոսկյանին, իհարկե, ավելի շատ հետաքրքրել են հոգևոր ու նյութական մշակույթի հուշարձանները: Եվ անվանի երկու բանասերների հետազոտություններն, անկասկած, կարևոր են մեզ հետաքրքրող հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում:

* * *

Վերը նշեցինք Հ. Օրբելու հոգվածը հաշենի իշխանաց-իշխան Հասան-Ջալալի մասին: Խաչենի իշխանությունը նվիրված երկ-

51 Գաբգին վարդապետ, Զագավանից ժողովը, էջ 31. «Ալիշան... յուր սովորության համեմատ առանց տեղը ցույց տալու...»: Մ. Աբեղյանն այս թերությունը համարում է «հին վեներիկյան սովորություն» (տե՛ս «Հայոց հին գրականության պատմություն», Բ, էջ 44 ծան. 3), նաև՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 22:

52 Ղ. Վ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 16:

53 Ստ. Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 337:

րորդ հետազոտությունը Կարապետ Կախկոպոսի (Կարապետ Տեր-Մկրտչյան) այն արժեքավոր գրքովին է⁵⁴, որ քննության է առնում Մարա ճյուղի՝ Դոփյանների տոհմաբանությունը և խոսում այս ճյուղի հիմքի վրա գոյացած մեկիքական այն տան մասին, որը պատմության մեջ հայտնի է Մեկիք-Շահնազարյանը անունով: Գրքովինի ամենաարժեքավոր մասը Դոփյան ճյուղի պատմական բեմելի շրջանի ընդհանուր քննությունն է, ուր հետազոտողը ցույց է տալիս ժամանակի հայկական ու անդրկովկասյան կյանքի բնորոշ կողմերը, բացահայտում Զաքարյան զորապետների գործունեության համաանդրկովկասյան նշանակությունը և հատկապես պատմական այն հիմքերը, որոնց վրա պետք է բարձրանային Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մանր, սակայն չափազանց կենսունակ իշխանությունները: Գրքովիում, ցավոք, տեղ են գտել նաև թյուրիմացություններ, որոնք վերաբերում են հատկապես Խաչենի իշխանության տարբեր ճյուղերի փոխհարաբերություններին և ներքին խաչենի ճյուղի XIV—XV դդ. վիճակին:

Արցախ-Խաչենի պատմության, պատմական աշխարհագրության, մշակութային կյանքի վերաբերյալ հսկայական նյութ է կուտակված մեծածախ ևեռյի «Հայոց պատմության» սովորածավալ հատորներում և մի շարք այլ աշխատություններում⁵⁵: Այս լեռնաստանի ու նրա ազատասեր բնակչության դերը հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ, ազատագրական շարժումները և ժողովրդի կենցաղը ցայսօր ոչ ոք այնպիսի հմտությամբ չի ներկայացրել, ինչպես Լևոն: Եվ պարզ է, որ այսօր Արցախ-Խաչենի պատմության ոչ մի շրջանի մասին չի կարելի լիարժեք խոսք ասել՝ առանց յուրացնելու այն ամենը, որ առկա է պատմաբանի հայագիտական ժառանգության մեջ: Այստեղ, իհարկե, մենք չենք անդրադառնա նախաքրիստոնեական Արցախի էթնիկական վիճակի մասին Լեռնի սխալ պատկերացումներին, որովհետև դրանք դուրս են մեր ուսումնասիրության շրջանակներից և ըստ էության քննության են ենթարկվել այլ առիթով⁵⁶:

54 Կարապետ Կախկոպոս, Դոփյանք և Մեկիք-Շահնազարյանք. Նյութեր հայ մեկիքության մասին, Բ, Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 233:

55 Լեռ, Իմ հիշատակարանը (տեղեկություններ մեր սարերից ու ձորերից), Շուշի, 1890, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր զպրոցի, Թիֆլիս, 1915, Խոջապական կապիտալ, Երևան, 1934 և այլն:

56 «Արցախի պատմությունը» (թեկնածուական դիսերտացիա): «Աղբյուր-

ՊԱՏՄԱ.-ՍՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

հաշենի իշխանություն և նրա հյուղերի բնագավառը հաշեն աշխարհն է եղել՝ հին Արցախի լեռնային տարածքը՝ նախալեռնային Մյուս Հաբանդի մի զգալի մասի և Մեծառանք գավառի հետ միասին։ Սակայն Սահլի և Համամի ժամանակներից սկսած և հատկապես IX—XII դարերում այդ իշխանության տիրապետությունը տարածվում էր նաև Ուտիքի հարավային ու արևմտյան գավառների վրա։ Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Սահլի գրավումների միջոցով Մեծ Սյունիքի հյուսիս-արևմտյան մի զգալի մասն անդարձ մնաց հաշենի իշխանությանը և նրանից էլ՝ ժառանգական հայրենիքի ձևով, անցավ այն մեղիքություններին, որոնք հետագայում գոյացել էին իբրև հաշենի իշխանության շառավիղներն ու ժառանգորդները։

Այս տարածքի աշխարհագրական ու վարչական միավորներն էին, ինչպես նաև տեղանուններին վերաբերող քննական լուրջ ուսումնասիրություն չկա ջլալսօր: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ մի ականարկով ներկայացնել ինչնի իշխանության բնոգրկած տարածքի պատմա-աշխարհագրական պատկերը: Այս դեպքում, բնականաբար, մենք չպետք է բավա-

[illegible]

բարվոճներ «Արցախ» նահանգի «Աշխարհացոյց»-յան նկարագրի-
րացահայտմամբ, որովհետեւ այդ նշանավոր աշխարհագրական եր-
կի օրերից դարեր էին անցել, փոխվել էր երկրամասի վարչա-քա-
ղաքական նկարագիրը, և արդեն այլ էին առանձին միավորներին
մասին եղած պատկերացումները: Արցախի 12 գավառներից հա-
շտին իշխանության տիրապետության տակ էին գտնվում Մյուս-
Հաբանդի մեծագույն մասը, Մեծառանքը, Մեծկկները, Փառխո-
սը (Քուտտ-ի Փառնես), Բերդաձորը, Ծարը (նախկին Վայկունիք) և
առանձին գավառամասեր Ուտիքից ու Մեծ Սյունիքից:

Մյուս Հաբաանդ. — Այս գավառն ընդգրկել է աժմյան Մարտունու և Հաղորովի շրջանների տարածքը՝ Կարկառ գետի աջ ափերը մինչև Դիզափայտի լեռները և Քիրսի լեռնաշղթայից մինչև Մուղանի արևմտյան եզրերը:

Մյուս Հաբանդի կենտրոններն են եղել Ամարասը (այժմյան Մարտունու շրջանում) և Քթիշ (կամ Գտիշ) ամրոցը, որը գտնվում էր հետագայի Դիզակի շրջանում, այժմյան Դոշ գյուղի մոտ: Այս գավառում, այժմյան Տումի գյուղի մոտ էր գտնվում արաբական տիրապետության ժամանակներից հայտնի Գորոզ բերդը², որը եղել է նաև Դիզակի իշխանների կամ թագավորների նստավայրը:

հաշենի իշխանությունը ենթակա էր Մյուս Հաբանդի մի զգա-
լի մասը, այն տարածությունը, որ մտնում է այժմյան Լեռնային
Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի և մասամբ էլ Ստեփանակերտի
շրջանի մեջ:

Մեծառանգ (Մեծիրանգ).— Աղբյուրներում կոչվում է «Մեծառանգ», «Մեծարանգ», «Մեծիրանգ»: Ճիշտը «Մեծառանգ»-ն է, որը կազմված է «Առան» տեղանունից, սա էլ, ըստ ավանդության, Առան Միսակյան այն առաջին իշխանի անունից է, որը վաղարշակ թագավորի կողմից կուսակալ էր կարգված Հայաստանի հյուսիս-արևելյան գավառների (ըստ Մ. Խորենացու՝ «գարեկեից հիսիսոյ կողմանն»)՝ վրա:

Մեծառանք դավառն ընդգրկված էր իտալենագետի վերին ազնուականում⁴, Կարկառից մինչև Թարթառ ու Քիրսից մինչև աջժայռն Մարտակերտի դաշտաբերան⁵ և միջին դարերում կոչվում էր նաև

2 Թովմա Արծունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 304:

3 Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1913, էջ 113:

4 Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 66:

5 Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 24:

Ներքին խաչեն⁶ կամ պարզապես խաչեն: Վերջին անունը տիրապետող է դառնում X—XII դարերից, հատկապես՝ Հասան-Ջալալյանների օրոք, երբ «խաչեն» անունն արդեն փոխարինում էր «Արցախ»-ին՝ ցույց տալով հին նահանգի ամբողջ լեռնային ու նախալեռնային տարածքը, առանց Դիզախի, որն ընդգրկում էր նախկին Արցախի հարավային մասը՝ Երասխի ձախափնյակը:

Մեծկվեմ (Մեծկումեմ).— Կոչվել է նաև Մեծկողմանք: Մ. Բարխուտարյանը Մեծկվենքը նույնացնում էր Եռնագույն Ջրաբերդի, Թալիշի, Գյուլիստանի հետ, հետևաբար՝ Թարթառի ստորին ավազանում, Մոավի լանջերից դեպի հարավ և դեպի արևելք. «Մոավ բարձր լեռնաշղթայի, դաշտաբերանի, Թրդիի (Թարթառի վտակն է—Բ. Ու.) և Թարթառի ջրերի ձախ և Կուրակ գետի աջ ափերի մեջ»⁷:

Մեծկվանքը համարյա այս սահմանների մեջ էր տեղադրում նաև Ս. Ջալալյանը⁸:

Աղբյուրների ընձեռած տվյալների համաձայն՝ ճիշտ է Բարխուտարյանցի տեղադրումը, որովհետև Մ. Գասխուրանցին Մեծկվենից գավառը դնում է Թարթառի ափերին: Ահա պատմիչի վկայությունը. «Եւ եկեալ (խաղարները) հասանէին... ի ձորախորիւում անտառալը մայրատանիկ աշխարհն Արցախայ ի գաւառն Մեծկուենից. և ի կիրճս ճանապարհին և երկաջոկեալ գունդն երկում բաժանելով՝ նստին գուպարս յայնմ տեղոջ, որում Աստեղն կոչեն բլուր ի հիւսիսոյ կողմանն. իսկ գունդն երկրորդ յայնկոյս Տրտուական գետոյն ի հարաւական կողմանն... բնակէր»⁹: Ուրեմն, երկու խմբերն էլ Թարթառի ափերին էին, մեկը՝ հյուսիսային, մյուսը՝ հարավային, և երկուսն էլ՝ Մեծկվենից գավառում:

Գասխուրանցին ուրիշ բազմաթիվ կոնկրետ վկայություններ ունի Մեծկվենք կամ Մեծկողմանք անուններով գավառի մասին, և բոլորն էլ այս գավառով ընդգրկում են Թարթառի ափերը՝ Մոավից հարավ ու արևելք: Ահա այդ վկայությունները. «...ի վերնակողմ գաւառն Մեծկուենից՝ ի բարձրավանդակ լեռանն, ի տեղի մենաստանի նորա ի Գլխոյ վանս»¹⁰: Իսկ Գլխո վանքը գտնվում է Թարթառի ափին, Թալիշ գյուղի թիկունքում: «Արդ եկեալ հասեալ նո-

րա ի մէջ Արցախն գաւառի, գտանէին զնա ի Գլխոյ վանս իւրում մենաստանին»¹¹: Կամ «երթայր ի Մեծկուենիցն գաւառն ի Գլխոյ վանսց եկեղեցին»¹²: Մի այլ տեղ. «Գաւառն Մեծկողմանց ի Չղախանս հովիտն յԱպարիսական դաշտակն առ ափն Տրտուական գետոյն...»¹³:

Ուրեմն, պատմիչի այս վկայություններով՝ Մեծկողմանքը (Մեծկվենք) գտնվում էր միջնարցախում, Տրտու-Թարթառ գետի ավազանում, այն սահմանների մեջ, որ մենք ցույց տվինք վերը: Հետևապես, իրավացի է Ս. Երեմյանը, երբ Մեծկվենք է համարում այժմյան Իջևանի շրջանը¹⁴, ուր հնում փոխված էր Ուտիքի Կայեն գավառը:

Փաղիսոս կամ Քուստ-ի Փառնես.— Ս. Երեմյանը «Քուստի» առանձին գավառ է ճանաչում և այն նույնացնում այժմյան Շամշադինի շրջանի հետ¹⁵: Համարյա նույն սահմաններում էր տեղադրում Մակար Բարխուտարյանը՝ ավելացնելով նաև Ղաղախի շրջանին կից տարածք. «Գաւառն, որ ընկած է Տավուշ կամ Թովուզ ջանին կից տարածք. «Գաւառն, որ ընկած է Տավուշ կամ Թովուզ գետակի հարավային Ախնջի օժանդակի (վտակի—Բ. Ու.), Աղստե գետի և Գեղամյան լեռնաշղթայի ու գետաբերանի մեջ, ստացած է Քուստի, Քավս, այժմ Խաղախ անունները (մեծ մասն՝ Շամշադին)»¹⁶:

Ս. Երեմյանը, Փառնեսն առանձին գավառ համարելով, տեղադրում է «Շամքոր գետի ակունքների շրջանում, որտեղ միջին դարերում գտնվում էր Փաղիսոս քաղաքը (այժմ՝ Կալաբէնդ)»¹⁷: Մոտավորապես նույն տեղադրությունն է նաև Մ. Բարխուտարյանցի մոտ. «Շամքոր գետակի միջին օժանդակի և Գեղամա լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակության ու Տավուշ գետակի հարավ-արևելյան օժանդակի (Ախնջիի) ափերի և դաշտաբերանի մեջ»¹⁸:

Մեզ թվում է՝ «Քուստ»-ը պետք է որ «Փառնես»-ի կամ «Փաղիսոս»-ի որոշիչը լինի՝ «գավառ» իմաստով, «քուստակ»—«քրս-

6 Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862 (այսուհետև՝ «Վարդան Վարդապետ»), էջ 140:

7 «Արցախ», էջ 24:

8 Ս. Ջալալյանց, էջ 223, 239—240 և հոգ.:

9 Կաղանկատուացի, էջ 108:

10 Անդ, էջ 243:

11 Անդ, էջ 266:

12 Անդ, էջ 250:

13 Անդ, էջ 235:

14 Ս. Երեմյան, Հայաստանը..., էջ 66:

15 Անդ, էջ 90:

16 «Արցախ», էջ 25:

17 Ս. Երեմյան, Հայաստանը..., էջ 88:

18 «Արցախ», էջ 24:

տակ» բառից, ինչպես որ «Տուտ-քուտտակ»-ը հարեան գավառի (Տավուշ) անվան մեջ: Եվ պատահական չէ, որ աղբյուրները հիշում են ոչ թե Քուտտի և Փառնես առանձին գավառներ, այլ մեկ «քուտտ-ի Փառնեայ գառո»: Օրինակ, Միսայել եպիսկոպոսից (876) մի հայտնի ճառ է մնացել այս վերնագրով՝ «Միսայելի Հայոց եպիսկոպոսի Մեծի-Կողմանցն և Քուտտ-ի Փառնեայ նահանգի՝ ի սուրբ խաչն Քրիստոսի»¹⁹: Նույն ձեռագրի մի այլ տարբերակում՝ «Քուտտիփառնեայ» է²⁰: Երկու դեպքում էլ անունն է այն գավառի, որ սահմանակցում էր Մեծ-Կվենքի կամ Մեծ-Կողմանց հետ, որովհետև այս ժամանակ երկուսը միասին ենթակա էին մեկ եպիսկոպոսի: Իսկ եթե սահմանակից էր Մեծ-Կողմանքին (Թարթառի միջին ավազանը, Մարդակեքտի շրջանի մասը, Շահումյանի շրջանը և շրջակայքը՝ ղեպի արևմուտք), ապա պետք է, որ տարածված լիներ Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի լանջով ղեպի արևմուտք, մինչև Շամքորի շրջանի սահմանները, որը և կլինի «Փառնեայ» կամ հետագայի Փառխոսի գավառը:

Այս դավաճանքի թագավորությունը օրոք ընդգրկում էր շատ տարածքներ և իրենց տարածությունը, որովհետև նրան էին կցված Ուտի-բի հարավ-արևմտյան մասերը, ինչպես և Մեծկվեյնի որոշ մասեր: Վերջինն առավել ևս հասկանալի է, քանի որ Փառիստի թագավորությունը հաշնի իշխանության մի ճյուղն էր:

Գաւորութիւնը հաշենի իշխանութեան մը հշտեղ զորքէն զարկ տուաւ զՍարգիս Գաւորի վրայ։

Ծառ (հնում՝ Վալիւնիք)։— Տարածված էր Թարթառ գետի վերին լեռնային շրջաններէն մինչեւ Երզնկայի մարտերէն։ Արեւելքում նրա սահմանն անցնում էր Դաղի-վան լեռնաշղթայով, Լեռնաբերդ կողմած սարով և Թարթառի ափին ի վեր ծրուքի մոտով, Լեռնաբերդ կողմած սարով և Թարթառի ափին ի վեր ծրուքի մոտով՝ ընդգրկում էր Խաթրաւանքը (Վաղուհաս գոյղից արեւմուտք), ապա հարաւից սահմանակցւում էր Սլունիքի Վալոց ձորին։ Զբոսնակի մոտերքում։ Արեւմուտքում նրա սահմանն անցնում էր Սևանի ավազանը Թարթառի ափունքներից բաժանող Ռմբոսայան լեռնաշղթայով։ Հյուսիսում այն պիտի ընդգրկէր Մոսաւի հյուսիսային լանջերը՝ Զոլփակ և Շամբոր գետակների ափունքներով։

Մեր քննությանը ենթակա ժամանակաշրջանում զավարը բացառապես կոչվում էր Մար կամ Մարա երկիր՝ անշուշտ Մար իշխանահայտ տավանի անունից, որը գտնվում էր «Քաղաքի բարձրագույն» անունով ևս հայտնի շերմուկի օկուլթում (այժմյան՝

19 Գ. Զարբանալեան, Հայկական հին դպրութիւն, էջ 785:

Դ. Ինճիճյանը ևս ճանաչում է «Քրտա-ի Փառնիայ» մեկ գավառ (տե՛ս Պ. Ինճիճյանի, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 309)։

20 «Բաղմամկն», 1911, էջ 258—265:

Ժամօրացի) առողջարանից մի քանի կիլոմետր արեւելք, Թարթառ գետի ձախ ափին:

տի ձախ ավիին: Կիրակոս պատմիչն այսպես է տեղագրում Ծար իշխանանիս-
տը. «Իսկ մի է ի սահմանս Գեղարքունոյ ծովուն, ի կողմն խա-
չենոյ, ճոսկ ի բերդն Հանդաբերդ, ուր Զերմուխն է Ծար անուն»²¹:
Հենոյ, ճոսկ ի բերդն Հանդաբերդ, ուր Զերմուխն է Ծար անունը համոզված էր, թե

[illegible]

Մարա իշխանության օրերում «Մար» կամ «Մարա» գյուղի անունով կոչվում էին Դուփյան տոհմաճյուղի տիրութիւնները միասին վերցրած, այսինքն՝ ինչպես հին Վաչկունիք-Մարը, այնպես էլ նրա շրջակաները, որոնք ենթակա էին այդ իշխանական տանը՝ Թար-շրջակաները, որոնք ենթակա էին այդ իշխանական ու հյուսիսային թաղի աւուներին մինչև Սեանի հարավային ու հյուսիսային թաղերը: Հարավ-արևելյան ափին նրա մեջ էր մտնում Շողվազ բեր-նակավայրը, իսկ հյուսիսային տարածքն զբաղեցնում էր Ար-ցախի հին Կողմ գավառը:

ցախի հին կողթ գավառը:
 Բերդաձոր.— Այս գավառը ճիշտ է տեղագրված Մ. Բարխու-
 տարյանցի կողմից. Արաքս և Աղավնո (Հաքարի) գետերի միջև
 ընկած տարածքը, Քիրս և Դիզափայտ լեռների հարավահայաց
 կողմերից սկսած՝ մինչև Սյունյաց սահմանները²⁴, որ կոչվել է
 Բերդաձոր, հետագայում նաև Ղալադարասի (թուրքերեն նույնն է,
 ինչ որ Բերդաձորը), որպիսի գլուղ այժմ էլ կա Քիրսի արևմտյան
 լանջին: XIII դարի սկզբից մնացած մի արձանագրության մեջ,
 որ խաչիկ վ. Դադյանն է գտել իսթրավանքի մոտ՝ վաղուհաս
 որ կոչվից հարավ գտնվող Ս. Գրիգոր եկեղեցուց, կա. «ի Սուրբ Գրի-
 գոր Բերդաձորա» արտահայտությունը: խաչիկ վարդապետն այս-
 րանից ենթադրում էր, թե սույն կապակցություն մեջ խոսքը

21 Կիրակոս, էջ 322:

21 Կիրակոս, էջ 322:
22 Սմբատեանց Մեսրոպ արքեպ., Տեղեկագիրք Գեղարքունի ծովագարդ գա-
ստի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 627:

23 Այս դավաժի ժամանակագիրներն ու գրիչներն իրենց հաճախ են կոչում «Մայրենի»։ Եւ Թովմանեան, Յուզակ Ժողովածուաց, Բ, էջ 24բ, Մկրտիչ Ես. Աղաւունքի, Հայկական Հին վանքերն ու եկեղեցիներ սուրբ Երկրին մէջ, Երուսաղէմ, 1931, էջ 29։

24 «Ungwifu», t₂ 25:

Բերդաձոր գավառի մասին է, հետևապես և այդ անունով գավառը տարածված է եղել ոչ թե Բերդաձոր (Ղալադարասի) գյուղի շրջականներում, այլ Թարթառի աջ ափին, Վաղուհաս գյուղի շուրջը²⁵։ Այս տեղագրությունը հիմնավոր համարել չի կարելի, քանի որ արձանագրության մեջ հիշատակվող Ս. Գրիգոր եկեղեցին գտնվում էր Խաթրավանքի կողքին, իսկ Խաթրավանքը Ծար գավառի հոգեվոր կենտրոնն էր։ Ուրեմն Ս. Գրիգորը ևս Ծարի մեջ էր մտնում։ Արձանագրության մեջ հիշատակվող Բերդաձորը կարող է լինել գյուղանուն։ Այնտեղ Վախտանգի որդի Սակուն այգի ու այգեպան է նվիրում «ի Սուրբ Գրիգոր Բերդաձորա», ապա անիծում՝ «ով զայս խափան է և Բերդաձորա սահման կամ ի վիճակն ձեռն արկան է կամ զրկէ...» և այլն։ Բերդաձորն այստեղ գավառի իմաստ չունի։

Սող. — Այս գավառը տարածվում էր Սևանա լճի հարավ-արևելյան և արևելյան կողմերում։ Իր տարածքով զբեթե համընկնում է այժմյան Մարտունու շրջանի մի մասին և Վարդենիսի շրջանին²⁶։ Մեսրոպը Սմբատյանցի իրավագիտորեն Սողբը տեղադրում էր հետևյալ սահմանների մեջ. «յԱրևմտից Սևանա ծովն, ի հարավո Վայոց-ձորո արևելյան մասն և Սյունյաց նահանգի հյուսիսային մասն, յարևելից Ռմբոստյան լեռինքն և Ծարա գավառն... և ի հիւսիսո՝ Զիվանշիր գավառն Գանձակա (Շամշաղին և Գետաբակ)»²⁷։

Սողից գավառն Արցախի կազմում էր դեռևս Ծավդեից իշխանության ժամանակներում։ Ազաթանգեղոսի ու Նղիշեի ցանկերում Արցախն ու Ծավդեից իշխանությունը նույնական էին²⁸։ Այդ բացատրվում է նրանով, որ Արցախի իշխանանիստը Ծավդ-Սողբ ավանն էր, և իշխանանիստի անունից էլ իշխանությունն ստացել էր «Ծավդէից» հորջորջումը²⁹։

²⁵ «Արարատ», 1896, էջ 81։

²⁶ Թ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960, էջ 215։

²⁷ Սմբատյանց, Տեղեկագիր, էջ 543։

²⁸ Այսպես էր տեղադրում նաև Ն. Ադոնցը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Բագրատունյաց փառք, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 136)։

²⁹ Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 404։ Նղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 10։ Ալիշան, Սիսական, էջ 63։

²⁹ Այս առթիվ հանգամանորեն տե՛ս Ս. Տ. Նեմյան, Մաղղացուց իշխանութիւնը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, 7—8, էջ 46—48, նույնի՝ Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 80, Բ. Ուլուբաբյան, Պատմա-աշխարհագրական ձգարտումներ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 182—186։

Արաբական տիրապետության առաջին շրջանում, հավանաբար, Սողբը վերստին անցել էր Մեծ Սյունիքին, քանի որ այս դարերի Արցախին վերաբերող աղբյուրներում ոչ մի անգամ չի հիշատակվում Սողից գավառը։ Իսկ Սյունիքի պատմության հետ աչք սերտորեն առնչվում էր։ IX դարի առաջին կեսից սկսած Սողբը գտնվում էր Խաչենի իշխանության սահմաններում։ Գեո ավելին, այն ընդգրկում էր նաև Գեղարքունի գավառի արևելյան ծայրը՝ Շողվազ հայտնի ավանով հանդերձ։ Սա, ինչպես ասել ենք, պետք է բացատրել Խաչենի մեծ իշխան Սահլ Սմբատյանի բռնազրավումներով։ Այդ նա էր, որ, պատմիչի վկայությամբ, իր տիրապետությունը տարածեց նաև Սյունիքի հյուսիս-արևմտյան մասերի վրա, ընդհուպ մինչև Գեղամա գավառը³⁰։ Սահլի ժառանգորդները՝ Վենրին Խաչենի ու Ծարա իշխանները, իրենց տիրությունների սահմանները նշելիս, միշտ էլ հիշում էին Շողվազ ավանը³¹, որը գտնվում էր Սևանի հարավային ափին, նախկին Գեղամա գավառի մեջ։ Սահլի ժամանակից սկսած՝ Սողբն այնքան սերտորեն էր կապված Վերին Խաչենի կամ Վայկունիք-Ծարի հետ, այսինքն՝ վարչա-քաղաքական տեսակետից այնքան յուրացված էր վերջիններիս կողմից, որ հեղինակներն այլևս այն չէին ճանաչում որպես առանձին գավառ։ Օրինակ, Վարդան Վարդապետը, որ հրաշալի գիտեր իր աշխարհը, գրում էր, թե «Սողից գավառն Ծարա երկիրն է»³²։

Սա. Օրբելյանը հետևյալ կերպ էր բացատրում «Սողբ» գավառանունը. իբր թե «սակս հանապազորդեան բբոց և դառնաշունչ օդոցն կոչեցաւ Սողբ»³³։ Այս բացատրության մեջ պատճառն ու հետևանքը փոխել են իրենց տեղերը։ Սողբ գավառից փչող ցուրտ քամիներն են, որ ժողովրդական լեզվով կոչվել են «սողբ»³⁴։

Մեսրոպը Սմբատյանցի կարծիքով՝ Սողբը «կարծես յուրաքանչյուր տիրող իշխանության ժամանակ մի նոր անուն է ստացել. զօ. Ռմբոսյան գավառ, Սողից գավառ, Արտից գավառ, Մառգաղ, Գեղամաբակ, Վայկունիք և այլն»³⁵։ Այստեղ էլ կարծիքի հիմք

³⁰ Կաղանկատուացի, էջ 388։

³¹ «Արցախ», էջ 405, 408, Շանխարունեանց, Բ, էջ 365, Կ. Կաստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս.-Պ., 1913, էջ 130, 172 և հոդ.։

³² «Աշխարհացոյց վարդանայ վարդապետի», Փարիզ, 1960, էջ 12։

³³ Սա. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910 (այսուհետև՝ «Օրբելյան»), էջ 12։

³⁴ Սա. Մալխասեանց, Հայ. բացատրական բառարան, Գ, էջ 238։

³⁵ Սմբատեանց, Տեղեկագիր, էջ 32, 596։

են դարձել թյուրիմացությունները, որովհետև ինչպես հնագույն
ժամանակներում, այնպես էլ ամբողջ միջնադարում գավառից չի
պոկվել նրա Սոգք (հնում՝ Սաւդք-Սաւդք) անունը։ Ինչ վերաբե-
րում է թվարկված հորջորջումներին, ապա դրանք կապ չեն ունե-
ցել բուն Սոգքի հետ։ Համեմայնդեալս քաջատեղյակ աղբյուրներն
այդպիսի անուններ չեն հիշում Սսպքի առնչությամբ։

Անհրաժեշտ ենք համարում երկու խոսք ասել նաև այն տե-
ղանունների մասին, որոնք առավել զործածական էին Արցախ-
ուտիք երկրամասի համար՝ մեր քննության ենթակա ժամանա-
կաշրջանում: Դրանք են՝ «Արեւելից կողմանք», «Աղվանից կող-
մանք», «Աղվանք» (վաղ շրջանի՝ X—XII դդ. համար), «Առան»
(նույն շրջանում և սակավ՝ XIII—XIV դդ.) և «Ղարաբաղ» (սկսած
XIV դարից):

36 Ստաբան, Աշխարհագրություն, գիրք XI, գլուխ 3, § 2, Պաղումես V, 11, § 3, Փավատոս Բիզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1914, էջ 314 և այլն։

«Աղվանք» («Ալբանիա»՝ ըստ հունա-հռոմեական աղբյուրների) և «Հայոց ալբանից կողմանք», «Աղվանից կողմանք» տեղանունների ու սրանց տարբերակաբանության մեկնաբանությունը՝ տե՛ս Աս. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհների բնական մեկնաբանությունը՝ տե՛ս Աս. Մնացականյան, հրկ. 1971, № 3, էջ 7—80, Բ. Ուրվարացի, հրկ. 1971, № 3, էջ 115—126։

«Ալբանիա», «Աղվանք» և «Ասան» տեղանունները, ՊՐ2, 1971, № 3, էջ 115—126։

[illegible]

Երևանի քաղաքապետարանի քաղաքապետ Սեդրակ Զեյնիդյանը հայտարարեց, որ հայաշխարհի համար կարևորագույն խնդիրներից մեկը հայապահպանության հարցն է, որի լուծումը կախված է հայաշխարհի միասնականության հարցից։

38 Ղ. Արիշան, Աղուանք. «Բազմավէպ», 1970, 11—12, էջ 341:

Առան տեղանունն ընդունված է մակաբերել երկրամասի առաջին ավանդական տեր Առանից: Ինչպես վերն ասվեց, սկզբնապես Առան է կոչվել Խաչնագետի ու Թարթառի ստորին ավազաններն ընդգրկող տարածքը: Այդ պատճառով է, որ այն ընդգծվել է միայն Արցախի Մեծ-Առանը և Ուտիքի Առան-ոտտ, Առան-ձակ գավառա-նունների մեջ: Սակայն հետագայում այդ անվամբ արաբ ու պարսիկ մատենագիրները երբեմն կոչել են նաև Կուրի ձախափնյակը: Իսկ Շաքիի, Շիրվանի ու Դերբենդի ամիրայությունների ստեղծումով՝ Առան անունը կապված մնաց միայն աշափնյակին, հաճախ ցույց տալով ...ավել փոքրիկ մի տարածք՝ Գանձակն իր շրջականերով³⁹:

Ղարաբաղ. — Երկրամասը (ամբողջ Ուտիք — Արցախ հայաշխարհը) պատմագիտությանը հայտնի աղբյուրներում Ղարաբաղ է կոչվում սկսած XIV դարից: «Ղարաբաղ» տեղանվան մի հիշատակություն կա վրաց «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի այն հատված-ժամանակագրության մեջ, որը պատմում է Գեորգի Լաշայի թագավորու-թյունից (XIII դ. սկիզբ) մինչև Գեորգի Պաշտառի ժամանակը (XIV դ. սկիզբ) ընկած 100 տարվա դեպքերը: Ժամանակագիրը, խոսելով Արդուն բռնավորի դեմ վրաց իշխանների կազմակերպած ապստամբության հանգամանքների մասին, հայտնում է, որ Ուլո խանը «...ևկավ, հասավ իր ամառային կայան Ալատաղը... Իսկ ապա գնաց ձմռան բնակատեղի, որին արդ Ղարաբաղ ու Մուղան են կոչում»⁴⁰:

Հետազոտողներից ոմանք վրացական այս երկի ստեղծման ժա-մանակ են համարում XIV դարը, իսկ բանասեր Պ. Մուրադյանը

39 «Առան»-ի հանգամանակից բնությունը՝ տե՛ս Բ. Ուլուբարյան, «Ալբա-նիա», «Աղվանք» և «Առան» տեղանունները, էջ 124—126:

40 «Վրաց ժամանակագրություն», թարգմ. հին վրացերենից, առաջարանը և ժանոթագրությունները Պարույր Մուրադյանի, Երևան, 1971, էջ 112: Նույնը՝ Մե-լիսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Բ, Երևան, 1936, էջ 59:

Ալատաղ ամառանոց-քաղաքը, ըստ հայ և օտար պատմիչների միանման վկայության՝ կառուցվել է Հուլավու խանի ղեկավարությամբ, Ալատաղ լեռան մոտ, Գառն կամ Գառան դաշտ կոչված վայրում, որ գտնվում էր Այրարատյան նահանգի Բասեն գավառում (Գրիգոր Պատմիչ, էջ 32, Կիրակոս, էջ 396—397, Օրբելևան, էջ 415, Վարդան Վաղայան, էջ 151, В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды, II, М.—Л., 1941, էջ 74, 96, 99:

Ք. Պատկանյանը մոնղոլ նոյնիների այս ամառանոց-նստավայրը սխալմամբ տեղադրել է Ղարաբաղում, երևի կարծելով, թե պատմիչների խոսքը վերաբերում է «Գեղարքունիք-ամառանոցին» («История монголов Инока Магакии XIII века», СПб., 1871, стр. 71—73, прим. 18):

կոնկրետ ժամանակ է նշում 1316, 1318 թթ. և միաժամանակ գրա-նում, որ այն խմբագրվել ու լրացվել է XIV դարի վերջին կամ XV-ի սկիզբին⁴¹:

Պ. Մուրադյանը ենթադրում է, որ սույն փաստը «Ղարաբաղ»-ի առաջին հիշատակությունն է պատմագրության մեջ⁴²:

Դժվար է ստույգ ասել՝ «Ղարաբաղ» անունը նախապես եղե՞լ է ժամանակագրության մեջ, թե հետագայի մոտում է, որ կարելի է ենթադրել «արդ Ղարաբաղ... են կոչում» արտահայտությունից: Սա-կայն, որ XIV դարի սկզբին այդ անունն արդեն կար, հաստատվում է նույն ժամանակի պարսկական աղբյուրներում առկա հիշատա-կությամբ:

Անկախ այս ամենից, վրաց ժամանակագրության անանուն հե-ղինա՞կը, թե՞ խմբագիրը մեզ օգնում են պարզելու մի բան, որ տե-ղանունն առաջ գոյություն չի ունեցել և «այժմ» է, որ կա («արդ Ղա-րաբաղ ու Մուղան են կոչում»):

«Ղարաբաղ»-ի գործածության հանդիպում ենք նաև Համդալ-լահ Ղազվինիի գրքում, որը թերևս հնարավոր լինի առաջինը հա-մարել, քանի որ պարսիկ ժամանակագրի այս «Համդալումն պատ-մության»-ը («Քարիխ-ի Հուզիդե») գրվել է XIV դարի առաջին կեսին, և հիշյալ տեղանունն էլ մտնում է 1334—1344 թթ. դեպքերը նկարագրող հատվածի մեջ: Այստեղ Չինգիզխանի հետնորդ Ուզ-բեկը Դեշտ-ի խաղարից (խաղարական դաշտ) Դերբենդի անցքով արշավում է դեպի Իրան, և այս ճանապարհի վրա էր «Առանի Ղա-րաբաղը»⁴³: Ապա «Ղարաբաղ» տեղանվանը հանդիպում ենք XIV—XV դդ. պարսիկ այլ ժամանակագիրների երկերում⁴⁴: Այնուհետև խոսում է հայկական աղբյուրը՝ Թ. Մեծոփեցու պատմությունը, որի տեղեկության համաձայն՝ Վրաց թագավոր Բագարատը գնա-ցել էր «Ընծայիւք ի հնազանդութիւն պիղծ թագաւորին (Չաղա-թային—Բ. Ու)» և նա լցեալ շարութեամբ սատանայի ուրացոյց զնա եւ առեալ գնաց ի Ղարաբաղ՝ ի ձմերոցն առաջին թագաւորաց մերոց»⁴⁵:

41 Տե՛ս Պ. Մուրադյանի «Առաջարան»-ը («Վրաց ժամանակագրություն»), էջ 13—14:

42 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 201, ծան. 64:

43 «Из избранной истории Хамдаллаха Казвини и продолженный к ним» (Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды, II), էջ 90:

44 Անդ, էջ 142—143, 188 և այլն:

45 Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրաշ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 20:

Հատ հնագույն հայ պատմիչ Ագաթանգեղոսի՝ հայ թագավոր-
ների ձմերուցն Ուտիքն է եղել: Այնտեղ էր՝ «յլուտի գաւառի, ի հալ-
խաղ քաղաքի, ի ձմերուցս արքայութեանն Հայոց», որ հանգիպեցին
Պարթևն ու հոսարովը⁴⁶:

Ուրեմն, բայց թ. Մեծոփեցու, Ղարաբաղի մեջ էր մտնում Ուտի-
քը, համենայն դեպս՝ Կուրի աջափնյակի այն հարթավայրը, որ
հնում հաղխաղ քաղաքն էր գտնվում:

XVI դարին վերաբերող աղբյուրներից մեկում «Ղարաբաղ»-ի
փոխարեն «Սեալ ալգի» է⁴⁷: Չենք կարող առայժմ հայտնի այս
միակ գործածության հիման վրա պնդել, թե «Սեալ ալգի»-ն առ-
հասարակ տարածված անուն է եղել, մանավանդ, որ այս աղբյու-
րի հեղինակ Հովհաննիսիկ Մարեցու ժամանակակից հիշատակագի-
րը «Ղարաբաղ» ձևն է նախընտրել⁴⁸: Սակայն չի կարելի չնկա-
տել, որ «Սեալ ալգի» «Ղարաբաղ»-ի բառացի թարգմանու-
թյունն է:

Հետագա ժամանակներում արդեն «Ղարաբաղ»-ը փոխարի-
նում է Արցախ-Ուտիքին⁴⁹:

«Ղարաբաղ» անվան բացատրության համար լեզվաբանական
էքսկուրսիաներ կատարելու կարիք չկա, քանի որ այն պարզապես
կազմված է թուրքերեն «կարա» (սև) և «բաղ» (ալգի) արմատնե-
րից: Կ. Գանը հակամետ էր «կարա» (սև) ի տակ հասկանալ
«թանձրախիտ», «մուգ կանաչ»⁵⁰: Իսկ Մակար Բարսեղաւարյանցի
կարծիքով՝ գործածական է եղել «Սեալ ալգի», որ պարսիկներն
ու թուրքերը դարձրել են «Ղարաբաղ»⁵¹: Սրա հիմքն է Հովհաննի-
սիկ Մարեցու ժամանակագրությունը, որը, սակայն, բավական չէ
նման կարծիք հաստատելու համար:

Մեզ թվում է՝ «Ղարաբաղ»-ի մեջ պետք է տեսնել
ու ժխայն «սև» իմաստը, այլև այդ բառի երկրորդ շատ տարածված
բովանդակությունը՝ «մեծ»-ը: Թուրքական լեզուներում «ղարա-

ղամ» նշանակում է «մեծ տուն», «գլխատուն», «ղարա-մալ»՝ խո-
շոր (եղջերավոր) անասուն: Մարեցի Գրիգոր մեծ իշխանը կոչ-
վում էր Ղարա Գրիգոր (հետագա աղբյուրներում)⁵²:

Գր. Ղափանցյանը գտնում էր, որ «Ղարաբաղ»-ի մեջ «ղարա-
կարա» նշանակել է «ցեղ»: Ուրեմն՝ «Ղարաբաղ» պիտի նշանակեր
«բաղ ցեղ»: Նա համանման բարբուխյուններ էր համարում «Փայտա-
կարան», «Բաղակարան» և «Դաշտակարան» տեղանունները, գտնե-
լով, որ բոլոր այս դեպքերում «կարան» նշանակում է ցեղ-ժողո-
վուրդ: Հետևապես «Փայտակարան»-ը «փայտ-ժողովուրդ» է, «Դաշ-
տակարան»՝ «դաշտի կամ հարթավայրի ժողովուրդ», «Բաղակա-
րան»՝ «բաղ ժողովուրդ»: Բայց ո՞րն է «փայտ» ժողովուրդը: Չէ՞
որ Փայտակարան է կոչվել հունա-հռոմեական աղբյուրների ճա-
նաչած «Կասպիան» մարզը, որի բնակիչները ժամանակի բոլոր
հեղինակներին հայտնի էին «կասպ» անունով (հայերեն՝ «կազբ»):

Հավանաբար Գր. Ղափանցյանը ծանոթ չի եղել «Փայտակա-
րան»-ը «մայրաքաղաք» բառով բացատրելու փորձին⁵³, որն ար-
դարացվում է հայ մատենագրության ընձեռած բազմաթիվ օրի-
նակներով:

«Փայտակարան»-ը «մայրաքաղաք, մեծ կամ գլխավոր քաղաք»
իմաստով օգտագործում էին մեր պատմիչները: Օրինակ, Մատ-
թեոս Ուտհայեցին հայոց (Աղվանքի) թագավորների ու կաթողի-
կոսների փայտակարան-մայրաքաղաք է համարում Պարտավը՝ գը-
րելով. «...մնաց հաստատութեամբ, հայրապետութեամբ և թագա-
ւորութեամբ... ի քաղաքն հայոց ի Պարտաւ, որ ասի փայտակա-
րան...»⁵⁴: Թովմա Մեծոփեցին՝ նախընթաց մատենագրության ու
պատմության հմուտ գիտակ, փայտակարան է կոչում Տիփիսը.
մոնղոլ զորապետն «ընթացեալ բազում զօրօք ի փայտակարան
Տիփիս քաղաք՝ էտո գնա»⁵⁵: Կամ. «...անտի շուեալ գնացին ի վե-
րայ Տիփիս փայտակարան քաղաքին...»⁵⁶: Անշուշտ այս բառը
«մայրաքաղաք» առումով է օգտագործված նաև առավել հին մի

46 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, էջ 26:

47 Տե՛ս Յովհաննիսիկ Մարեցու պատմությունը. «Սամուէլի քանաչի Անեց-
այ Հաւամունի ի գոց պատմագրաց», Վ-պատ, 1893, էջ 193, ՄԺ, Բ, էջ 245:

48 Մատենադարանի ձեռ. № 4173, Բ. 95ա, հմտ. ՄԺ, Բ, էջ 252:

49 Նսայի Հասան Զալալեանց, Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, Ե-
րուսաղէմ, 1868, էջ 47:

Հանդամանորեն տե՛ս К. Ган, Опыт объяснения кавказских географиче-
ческих названий, Тифлис, 1909, էջ 70—71.

50 Կ. Գան, նշված տեղում:

51 «Արցախ», էջ 2:

52 Մատենադարան, ձեռ. № 9923, Բ. 2՝ ա, ր:

53 Խ. Վ. Գաղաթ, Առան երկիր կամ աշխարհ. «Արարտ», 1896, էջ 233, ծան. 1:

54 Մ. Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 230—231:

55 Թովմա Մեծոփեցի, էջ 19:

Այստեղ և Ուտհայեցու ժամանակագրության տպագրի մեջ «Փայտակարան»-ը
մեծատառով է սկսվում: Հրատարակիչները թյուրիմացաբար այն հատուկ անվան
տեղ են ընդունել:

56 Թ. Մեծոփեցի, էջ 122:

ազդելուամ՝ Ասողիկի Պատմության մեջ. «Իսկ որք զբաղկեղոնին՝ ժւերիոյ և Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր ի փայտակարան, ի դրան արքունի... և իշխանք, որք եկեալ էին ի ծառայութիւն թագաւորին Պարսից...»⁵⁷:

Խոսքը վերաբերում է VII դ. սկզբներին, երբ Պարսից մայրաքաղաքը Տիգրոնն էր⁵⁸: Եվ մեր հեղինակը Տիգրոնն է համարում «փայտակարան», ուր կար արքունի դուռ, այսինքն՝ այն աթոռանիստ էր: Այստեղից էլ կարելի է ենթադրել, որ հայ հեղինակները «փայտակարանը» (նկատի չունենք Փայտակարան նահանգի ու նրա կենտրոնի անունները, որոնք ևս, հավանաբար, գոյացել են նույն իմաստից) հին պարսկական «փայտախտարանն» է, որ նշանակում է «աթոռանիստ»-«մայրաքաղաք»:

Անընդունելի է նաև Գր. Ղափանցյանի «Բաղակարան» → «Ղարաբաղ» բացատրությունը: Իբր թե, արաբ պատմիչ Բալազորին ունի՝ «Բաղակարան» տեղանուն, որը հետագայում «հայկական արտասանությամբ դարձել է «Ղարաբաղ»» («В позднем армянском произношении... стало «Кара-баг»»)⁵⁹: Մինչդեռ Բալազորիի «Բալակարան»-«Բաղասականը» վերաբերում է Կուրի ձախափնյակին և բուն Աղվանքի «Բաղասական»-ի աղավաղումն է⁶⁰:

Խաչեն.— Արդեն ասվել է, որ այս անունով միջնադարում կոչվում էր այն տարածքը, որն ընդգրկում է Ղարաբաղի լեռնային ու նախալեռնային մասը (այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի Մար-

57 Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս.-Պ., 1885, էջ 96 (ընդգծումը մերն է.—Ք. Ու.):

58 Անդ, էջ 116—117, 119:

59 Գր. Капанцян, Хайаса—колыбель армян. Историко-лингвистические работы, Е., 1956, էջ 128—129:

Հիմք ընդունելով Գր. Ղափանցյանի տեսակետը՝ Ս. Տ. Երեմյանն էլ կարծում է, որ «XIV—XV դդ. տեղական հայկական «Բաղակարան»-ը իմաստավորվում է թուրքական լեզվով իբրև «Ղարաբաղ»՝ այն է, «Սեաւ ալգի»-«Ղարաբաղ» (Ս. Տ. Յրեմյան, Ն. Մառը և 7-րդ դարի հայոց «Աշխարհացոյց»-ը. «Մառը և հայագիտության հարցերը» ժողովածու, Երևան, 1968, էջ 90):

Սակայն Գր. Ղափանցյանը չէր ասել, թե «Բաղակարանը» հայկական է, ընդհակառակը, նրա կարծիքով՝ այն հայկական արտասանությամբ է դարձել «Ղարաբաղը»: Սյուա կողմից էլ՝ «Բաղակարան»-«բաղը»-ժողովուրդն» ինչպե՞ս է իմաստավորվել իբրև «սեաւ ալգի»: Սրանք իմաստային կապ չունեն իրար հետ:

60 «Բաղասական»-ի սխալ տեղադրությունների ու աղավաղումների քննությունը տես Ք. Ուլաբարյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, էջ 178—182:

դակերտի, Ստեփանակերտի ու Մարտունու շրջանները և Աղբերջանական ՍՍՀ Շահումյանի, Քելբաջարի ու Լաչինի շրջանները): Եղել է նաև հաշեն բերդ Թարթառ-Տրտուի ափին⁶¹, որից և այն-տեղի իշխանությունը կոչվել է հաշենի իշխանություն, ինչպես տեղի իշխանական հնում «Ծաղը» կենտրոնի անունով՝ Ծաղեից (Արվաղնջական հնում «Ծաղը» կենտրոնի անունից՝ Գարդմանից (Ուտիցախի) իշխանություն, Գարդմանք անունից՝ Գարդմանից (Ուտիքի) իշխանություն և այլն: Այս եղանակով էլ հաշենի իշխանությունը ընդգրկած տարածքն է կոչվել հաշեն: Իսկ երբ հաշենի իշխանությունը ճյուղավորվեց, նրա ամեն մի ճյուղի բունած տարածքն էլ ստացավ իր նոր անունը՝ Ներքին հաշեն (Խոխանաբերդն իր էլ ստացավ իր նոր անունը՝ Հաթերք (Թարթառ գետի միջին ավազանը, այժմ շրջակայաներով), Հաթերք (Թարթառ գետի միջին ավազանը, այժմ էլ պահպանվող Հաթերք գյուղի շրջակայքը) և վերին հաշեն կամ Ծար (Վաղուհասից ու Զեմուկ-Իսթիսուից վերը՝ մինչև Սեանա լճի արևելյան ափերը):

Չի կարելի ասել, թե ամբողջ միջնադարում հաշեն անունով կոչվել է մեկ միասնական տարածք իր անփոփոխ սահմաններով: Ավատական կարգը և հատկապես Հայաստանի կենտրոնական թագավորության վերացումից հետո եղած արհավիրքները չէին հանդուրժի այդպիսի բան: Սակայն, ինչպես պատմական դեպքերի շարադրման ընթացքում կտեսնենք, իշխանությունն իր ճյուղերով հիմնականում տեղավորված էր վերը թվարկված շրջանների սահմաններում, և եթե փոփոխություններ կատարվում էին, ապա դրանք լինում էին համարյա միշտ էլ ի նպաստ հաշենի⁶²:

Հայտնի է, որ IX դ. սկզբին հաշենի մեծ իշխան Սահլ Սմբատյանը բռնությամբ տիրացել էր Գեղամա գավառին⁶³: Դրանով իսկ Գեղամա գավառն ու շրջակայքն այնպես հաստատվել էին հաշենի իշխանության պայազատների տնօրինության տակ, որ դարձի վերջում արդեն Սահլի թոռ Գրիգոր Ատրնեբեհհյանը (Համամ-Գրիգոր) իրեն տեր էր համարում «Սիւնեաց և Աղուանից»⁶⁴:

61 Կաղանկատուացի, էջ 388:

62 Պատմական աշխարհագրության հարցերով զբաղվող մեր գիտնականները ո՛չ հաշենի իշխանության օգտին կատարված գործարք են ճանաչել XI դարի սկզբին Հայոց միասնական կաթողիկոսության կողմից Սյունյաց միտրապոլիտությանը ենթակա վիճակի ընդլայնումը: Սակայն այդ գործարքի քննությունը ցույց է տալիս, որ տվյալ դեպքում կաթողիկոսական միջամտությունը չի շոշափել իշխանության ավատական շահերը:

63 Կաղանկատուացի, էջ 388:

64 Տե՛ս Մեծ Մագրալում կանգնեցված նրա խաչքարի գիրը, որի մասին խոսք էլ կունի գրքի առաջին գլխում:

ԽԱԶՆՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՈՂՄԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

X դարի բյուզանդական կայսր և պատմիչ Կոստանդին Միրանոսինը, թվարկելով Հայաստան աշխարհի պետական այն կարևորագույն միավորումները, որոնց հետ բյուզանդական արքունիքը գրադրություն ուներ, հիշատակում է նաև իշխանություններ: Ըստ նույն վկայության, այնտեղ թղթեր են հղվել հետևյալ հասցեով՝ «Խաչենի իշխանին՝ Հայաստան»¹: Շուրջ երկու դար հետո հայ մեծ իրավագետ, գրող ու պատմիչ Մխիթար Գոշը, հանձին իշխանության և Կիլիկյան Հայքի թագավորության տեսնում էր հայրենի հինավուրց պետականության այն անկորնչելի բեկորները, որոնց հետ իր ժողովրդի քաղաքական միասնության վերականգնման բաղձանքներն էր պոգորդում²:

Որտեղից է սկիզբ առնում իշխանությունը, որոնք են նրա էթնիկական և վարչա-քաղաքական սկզբները: Ահա մի հարց, որ մինչև այժմ շատ է արծարծվել հետազոտողների կողմից՝ ստանալով իրարից տարբեր, հաճախ իրարամերժ պատասխաններ:

Խաչենի իշխանական տան տոհմաբանությունը պարզելու մինչև այսօր հայտնի առաջին փորձը պատկանում է Նսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսին: Աղվանից Հայքի կաթողիկոսն առաջին անգամ իշխանի վանքերի ու խաչքարերի արձանագրությունների բաղմամբիվ արձանագրություններ հավաքելով՝ կազմել է նաև Վե-

1 Կոստանդին Միրանոսին, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, գիրք Բ, գլ. 48. տե՛ս «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ, Կոստանդին Միրանոսին, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հրաչ Բարսիկյանի, Երևան, 1970, էջ 151:

2 Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 71—73:

րին իշխանի կամ Մարա տերերի հաջորդական ցանկը՝ սկսած Հասան մեծի և Դոփի ընտանիքից (XII դարի վերջ—XIII դարի ըսկիզբ)³:

XIX դարում Բաղդասար միտրապոլիտ Հասան-Ջալալյանցն էլ կազմել է հիշյալ իշխանության ներքին իշխանի տոհմացանկը: Ուշագրավ է, որ Նսայի կաթողիկոսից հետո միտրապոլիտ Բաղդասարն առաջին անգամ լայնորեն օգտվել է իշխանի վանքե-րում պահպանված ժամանակագրական տեղեկություններից՝ ինչ-րոք պահպանված ժամանակագրական տեղեկություններից՝ ինչ-պես ձեռագիր, այնպես էլ վիճագիր: Իր աշխատանքը նա կոչել է «Աղաբանություն և ծննդաբանություն ազգին Հասան-Ջալալեանց» է հանելով և հաաքեալ ի պատմությանցն Հայոց և Աղուանից, և ի յարձանագրեաց ի խաչքարաց և ի տապանաքարաց՝ եղևոց ի վանսն Գանձասարայ և ի շրջակայ նորին վանորայս և տեղիս՝ հանդերձ թուաբանութեամբ, զորս համառօտ շարահիւսեցի ես Բաղդասար միտրապոլիտ Աղուանից Հայոց ...Հասան-Ջալալեանց, նախկին տէրանցն երկրին Արցախոյ գաւառին իշխանոյ...»⁴:

Սույն ցանկի հեղինակ Բաղդասար միտրապոլիտի ինքնագրե-րը նկարագրելիս իշխանի վարդապետը վկայում է, որ հեղինակը կազմած է եղել այս ցանկի երեք տարբերակներ, որոնցից մեկն է հենց Բաֆֆու հրատարակածը: «Այս 3 ցանկերը,— գրել է իշխանի վարդապետը,— ըստ էության նույնն են. միայն մանրամասնու-թեանց մեջ են տարբերվում. մեկը՝ ավելի համառոտ, մյուսը՝ ըն-դարձակ: Ցանկերի նպատակն է ցույց տալ, որ միտրապոլիտի Ջալալյանց տոհմը սերվում է հին Աղվանից արքայական տոհմից կամ խորենացու լեզվով՝ Սիսակից»⁵:

Տոհմաբանական իր ցանկը կազմելիս, ինչպես Բաֆֆին է նը-կատել, միտրապոլիտ Բաղդասարը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև X դարի կեսն ընկած շրջանի համար՝ ամենայն բարեխղ-ճությամբ հետևել է Մովսես Կաղանկատվացուն⁶, կրկնելով նաև նրա մի ճակատագրական սխալը. միախառնել է բուն Աղվանքի ու Հայոց Աղվանքի իշխող տոհմերը, որոնք իրականում ոչ մի առնչություն չեն ունեցել միմյանց հետ: Կարևորը, սակայն, այն

3 Մատենադարանի ձեռ. № 7821, Թ. 2ա—2բ, № 9923, Թ. 2ա:

4 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. X, Երևան, 1959, էջ 495:

5 Հ. Թովմեան, Ցուցակ ժողովածուաց Դաղեան իշխանի վարդապետի, մասն Բ, էջ 37:

6 Բաֆֆի, նույն տեղում, էջ 499, ծանոթագրություն:

Հիշյալ քննությունը մեզ համար առաջին ու կարևոր աղբյուր է ծառայում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»։ Այստեղ Խորենացին բազմիցս անդրադառնում է Արեւելյան Անդրկովկասի էթնիկական ու վարչա-քաղաքական նկարագրին։ Նա վկայում է, որ, ինչպես իր օրերում, այնպես էլ հին ժամանակներում Կուրից հյուսիս ապրում էին տարալեզու բազմաթիվ ցեղային միավորումներ¹⁶։ Իսկ Կուրից հարավ ընկած մարզերը գեոևս Մեծ Հայքի միասնական թագավորության ստեղծման ժամանակից սկսած՝ զբաղեցնում էր հայ բնակչություն¹⁷։ Մեծ Հայքի թագավորության հիմնադիր Վաղարշակը Կուրի աջափնյակի հայ բնակչության վրա կուսակալ-նախարար է կարգել Առանին, որը Հայկի ժառանգներից սերված Սիսակի զավակն էր։ Այս պատմիչը տեղեկացնում է, թե «ի սորա (Առանի) զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտեացւոց և Գարգմանացւոց, և Մաղէացւոց և Գուգարացւոց իշխանութիւնսն»¹⁸։ Խորենացին ծագումնաբանական այս ճշուղագրությունը տալիս է՝ հաստատելու համար, որ Արցախի և Ուտիքի կամ ետնագուն Աղվանքի նախարարական տների ներկայացուցիչները ոչ թե եկամուտ են կամ հայ ժողովրդին հետագայում ձուլված ոչ հայկական ցեղի կառավարիչների ժառանգներ, այլ բուն հայկական են, հենց Հայկ նահապետի ժառանգներից սերված պայազատներ։ Խորենացին Առանի անունից է բխեցնում նրան ենթակա երկրամասի անունը («Աղվանք» և «Առան»)։ Եվ նրանից սկիզբ առած նախարարական տներն էլ պարսկական տիրապետության օրերում, պարսկերենի ազդեցությամբ, կոչվեցին Առանշահիկ, որ նշանակում է «Առանի շահիկ-տիրակալ»։

16 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913, էջ 113, 230, 259—260, 329, իսկ ավելի կոնկրետ՝ տե՛ս Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 14 և հոդ.։

17 Վաղարշակն իր թագավորության համար արտաքին սահմաններ էր հաստատել «գեղերը հայկական խօսիցս», իսկ հյուսիս-արեւելքում այդ սահմանն անցնում էր այն գետով «որ անուանի Կուր» (Մովսէս Խորենացի, էջ 112—113)։ Այսինքն՝ Կուրից հարավ բնակվող ժողովուրդը, այդ թվում՝ նաև Արցախի բնակչությունը, հայախոս էր։

18 Մովսէս Խորենացի, էջ 112—113։

«Գուգարացւոց»-ի տեղ տպագրված է «Գարգարացւոց», որը զրչագրերից եկող թյուրիմացություն է։ Այս առթիվ տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Վնեստիկ, 1865, էջ 193, 258, 622։ Հ. Համբարյան, Գարգարացի՞ք թե՞ Գուգարացիք. «Հանդէս ամսօրեայ», 1910, էջ 241—242։ Բ. Ուլուբաբյան, Հայոց լեզվի հյուսիս-արեւելյան եզրի և հարակից հարցերի մասին. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 1, էջ 55—60։

Մենք բնդունում ենք, որ Խորենացու ներկայացրած այս ծագումնաբանության հիմքում ընկած է ավանդությունը։ Դեռ ավելին. Պատմահայրը իր ժամանակի առումով համեմատաբար մոտիկ անցյալի իրողությունը ևս փորձում է բացատրել կամ հարմարեցնել նույն ավանդության տվյալներին։ Օրինակ, հայտնի է, որ մինչև V դարի սկիզբը «Առան», «Աղվանք», ինչպես նաև հունահռոմեական աղբյուրների «Ալբանիա» անունները վերաբերել են բացառապես Կուրի ձախսփնյակին¹⁹, և միայն 428 թ. Արեւելյան Հայաստանում ու Աղվանքում թագավորական տների վերացումից հետո էր, որ Աղվանքից և հայկական Ուտիք, Արցախ մարզերից կազմված պարսկահայատակ մարզը պետք է կոչվեր «Աղվանք» (հայերեն) կամ «Առան» (պարսկերեն)։ Ընդամենը կես դար էր անցել այս իրողությունից։ Այդ ընթացքում տեղի էր ունեցել 451-ի հակապարսկական ապստամբությունը, և հետագայում էլ՝ Պարսից արքունիքի հիմքերը ցնցող մի շարք դեպքեր, որոնց շնորհիվ Աղվանք մարզպանության բաղկացուցիչները ձեռք էին բերել որոշակի ինքնուրույնություն. բուն Աղվանքում գլուխ էին բարձրացրել ցեղային միավորումները, որոնց անուններով էլ արդեն կոչվում էր երկիրը (Լիխնք, Բաղասական, Մաղթաց աշխարհ և այլն), իսկ հայկական Ուտիքն ու Արցախն ավելի էին համախմբվել։ Նրանք դարի 80-ական թվականներին ստեղծեցին իրենց փոքրիկ թագավորությունը։ Ծիշտ է, 60-ական թվականներին Չոդից (հետագայի Դերբենդ) այստեղ՝ նորակառույց Պարտավ քաղաքն էր փոխադրվել նաև մարզպանի նստոցը։ Սակայն մարզպանը միայն Պարսից արքունիքին հասնող հարկն էր հավաքում և այլևս չէր խառնվում երկրի ներքին կյանքին։ Այս բոլորի արդյունքը նաև այն էր եղել, որ Աղվանք-Առան էր կոչվում հիմնականում Կուրի ու Նրասխի միջազետքը՝ Արցախի և Ուտիքի բոնած տարածքը²⁰։ Երկրամասի բնակչությունն ու իշխող նախարարական տները հայկական էին, սակայն երկրամասը կոչվում էր Աղվանք-Առան։ Պատմիչը փորձում է բացատրել այս հանգամանքը և դիմում է ավանդությանը։ Եվ մեր օրերի հետազոտողը չի կարող շտեմնել Խորենացու պատմության այս հատվածի ավանդական հիմքն ու առանցքը։ Սակայն չի կարելի մոռանալ նաև անառարկելին. Խորենացու ժամա-

19 Փավստոս Բիւզանդ, էջ 314։ Ս. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105։

20 Այս առթիվ հանգամանորեն տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, «Ալբանիա», «Աղվանք», «Առան» տեղանունները։

59

Քանի որ նախամարզպանական ժամանակներում Ուտիքն ու Արցախն իրենց հայ բնակչության մասում էին Մեծ Հայքի պետության մեջ՝ որպես նրա տասնհինգ նախարարություններից երկուսը, ապա նրանց տերերը կարող էին կոչվել միայն իշխաններ կամ նախարարներ, բայց ոչ թագավորներ, ինչպես պնդում էր Մովսես Դասխուրանցին (կամ նրա նախորդ Կաղանկատվացին), և նրան անվերապահորեն ընդունելով էլ՝ կրկնում էին Բաղդասար միաբարպոլիտը, Ս. Զալալյանցն ու նոր ժամանակների հետազոտողները, Մինչև V դարը եղած ժամանակաշրջանի իրողությունների մասին Աղվանքի պատմության մեջ հաղորդված տեղեկություններն ստուգելով նախորդ դարերի առավել հավաստի աղբյուրներով (Փավստոս, Կորյուն, Խորենացի, Եղիշե), տեսնում ենք, որ Դասխուրանցին, պարզ պատկերացում չունենալով «Աղվանք» տեղանվան իմաստային փոփոխություններից պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում, բուն կամ անդրկուրյան Աղվանքի Արշակունի թագավորներին (Վաչագան Քաջ, Ուռնայր, Եսվադեն և ուրիշներ), առանց որևէ հիմքի կամ պատճառաբանության, դրել է Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգների Առանշահիկ տոհմի իշխանների ցանկում³¹։ Մինչդեռ վերը հիշված առավել հին ու հավաստի աղբյուրներից մենք գիտենք, որ նրանք անդրկուրյան Աղվանքի կամ հունա-հռոմեական հեղինակների կողմից Ալբանիա կոչված երկրի թագավորներն են եղել, տոհմով Արշակունի (պարթև) և էթնիկական կամ վարչական ոչ մի աղբյուր չեն ունեցել հայ Առանշահիկների ու նրանց երկրամասի հետ³²։

Մարզպանության շրջանի Արցախ-Ուտիքյան երկրամասում ստեղծված Առանշահիկ թագավորության՝ պատմությանը հայտնի առաջին ներկայացուցիչը Վաչագան Բարեպաշտն է։ Նրա մասին Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ եղած ամբողջ պատումն արժանահավատ խոսք է, քանի որ գրված է եղել ժամանակակից հեղինակի ձեռքով, և Աղվանքի պատմության շարահարողն այն համարյա անփոփոխ մուծել է իր պատմության մեջ³³։

Վաչագանի թագավորությունը հայ Արշակունյաց հարստության վերացումից հետո հայկական բնաշխարհում ստեղծված

առաջին լուրջ պետական միավորումն էր, «Կովկասի երբեմնի խոշոր պետության մի բեկորը»³⁴, որ ցայսօր, դժբախտաբար, ըստ արժանվույն չի գնահատվել հետազոտողների կողմից։ Բավական է հիշել, որ այս թագավորությունն ստեղծել էր իր ինքնահատուկ պետական կարգ ու կանոնը՝ փայլուն կերպով արտացոլված «Վաչագան Բարեպաշտի կանոններ» անունով հայտնի «Կանոնական սահմանադրության» մեջ³⁵։

Վաչագանի օրոք Առանշահիկ տոհմն այնքան ազդեցիկ դիրք ուներ, որ Պարսից արքունիքը նրան էր հանձնարարել նաև Կուրի ձախափնյակի վերահսկողությունը։ Աղբյուրների կոնկրետ վկայություններով հաստատվում է, որ Վաչագան Բարեպաշտն իր վերակացուներն ուներ ձախափնյակի գավառներում։

V դարի վերջից սկսած Առանշահիկները կոչվում էին նաև թագավորական տոհմ։ Նույնիսկ նրանց երկրորդական ձյուղերի ներկայացուցիչներն Աղվանքի, ինչպես նաև համահայկական եկեղեցական ու աշխարհիկ ժողովներում հանդես են գալիս իբրեւ «յազգէ թագաւորաց» («Պատրիկ ի Քարոյեան ազգէ թագաւորաց», «Զարմիհր ի Վարազ-Քուրդաքեան ազգէ թագաւորաց») կամ «յարքայից զարմից» («Պատրիկ ի Քարոյեան՝ յարքայից զարմից»)՝³⁶։

VII դարի սկզբին Պարսկաստանից գալիս է Միհրանյան տոհմի մի շառավիղը, դավով ու նենգությամբ կոտորում Ուտիքի Գարգմանք գավառի տեր Առանշահիկների տանյակ տղամարդկանց և գրավում նրանց տիրույթները։ Շուտով Միհրանյաններն ընդունում են Հայոց կրոնը, ձուլվում տեղի հայկական միջավայրին։ Նրանց ամենաականավոր ներկայացուցիչ Զիվանշիրը, որ տերն էր Գարգմանքի և միաժամանակ համարվում էր հայոց Աղվանքի իշխանաց-իշխանն ու սպարապետը, հովանավորում է երկրամասի հայկական դպրությունն ու մշակույթը, իր եկեղեցանպաստ գործունեությամբ դառնում Ուտիքի հայության սիրելին։

34 С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Кавказской Албании. «Исторические записки Института истории АН СССР», т. I, М., 1937, стр. 137.

35 Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության ներքին կյանքի, մշակութային գործի, նրա ընդունած «Կանոնական սահմանադրության» հանգամանակից քննությունը տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Վաչագան Բարեպաշտը և Հայոց արևելից կողմանց մշակութային-լուսավորական կյանքի վերելքը. «Սովետական մանկավարժ», 1969, № 4, նույնի՝ Դարձյալ Աղվենի ժողովի գումարման տարեթվի մասին, «Լրաբեր», 1969, № 6։

36 Կաղանկատուացի, էջ 66, 67, 85։

31 Այս թյուրիմացության հանգամանքների մասին՝ տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը։

32 Անդ, էջ 62—64։

33 Այս առթիվ հանգամանորեն տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Հազարամյա դիրք, որ նաև 1500 տարեկան է, էջ 85—86։

Որ Միհրանյանների գալուժ և Գարգմանի տեր դառնալով՝ Առանշահիկ տոհմը չի սպառնալի, այլ ապավինել է Արցախի անառիկ բերդ-ամրոցներին և ետ մղել ճակատագրի ամենամահողոք հարվածները, դա արձանագրված է գրավոր պատմության մեջ և ընդունված պատմաբանների կողմից. իրավացի էր Լեոն, երբ գրում էր, թե. «...Առանշահիկ տոհմն անհետ չկորավ, ոչ էլ մոռացավ իր պաշարն այդ եկվորների (Միհրանյանների—Բ. Ու.) դեմ, որոնք հափշտակել էին իր սեփականությունը: Առանշահիկները Գարգմանից դուրս են մղվում հարևան լեռնային գավառները: Երկու տոհմերի միջև հաստատվեց հին աշխարհի նվիրագործած արջան վրիժառությունը»³⁷: Այս վրիժառությունից չփրկվեց նույնիսկ Զիվանշիր մեծ իշխանը: Նրան սպանել էր Արցախի իշխանազուններից մեկը (անշուշտ Առանշահիկ տոհմից), որը դրանից առաջ ծառայում էր Գարգմանի նոր տիրոջը:

VIII դարի արշալույսին, երբ արդեն մարում էր Միհրանյանները՝ ընդամենը մեկ դար տևած ազդեցությունը Գարգմանքի և հարակից հայկական գավառների վրա, Արցախի Առանշահիկների մի փառավոր ներկայացուցիչ տերն էր իր ավանդական երկրամասի և քաջ պատերազմ էր մղում հյուսիսական վալրենաբարոցեղերի դեմ: Դա Առանշահիկ վաչագանն էր Պատրիկյան՝ «քաջ կորովի և աջողակ աղեղնատուր՝ հանդերձ զօրօք», որից «նազիրքն պարտեցան ի փախուստ դարձնալը»³⁸:

Զիվանշիրից հետո աստիճանաբար սպառվում է հայացած Միհրանյան տոհմը: IX դարի սկզբին նրանց վերջին շառավիղը՝ Սպրամ անունով մի աղջիկ, իբր թե, իր տոհմի գոյությունը շարունակելու նպատակով, ամուսնանում է Հայոց Աղվանքի տեր Առանշահիկ Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրներսեսի հետ, որն իշխում էր վերին իշխանում:

IX դարում արաբական բռնակալության դեմ պայքարի են ելնում Արցախի Առանշահիկների երկու հզոր ճյուղերը, մեկը՝ Դիզակ գավառում, որի իշխանանիստն էր Գորոզ ամրոցը (այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանի Դոդ և Տումի գյուղերի արանքում), մյուսը՝ վերին իշխան կամ Մար գավառում:

Առանշահիկ տոհմի Դիզակի ճյուղից պատմությանը հայտնի է արաբական բռնակալության դեմ մղված պայքարի խիզախ հերոս Եսայի Աբու-Մուսնի (Եսայի՝ հայր Մովսեսի), արաբական

աղբյուրներից հայտնի նաև որպես Իսա-իբն-Յուսուֆ (Եսայի՝ որդի Հովսեփի): Եսայու իշխանապետական բեմերը նշվում է IX դարի երկրորդ տասնամյակով: Արաբների հետ նրա առաջին բախումը տեղի ունեցավ 831/32 թվականին³⁹: Պարզ է, որ Եսայու հայր Հովսեփն ապրած պետք է լիներ VIII դարի վերջին և IX դարի ըսկզբին: Եսային գործել է մինչև IX դ. կեսերը: 853 թ. ամուսնից մինչև հաջորդ տարվա ամառը նա՝ Գտիչ բերդում ամրացած, շահակապետությամբ է տվել Բուղա գորապետի 200-հազարանոց բանակի դեմ և մնացել անպարտելի: Միայն խարավանքով Բուղային հաջողվեց ընկճել Գտիչի հերոսին: Հայ մյուս իշխանների հետ Եսային արաբական տաժանակրության քվեց 855 թվականին⁴⁰:

Եսայի իշխանի հետագաններից հայտնի են. Մովսես որդին, որը հոր աքսորվելուց հետո մնաց ու տիրություն արեց Դիզակին և շրջականերին, Մովսեսի որդիներից՝ Դիզակի Գազիկ թագավորը, իշխանադուստր Սուփին⁴¹ և Գորոզ բերդի տեր Վաչագան իշխանը⁴²: Այս վաչագանին ճանաչում էր նաև արաբ հեղինակը, որը նրան կոչում էր «Վաչաղիան իբն Մուսն»⁴³, այսինքն՝ Մովսեսի որ-

39 Կաղանկատուացի, էջ 376:

40 Թովմա Արծունի, Պատմություն տան Արծրունեաց, Քիֆլիս, 1917, էջ 301: Հայտնի է, որ 200 հազար զորքով Բուղան Հայաստան է եկել 852 թ.: Այդ գիտն նաև Մ. Գասխուրանցին (էջ 380), որն ալաբանին ավելացնում է «և զամս երեք կալա զՀայս» մինչև զիշխանս զոր կանամբի խաղացուցանէր ի Բաղդատ» (անդ): Ուրեմն, Հայոց իշխաններին, ինչպես նաև Հայոց արևելից կողմանց տերերին (որոնց հետ էր Աբու-Մուսն) Բուղան աքսորի տարավ 855-ին: Առհասարակ մեր բոլոր աղբյուրներն էլ հայ իշխաններին տաժանակրության քննու տարի են համարում 855/856-ը: Սակայն Գասխուրանցու պատմության մեջ, այս տեղեկություններից առաջ, կա մի թյուրիմացություն, որի համաձայն՝ իբր թե ընդ երրորդ հարիւր թուղն հայոց (852) լցան սահմանեալ մեղացն տուգանք հաւատացեալ իշխանացն Հայոց և Աղուանից, որք յայսմ ամի կապեալ պարաւանդեալ ըմբռնեցան ի ձեռն Տաճկաց և տարադրեալք ի տանց իւրեանց՝ յու կամաց զնային ի Բաղդատ» (Կաղանկատուացի, էջ 379): Այս թյուրիմացության հիմքի վրա էլ Ս. Գ. Բաղուրաբյանը Եսայի իշխանի վախճանի տարի է համարում «Եսայու անկման թիվն...» 852 թվականը (տե՛ս նրա՝ Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի թագավորությունները 9—10-րդ դարերում, ՊՐՀ, 1971, № 1, էջ 56), որ սխալ է:

41 Մ. Բաղուրաբյանց, Արցախ, Բազու, 1895, էջ 79: Մակար Եպիսկոպոսն իշխանադուստր արձանագրության մեջ «Սուփի» անվան փոխարեն սխալմամբ կարդացել է «Ոսկի» (այս արձանագրությունը՝ դոան ճակատակալ քարի վրա, այժմ պահվում է Լեռնային Ղարաբաղի մարզային թանգարանում):

42 «Արարատ», 1887, էջ 144:

43 Հմմտ. Նիկ. Աղոնց, Բաղրատունյաց փառքը («Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948), էջ 143: Գիտնականն այստեղ սխալվում է՝ Վաչա-

37 Ան, Երկերի ժողովածու, հատ. 2, Երևան, 1967, էջ 327:

38 Կաղանկատուացի, էջ 368:

դի Վաշաղիան: Այսպիսով, Եսայի Աբու-Մուսեի ժառանգներից գիտենք նրա որդի Մովսեսին և երեք թոռներին՝ Գագիկին, Վաշագան և Սոփիին»⁴⁴:

Մեր խնդրից դուրս է Դիզակի ճյուղի հետագա ընթացքի քննությունը: Պարզապես ուզում ենք ցույց տալ, որ այստեղ ևս տիրություն էին անում Առանշահիկ տոհմից սերված մի ճյուղի ներկայացուցիչները, և դարեր հետո Դիզակում ստեղծված մեկիբություն մեջ էլ պետք է անպայման տեսնել Առանշահիկ տոհմի շնորհմիջված շարունակությունը:

855-ին Արաբիա քշվածների մեջ էր նաև Ուտիքի Ստեփանոս Կոնր, ինչպես նաև Գարդմանից Ներսես իշխանը, որ կոչվում էր նաև Կորիծ⁴⁵: Սրանք ևս պետք է, որ լինեին հինավուրց Առանշահիկ տոհմից: Սակայն քանի որ Ուտիքի մի շարք գավառներ IX դարի վերջից սկսած՝ մի կողմից բաժին են դառնում Տաշիր-Ձորագետում ու հարևան շրջաններում նստած Բագրատունյաց զարմիկներին, մյուս կողմից էլ՝ Գանձակում օրըստօրե հզորացող Փաղլունյաններին, ապա դժվար է վճռաբար ասել, թե Առանշահիկներից ո՞վ մնաց այստեղ, մինչև որ Զաքարյանների օրոք նահանգի տերը դարձան վերջիններիս մղած հաղթական ճակատամարտերում աչքի բնկած զորապետները:

Վերստին դառնանք Փոքր Սյունիք-Խաչենին, որի տերն էր Սահլ Սմբատյանը IX դ. առաջին կեսում, այնքան հզորացած մի իշխան, որն ըստ ժամանակագրի վկայության՝ արաբներից ստա-

գանին համարելով Ուտիքի Մովսես իշխանի որդի: Վաշագանը Գորոզ բերդի տերն էր, իսկ Գորոզը գտնվում էր Դիզակ գավառում:

44 Ս. Գ. Բարխուդարյանը վերոհիշյալ հոգնածում գծել է մի տոհմացանկ, որի մեջ Գագիկին ու Սոփին համարվում են Եսայու թոռորդիներ և Մովսեսի (Մուսե) թոռներ (անդ, էջ 57): Մինչդեռ արձանագրության մեջ հենց ինքն է կարդացել, թե՛ «Ի Նևթ (1000) թվ. Հայոց և ի Թագաւորութեանս տեառն Գագիկա որդոյ Մուսէի, ես Սոփի դուստր Մուսէի...» (անդ):

Հանդուրյալ վիճադարգետի սխալը նրանից է, որ Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ միայն մեկ անգամ մի թղթի տակ որպես վկա հիշատակված (Օրբելյան, էջ 234) «Եսայի Աղուանից իշխան»-ին մոցրել է իր կազմած տոհմացանկի մեջ՝ նրան համարելով Գաղիի հերոս Եսայու թոռը՝ որպես նրա տոհմաճյուղի մի առանձին սերունդ:

Նիկ. Աղոնցն էլ կարծում էր, թե այս «Եսային» նշանավոր Աբու-Մուսան է» (տե՛ս «Բագրատունյաց փառքը», էջ 187, ծան. 1): Սակայն Օրբելյանը Եսայիի մասին խոսում է 906 թվականի առումով, իսկ մենք գիտենք, որ Եսայի Աբու-Մուսան 855-ին տաժանակրության է քշվել և այլևս չի վերադարձել:

45 Փամատուրիւն Յովնանու կարգիկութի, յերուսաղէմ, 1867 (այսուհետև՝ «Յովհաննէս կաթողիկոս»), էջ 162, Վարդան Վարդապետ, էջ 81:

ցել էր «Իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից, տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար»⁴⁶:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Առանշահիկ տոհմը դիմացել է ճակատագրի բոլոր փորձություններին, նաև հաղթել է իր բնաշխարհը թափանցած պարսիկ Միհրանյաններին՝ կենաց ու մահու այն գոյամարտում, որ Միհրանյաններն սկսել էին դավով ու կոտորածով, և հետագայում հենց այդպիսի միջոցներով էլ տոհմությունն ոչնչացան: Միհրանյան տոհմի վերջին պայազատ Վարազմովին ոչնչացան: Միհրանյան տոհմի վերջին պայազատ Վարազմովին ու նրա միակ արու զավակ Ստեփանոսին սպանել էր Տրդատին⁴⁷:

«Ներսէս ի Փիլիպեան՝ ազգակից նորա»⁴⁷: Ասացինք, որ Վարազմ-Տրդատի կենդանի մնացած միակ ժառանգն աղջնակ Սպրամն էր, որն ամուսնացավ Առանշահիկ Սահլի որդի Ատրներսեսի հետ:

Ուրիշ պարագայում այսպիսի ամուսնությունը ազգակցական տեսակետից ոչ մի զույն չէր կարող ավելացնել արական ներկայացուցչի տոհմին: Սակայն Գասխուրանցին շատ է ուզում իր երկկաշանակալ տոհմին խառնած տեսնել Սասանյան հարստության համբավավոր անունը: Այդ պատճառով էլ գրում է. «Ընդ թյան համբավավոր անունը: Այդ պատճառով էլ գրում է. Հայկազունայց արանց խնամավորի Միհրական տոհմին, և պատուաստութեամբս այսուիկ զոյգ ունել զպետութիւն Արեւելից կողմանցս Աղուանից»⁴⁸:

Եվ, այսուհանդերձ, մենք գիտենք, որ նման դեպքերում տոհմաձառը գծելիս նկատի են առնում արական կողմը, իսկ իգական կողմը նշում են միայն խնամիւթյամբ:

Հիշենք, որ արական կողմի՝ Ատրներսեսի, հայրը Սահլ Սրմբատյանն է եղել: Չմոռանանք նաև, որ Սահլի Առանշահիկ տոհմին պատկանելը վաղուց կասկածի տակ է առնվել, եթե չասենք՝ մերժվել է:

Պատմաբաններից ու բանասերներից ոմանք Սահլին համարում են Բագրատունի⁴⁹: Վ. Ֆ. Մինորսկին, օրինակ, մերժում է

46 «Նյութեր Աղվանից պատմության ուղեմասիրության համար» («Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» տպագրիչներից դուրս մնացած հատվածը), «Արարատ», 1897, էջ 162:

47 Կաղանկատուացի, էջ 388:

48 Անդ, էջ 386:

49 В. А. Абаза, История Армении, СПб., 1888, стр. 70; А. Н. Грен, Дниствия Багратидов в Армении. ЖМНП, ч. 190, СПб., 1890, стр. 60; В. В. Бартольд, Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, стр. 35; և Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 127—130:

պատմիչի վկայությունը Սահլի Առանշահիկ (Առմիհր Առանշահիկի սերունդներից) լինելու մասին և նրան կապում Տարոնից գաղթած Բագրատունիների հետ, չնայած իր այս վարկածը հաստատելու համար չի կարողանում վկայակոչել որևէ հիմնավոր կրթված⁵⁰։ Հր. Աճառյանը Սահլի հայր է ճանաչում Սմբատ Բագրատունի խոստովանողին (սպարապետ Հայոց)⁵¹, կարծելով, թե նրա որդիներից (Աբաս, Աշոտ, Սմբատ, Շապուհ, Մուշեղ և Սահլ) կրտսերն է⁵²։ Արշակ Արպոյաճյանը չի հավատում այս վարկածին, ասում է. «Ոմանք առանց ապացույցի կնույնացնեն իր (Սահլի—Բ. Ու.) հայրը Սմբատ սպարապետին հետ և զայն Բագրատունի կհամարեն, սակայն կասկածելի է...»⁵³։

Արպոյաճյանը չի ասում, թե ինչու է կասկածելի։ Հենց միայն «առանց ապացույցի...»։ Աճառյանի ենթադրությունը չի ընդունում նաև Հ. Քյուրտյանը⁵⁴։

Կարևորն այն է, որ Սահլ Սմբատյանին Բագրատունի Սմբատ սպարապետի որդին համարելու վարկածն անհնար է ապացույցել, որովհետև, երբ Սմբատի կրտսեր որդին համարվող Սահլը պատմության մեջ 821-ին արդեն հասուն այր էր, ուներ ընտանիք ու երեխա, նրա հայրը համարված Սմբատ Բագրատունի սպարապետը 855-ին քշվեց Բաղդադ, այնտեղ չուրացավ իր կրոնը, կռվեց խոստովանող։ Սա ժամանակի այնպիսի անհամաձայնություն է, որ բոլորովին տեղ չի թողնում մտածելու, թե նրանք կարող էին հայր ու որդի լինել։ Մանավանդ, որ սպարապետի հետ արքայ էր քշվել նաև Սահլը, և այս մասին խոսող պատմիչները ոչ մի անգամ չեն ակնարկում նրանց արենակցական կապը։

Աս. Մնացականյանը, խոսելով Համամի ու Սահլի մասին, գրում է. «Պատմական տեղեկությունների պակասությունը թույլ չի տալիս մեզ հստակորեն տարբերելու հայկական այդ երկու տոհմերի (Առանշահիկների ու Բագրատունիների—Բ. Ու.) պատկերն ու փոխադարձ առնչությունները։ Նիկողայոս Ադոնցը, որ զբաղվել է այդ խնդրով, նույնպես համոզվել և որոշակի եզրակացություններ չի հանգել»⁵⁵։

⁵⁰ V. Minorsey, Caucasica, IV—BSOAS, XV/3, 1953, էջ 506—509։

⁵¹ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, էջ 374։

⁵² Անդ, էջ 545։

⁵³ Ա. Արպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950, էջ 165։

⁵⁴ Հ. Քյուրտյան, Բարակ և Սահլ իսկ Սմպատ. «Բաղմավէպ», 1958, էջ 72։

⁵⁵ Աս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 80։

Տվյալ պարագային կարևորն այն է, որ Մնացականյանը Սահլ Սմբատյանին, առանց երկմտության, չի համարում Բագրատունի»⁵⁶։

Մենք ստիպված ենք հանգամանորեն խոսել Սահլի և նրան անհիմն կերպով կալված Բագրատունի տոհմանվան մասին, որովհետև այս սխալի հիման վրա է, որ պատմաբաններն IX դարում փակում են Առանշահիկների հաշիվը և Արցախի իշխանությունը հանձնում Բագրատունյաց մի նոր սարքովի ճյուղի։

Ո՞վ էր Սմբատը Սահլի համար. հայրը, թե՞ վաղնջական նախորդը, որի անունը նրա համար դարձել էր ազգանուն։ Զե՞ որ պատմիչները նրան հիշում են որպես և՛ Սահլ Սմբատյան (Սահլի Սմբատեան Եռանշահիկն տէր)»⁵⁷, և՛ Սահլ որդի Սմբատայ»⁵⁸, Արաբական աղբյուրները նրան ճանաչում են որպես «Սահլ իբն Սմբատ» (կամ Սանբատ, Շանբատ)։ Իսկ սա նույնն է, ինչ «Սահլ որդի Սմբատի»։ Ուրեմն, Սմբատ էր Սահլի հոր անունը։

Միքայել Ասորին Սահլի է հիշում Սահլին. Բաբելն «անկալ յերկիրն Հայկազնոյն Սահակայ», «և Սահլի իշխանն Հայկազնոյն ըմբռնեաց...»⁵⁹։

Այսբանից պետք է ենթադրել, որ անունը՝ («Սահլ», «Սահլ») «Սահակ»-ի այլաձևությունն է, իսկ Սմբատը՝ հայրանունը։ Լրացուցիչ տվյալներ չեն մնացել հայր Սմբատի ինքնություն մասին։ Հավանաբար նա ապրել է VIII դարի վերջին ու IX-ի սկզբին։

Ն. Ադոնցը չի ուզում հաշիվի առնել պատմական աղբյուրների վկայությունները. «Կաղանկատվացու խոսքը, թե Սահլը Եռանշահիկ և կամ Զառմիհրական տոհմից է, արժեք չունի»,— գրում է նա։ Ըստ նրա՝ արժեք ունի այն, որ Սահլի հոր անունը Սմբատ է, և այս անունն էլ միայն Բագրատունիներին էր հատուկ։ «Ո՛չ Աղվանքի և ո՛չ Սյունյաց իշխանական տոհմերի մեջ չեն պատահում Սմբատ անունը նախքան նրանց Բագրատունիների հետ խնամություն հաստատելը»,— պնդում է գիտնականը⁶⁰։

Այսպիսի հիմք ունեցող վարկածն ընդունել չի կարելի, որովհետև Սմբատ անունն այնքան շատ էր դործածական՝ անկախ Բագրատունյաց տոհմից, որ «Սմբատ» ունեին և՛ Մամիկոնյանները,

⁵⁶ Անդ, էջ 83։ Նույնի ոտա. հրատ. մեջ (Երևան, 1969) հեղինակը գրել է. «Принадлежность Сахля Смбагына к роду Багратуни... неверна» (стр. 61)։

⁵⁷ Կաղանկատուացի, էջ 374։

⁵⁸ Վաղան Վաղապետ, էջ 79։

⁵⁹ Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1879, էջ 365։

⁶⁰ Նիկ. Ադոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 128։

և՛ Արծրունիները, և՛ նույնիսկ Սասանյան պարսիկները (Սմբատ որդի Բաճրամ Գուրի): էլ չենք խոսում այն մասին, որ Սմբատ Քառոյան (այսինքն՝ Առանշահիկ, «յազգէ թագաւորաց Վաչագանեան») կար դեռևս VII դարում⁶¹, այսինքն՝ Բագրատունյաց ենթադրյալ Արցախ գալուց շուրջ երկու հարյուրամյակ առաջ:

Բայց գուցե իսկապէ՛ս Սահլի նախնիները խնամովյամբ կապված են եղել Բագրատունիների հետ, և այդ հիմքի վրա էլ Սահլի հայրը Սմբատ անունն է ստացել: Գիտնականն այս հնարավոր չի համարում, այլ ուզում է Արցախում Բագրատունյաց ճյուղ տեսնել և այն հաշվում է Սահլից, առանց որոշակի հիմք ունենալու:

«Առանշահիկ ասելով (պատմիչը) հասկանում է հին Հայկազնյան տունը, որ սակայն, իր իսկ վկայովյամբ, տեղի տվեց Միհրական տոհմին,— գրում է Ն. Ադոնցը:— ...Ի՞նչ եղավ Զառմիհրի սերունդը, հայտնի չէ»⁶²:

Սակայն պատմիչին անհանգստացնողը Սահլի հայ լինելու մասին վկայելը չէր: Այդ առթիվ նա արդեն ասել էր, թե Ատրնեբսհը որդին էր Սահլի «որ էր ի տոհմէն Հայկայ»⁶³: Պատմիչի հոգան էր հաստատել, որ հայկազուն Առանշահիկները տեղի չտվին Միհրանյաններին, այլ տվելի կենսունակ ու հզոր գտնվեցին, դիմացան բոլոր փորձություններին և տեղ մնացին իրենց հողին ու աշխարհին: Ուստի չի կարելի ասել՝ հայտնի չէ, թե ի՞նչ եղավ Առմիհրի (և ոչ Զառմիհրի) սերունդը: Եվ պատմիչը երեք անգամ խոսելով Սահլի ծագման մասին՝ հաստատում է նրա տեղացի ու հինավուրց Առմիհրական-Առանշահիկ տոհմին պատկանելը՝ «իւր զնախնական ազգս Հայկազնեայց» բնութագրով հանդերձ:

Ահա այդ երեք վկայությունները: Առաջին անգամ պատմիչը մեր իշխանին ներկայացնում է որպես «Սահլի Սմբատեան Եռան-

շահիկ»⁶⁴: Երկրորդ անգամ՝ «Սահլի Սմբատեան, որ յարքայից Արմիրհական տոհմէն էր»⁶⁵, իսկ նույն պատմության նախորդ տեղեկություններից գիտենք, որ Արմիհրական տոհմը հենց նույն Առանշահիկ կամ Եռանշահիկ Վաչագանյան-Թագավորական հարստությունն է. «Քաջ Վարդան Միհրականը... զնախնական ազգս Հայկազնեայց զԵռանշահիկս... կոչէ որպէս ի ճաշ... արաթ գլխատումն արանց վաթսնից, միայն թողոյր ի նոցանէ (Առանշահիկներէ)»⁶⁶:

Այս տեղեկությունից աներկբա է դառնում, որ Արմիհրը ևս Առանշահիկներից էր: Իսկ եթե Սահլը Միհրանյանների դավիթ փրկված Արմիհրի հաջորդներից է, նշանակում է՝ նաև Առանշահիկ է:

Մնում է երրորդը՝ Սահլ «ի տոհմէն Հայկայ, հայր Ատրնեբսհի», այն Ատրնեբսհի, որն ամուսնացավ կենդանի մնացած միակ Միհրանյանի՝ Սպրամի հետ⁶⁷, իր տոհմածառին պատվաստեց մի ճյուղ Միհրանյաններից, և պատմիչն էլ սույն փաստն արձանագրեց այնպես, թե հայկազուն Առանշահիկ իշխանը խնամիացավ Միհրանյան տոհմին⁶⁸:

Վերը տեսանք, որ Արեւելից կողմանց հայկազուն թագավորական տոհմը կոչվում էր Առանշահիկ: Եթե Միհրանյաններին փեսայացած Ատրնեբսհը պատկանում էր այդ տոհմին, պարզ է, որ նրա հայրը ևս կպատկաներ ու կկոչվեր Առանշահիկ:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ երեք զեպքում էլ «Սահլ որդի Սմբատ»-ն Առանշահիկ է, և պատմական ամեն տեսակ հիմքից զուրկ է նրան Բագրատունի կոչելու վարկածը:

Բագրատունի տոհմանունը Սահլին և նրա նախորդներին ու հաջորդներին բոլորովին չի կաշկռում նաև մի այլ կարևոր պատճա-

61 Տե՛ս Ազմանի պատմության տպագիրներից դուրս մնացած հատվածը, որ, բաղելով էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրերից, տպագրել էր Արշակ Տեր-Միքելյանը (Սամուէլի բահանայի Անեցույ Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 286):

62 Նիկ. Ադոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 128:

63 Տե՛ս «Ազմանից աշխարհի պատմություն» համահավաք տեքստը՝ կազմված բանասիրական գիտ. դոկտոր Վ. Առաքելյանի կողմից, բաղդատովյամբ Մաշտոցյան Մատենադարանում պահպանվող բոլոր ձեռագրերի, էջ 449 (գտնվում է Մատենադարանում):

Մինչև այժմ այս կապակցությունը գրքի հրատարակիչների կողմից թյուրիմացաբար կարդացվել էր «Սահլ ի Տոհակայ» ձևով, որի «Տոհակ»-ը ոչ մի կերպ չէր բացատրվում, քանի որ այդպիսի տեղանուն չի հիշվում մեր աղբյուրներում:

64 Կաղանկատուացի, էջ 374:

65 «Արարատ», 1897, էջ 162:

66 Կաղանկատուացի, էջ 196—197:

Այս կապակցությունից պարզ երևում է, որ իշխանազունի անունը եղել է Արմիհր և ոչ թե Զարմիհր, ինչպես կարդացել է Ադոնցը, և նրան էլ հետևել: Էն հետադրողներից ոմանք:

67 Հր. Աճառյանը սույն Ատրնեբսհին երկուսն է դարձրել. ա) Ատրնեբսհ՝ Խաչենի տեր, բ) Ատրնեբսհ՝ Սյունի, որդի Սահլի «...շինեց Հանդու բերդը» և այլն («Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, էջ 262—263»):

Երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է Խաչենի տեր և Սահլի որդի Ատրնեբսհին, որին կազմած «Սյունի» տարբերակիչը թյուրիմացություն է:

68 Կաղանկատուացի, էջ 386:

Բայց ինչու՞ն նույն տեղեկության մի մասը, որ վերաբերում է Սուփանին, չի ընդունում Աղոնցը, իսկ Սահլին վերաբերող մասն ընդունում է առանց առարկության և դեռ նրա անստույգ հիմքի վրա էլ ջնջում վերոհիշյալ արժանահավատ տեղեկությունները, որոնք Սահլին կապում են իսաչենի տարածքի հետ:

Չի կարելի մոռանալ նաև, որ Թովմա Արծրունին X դարի պատմիչ է և IX դարի իրողությանը վերաբերող նրա վկայությունը մենք կարող ենք ընդունել միայն IX դարի աղբյուրներով ստուգելուց հետո: Իսկ ստուգումից պարզվում է, որ այն թյուրիմացություն է:

Կարելի է մտածել նաև, որ Թ. Արծրունու ակնարկը վերաբերում է Մեծ Սյունիքի տարածքում գտնվող Շաքին: Չէ՞ որ այստեղ ևս եղել են Շաքն անվամբ բերդ, գյուղ, վանք, գետ, նույնիսկ գավառ⁸⁰, Սյունիքում ընդունված ձև էր «Շաքէոյ տէր»-ը: Կա մի արձանագրություն, որով խնդրվում է հիշել ի «Քրիստոս զՋուանշէր (տէր) Շաքէոյ»⁸¹:

Սակայն այսպիսի ենթադրությունը ևս անընդունելի է⁸², քանի որ, եթե Սահլը Սյունյաց Շաքիի (այսինքն՝ Սյունիքի) տերը եղած լիներ, ապա ժամանակագիրը չէր ասի, թե նա «բռնազբօսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ», որը Սյունիքի մասն էր հանդիսանում:

Մնում է մերժել Սահլ Սմբատյանի մասին Թովմա Արծրունու «Շաքէոյ տէր» տարբերակիչը՝ որպես իսաչենի տիրոջ անձնավորությունը վերաբերող բաղմաքանակ ստույգ ու վստահելի վկայություններին հակասող միակ մատենագրական թյուրիմացությունը⁸³:

80 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 49, 392: Նաև՝ Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1942, էջ 43, Ալիշան, Սիսական, էջ 209, 213 նո:

81 «Դիվան հայ վիմագրության», Բ, էջ 88:

82 Թ. Արծրունու տեղեկության հիմքի վրա մենք հնարավոր ենք համարել այս տեղագրությունը (տե՛ս «История Арцаха» Թեկնածուական դիտարկումների ինքնաշարադրանքը, էջ 28): Սակայն հետագա հետազոտությունը մեզ հանգեցրել է այն համոզման, որ դա թյուրիմացություն է:

83 Ի միջի այլոց պիտի հիշել նաև, որ հնագետ Ս. Գ. Բաբխուրյանի հրապարակած հոդվածում, ի թիվս այլ վրիպակների, Սահլը վերստին համարվում է Բագրատունի, և հենց միայն Թովմա Արծրունու սխալ տեղեկության հիմքի վրա բացառապես Կուրի ձախափնյակի հետ են կապվում ինչպես Սահլը, այնպես էլ նրա նախորդներն ու հաջորդները (Ս. Գ. Բաբխուրյան, Արցախի, Շաքիի և Փանրա Նախորդներն ու հաջորդները (Ս. Գ. Բաբխուրյան, Արցախի, Շաքիի և Փանրա Նախորդներն ու հաջորդները 9—10-րդ դարերում, էջ 58—68): Սակայն հեղինակը նույն հոդվածում, նույն նյութերի հիման վրա, մի այլ Սահլ Սմբատյան էլ դնում

Սահլի անմիջական հաջորդներից էին նրա որդիները՝ Ասրր-ներսեհը և Մուավիան, որոնք 854/55-ին իրենց հոր հետ միասին քշվեցին տաժանակրության: Մուավիա, հավանաբար, միայն արարներն էին այսպես կոչում Հովհաննեսին⁸⁴, քանի որ Մուավիա անվանը հանդիպում ենք միայն արաբ պատմիչների մոտ, իսկ հայերն այդպիսի անուն չեն հիշում: Դրա փոխարեն կա Սահլի որդի Հովհաննես, որն, ըստ Աղվանքի պատմության, 838 թ. ասպարեզի վրա էր և հոր գերած Բաբեկին արաբների ձեռքը հանձնելու համար մեծ տիտղոսի էր արժանացել. «Ի սոյն (838) ամի տէրանց տէրն Յոհաննէս, որ Հայոց, Վրաց և Աղուանից եղև տէր, խնդրեաց յարքունեացն կրկին անգամ գրուխար, խոյտա, Փատգոս երիցս այսոցիք աշխարհաց»⁸⁵:

Նույն Հովհաննեսին է վերաբերում նաև Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքի հետևյալ արձանագրությունը. «3Բ (853) թուականութե(ան) Հայո(ց) ի ժամանակ Յոհանիսի Աղուան(ից) իշխանի ես Սողոմ(ոն) Մեծարանց եպիսկոպոս կանգնեցի...»⁸⁶:

Մուավիա-Հովհաննեսին «Առանի պատրիկ» է համարում Իբն ալ-Ասիրը⁸⁷:

Պետք է ուշադրություն դարձնել, որ դեռևս Սահլի իշխանապետական փառքի օրերին իշխանական տիտղոսներով միաժամանակ ասպարեզի վրա էին նաև նրա երկու որդիները՝ Հովհաննես-Մուավիան և Ասրրներսեհը: Գիտենք, որ Ասրրներսեհն իշխում էր Ծարում կամ Վերին իսաչենում: Բացառված չէ, որ Հովհաննես-

է Մեծ Սյունիքում և նրանից սերել տալիս Վերին իսաչենի տեր Ասրրներսեհին ու Փառխոսի թագավորության ներկայացուցիչներին (անդ, էջ 73—75):

Պարզ է, որ այսքանն արվել է աղբյուրների բնական անհերքելի նյութերի ճշման տակ: Այդ նյութերը, սակայն, ինչպես արդեն տեսնում ենք, Սահլին ոչ թե Մեծ Սյունիքի տեր են համարում, այլ Փոքր Սյունիքի կամ Արցախի, և Սահլի ժառանգներն ու հետագաներն էլ մնում են հիմնականում նույն Արցախի տարածքի իշխանները:

84 Ն. Աղոնցը համոզում է, որ Հովհաննեսն ու Մուավիան նույնն են (տե՛ս «Բագրատունյաց փառքը», էջ 129): Գիտնականի սխալն այն է, որ սրանց հետ նույնական է համարում նաև Համամ-Բարեպաշտին (անդ, էջ 129—131):

85 «Արարատ», 1897, էջ 162—163:

86 «Արարատ», 1897, ապրիլ, իսաչիկ վ. Գաղյանի ընդօրինակություն է:

87 Ибн-ал-Асир, Таиш-ал-Камилъ, Баку, 1940, стр. 68.

«Պատրիկ»-ը հայերեն «իշխան»-ի համանշան է: Նույն-որ ալ-Ասիրը Բագրատունի իշխանաց-իշխան Բագրատի մասին ասում է. «Ինչ-որ պատրիկ Բագրատ անունով, Աշոտի որդի, որ կրում է «Պատրիկների պատրիկ» տիտղոս (տե՛ս նշվալս., էջ 67):

Մուավիան էլ իշխած լինելը Մեծառանից գավառում, նստոց ունե-
նալով այժմյան Գանձասարի տեղը, որ այն ժամանակ կոչվում էր
Արդախ: Մանավանդ, երբ աղբյուրները նրան հենց այդ վայրերի
հետ էլ կապում են: Հետևապես, կարելի է ասել, որ Մուավիա-
Հովհաննեսի բնագավառն էլ Մեծառանից գավառն է եղել, Թարթա-
սի աշափնյակն ու խաչենագետի ավազանը:

Հովհաննեսի անմիջական ժառանգների մասին ստույգ տեղե-
կություններ չունենք:

Ասացինք, որ դեռևս Ն. Աղոնցն է փորձել Հովհաննես-Մուա-
վիային նույնացնել Համամ թագավորի հետ՝ կարծելով, թե «Մուա-
վիա» անունը արաբների կողմից աղավաղված «Համամ»-ն է⁸⁸:
Քիչ հետո կտեսնենք, որ «Համամ»-ը արաբական անուն է, և ար-
աբներն իրենք այն չէին աղավաղի:

Աղոնցի այս եզրակացության հիմքի վրա էլ Ս. Բարխուդար-
յանը հաստատված էր համարում «Համամ-Մուավիա» նույնու-
թյունը, և պա նրան ճանաչում Սահլի հաջորդ և Շաքիի թագավոր⁸⁹:
Սակայն աղբյուրների տեղեկություններից հայտնի է, որ Մուավիա-
Հովհաննեսը հոր հետ աքսոր էր քշվել, և նրա վերադառնալու մա-
սին ոչ մի տեղեկություն չկա: Մինչդեռ Համամն այն հայ իշխա-
նավորներից էր, որոնց ձեռք չույն արաբ բռնավորները⁹⁰: Հենց
միայն այս փաստը բավական է՝ ժխտելու Համամի ու Մուավիայի
նույնության վարկածը:

Ատրներսեհն բնեցել է երկու որդի՝ Գրիգոր և Ապուսեթ:

Գրիգորի արձանագրությունը, որ պահպանվել է մի հսկա խաչ-
քարի վրա, Սոդք գավառի Մեծ Մաղրա գյուղում, 881 թվականից է.
«31 (881) թվականութեանս Հայոց ևս՝ Գրիգոր Ատրներսեհան Սիւ-
նեաց և Աղուանից իշխան, կանգնեցի զսուրբ նշանս»⁹¹: «Ատրներ-

88 Նիկ. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 130:

89 Ս. Բարխուդարյան, նշվ. հոդվածը, էջ 64—65:

90 Կաղանկատուացի, էջ 383:

91 Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ
վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 189:

Այս արձանագրությունը մեծ աղավաղումներով գրի են առել նաև Ս. Զալա-
յանցը (Ճանապարհորդութիւն, Բ, էջ 111), Սմբատյանցը (Տեղագիր Գեղարքունի
ծովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 607), Ալիշանը (Սիսական, Վենետիկ,
1893, էջ 72), Մեսրոպ Մազիստուրը (Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հա-
ղարծնի և Դագի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1938,
էջ 102):

Ս. Բարխուդարյանն է, որ առաջին անգամ անթերի արտագրել է արձանագրու-
թյունը:

սեհան» այստեղ նշանակում է «Ատրներսեհի որդի», ինչպես որ
Սահլն էր կոչվում «Սահլ Սմբատեան» (նաև՝ «Սահլ որդի Սմբա-
տայ»):

Ժամանակագիրն այս Գրիգոր Ատրներսեհյանի մասին գրել է.
«Գրիգոր շինել զՀաւախաղացին բերդն, և յայն կողմ ձգել իւրոյ՝
իշխանութեանն»⁹²: «Յայն կողմ»-ը գիտնականների կողմից ըն-
դունվում է իբրև Կուրի ձախափնյակը, քանի որ պատմող հեղինա-
կը աջափնյակից է⁹³: Իսկ Կուրից այն կողմ Գրիգորը իր իշխա-
նության տակ էր առել Հայոց արևելից կողմանց ավանդական բո-
լոր այն հողերը, որոնք մտնում էին Վաղաբան Բարեպաշտի թա-
գավորության մեջ: Եվ իրավացի են պատմաբանները, երբ հան-
ձն Գրիգոր Ատրներսեհյանի, տեսնում են Համամ Բարեպաշտին,
ձին Գրիգոր Ատրներսեհյանի, տեսնում են Համամ Բարեպաշտին,
որի անվան հետ է կապված Հայոց արևելից կողմանց կամ Հայ-
աղվանքի թագավորության վերականգնման պատիվը: Ժամանա-
կագիրը վկայել է, որ «Բարեպաշտն Համամ նույնպես զկործանեալ
թագաւորութիւն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրա-
տունի զՀայոց թագավորութիւն. այսք ի միում ժամանակի գոր-
ծեցան»⁹⁴:

Համամի և Գրիգորի նույնությունը տրամաբանական է հետե-
յալ պատճառներով.

ա) Գրիգորի արձանագրությունը՝ գտնված Սոդքի Մեծ Մաղ-
րա գյուղից, նրան ներկայացնում է որպես «Սիւնեաց (Փոքր Սյու-
նիքի) և Աղուանից իշխան»-ի, այսինքն՝ ամբողջ Հայոց արևելից
կողմանց իշխանի: Արձանագրությունը 881 թվականից է, Համա-
մի թագավորության վերականգնման անմիջական նախընթացից:
Պարզ է, որ երկրամասի իշխանն էլ պետք է թագադրվեր:

բ) Աղվանքի պատմության տոհմացանկում ամեն պարագա-
յի Համամն ու Գրիգորը փոխարինում են իրար: Համամը համար-
վում է Սահլի թոռը, Ատրներսեհի որդին, և իսկապես, Գրիգորն էլ
Սահլի թոռն է ու Ատրներսեհի որդին⁹⁵: Համամին համարում են
նաև Հերիթ-Կամբեհանի թագավոր Իշխանակի պապը և Ատրներ-
սեհի հայրը: Աղվանքի պատմության և հայկական ու արաբական

92 Կաղանկատուացի, էջ 389:

93 А. Е. Крымский, Страницы из истории... Азербайджана. Шеки (Сбор-
ник «Памяти Н. Я. Марра», М.—Л., 1938), стр. 375.

94 Կաղանկատուացի, էջ 383:

95 Անդ, էջ 388—389:

տրիշ աղբյուրների տվյալներով այս իրողությունն էլ է հաստատվում⁹⁶:

դ) «Համամ» անունը «Գրիգոր»-ի արաբերեն թարգմանությունն է: Քրավացի էր ակադեմիկոս Ա. Ե. Կրիմսկին, որը համոզված էր, թե «Գրիգոր» (որ նշանակում է «արթուն», «զոգատար») մկրտչական անունը թարգմանվել է այն ժամանակ շատ տարածված արաբերեն «Համամ»-ի, որն ունի նույն արմատը՝ լինել զոհն, հոգատար⁹⁷:

դ) Համամի ու Գրիգորի նույնությունը հաստատող փաստ կա՝ քելի է համարել նաև Համամ թագավորի մի արձանագրությունը, որ գտնվել է Ադր. ՍՍՀ Աղդամի շրջանի Սոֆուլու գյուղից (Ստեփանակերտից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևելք): Այս արձանագրության առաջին արտագրողն ու մեկնաբանողը Ս. Բարխուդարյանն է եղել: Աղբյուրների պատմության թանգարանում պահվող շիրմաքարի եղծված գրերը վերականգնելով՝ նա ստացել է հետևյալ քառատողը (փակագծերի մեջ ուսումնասիրողի վերականգնումներն են).

«Այս դ (իր դամբանի.... եղբար Հ)ամամ իշխանի,

Եւ տն Փղիպէի և տն Սնպատա...զրկ-

եալ ի ճորտ հասակէ ելա յաշխարհէս դառն թ(ողի սուգ)

զգիրս զայս,

Մի՛ որ իշխեսցէ մերձեակ ի սմա նզովեալ եղիցի Քէ այ»⁹⁸:

Հետազոտողը ենթադրում էր, որ գերեզմանաքարը գցված է եղել Համամի ձեռքով սպանված եղբոր վրա, գիրն էլ, իբր, քանդակել են սպանվածի եղբայրները՝ Համամը, Փղիպեն ու Սմպատը⁹⁹:

Համամի կողմից իր եղբորն սպանելու մասին ակնարկ իսկապես անում է Աղվանքի պատմության շարահարողը¹⁰⁰: Սակայն մեզ այն անհիմն է թվում, քանի որ նման ակնարկի միակ հիմքն է եղել Համամ վարդապետի հայտնի շարականը, որի մեջ իսկապես հեղինակը խոստովանում է, թե ինքը մեղսակից է եղբոր

96 Անդ, էջ 389—390: «Արարատ», 1897, էջ 131, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այսուհետև՝ «СМОМПК»), вып. 38, Тифлис, 1908, стр. 57.

97 Ա. Ե. Կրիմսկի, նշվ. աշխ., էջ 374. «Крестное имя «Григор» (т. е. «бдительный», «заботливый») нашел себе, по-видимому, перевод на модный арабский язык «Хаммам» (с корнем одинакового значения, т. е. «быть бдительным»).

98 Ս. Բարխուդարյան, Տապանագիր Համամ իշխանի անունով. ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», 1964, № 1, էջ 63:

99 Անդ, էջ 62—63:

100 Կաղանկատուցի, էջ 383:

սպանությունը: Մինչդեռ, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, ուշագիրքնությունից պարզվում է, որ Համամ Բարեպաշտ իշխանն ու Համամ վարդապետը միանգամայն տարբեր անձնավորություններ են եղել:

Բոլորովին վերջերս հիշյալ տապանագրին ուշագրություն է դարձրել նաև Ա. Շահինյանը, որը մեզ ցույց է տվել իր կատարած արտագրությունն ու տապանաքարի լուսանկարը: Լուսանկարում պարզ երևում է առաջին տողի երկրորդ կեսը՝ «...դի Համամա իշխանի»: Նշանակում է՝ պետք է վերականգնել «(որ)դի Համամա իշխանի» և ոչ թե «եղբար», որը սոսկ ենթադրություն էր Ս. Բարխուդարյանի մոտ:

Հետևապես, տապանաքարը վերաբերել է Համամ-Գրիգորի որդուն: Այս ճիշտ ընթերցանությունը հաստատվում է նաև Աղվանքի պատմության մի այլ կարևոր տեղեկությամբ, որի համաձայն Գրիգոր-Համամի ավագ որդին՝ Ապուլին սպանվել էր իր իսկ եղբոր-Համամի ավագ որդին՝ Ապուլին սպանանի բայր Սմբատի ձեռքով (Գրիգորի «երեց որդին Ապուլին սպանանի յազգակցէն Սմբատայ») ¹⁰¹: Նախորդ տեղեկությունից հայտնի է, որ սպանությունը կատարվել է Համամ-Գրիգորի կողմից Գևորգ կաթողիկոսին արաբական գերությունից փրկագնով ազատելուց (893/894 թ.) չորս տարի անց¹⁰²:

Արձանագրության ու մատենագրական զույգ տեղեկության բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ երեք դեպքերում էլ խոսքը նույն փաստի մասին է. Գրիգոր-Համամի երեց որդին է սպանվել իր եղբոր (հարազատի) կողմից:

Աղվանքում կամ Հայոց արևելից կողմանքում ո՞վ է եղել 897 թվականի մեծ իշխանը կամ թագավորը, որի հայկազուն իշխան որդի Ապուլին սպանվել է իր եղբոր կողմից: Համամը, որն ըստ Աղվանքի պատմության ժամանակագրության՝ 880-ական թթ. վերականգնել էր Հայաղվանքի թագավորությունը:

Այսպիսով, կարելի է հաստատված համարել, որ Համամ Բարեպաշտը նույն Գրիգոր Ատրնեբսեհյանն է՝ Փոքր Սյունիքի կամ Խաչենի տերն ու Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչը¹⁰³:

101 Անդ, էջ 389:

102 Անդ, էջ 383:

103 Ս. Գ. Բարխուդարյանը վերոհիշյալ իր հաղորդման մեջ գրել է. «Համամի տոհմի կենտրոնավայրը եղել է ներկայիս Աղդամի շրջանը՝ Պարտավ-Բերդա և Տիրդանակերտ ավանը կամ քաղաքը» (տե՛ս նշված հաղորդումը, էջ 63):

Նշված կետերն, իհարկե, այդ ժամանակ մտնում էին Առանշահիկների տիրույթների մեջ, սակայն դրանք կենտրոնավայր չէին: Նրանց հոգվածում էլ Համամին ու նրա Գիտնականը, սակայն, վերոհիշյալ իր վերջին հոգվածում էլ Համամին ու նրա

Ուրեմն, Համամ-Գրիգորի տիրույթներն արևմուտքում ընդգրկում էին Սևանի արևելյան ափերը՝ Մեծ Մազբա, Շոգվազ կետերով, իսկ արևելքում հասնում էին մինչև Պարտավի մատուցները, քանի որ Պարտավից դեպի հարավ-արևմուտք, այժմյան Աղբամի մոտ է գտնվել Համամի մյուս արձանագրությունը: Նրա կառուցած ամրոցը Հավթախաղացն էր Գանձասարի մոտ: Ամենայն հավանականությամբ՝ այն եղել է նաև աթոռանիստը:

Հետազոտողներից ոմանք Համամին ևս համարում են Բազրատունի՝ պատճառաբանելով, թե, իբր, նրա պապ Սահլը եղել է Բազրատունյաց տոհմից, մեկ էլ՝ որովհետև Մխիթար Այրիվանեցին ասում է՝ «Համամ, որ և Յոհաննէս Բազրատունի»¹⁰⁴:

Վերը տեսանք, որ Համամի պապ Սահլն Առանշահիկ տոհմից է եղել: Ինչ վերաբերում է Այրիվանեցու տեղեկությանը, ապա այն գրվել է Համամից 400 տարի հետո և, բնականաբար, պետք է քաղված լինի Համամին ժամանակակից աղբյուրներից՝ Աղվանքի ժամանակագրությունից ու Հովհաննես կաթողիկոսի պատմությունից, որոնք Համամին Բազրատունի չեն կոչում: Վերջիններս իրար կողքի հիշում են Համամ Բարեպաշտին¹⁰⁵ կամ Արևելից մեծ իշխան Համամին և անմիջապես էլ՝ Աշոտ և Սմբատ Բազրատունիներին¹⁰⁶:

տոհմակիցներին կապում էր միայն ու միայն Կուրի ձախափնչակի հետ, պնդելով, թե «այդ արքայատոհմի կենտրոնն սկզբից ևեթ եղել է Շաքի-Նուխին» (տե՛ս հիշյալ հոդվածը, էջ 71):

Բարխուդարյանն իր վարկածը հաստատող ոչ մի վկայություն չի հիշում, բացի այն տեղեկություններից, որոնք վերաբերում են Համամի թոռ և Շաքի-Կամբեճանի թագավոր Իշխանակին, սակայն չեն կարող պատկերացնել միայն Շաքի թագավոր: Բարխուդարյանի բերած միակ, իբր թե, որոշակի տեղեկությունը, որ պիտի Համամին կապեր Շաքիի հետ, հետևյալն է. «Իրն Հառվալը Շաքին տեղադրում է Կուրի և Շիրվանի արանքում և երկրի տեր է անվանում Համամին» (անդ, էջ 60): Սակայն Հառվալի տեղեկությունն այդպիսի բովանդակություն չունի: Այն վերաբերում է ոչ թե Համամին, այլ նրա որդի Ատրնեսին, որն իսկապես Շաքիում թագավոր էր դարձել X դ. սկզբին (տե՛ս Ն. Աղոնց, Բազրատունյաց փառքը, էջ 130): Նույն տեղեկությունը հաղորդում է նաև Մասուգին «Շաքեցիների թագավորը... Աղրնեսն իրն Համամն է», այսինքն՝ Համամի որդի Ատրնեսին (տե՛ս СМОПН, вып. 38, էջ 57):

Մասուգիի երկի թարգմանիչ-ծանոթագրողը գրել է, թե. «Այստեղ շաքեցիների թագավոր Ատրնեսին իրն-Համամը Վրաց թագավոր Ատրնեսին Բ-ն է (881—928 թթ.)» (անդ, էջ 75): Սա ակնհայտ թուրիմացություն է, քանի որ, ինչպես վերը կատարված քննությունից պարզվեց, Համամը Հաղվանքի տերն է եղել և ոչ մի առնչություն չի ունեցել Վրաց արքունիքի հետ:

¹⁰⁴ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 55:

¹⁰⁵ Կաղանկատուացի, էջ 383:

¹⁰⁶ Յոհաննէս կաթողիկոս, էջ 214:

Դասխուրանցուց և Հովհաննես կաթողիկոսից իր տեղեկությունները քաղող Այրիվանեցին կամ մեխանիկոսն Աշոտ և Սմբատ Բազրատունիների տոհմանունը վերագրել է նաև Համամին, կամ էլ, որ առավել հավանական է, նրա խոսքը չի վերաբերում Համամ Բարեպաշտ իշխանին: Վերջին պարագայի առկայությամբ պետք է մտածել արդեն, որ իշխան Համամի ժամանակներում ապրել ու ստեղծագործել է նաև մի Համամ՝ Վարդապետ Բազրատունյաց տոհմից:

Պատմագիտության մեջ լուրջ վեճեր է հարուցել այս հարցը: Պատմաբանները և հատկապես բանասերները փորձում էին պարզել, թե, վերջապես, ո՞վ է եղել Համամ-Գրիգոր Արևելցին՝ միայն Արևելից աշխարհի իշխան, որին վերագրվում է նաև, այսպես կոչված, Աղվանից թագավորության վերականգնման պատիվը, թե՞ նաև պատմիչ, մեկնաբան, որին հետագա մեր պատմիչներից մեկը՝ Մխիթար Այրիվանեցին, կոչում է նաև Հովհաննես Բազրատունի:

Կ. Կոստանյանցը հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Համամ Արևելցուն՝ ցույց տալով, որ երկու Համամներն էլ մեկ անձ են¹⁰⁷: Իր ուսումնասիրության մեջ այս տեսակետն է պաշտպանել նաև Աս. Մնացականյանը, որը լայն քննության է ենթարկել Համամ իշխանին և Համամ պատմիչ-մեկնաբանին վերաբերող տեղեկությունները¹⁰⁸:

Սակայն, բոտ երևութին, չի կարելի անուշադրության մատնել մի կարևոր հանգամանք, որից զգուշացնում էր Հր. Աճառյանը: Բանն այն է, որ Համամ Արևելցի իշխանի մասին կոնկրետ տեղեկություն հաղորդող միակ ժամանակակից և նրան մոտիկից ծանոթ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, իշխանի գործունեությունը ներկայացնելիս, ոչ մի խոսք չի ասում այն մասին, թե նա գրական-գիտական գործով ևս զբաղվել է¹⁰⁹, մի հանգամանք, որի առկայությունը ոչ մի պարագայում լուծության չէր մատնվի:

Նույն պատկերն է նաև Համամ վարդապետի մասին խոսող աղբյուրներում. այստեղ էլ հեռավոր հիշեցում անգամ չկա վարդապետ Համամի քաղաքական իշխանապետության մասին¹¹⁰:

¹⁰⁷ Կ. Կոստանյանց, Համամ Արևելցի, Վաղարշապատ, 1896:

¹⁰⁸ Աս. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 181—204:

¹⁰⁹ Յոհաննէս կաթողիկոս, գլ. 19, Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների քառարան, հ. 9, էջ 24—25:

¹¹⁰ Ասողիկ, էջ 158—159, Վարդան Վարդապետ, էջ 86:

գործությունների համար Զաքարյան տիրակալներից նոր տիրույթներ ստացավ Սյունիքում ու Այրարատյան նահանգում՝ «ի Գառնոյ մինչև ի Բարդուշատ» և սկիզբ դրեց այն հզոր իշխանության, որը շատ լուսավոր էջեր պիտի գրեր Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի պատմության մեջ ու հայտնի դառնար հաղթականը կամ Պոռշյանը նոր տոհմանունով:

Հասան-Ջալալ իշխանի անունից էլ Հասան-Ջալալյանը կոչված իշխանական տունը, որ տերն էր ներքին հաշնի, դարձավ միջնադարյան Հայաստանի վարչական ամենանշանավոր միավորներից մեկը: Այն գիմացավ թաթար-մոնղոլների ու նրանց հետքերով եկած ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու թուրքերի հարվածներին, ապա հայրենի հաշնում կազմավորված մելիքական տրոհների վերափոխվելով, գոյատևեց մինչև XIX դ. սկիզբը: Այս տոհմի պաշազատներն էին, որոնք XVIII դարում հաջողությամբ զբաղվում էին Ղարաբաղի ու շրջակա հայկական գավառների ազատագրական շարժումներն ընդգեմ օտար բռնակալների:

Եվ, այսպես, պատմական աղբյուրների ընձեռած տեղեկությունների հիման վրա դիտարկելով հաշնի իշխանական տան պատմական հոլովույթը, տեսանք, որ այն իր ակունքն առնում է Մեծ Հայքի միասնական պետության կազմավորման ժամանակից: Արմատում ունենալով ավանդական Հայկից սերված Առան Սիսակյանին՝ այս նախարարական տոհմը կոչվել է Առանշահիկ: Մարդպանության շրջանում Առանշահիկները ոչ միայն իշխանության տեր էին, այլև V դարի վերջում ասեղծեցին իրենց թագավորությունը՝ սրանից հետո կոչվելով թագավորական տոհմ: VII դարի սկզբին Ուտիքի արևմտյան մասը՝ Գարդմանք կենտրոնով՝ անցավ պարսկական ծագում ունեցող Միհրանյաններին, որոնք այստեղ իշխանությունն իրենց ձեռքում պահեցին շուրջ երկու դար և IX դարի սկզբին սպառվեցին՝ տեղի տալով Առանշահիկներին:

Դժվար էր Ուտիքի Առանշահիկներին վիճակը: Սելջուկ-թուրքերի տիրապետության օրերում նրանք արդեն կորցրել էին իրենց վարչական ու տնտեսական հենարանները և կամ հայրենի հողի վրա ապրում էին եկվոր իշխողների լծի ներքո, կամ էլ բախտ էին որոնում օտար ափերում:

Արցախի Առանշահիկները, որոնց տոհմաշղթան ոչ մի ժամանակ և ոչ մի օղակում չընդհատվեց հայրենի հողի վրա, դեռևս արաբական տիրապետության վերջին շրջանում Գանձակի ամիրայությանը զիջեցին նահանգի արևելյան ծայրամասերը, հատ-

կապես Մուխանք բարերեր գավառը, և ապավինեցին նահանգի կենտրոնում ու նախալեռնային գավառներին, որոնք մի ընդհանուր անունով կոչվում էին հաշն: Այստեղից էլ երկրամասի վարչական անունը դարձավ հաշնի իշխանություն:

XII դարի վերջին հաշնի տարածքի վրա արդեն նկատելի է նույն Առանշահիկ տոհմի երեք ճյուղերի առկայությունը: Այս ժամանակից էլ նրանք՝ օտար բռնակալների ստեղծած բազմադարյան մղձավանջի մեջ՝ մերթ անկախ ու մերթ կիսանկախ վիճակում, գոյատևեցին ընդհուպ մինչև XIX դարի սկիզբը՝ հանգիստանալով ամենաերկարակյաց նախարարական տունը հայ հողի վրա:

ԽԱՉԵՆԸ X—XII ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Բագրատունյաց թագավորությունն իր տիրապետության տակ էր առել Արտաշիսյան հարստության ժամանակների Հայաստանի մեծագույն մասը: Նրա պետական սահմանները համարյա համապատասխանում էին հայ ժողովրդի էթնիկական սահմաններին և, հասկանալի է, որ ընդգրկում էին նաև Արցախ աշխարհը: Ճիշտ է, Առանշահիկ տոհմի պատմիչը փորձում է Արցախի իր սիրած իշխան Համամին ներկայացնել որպես Աշոտ Բագրատունու թագավորության կողքին ստեղծված մի նոր ու անկախ թագավորության ներկայացուցիչ¹, սակայն մենք ժամանակի ուրիշ աղբյուրներից գիտենք, որ Համամի երկիրը (Արցախը և Ուտիքի մեծ մասը) գտնվում էր Աշոտ Բագրատունու թագավորության սահմաններում, և Համամն ընդունում էր Աշոտի գերագահությունը²:

Արաբական տիրապետության տեական մղձավանջից հետո Բագրատունյաց թագավորության շրջանը քաղաքական ու մշակութային վերելքի լայն հեռանկարներ կարող էր բացել հայ ժողովրդի համար: Սակայն Արցախի (կամ այս ժամանակներում տարածված անունով՝ Խաչենի) և հարևան հայկական շրջանների համար այդ հեռանկարները մեծ մասամբ միայն հեռանկարներ էլ պիտի մնային, որովհետև, նախ, Աշոտ Բագրատունու հաջորդներին չհաջողվեց ստեղծված թագավորությունն օրըստօրե հզորացնել ու դարձնել օտարների ոտնձգությունների և գալիք արհավիրքների դեմ անսասան մի պատվար: Այսպիսով հիշյալ շրջանները, Հայաստանի

հյուսիս-արևելյան սահմանապահները լինելով, միշտ էլ ենթակա էին Ատրպատականի, Գանձակի ու մյուս մահմեդական պետական կազմավորումների պարբերական հարվածներին: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ Բագրատունյաց³ արդեն տրոհվող լորովին էլ պատահական չէ, որ Բագրատունյաց պետության պայմաններում, ավատական կենտրոնացումը տրամադրվում էր շնորհիվ, Խաչենը ևս թողնվել էր իր բախտին, մադրովյանների շնորհիվ, Խաչենը ևս թողնվել էր իր բախտին, և նույնիսկ այս փոքրիկ իշխանությունն ինքը ցույց էր տալիս ավելի մանրանալու միտումներ: Այս ամենի հետևանքը եղավ ներքին Խաչենի իշխանության հիմքի վրա ստեղծված Փառիսոսի թագավորությունը:

Փառիսոսի թագավորությունը.— Աղբյուրները նշված ու կրճատոր տեղեկություններ են հաղորդում Հայոց արևելից կողմանց վրա X դարում առաջացած և իր գոյությունը կարճ ժամանակ պահպանող հաճախ փոքրիկ վարչա-քաղաքական միավորի մասին: Ասողիկը, հաճախ Աբաս թագավորի մասին խոսելիս, հիշատակում է, որ նրա մայրն էր «բարեպաշտուհի ի բարեպաշտ ծնողաց, որ էր քոյր թագավորացն Փառիսոսոյ Սենեքերիմայ և Գրիգորի...»³: Նշանակում է՝ կար Փառիսոսի թագավորություն, և գահակալի դուստրը կամ, համեմատյան դեպք, թագավորներ Սենեքերիմի ու Գրիգորի քույրը դարձել էր Կարուց թագուհին՝ Մուշեղ թագավորի (962—984) կինը և Աբասի մայրը:

990 թ. Անիում գահ բարձրացած Գագիկ Բագրատունին, ըստ նույն Ասողիկի, տիրեց «յուրով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն վայոց ձորոյ, Խաչենոյ և Փառիսոսոյ...»⁴: Այսքանը պարզապես պետք է նշանակեր, որ Բագրատունի պայազատը վերստին համահայկական թագավորության հովանու տակ էր առել հիշյալ գավառները, որոնք ժամանակ առ ժամանակ անկախ զիրք էին բռնում, ջանալով տարածել իրենց տիրապետությունը հարևան հայկական հողերի վրա:

Բայց ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Փառիսոսի թագավորությունը, ե՞րբ ստեղծվեց, ինչով նշանավորեց իր գոյությունը և ե՞րբ վերացավ: Անունն իսկ ասում է, որ այն բնագավառ է ունեցել Արցախի Փառնես կամ Փառիսոս գավառը, որը տարածված է եղել Շամքոր գետակի վերին ավազանում, Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի լանջերով դեպի հյուսիս և արևմուտք, մինչև Շամքոր:

³ Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, էջ 198:

⁴ Անդ, էջ 256:

¹ Կաղանկատուցի, էջ 383:

² Յովհաննէս կաթողիկոս, Գ. ԼԳ, Բ. Խալաթյան, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 25, СМОМПК, вып. 29, էջ 33, 93—94, В.П. 38, էջ 93:

Փառխոստ էր կոչվում նաև իշխանանիստ-թագավորանիստը, ժամանակի նշանավոր բնակավայրերից մեկը, որը միշտ էլ հանդիսացել է նաև հոգևոր թեմի առաջնորդի նստավայրը⁵։ Վրաց մի ժամանակադիր 700-ական թվականներին վերաբերող դեպքերի կապակցությամբ մատնանշում է Փառխոստը՝ որպես կարևոր աշխարհագրական կետ. վրաց զորքերը «եկին ընդ դուռն Փառխոսոյ և փութով անցին ընդ Կուր գետ»⁶։ Անկասկած, այստեղ խոսքը ոչ թե Քուստ-ի Փառնես գավառի, այլ նրա կենտրոն Փառխոսի մասին է։ Ընդունված է Փառխոս քաղաքը տեղադրել այժմյան Աղբեջանական ՍՍՀ Շամբոր գետակի վրա, Կալաքենդ գյուղի մոտ և նրա շրջակայքում⁷։

Աղվանից աշխարհի պատմությունը հավաստում է, որ Համա-Գրիգորի թոռնորդի Հովհաննես-Սենեքերիմը թագավորություն է հիմնում Փառխոսում՝ իր տիրապետության տակ ունենալով նաև Գարդմանքը և ուրիշ հողեր Ուտիքի գավառներից։ Պատմիչը Սենեքերիմի պապ Սահակ Սևադայի նվաճումներն այսպես է բնութագրում. «սա (Սահակ Սևադա—Բ. Ու.) առ հասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ (կարդալ՝ քուստ-ի Փառնեայ.—Բ. Ու.) գաւառաց, այլ և ավագակապետաց Զորոյգետոյն բովանդակ եղև իշխան»⁸։

Հովհաննես-Սենեքերիմի թագավորությունը սիրով ընդունում են Պարսից արքայները և բյուզանդական կայսեր ներկայացուցիչ Դավիթ Մագիստրոսը. «Թագաւորն Պարսից մեծամեծ զարդուք պատուէ և տայ նմա զթագ հօր իւրոյ և զնորին երիւմարն»։ Իսկ կայսեր ներկայացուցիչը, որ «Յունացն էր Մագիստրոս՝ Դաւիթ կոչեցեալ անուն, թագ զարմանազան և ծիրանիս թագաւորական առաջէր ի պատիւ և ի գովեստ աստուծայաջող առն այնորիկ...»⁹։ Նիկ. Ադոնցի բնութագրումը պարզված է, որ «Հունաց Մագիստրոս չի նշանակում հույն մագիստրոս, այլ հունաց կողմից մագիստրոսության տիտղոս ստացած անձ։ Դավիթը վրական Բագրատունի-

ներից է։ Մեր նյութին նայող ժամանակամիջոցում միայն մի Դավիթ կա մագիստրոսական տիտղոսով։ Ատրներսեհ թագավորի վիթ († 923) թոռնորդին... Դավիթ, որ հաջորդեց եղբորը 966(-ին)... սկզբում որպես մագիստրոս, հետագայում նաև կյուրապաղատ»¹⁰։

Պատմիչի մեծարանքը, որքան չափազանցված լինի, իր մեջ պարունակում է մի պարզ ճշմարտություն, որ Առանշահիկ Հովհաննես-Սենեքերիմը թագ է կրել՝ հիմք դնելով Փառխոսի թագավորությանը։

Թագավորության ժամանակի հարցը կարելի է մոտավորապես պարզել Աղվանքի պատմության և Անանիա Մոկացիի կաթողիկոսի հայտնի Թղթի պարունակած տեղեկությունների օգնությամբ։

958-ին Անանիա կաթողիկոսը հաշեն եկավ և, ինչպես վերը տեսանք, նրան դիմավորողների մեջ էին հաշենի Գրիգոր իշխանը, ինչպես նաև Սենեքերիմ իշխանաց-իշխանը։

Ասողիկի տեղեկությամբ՝ Անանիա Մոկացու ճանաչած Գրիգորն ու Սենեքերիմը եղբայրներ են եղել։ Ժամանակով նրանք հագործն ու Սենեքերիմը եղբայրներ են Ասողիկի հիշատակած իրողությունը. Անամապատասխանում են Ասողիկի հիշատակած իրողությունը. Անամապատասխանում են Ասողիկի հիշատակած իրողությունը. Անանիա կաթողիկոսը Գրիգորին ու Սենեքերիմին տեսել է 958-ին։ Ըստ նրանց քույրն ամուսնացած էր Կարսի Մուշեղ թագավորի հետ, որը գահակալել է 962—984 թթ.։ Նրանց որդի Աբասը 984-ին ժառանգեց հոր գահը որպես հասուն մարդ ու պետական գործիչ։ Պետք է ճշգրտել Սենեքերիմի ու Գրիգորի իշխանապետագործիչ։ Պետք է ճշգրտել Սենեքերիմի ու Գրիգորի իշխանապետական ոլորտները։ Երկու եղբայրներ չէին կարող միաժամանակ թագավորել Փառխոսում։ Անհնար է, որ Ասողիկը երկու եղբայրների մասին խոսելիս չտար նրանց մի տիրույթի՝ հաշենի անունը, ինչպես որ Անանիա կաթողիկոսն է Գրիգորին համարում հաշենի իշխան, մյուսներին և հատկապես Սենեքերիմին հիշելով միայն տիտղոսներով, առանց նշելու նրանց իշխանության տակ գտնվող երկրամասերը։

Այսպես թե այնպես, Սենեքերիմը Փառխոսի թագավորն էր X դարի կեսին։ Թագավորությունն աստիճանաբար էր, մեծում էր այն պահից, որ ամենադժվարն էր՝ X դարի երկրորդ կեսից սկսած։ Դիշտ է, Փառխոսի ու հաշենի միասնությունը Բաղա-Կապանում ամենասերտ տոհմակցությունը պարբերաբար Բաղա-Կապանում նստող թագավորների հետ՝ որոշակի ուժ կարող էին ներկայացնել հարևան ու ոչ հարևան նվաճողների դեմ, սակայն արևմուտքում

10 Ն. Ադոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 139—140։

5 Կաղանկատուացի, էջ 395—396։

6 «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա. Երևան, 1934, էջ 155։

7 «Արցախ», էջ 306—307, Երվանդ Լալայան, Գանձակի գավառ. «Ազգագրական հանդէս», Ե գիրք, Թիֆլիս, 1899, էջ 325, Ս. Տ. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 88 ևն։

8 Կաղանկատուացի, էջ 389։

9 Կաղանկատուացի, էջ 390։

մանր պետական միավորներ էին գոյացել, որոնք անվերջ ձգտում էին ընդլայնել իրենց տիրապետությունը Փառհստսի տիրույթների հաշվին: Հզորացող վրաց թագավորությունը և հատկապես Անիի Բագրատունյաց իշխանները Փառհստսին նայում էին ոչ բարեկամաբար ու առիթը բաց չէին թողնում նրա հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար: Այն վերացնելու նպատակով նրանք էլին խորշում օգտվել նույնիսկ Գանձակի օրբստօրե հզորացող մահմեդական ամիրայությունյան ծառայությունից: Ասողիկի հաղորդած տեղեկությունամբ՝ Անիի թագավոր Գագիկ Բագրատունին և Գանձակի նորընծա ամիրա Փաղունն իրենց մեջ բաժանում են Փառհստսը: Այդ, իբր, տեղի է ունենում Սենեքերիմ և Գրիգոր եղբայրների մահվանից հետո. «Ի նՄԲ (1003) թուականին իշխանքն Փառհստոյ որ ի Հայկազեան ազանց՝ բաւեալ մինչև ցՍենեքերիմ և ցԳրիգոր՝ ըսպառեցան մահուամբ: Զորոց զաշխարհն բաժանեալ հակառակութեամբ ի միջի իրեանց արքայն Հայոց Գագիկ և Փատուն ամիրայն Գանձակայ»¹¹:

Վրաց ժամանակագրի տեղեկությունն համաձայն՝ Փաղղունը հարկատու էր Հայոց ու Վրաց թագավորներին. իբր թև, Փաղղունի զորացումի ատաջն առնելու համար «առաքեաց Բագարատ՝ թագաւոր Ափխազաց, առ Գագիկ թագաւորն Հայոց՝ երթալ ընդ նմա ի վերայ Փատկայ ամիրային: Եւ շոքան երկրքեան ի Գանձակ, և արարեալ ընդ հարկաւ՝ դարձան աւարաւ»¹²:

Հարկավ Սենսերիոյի ու Գրիգորի մահվամբ անմիջապէս չըս-
պառւեց Փառիսոսի թագավորութիւնը: Ասողիկը հաւանաբար շփո-
թում է, և ավելի ճիշտ է տեղացի հեղինակը՝ Վարդան Արեւելցին,
որի հանգամանալից տեղեկութիւններով՝ Փառիսոսի անկումը տե-
ղի ունեցավ Գրիգորի որդի Փիլիպի օրոք և Փառլունի ձեռքով:

Վարդան Վարդապետը պատմում է, որ Գրիգորի մահից հետո նրա որդի Փիլիպեն բարեկամական այցով («սիրոյ աղագա») գնում է Փաղլունի մոտ: Սա բռնում, կալանավորում է Փիլիպենի «և առնու զմանն զՇաշուաղ և զՇօթա»¹³: «Շաշուաղ»-ը, հավանաբար, Շողակն է կամ Շողուազը, իսկ «Շօթը»-ը՝ Սողորը: Ըստ Վար-

¹¹ Աստղիկ, էջ 283:

12 «Վրաց աղբյուրներ», Ա, էջ 203—204:

Մեկիքսիկո-Բեկի թարգմանության մեջ (անդ, էջ 203—204) «արարեալ ընդ հարկաւ դարձան աւարսոս»-ի համանիշ նախադասութիւնը չկա: Հնարավոր է, որ նախորդ թարգմանիչն է ավելացրել, մասնավանդ, որ այս պարագան չի հաստատուում հայկական աղբյուրներով:

13 Վարդան Վարդապետ, էջ 100:

դանի՝ այս դեպքերը պետք է կատարված լինեին 1044 թվականից
հետո¹⁴։

Հետո¹⁴:
Նրկ. Ադոնցը պատմիչի հետ համաձայն չէ այս ժամանակի
հարցում: Գիտնականը գտնում է, որ սա «շփոթություն տեղիք է
տալիս», և ահա թե ինչու. «Փատուունը դորանալով, բառ պատմա-
բանի, «գոռ դներ ընդ Գագիկա թագաւորին Ձորագետոյ և ընդ Կիւ-
զրի, «գոռ դներ ընդ Գագիկա թագաւորին Աղուանից եւ ընդ Բագարատայ թագաւորին
րիկէի թագաւորին Աղուանից եւ ընդ Բագարատայ թագաւորին
վրաց»։— Վարդան Վարդապետի այս տեղեկությունը կրկնելուց
հետո Ադոնցը հարց է տալիս՝ «Ովքե՞ր են այս անծերը: Վրաց տե-
ղեկությամբ (Բրոսես, Ա, 299) Փատուուն ույժ առնելով սկսեց աս-
պատակել Հերիթ և Կախեթ: Բագարատ Գ թագավորը (980—1014)
բարկացավ և առաջարկեց Գագիկ Շահնշահին (989—1021) զնալ
միասին սանձելու հանդուգն իշխանին: Գնացին և պաշարեցին
Շամքոր, և Փատուուն ստիպված խնդրեց խաղաղություն: Այստեղից
հետևում է, որ Վարդանի հիշած Բագարատ և Գագիկ Ձորագետցին
Բագարատ Գ և Գագիկ Շահնշահն են: Կյուրիկեն հավանորեն Կախե-
թի իշխան մեծ Կյուրիկեն է (1010—1039): Անցքը պետք է տեղի
ունեցած լինի, ուրեմն, 1010—1014 թվին և ոչ մի կերպ 1048-ից
հետո, երբ Փատուուն մեռած էր շատուց: Բագարատ Դ (1027—1072);
ևս ընդհարում ունեցավ Փատուունի հետ մեծ Կյուրիկեի մահից ան-
միջապես հետո և դաշնակցությամբ Դավիթ Անհողիյի որդու՝ Գա-
ղիկի հետ (Բրոսես, Ա, 317): Սակայն այստեղ հիշված Փատուուն
չի կարող վերոհիշյալ անձը լինել, որ մեռել էր 1039, և որովհետև
Կախեթի մեծ Կյուրիկեն ևս մեռել էր 1039-ին, ուրեմն անցքը
վերաբերում է 1039—1040 թվականներին: Վարդան, հավանորեն,
ծուլած է Փատուունի և նրա հաջորդի օրով կատարված միանման
պատերազմական գործողությունները»¹⁵:

պատերազմական գործողությունները»¹⁶։

Նույն տեղում Ն. Ադոնցն առաջարկում է վարդան Վարդապետին պատմության ՄԶ զրվագը, որ պատմում է վերոհիշյալ անցքը կարգալ որպես ԾԶ զրվագի շարունակություն։ Փորձեցինք, սակայն ոչինչ չստացվեց, որովհետև ԾԶ-ում Արխագաց և Վրաց թագավորը Գորգի է¹⁶, իսկ Գագիկ հայոց թագավորը 1020-ին մեռնում է՝ «տուեալ թագաւորութիւնն երից որդոց իւրոց՝ Յովանիսի, Աբասայ և Աշոտոյ»¹⁷։

14 վարդան վարդապետ, էջ 100:

15 Ն. Աղունգ, Բաղրատունյաց փառքը, էջ 138, ծան. № 4:

16 Վարդան Վարդապետ, էջ 92—93:

17 Үүн, тг 92:

Հնարավոր է, որ պատմիչը 1030 թ. մեռած Փաղունին նույնացրել է նրա հաջորդի հետ՝ նկատի առնելով, որ Գանձակում հաստատված այս տոհմն արդեն կոչվում էր Փաղունյան, սերված իրանական-բրդական Շեղդադյաններից¹⁸։ Սակայն ժամանակի առումով նրա տված տեղեկությունը չի կարելի սխալ համարել։ Քանի որ խոսում է 1044-ից հետո կատարված զեպքի մասին և այս տարիներին իսկապես Վրաց թագավորն էր Բագարատ Դ, որ գահակալել է 1027—1072 թթ., իսկ Կախեթում Դավիթ Անհողինին գահի վրա հաջորդել էր նրա որդի Գագիկը¹⁹, Ջորագետում էլ թագավոր էր Դավիթ Անհողինի ավագ որդի Կյուրիկեն²⁰։

Նիկ. Աղոնցի վարկածի դեմ խոսող մի վկայություն ևս. Փատունյան ամիրայությունն անանուն արար ժամանակագիրը Աբխազաց թագավորի (ուրեմն՝ նաև Անիի Բագրատունի թագավորի) կողմից Շամքորի պաշարումը դնում է 1026 թվականի տակ²¹։ Հետևապես 1010—1014 թթ. մասին խոսք լինել չի կարող, և Վարդան Վարդապետի խոսքը չէր կարող վերաբերել ո՛չ Վրաց Բագարատ Գ թագավորին, որ մահացել է 1014 թ., ո՛չ էլ Հայոց շահնշահ Գագիկին, որի մահվան տարին 1020 թվականն է։

Երբ այս բոլոր տվյալներով ստուգվում է Վարդան պատմիչի տեղեկությունը, պարզ է, որ հարկ չկա այն վերագրել նախընթաց որևէ տասնամյակի (1010—1014), մանավանդ, որ այս վարկածի համաձայն, պետք է, իբր թե, Փաղունի լծի տակ լինե՞ր Գագիկ շահնշահ (Գագիկ Ա. Բագրատունի՝ գահակալած Անիում 990—1020 թթ.), մինչդեռ Վարդանի խոսքը շատ կոնկրետ հասցե ունի՝ «զոռ դնէ Գագիկ թագաւորին Ջորագետոյ»։ Այս Գագիկ Ջորագետ-

ցին էլ, ինչպես վերն առացինք, գահի վրա էր իր հոր՝ Դավիթ Անհողինի մահից (1048) հետո²², գահակից լինելով ավագ եղբայր Կյուրիկին և թագավորելով 1048—1058 թթ.²³։

Պարզ է, որ այս բոլոր փաստերը խոսում են Վարդան Վարդապետի տեղեկության իսկություն օգտին, հետևապես, Գանձակի ամիրա Փաղունը, Արցախի հյուսիսային գավառները նվաճելուց հետո, Ջորագետի թագավոր Գագիկի, նրա ավագ եղբայր Կյուրիկի ու Վրաց Բագարատ Գ թագավորի վրա հարձակվել ու նրանց հարկատու է դարձրել 1048 թ. հետո, որովհետև ըստ պատմիչի՝ Փաղունը հարկատու էր դարձրել Ջորագետի Գագիկ թագավորին, որի գահակալության սկիզբն է 1048, և ոչ ուշ, քան 1072, որովհետև սա էլ զեպքերի մասնակից Վրաց թագավոր Բագարատ Դ-ի մահվան տարին է։

Ուրեմն, Փառիսոսի թագավորությունը, զոյատեկելով շուրջ մեկ դար, խորտակվեց 1048 և 1072 թվականների միջև։

Վարդան Վարդապետը, որ սկզբում Գանձակի առաջին Փաղունյանների գաղութում միամտորեն նկարագրել էր որպես խնդհ ու անճար մի դերդաստանի գաղթ, հետագայում ցավով պատմում է Հայոց արևելից կողմանց տարածքի վրա հայտնված այս նոր տիրակալի բռնազրավումները և հայոց երկրին հասցրած չարիքները։ Փաղունյան հարստությունը զորանալով, Փառիսոսից բացի, տիրել էր համարյա ամբողջ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանին, Իվինին ու շրջականերին (ինչպես նաև Վրաստանին) և «եզ հարկս ի վերայ Հայոց երեքհարիւր հազար դրամ»²⁴։

Փաղունյան տոհմի Գանձակի հյուղն առաջին մահմեդական վարչական ինքնուրույն միավորն էր, որ հաստատվելով Ուտիքի կենտրոնում, սեպի պես խրվեց Հայոց արևելից կողմանց միասնության մեջ և դարձավ տեղական հինավուրց իշխանությունների ախոյանն ու նրանց մի մասի ոչնչացման պատճառը։

Փաղունյան տոհմի, ինչպես և նրանից հետո եկած մահմեդական տիրակալների առաջին խնդիրն էր Գանձակն ու շրջակայքը վերջնականապես խլել բնիկ տերերից, որոնք Առանշահիկ հարստության ներկայացուցիչներն էին։ Եվ եթե առաջին շրջանում Առանշահիկներն այստեղ հպատակություն էին հայտնել՝ իրենց

22 Մելիսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Ա, էջ 205։

23 Անդ. Հմմտ. Մովսեսյան, Լոռիի Կյուրիկյան թագավորությունը, էջ 57, 65։

24 Վարդան Վարդապետ, էջ 100—101։

18 Անդ. էջ 106, հմմտ. նաև՝ Е. А. Пахомов, Арабские и Иранские феодалы в Азербайджане X—XI вв. СПб., «Памяти Н. Я. Марра», стр. 418—419. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունաջջիմ-Բաշիի 11—12-րդ դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շեղդադյանների մասին. «Բանբեր մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 479—480։

19 Մելիսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, Ա, էջ 250։

20 Ուոնայեցի, էջ 145։ Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Գ, էջ 58։

21 Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունաջջիմ-Բաշիի 11—12-րդ դդ. անանուն աղբյուրը, էջ 480—481։

Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կարծիքով՝ Մունաջջիմ-Բաշիի անանուն աղբյուրի ու Վարդան Վարդապետի տեղեկությունները Գանձակի Փաղունյանների մասին՝ համապատասխանում են իրար։ Ուրեմն և նրանց հավաստությունը դառնում է առավել անկրկրայելի (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նույն տեղում, էջ 472)։

վրա առնելով եկվոր բռնակալների իշխանությունը, ապա վերջիններս, հիմնավորվելով Գանձակում, հետագայում նրանց չէին հանդուրժում նույնիսկ որպես իրենց ենթակա իշխանավորներին: Եվ Առանշահիկներն ստիպված էին լինում հեռանալ իրենց տիրույթներից, ապավինել Արցախին ու Սյունիքին, Ուտիքի լեռնային գավառներին ու Հայաստանի մյուս ապահով նահանգներին: Նրանցից շատերը, իրենց գույքն ու գերդաստանն առած, բախտ էին որոնում օտար ավերում: Այգալիսիներից էր, օրինակ, Ուտիքի Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչ Օշինը, որը հեռանալով հայրենի Ուտիքից՝ դարձավ Կրիկյան հայկական իշխանության հիմնադիրներից մեկը²⁵:

Օշինի հաջորդներից էր Հեթում Ա-ը, որի անունից էլ նրանց տոհմը կոչվում էր Հեթումյան²⁶:

Օշին իշխանի ժառանգական հայրենիքն է եղել Մայրեաց ջուրքը՝ «հանդէպ Գանձակայ»: Իսկ Գանձակը շրջակայքի հետ միասին՝ Ուտիքի Շակաշեն կամ Արշակաշեն գավառն էր²⁷: Հավանաբար XI—XII դարերում Փաղունյաններն անընդմեջ նեղում էին գավառի հայերին, որոնք այլ ելք չգտնելով՝ մեկը մյուսի ետևից թողնում էին հայրենի գավառը: Բաղաց Կապանի վահանավանքում 1084 թ. թաղվել է Մարեշրեցի Սողոմոնը²⁸: Մի երրորդ Մարեշրեցու տապանադիր էլ, հայտնաբերված դարձյալ վահանավանքից, վերջերս հրապարակել է հնագետ Գր. Գրիգորյանը. «Հայոց թ. Շիծ (1076) զԲուրդիկ Մարեշրեցի յաղավթս յիշեցէք աղաչեմք»²⁹:

²⁵ Ս. Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 117:

Պատմագիտության մեջ քննարկված մի թյուրիմացությանը ցարդ Օշինին համարում են Արցախի տեր (Մ. Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, Գ, էջ 995, Ալիշան, Նետոդը ի Հայս. Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 431. Գ. Суккасян, История Киликийского армянского государства и права, Е., 1969, էջ 21: Ս. Պողոսյանը մեկ նրան համարում է «Արցախի իշխաններից» (Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ, էջ 112), մեկ էլ՝ «Գանձակից եկած իշխան» (անդ, էջ 113): Այստեղ պատմաբան-հետազոտողը մոտավորապես կրկնել է Ալիշանի սխալ կարծիքը Օշինի՝ Գանձակից ելնելու տարեթիվ մասին. իբր թե, այդ կատարվել է 1073 թ. (անդ, էջ 112, Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 46-ում՝ 1071 թ.), մինչդեռ Սամուել Անեցին՝ այս առթիվ տեղեկություն հաղորդող միակ աղբյուրը, տարեթիվ է համարում ՇՃԲ (1123)-ը:

²⁶ Ալիշան, Սիսուան, էջ 71:

²⁷ Կաղանկատուացի, էջ 378, «Հայաստանը քստ «Աշխարհացուց»-ի, էջ 109:

²⁸ «Գիվան հայ վիմագրության», Բ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 139:

²⁹ Գր. Գրիգորյան, վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքներ. «Լրաբեր», 1970, № 10, էջ 89:

Մոտավորապես նույն շրջանին է վերաբերում նաև Աղվանից կաթողիկոս Ստեփանոսի անթվական տապանադիրը՝ վահանավանքում պահպանվող մի շիրմաքարի վրա. «Ես տր Ստեփանոս՝ Աղվանից կաթողիկոս, նեղեալ ի տաճկաց եկա հանգեայ ամասէր թագուհեայ Շահանդիսին եւ Կատաին շինած եկեղեցոյս պաւթիս...»³⁰:

XI—XII դարերում Աղվանից կաթողիկոսական աթոռին բազմել են երեք Ստեփաննոսներ, որոնցից երկուսի գահակալության տարիները հայտնի են. մեկը՝ 1122—1131, մյուսը՝ 1155—1195 թթ.³¹: Տապանադիր տիրոջ ժամանակը պիտի պարզել այլ հաշվումներով:

Շահանդուխտն ու Կատան հիշյալ եկեղեցին կառուցել են 1086 թ., Շահանդուխտի եղբայր Խաչենցի Սենեբերիմի թագավորության օրերում: Սենեբերիմը ղոհվել է 1096 թվականին: Ստ. Օրբելյանը, խոսելով այս երեքի մասին, նշում է նաև, թե նրանց բելյանը, խոսելով այս երեքի մասին, նշում է նաև, թե նրանց «յաւուրս ... եկն երջանիկ կաթողիկոսն Աղվանից տէր Ստեփաննոս և անդէն բնակեալ աւուրս ինչ՝ հանգեալ ի տեղւոյն, և եղաւ ի նըման սրբարանի»³²: Նշանակում է՝ Ստեփաննոսը, «նեղեալ ի տաճկաց», Բաղաց Կապան է փոխադրվել 1086—1096 թթ. միջև, ապա այնտեղ «բնակեալ աւուրս ինչ», մահացել³³:

Եվ այսպես, Գանձակի նոր տիրակալներից նեղվում էին ոչ միայն աշխարհիկ հայ իշխանավորները, այլև երկրամասի հոգեվոր իշխանությունը, որը, ինչպես հետո կտեսնենք, ենթարկվում է հալածանքի, ծաղրածանակի և ի վերջո ստիպված է լինում բնավորվել Արցախում:

Կրկին դառնալով Փառիսոսի թագավորության անկման հարցին, փորձենք պարզել այդ թագավորության կարճակեցությունը, փորձենք պարզել այդ թագավորության կարճակեցությունը: Ո՞րն էր այն: Հարկա՞վ նրա տկարությունը: Ի՞նչ կարող էր անել մի փոքրիկ գավառապետություն, — թեկուզ և զարդաված թագավորության շքեղ տիրույթով, — ավատական-նվաճողական տրամադրություններով վառվող մեծ ու փոքր տերուկությունների ճամփաբաժանի վրա, մի այնպիսի անպաշտպան դիր-

³⁰ «Գիվան հայ վիմագրության», Բ, էջ 89:

³¹ Տե՛ս գրքի վերջում զետեղված կաթողիկոսաշար ցանկը:

³² Օրբելյան, էջ 241:

³³ Նշանակում է՝ սխալ է Աղվանքի կաթողիկոսաշարի հրապարակված տարբերակը, որի համաձայն՝ Ստեփաննոսը պետք է գահակալած լինի մինչև 1079 թ., այսինքն՝ վահանավանքի կառուցումից (1086) առաջ:

քում, ինչպիսին երեք կողմերից բաց ու անարգել Փառխոսս գալստն էր:

Լեոն այսպես է գնահատել Փառխոսսի և առհասարակ համանրման վարչական կազմավորումների դերը. «Այս բոլոր մանրիկ պետությունները մի առանձին աչքի ընկնող դեր չէին կատարում և չէին էլ կարող կատարել: Նրանք բոլորն արդյունք էին այն ընդհանուր անիշխանական դրուժյան, որ տարածել էր արևմտյան Ասիայում թուլացած, անվստահական միայն գոյություն ունեցող խալիֆայթը: Այդ թագավորությունները մեծ մասամբ միմիայն անուններ են թողել իրենցից հետո, այն էլ ոչ թե պատմության էջերում, այլ հաճախ միմիայն գերեզմանաքարերի վրա և վիմական արձանագրությունների մեջ»³⁴:

Մեզ թվում է՝ Փառխոսսի թագավորության մասին խիստ է ասված:

Նախ, այս թագավորությունը ո՛չ ինքնաբուս վարչական կազմավորում էր, ո՛չ էլ անհետ կորավ՝ իբրև անունը թողնելով «միմիայն գերեզմանաքարերի վրա»³⁵: Այն խաչենի հզոր իշխանության մի ոստն էր՝ վերընձյուղած հայրենի հողի վրա: Զիշտ է, եկվոր տիրակալի բռնությամբ և ո՛չ առանց հարեան ազդակից իշխանաժողովների օժանդակության, վերացավ այդ թագավորությունը, սակայն նրա բունը մնաց ավանդական խաչենում և երբեք տեղի չտվեց ոչ մի ուժի առաջ:

Մյուս կողմից էլ, անարգար կլինի անտեսել մշակութային այն եռուն կյանքը, որ ստեղծվեց որպես անմիջական արտահայտություն Փառխոսսի քաղաքական վերելքի և չմարեց թագավորության կործանման հետ: Սահակ Սևադայի մշակութային ու լուսավորական գործունեության մասին մեծ դավանող էր խոսում Աղվանքի պատմիչը: Այդ Սևադա իշխանն էր, որ մեծապես հովանավորում էր գրականությունը և ուսումնական գործը:

Պատահական չէ, որ հետադուտդները հենց Սահակ Սևադայի բորբոքած մշակութային կյանքի արդասիք են համարում հայ բազմադարյան մատենագրության ամենաարժեքավոր գտնարներից մեկը՝ Մովսես Դասխուրանցու «Աղվանից աշխարհի պատմություն»:

³⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Բ, էջ 613:

³⁵ Մեծ գիտնականը մի տեղ էլ այսպես է գրել Փառխոսսի թագավորության մասին. «1003 թվականին բացվում էր Փառխոսսի ժառանգության հարցը: Մեռան Սենեքերիմ և Գրիգոր թագավորները, և, այսպիսով, սպառվում էր հին հայկական իշխանությունը» («Հայոց պատմություն», հատ. Բ, էջ 617):

նր»: Հայագիտության մեջ նույնիսկ այն կարծիքն է հայտնվել, թե «Աղվանից աշխարհի պատմություն» հեղինակը Սևադայի պալատական պատմիչն է եղել կամ, ամեն պարագայի, այս գրասեր իշխանի հովանավորած մտավորականներից մեկը³⁶: Իսկ Ներսես Աղինյանը ենթադրում էր, թե Աղվանքի պատմության հեղինակը նույն այդ պատմության ներկայացրած կաթողիկոսաշարի վերջին անունն է՝ «Տէր Մովսէս... յառաջնորդութենէն Փառխոսսոյ վանաց»³⁷:

«Անշուշտ, պատահական զուգահեյություն մը չէ, որ վերջին կաթողիկոսը և պատմության հեղինակը Մովսես կոչվին: Այս Մովսես նախ եղած է Փառխոսսի վանքին վանական և ապա արժանացած է կաթողիկոսության աթոռի վրա բազմել, ուստի վաստակավոր մին էր, շատերու մեջն ընտրյալ մը: Իրիկ այդպիսի կարող էր աշխատասիրել «Աղվանից պատմությունը»³⁸:

Սևադայի փառխոսսյան ավանդները չմոռան նրա հետ, այլ արմատավորվեցին ու տարածվեցին, ինչպես բուն Փառխոսսում, այնպես էլ բոլոր այն վայրերում, ուր բախտի բերումով պործում էին այդ մեծ իշխանի ժառանգները: Հիշենք նրա դուստր Շահանգուլստի որդի Սենեքերիմի և վերջինիս գավակների զործունեությունը Բաղաց կապանում:

36 Ն. Աղոնց, Խորենացիական հարցն ու Տ. Վարդան Հացունի. «Անահիտ», 1938, № 1—3, էջ 87:

37 Ըստ Աղվանքի պատմության կաթողիկոսաշարի տվյալների՝ Մովսեսը գահակալել է 992—998 թվականներին: Սակայն Ն. Աղինյանը նրան գահակալած է համարում ավելի ուշ (1002—1008), Այդ ժամանակաշրջանը հարմարեցնելու համար Ներսես Աղինյանը Հովհաննես Սենեքերիմին էլ թագավոր է պսակել տալիս 1004/5-ին (Ն. Աղինյան, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 50): Մինչդեռ վերը մենք տեսանք, որ Հովհաննես Սենեքերիմը Փառխոսսի թագավոր էր սրբին X դ. կեսին, և Ստեփանոս Ասողիկն էլ, որ իր երկն ավարտել է 1004-ին (Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, էջ 285: Համեմատիր՝ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, էջ 508), Կարսի Աբաս թագավորի մասին (գահակալել է 934-ից) խոսելիս հիշում է, որ նա Փառխոսսի Սենեքերիմ թագավորի քեռորդն էր: Հետևաբար, Սենեքերիմը թագավորած պետք է լինի այս բոլորից առաջ:

Այսքանը չի խանգարում, որպեսզի մասամբ ընդունելի համարվի Ն. Աղինյանի կարծիքը Մովսես Դասխուրանցու և Փառխոսսի Մովսես կաթողիկոսի նույնության մասին: Չնայած դիտմանը, որ Աղվանքի պատմության շարադրանքը հիմնականում ավարտված է եղել Անանիա Մոկացու Արցախ այցելած տարին (958-ին): Ամենից հավանականն այն է, որ Մովսես կաթողիկոսը միայն կարող էր խմբագրած լինել Աղվանքի պատմությունը և հավելած կաթողիկոսաշարին ու իշխանության ներկայացուցիչներին վերաբերող վերջին տեղեկությունները:

38 Ն. Աղինյան, Մովսես Դասխուրանցի, էջ 49:

Ջանշիրումն սակի կարգէր մեզ պարտապանաբար՝ վճարելով զպէտս ամենեցունց»⁴⁴։

Սա արգեն X դ. սկիզբն էր, Հովհաննեսի կաթողիկոսական գա-
վազան ստանալուց հետո⁴⁵։

Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ Սահակ Սևադան ու Ատրնե-
ր-պէն են եղբայրներ, իսկ Մ. Դասխուրանցու ցանկում՝ Սահակ Սևա-
դայի թոռ (Գրիգորի որդի) Սևադա Իշխանն ու Ատրնեքսեհը։ Արդ-
յոք Դասխուրանցին երկու սերունդ ավելի՞ չի գրել տոհմաշղթայի
մեջ, որից և ստացվել են ավելորդ օղակներ, որոնց մասին աղբյուր-
ները չեն ասում ոչինչ։ Կարծում ենք՝ «Գրիգոր, Դավիթ, Գրիգորի
որդի Սևադա Իշխան...» մասն ավելորդ չէ։ Ուրեմն, Սահակ Սևա-
դա ու Սևադա Իշխան անունները տարբեր են։ Այն ժամանակ տոհ-
մաբանությունը կհամապատասխանի Հովհաննես կաթողիկոսի տե-
ղեկություններին։ Սահակ Սևադայի եղբայրն է, անշուշտ, Ատրնե-
քսեհ թագավորը և հետագա պատմական իրողությունները կհարմար-
վեն տոհմացանկին Սևադան կունենա Գրիգոր, Հովհաննես (Սե-
նեքերիմ), Ատրնեքսեհ և Փիլիպպե անուններով որդիներ, որոնք
խակապես հիշվում են X դ. կեսի իրադարձությունների առթիվ⁴⁶։
Այստեղ միակ հակասող հանգամանքը Գրիգորի պարագան է։ Հով-
հաննես կաթողիկոսի տեղեկությամբ՝ նա կուրացվել է Աշոտ Եր-
կաթի կողմից⁴⁷։ Մինչդեռ Անանիա Մոկացուն 948 թ. (առաջին աշ-
ցին) նա նաչենում զիմավորում էր որպես երկրամասի ծերացած
տերը։ Եթե Անանիա Մոկացու լուրերը նրա կույր լինելու մա-
սին՝ համարենք քաղաքավարական պատշաճավորություն, կար-
գարացվի և այս պարագան։ Մանավանդ, որ դրան օժանդակում
են մնացած մանրամասները։ Տոհմացանկում Գրիգոր մեծ իշ-
խանի եղբայրն է Հովհաննեսը, «որ և Սենեքերիմ կոչեցաւ, ընտ-
րեաց աշն Բարձրելոյն՝ կոչելով զնա ի թագաւորութիւն»։ Թագա-
վորութիւն է հիմնում, արժանանալով Պարսից արքայի ու բյու-
զանդական մագիստրոսության հովանավորութեանը⁴⁸։ Համարյա
համանման տեղեկություններ է հաղորդում և Անանիա Մոկացին։

44 Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 273—274։

45 Նրա կաթողիկոսության սկիզբն է 897 թ.։ Մահացել է 925 և 930 թթ. մեջ
(Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1944,
էջ 435)։

46 Տե՛ս «Արարատ», 1897, էջ 133։

47 Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 392։

48 Կաղանկատուացի, էջ 390։

«...մի ոմն յիշխանացն Աղուանից՝ Սենեքերիմ անուն... որ զենի
սուղ ինչ ժամանակի եղև պատճառ լուսաւորութեան աշխարհին
Աղուանից և քարոզ ճշմարտութեան...»⁴⁹։ Անանիա Մոկացին Ար-
ցախ էր եկել կենտրոնախույս տրամադրությունները վերացնելու
այդ պատճառով էլ տեղական թագավորություն չի ձևանշում Բագ-
րատունյաց կողքին։ Նա Սենեքերիմին հիշում է իշխանաց իշխա-
նի տիտղոսով («...Սենեքերիմայ Աղուանից իշխանաց իշխանի») ⁵⁰։

* * *

Սահակ Սևադան հորից ժառանգել էր մի անհանգիստ սեր կըր-
թովյան և առհասարակ դարձության նկատմամբ. նա գրի ու դրա-
կանության հովանավոր էր «և դարպակտս ի տան իւրում կար-
գեաց»⁵¹։ Պատահական չէ, որ Բագրատունյաց միասնական պետու-
թյան դեմ Սևադայի կենտրոնախույս ձգտումները չխրախուսող
Հովհաննես կաթողիկոսն անգամ նրա մասին խոսում է մեծ պատ-
կառանքով, նրան կոչում «հոյակապ իշխան մեծ Սահակ», որ ունեք
«զիմաստութիւնն իւր մեծ»⁵²։ Այս հիացմունքը բաժանում է նաև
Ստեփաննոս Օրբելյանը, երբ հիշում է Սահակ Սևադայի դուստր
Շահանդուխտի գործունեությունը Սյունիքում։

Նաչենի Գրիգոր մեծ իշխանի երկու որդիների իշխանությունն
այն ժամանակ տարածված էր Ուտիքի ու նրա անմիջական հարե-
վան Հերեթ-Կամբեճանի վրա։ Վերջինիս սահմանը հյուսիսում
հասնում էր մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան, և, ինչպես արդեն
նշվել է մեր բանասիրության մեջ⁵³, ոչ միայն այս իշխանության
տերերն էին հայ, այլև բնակչությունը. «նոքա ի ժողովրդեն է մեր-
մէ և խաշն արօտի մերոյ էին», այսինքն՝ մեր ժողովրդից և մեր
հոտից էին, մեր ազգին ու դավանանքին էին պատկանում։

Ուշագրավ է, որ Սահակ Սևադայի մասին ամենաընդարձակ
տեղեկություններ հաղորդող Հովհաննես կաթողիկոսը Սևադային
չի ներկայացնում որպես հայկական թագավորական միասնության
մի սովորական հակառակորդի։ Նրա պատմությունից մեր առաջ
հասնում է բարդ հոգեբանության տեր մի մարդ, որի մեջ պետա-

49 «Արարատ», 1897, էջ 133։

50 Անդ, էջ 144։

51 Կաղանկատուացի, էջ 389։

52 Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 393։

53 Սս. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուր-

ջը, էջ 58։

Թագավոր փնտան իր զորքով հարձակվում է աներոջ վրա: Տեղի է ունենում ահեղ ճակատամարտ: Սահակն ու նրա որդի Գրիգորը պարտվում են: Աշոտը կալանքի տակ է առնում երկուսին, «Եւ այնպէս անխորհուրդ երկիւղիւ զգածեալ՝ կուրացուցանէ զաշս խրկոցունց նոցա»⁶²:

Պատմիչն ուզում է հավատացնել, թե թագավորը վախից է այսքան դաժան պատժի ենթարկել աներոջն ու աներձագին. իբրև վախենում էր, թե նրանք հետո իրեն կսպանեն ռիսկալությունից:

Սևադայի որդի Գրիգորի հետագա ճակատագրի մասին լռում չեն աղբյուրները: Հավանական է, որ նա զրկված լինի Ուտիքի նահանգում ունեցած տիրույթներից, որովհետև, ինչպես Վարդան Արեւելցին է հաղորդում, X դարի երկրորդ կեսին Ձորոգետի ու շրջակաների վրա արդեն Բագրատունի Աշոտ Ողորմածի որդի Գուրգենն էր տիրակալ դարձել՝ հիմնադրելով Կյուրիկյան թագավորությունը⁶³: Այս գեպքում Գրիգորը պիտի մնար Ներքին խաչենի տեր, ինչպես նկատել էինք վերևում:

Պերճախոս տեղեկություններ կան Սահակ Սևադայի մյուս ժառանգի՝ Շահանդուխտ թագուհու մասին: Շահանդուխտը կինն էր Սմբատի՝ «Սինեաց մեծ և գահերեց իշխանի», որի անվան հետ է կապված նաև Սյունիքի թագավորության հիմնադրությունը X դարի երկրորդ կեսին⁶⁴: Հավանաբար ամուսնությունը տեղի էր ունեցել X դարի կեսերին:

Ինչպես ամուսնու հետ միասին, այնպես էլ նրա մահից հետո, Շահանդուխտը Սյունյաց երկրում հովանավորում է մշակույթը, փառուցում Վաղարշի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքը (Ուրտանավանքը)՝ «հրամանով թագաւորին Սնպատա ի ձեռն Շահանդըխտո բարեպաշտ թագուհոյ», — գրված է վանքի արևելյան պատուհանի պսակի քարի վրա⁶⁵, որ նշանակում է՝ Սմբատն արդեն վախճանված է եղել, և Շահանդուխտը կառուցել է նրա կտակի համաձայն: Կառուցումն ավարտվել է 1000 թվականին⁶⁶: Այս թագուհին կառուցում է «և տուն աղօթից կրաշաղախ վիմօք ի դրան եկեղեցւոյն, և համբարանոցս և գործատունս. և շուրջ պարսպէ զվանքն. և որոշէ նմա անգաստանս ի Վաղատնոյ և տայ զԳոմբն ագարակի ի

վանսն. և պայծառապէս զարդարէ զեկեղեցին զանազան զարդուք: Եւ ինքն վախճանեալ զնի ի դրան այնր սրբարանի: Այսպիսով ամաց ինչ ի 455 (1006) թ. Սևադա որդի նորին Շահանդըխտոյ... շինէ և մեծածախ աշխատութեամբ եկեղեցի մի յոյժ պայծառ և զեղեցկայարմար, գմբեթայարկ յանուն Սրբոյ Կարապետին, և դարձի ի դրան նորին...»⁶⁷:

Ըստ Ստ. Օրբելյանի՝ Շահանդուխտը բազմաթիվ նվերներով ու գործուն օժանդակություններ էր ցուցնում Շաթլի վանքը, ինչպես նաև ուրիշ մենաստաններ⁶⁸:

Սմբատի ու Շահանդուխտի դուստրը կնություն էր տրված նույն Սիսական տոհմի իշխանագուններից մեկին՝ Աշոտին, որը Սմբատի ու Վասակի թագավորության օրոք կոչվում էր իշխանաց իշխան: Աշոտից սերվում են երկու որդի՝ Սմբատ և Գրիգոր:

Սմբատի ու Շահանդուխտի թագավոր որդի Վասակը մեռնում է անժառանգ, և «թագաւորեցուցանեն զՍմբատ՝ որդի Աշոտոյ. և կարգեն ի տեղի հոր իւրոյ զԳրիգոր՝ եղբայր սորա, իշխան իշխանաց Սիսական աշխարհիս»⁶⁹: Մի քանի տարի թագավորելուց հետո վախճանվում է Սմբատը, «եւ առնու զթագավարութիւն նորա եղբայր Գրիգոր. և սոքա երկոքեան որդիք մեծին Աշոտոյ, որ աագ Աշոտեանք կոչին»⁷⁰:

Գրիգոր Աշոտյան թագավորը ևս կնության էր առել «զամենօրհնեալ և մեծահաւատ բարեպաշտուհին Շահանդուխտ ի տանէն Աղուանից՝ դուստր նոցին թագաւորազինն մեծին Սևադայի»⁷¹:

Նկատի առնելով, որ Սահակ Սևադան X դարի առաջին կեսին ծերունի էր արդեն, պետք է մտածել, որ նրա թոռ իշխան Սևադան կնության տալու աղջիկ կունենար հաջորդ դարում: Ուրեմն, երկրորդ Շահանդուխտը Բաղաց Կապան հարս է գնացել XI դարի կեսին, բայց ո՛չ դրանից վաղ: Այս հաշիվները կատարելիս մենք նկատի ունենք Շահանդուխտի մահվան տարին՝ 1116 թվականը, երբ նա, ամենայն հավանականությամբ, հառաջացած տարիք ուներ:

Գրիգորն ու Շահանդուխտն արու զավակ չունեին: Նրանցից ծնվել էր մի դուստր միայն, որին կոչել էին Կատա: Որպեսզի թա-

62 Յովնանէս Կարողիկոս, էջ 392:

63 Վարդան Վարդապետ, էջ 90:

64 Օրբելյան, էջ 250, 252:

65 «Դիվան հայ վիմագրության», Բ, էջ 100:

66 Օրբելյան, էջ 302:

67 Օրբելյան, էջ 302:

68 Անդ, էջ 291—293 և հտդ.:

69 Անդ, էջ 318:

70 Անդ:

71 Անդ:

գալութիւնն անժառանգ չմնար, թագավոր Գրիգորն ու թագուհի Շահանդուխտը. «խորհեալ ի միասին ընդ իշխանսն՝ ածեն յԱղուանից զՍենեքերիմ՝ եղբայր նորին Շահանդիստոյ թագաւորազն մասնով, յոյժ գեղեցիկ տեսեամբ և առոյգ հասակաւ, հանձարեղ և իմաստուն...»⁷²:

Պատմագիտութեան մեջ հաճախ շփոթվել են իսաչենցի Բաղայ Կապան թագավոր գնացած Սենեքերիմը և բուն իսաչենում, Փառխոստի տարածքի վրա թագավոր դարձած Հովհաննես Սենեքերիմը⁷³: Պատահել է, որ նրանց հետ միաժամանակ և նրանցից զատ մի այլ թագավոր Սենեքերիմ էլ գրել են Դերբենդում⁷⁴, կամ էլ սրանց մասին եղած տեղեկութիւններն են վերագրել, իբր թե, Դերբենդում հայ թագավորութիւն ժառանգած Սենեքերիմին⁷⁵:

Անհրաժեշտ ենք համարում նկատել, որ բացահայտ մի թշուրիմացութեան արդունք է Դերբենդի, այսպես կոչված, հայկական թագավորութեան «փաստը»: Մի կողմ թողնելով այն հանգամանքը, որ Ս. Գ. Բարխուդարյանի վարկածը, Ուսուցանող ժամա-

72 Օրբէլեան, էջ 318:

73 Մ. Բարխուդարյանց, Պատմութիւն Աղուանից, Ա, հ., էջ 136. «Յովհաննէս, որ է Սենեքերիմ՝ որդին իշխանակ թագաւորին, թագաւորում է Բաղայ Մեծ Սիւնեաց»:

Այստեղ կրկնակի միայլ կա, որովհետեւ Հովհաննէս Սենեքերիմը թագավոր էր Փառխոստում և ոչ թե Բաղայ-Կապանում: Մյուս կողմից էլ՝ Հովհաննէս Սենեքերիմը Սահակ Սևադայի որդին է եղել և ոչ թե Իշխանակի, որը, լինելով Համամի թոռու Ասրնեստի որդին, թագավոր եղավ Շաքի-Կամբեճանում (տե՛ս «Արարատ», 1897, էջ 131, Մելիքսեթ-Քեկ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, էջ 98, 203):

74 Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 168—169:

75 Ս. Բարխուդարյան, Դերբենդի հայ-աղվանական թագավորութիւնը, էջ 130—132:

Հեղինակը ոչ միայն Սենեքերիմին է Դերբենդի թագավոր համարում, այլև Զրա հայր Սևադային՝ գտնելով, որ Բաղայ Կապանի թագավորներին հարա գնացած Շահանդուխտները Դերբենդի թագավորների գաղութն են եղել (անդ, էջ 130): Ապա իսաչենի ու Բաղբի Սենեքերիմներին վերաբերող նյութերն իմի հավաքելով՝ եզրակացնում է, որ «Դերբենդի թագավոր Սևադայի երկու որդիները, երկուսն էլ Սենեքերիմ անունով, թագավոր են մեկը Դերբենդում, մյուսը՝ Սյունիքում»:

Հետաքրքիրն այն է, որ Բարխուդարյանը սրանց կողքին ընդունում է նաև Փառխոստի թագավոր Հովհաննէս-Սենեքերիմի գոյութիւնը (անդ, էջ 131): Երբ մենք դիտենք, որ այս երրորդ Սենեքերիմի հայրն էլ էր Սևադա իշխանը, ըստ Ս. Բարխուդարյանի՝ ստացվում է, որ Սևադան երեք Սենեքերիմ որդի է ունեցել, որոնք միաժամանակ թագավորել են երեք տարբեր տեղերում՝ Դերբենդում, Փառխոստում և Բաղայ Կապանում:

նակագրութեան՝ արդեն նկատված մի թշուրիմացութիւնից բացի⁷⁶, աղբյուրագիտական ուրիշ հիմք չունի, ասենք, որ նման թագավորութեան համար Դերբենդում պարզապես տեղ էլ չկար: Ս. Գ. Բարխուդարյանի հոգովածի համաձայն՝ Դերբենդի հայ թագավորութիւնը պետք է գոյատևած լինի IX—XII դարերում: Մինչդեռ հավաստի աղբյուրներից հայտնի է, որ 860-ական թվականներից սկսած՝ Դերբենդում և նրա շրջակա գավառների վրա տիրութիւն է արել արաբական մի ամիրայութիւն, որը, առանց ընդմիջումի, գոյատևել է ընդհուպ մինչև XII դարը⁷⁷: Այս դեպքում արաբ Հաշիմյան ամիրայութիւնն ո՛ւր պիտի տանել:

Ինչ վերաբերում է Բաղայ Կապանի թագավոր, իսաչենցի Սենեքերիմին ու բուն իսաչենում թագավոր դարձած Հովհաննէս Սենեքերիմին, ապա աղբյուրների տեղեկութիւնների համադրութեամբ դժվար չէ ցույց տալ, որ նրանք ոչ թե նույնն են կամ միմյանց հանդեպ օտար դեմքեր, այլ տոհմակիցներ են, սակայն մեկը X դարից (Անանիա Մոկացու ժամանակակիցը), մյուսը՝ Բաղայ Կապան թագավոր գնացածը՝ XI դարի երկրորդ կեսից:

Օրբելյանի տեղեկութիւնից գիտենք, որ Բաղայ Կապան թագավոր գնացած Սենեքերիմը իսաչեն-Փառխոստի թագավորազուն Սևադայի որդին է եղել («Թագաւորազուն» կոչվում էին իսաչենի իշխանագոյններն այն հիմքի վրա, որ, նախ, նրանք Համամի ժառանգներն էին, ապա՝ նրանց Առանշահիկ տոհմը, ինչպես տեսանք, V դ. վերջից՝ վաչագան Բարեպաշտի ժամանակներից ըսկըսած՝ թագավորական էր հռչակված):

Սևադա կրտսերի որդի Սենեքերիմը Բաղայ Կապանում իսկապես խոհեմաբար վարում է թագավորութեան գործերը: Սերտ բարեկամութիւն հաստատելով Աւարպատականում նստող Մելիքշահի հետ և վաստակելով նրա վստահութիւնն ու հովանավորութիւնը՝ Սենեքերիմ թագավորն «ընդարձակեաց զամենայն սահ-

76 Միք. վ. Զամչեանց, Պատմութիւն հայոց, Բ, վեներտիկ, 1785, էջ 1004, Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 141—143, Բ. Հարությունյան, Սյունյաց թագավորութեան հիմնադրման տարեթիվը, էջ 148:

77 Տե՛ս Անանուն ժամանակագրի երկը թուրք պատմագիր Մունեջիմ-Բաշիի պատմութեան մեջ՝ «Тарих Баба-ал-Аббад» վերնագրով՝ թարգմանութեամբ ու հանգամանակից ծանոթագրութիւններով հրատարակված՝ В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, М., 1963, էջ 64—79 և հտգ.: Նաև՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունաշխիմ Բաշիի 11—12-րդ դարերի անանուն աղբյուրը Գլխի և Գանձալի Շաղաղայանների մասին. «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, էջ 471—486:

մանս տէրութեանն իւրոյ», բարեկարգեց երկրամասը, կառուցեց վանքեր ու եկեղեցիներ, խթանեց մշակութային գործը: Սենեքե-
րիմն ու բույր Շահանդուխտը, դատարարակիւծ հաշեն աշխարհի
թագավոր Համամ-Գրիգորի, Սահակ Սևադայի ու մյուս լուսավոր-
յալ տոհմերի մշակութանպաստ ավանդներով, Բաղաց Կապանում
ծավալում են հայրենաշեն մի բուն գործունեություն: Ըստ Օրբել-
յան պատմիչի՝ «...այս Սենեքերիմ և քոյրն իւր Շահանդուխտ բա-
ղումս արարին արդիւնս և շինուածս երեւելիս ի վանսն Տովհաննու
նաւ բազում պարգևս և ժառանգութիւնս ընծայեցին ի սուրբ մայ-
րաքաղաքն ասթու ի Տաթև...»⁷⁸:

Նրանց նվիրատվությունների մեջ նշանակալից է Տաթևին
պարգևած Արիտ ավանը «իւր ամենայն սահմանօք շուրջանակի,
հողով և ջրով և արտավարօք և զամենայն որ ինչ իւրն էր»: Սե-
նեքերիմն այս ասթիվ գրում է, թե «Ետու անհաշիւ, անհամիմադ,
առանց զոք զրկելոյ, առանց զուրուք յափշտակելոյ, առանց ումեք
տրտնջելոյ, քանզի մեր սեփական էր և ոչ այլ ումեք գոր ընծայե-
ցի սուրբ ուխտիդ Տաթևոյ...»⁷⁹: Թագավորը շեշտում է նաև Արիտ
ավանի ու շրջակայքի՝ Մղուկ գավառի պատկանելության մի այլ
կարևոր հանգամանքը՝ գավառն իրեն է պատկանում որպէս «արեան-
գին», այսինքն. որ ինքն այն արշամբ է նվաճել թշնամիներից
(«արեանգինք գաւառացս ի Մղուկ նահանգի զԱրիտն աւան»)՝⁸⁰:
Նվիրատվությունը կատարվել է 1085 թվականին: Նշանակում է դը-
րանից առաջ Սյունյաց թագավորը ճակատամարտ է տվել հարևան
թուրք նվաճողների դեմ և Մղուկը ետ խլել նրանցից, չնայած այս
ճակատամարտի մասին մատենագրական ուղղակի վկայություն կամ
տեղեկություն չունենք: Մեր տեսակետի օգտին է խոսում նաև մի
այլ նվիրատվության մեջ արված համանման ակնարկը: Նվիրա-
տուն գրել է. «Այս իմ գիր է Հասանայ՝ Գրիգորիկայ որդուց, այս
օրս որ Աստուած ինձ յաջողումն երեստ. և ես զիմ բերդն ի Մշտա-
քախթենէն առի և զԿովսական գաւառ իմ արեամբս յամիրայ Փատ-
լընոյ Թափեցի, զնորաշինիկ և զԶեռատիվանս այլ ի Տաթևոյ սուրբ

նշանս դարձուցի իմ թագաւորիս Սենեքերիմայ հրամանաւ... ի
թուականիս Հայոց 535 (1086)»⁸¹:

Սենեքերիմ թագավորն էլ է հաստատում Հասանի նվիրատվու-
թյան վճու՝ մեզ հետաքրքրող մասը. «Ես Սենեքերիմ թագաւոր իմ
ձեռովս հաստատեցի զՀասանայ վճիռս, որ զայս շինարիս ու
Տանկաց քափեալ էր իւր արեամբն, այլ ի Տաթև երեստ իմ հրամա-
նաւ»⁸²:

Ուրեմն Կովսական գավառը ևս, որ այժմյան Ծավ գետակի ու
Ողջագետի աջակողմյան վտակների ավազաններին է համապա-
տասխանում⁸³, զավթված է եղել փաղունյանների կողմից, և Գրի-
գորի (հաճախ կոչված նաև Գրիգորիկ) որդի Հասանն այն ետ է
առել պատերազմով:

Այսքանից կարելի է եզրակացնել, որ Սենեքերիմի խոսքը ևս
Գանձակի ամիրայության մասին է, և ինքն ու Հասանը «թափել»,
ազատագրել են Սյունյաց գավառները:

Հետազոտողները շատ են գրել Սենեքերիմի պետական շրջա-
հայաց քաղաքականության մասին, ցույց տվել, թե ինչպես նա
կարողանում էր լայնորեն օգտվել Մելիքշահի բարյացակամությու-
նից, ամրացնել իր թագավորությունը: Սակայն և այնպես նա չկա-
րողացավ փրկվել Գանձակի ամիրայի խարդավանքներից, այն
ամիրայի, որը Մելիքշահի մահից հետո իրեն ազատ էր զգում՝ գոր-
ծելու ուղածի պես: Աղբյուրները վկայում են, որ փաղունյաններին
օժանդակում էին հայ իշխաններ, ինչպես «Վասակ Պահլավ» որդի
Գրիգորոյ Մաղխտրոսի»⁸⁴, որի առաջնորդությամբ Գանձակի ա-
միրա Փաղունը պաշարում է Բաղաց Կապանը, զավով սպանում
Սենեքերիմ թագավորին, և «շիջաւ ճրագն որ անդ, և տիրեցին
Պարսք»⁸⁵:

81 Օրբելեան, էջ 326—328:

82 Անդ, էջ 327 (ընդգծումը մերն է—Բ. Ու.):

83 Թ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 104—107: Հմմտ. Ալիշան, Սիսական, էջ 286:

84 Վարդան Վարդապետ, էջ 103:

Ստեփանոս Օրբելյանը, այս վասակի փոխարեն, Բաղաց Կապանի կործան-
ման օժանդակող է համարում Շիրակի իշխան Գրիգոր Ապիրատյանին, որը նույն
Պահլավունիներից էր (Օրբելեան, էջ 320):

Հստ վարդան Վարդապետի՝ Գրիգոր Մաղխտրոսի որդի Վասակի որդու ա-
նունը ևս Գրիգոր է եղել (Վարդան Վարդապետ, էջ 103—104): Հայտնի է՝ Օր-
բելյան պատմիչը պա՛պ, թե՞ թոռ Գրիգորին է համարում Բաղաց Կապանի նենգ
կործանման պատճառ:

85 Վարդան Վարդապետ, էջ 103:

Մեր պատմիչի այս արժանահավատ տեղեկությունը հակասում է հետագո-

78 Օրբելեան, էջ 321:

79 Անդ, էջ 323:

80 Անդ, էջ 325:

Այստեղ Մղուկը համարված է նահանգ, որն, իբր, ունի գավառներ: Մինչդեռ
հայտնի է, որ Մղուկը մեկ գավառն էր Սիսական կամ Սյունիք նահանգի: Այն
համապատասխանում էր այժմյան Սիսիանի շրջանին ու նրանից հյուսիս ընկած
լեռնաստանին: Գավառիս սահմանների մասին հանգամանորեն տե՛ս Ալիշան, Սի-
սական, էջ 206, Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 137 և հտգ.:

Հարթ տարածովյալում է: Լեռնակողմ ասելով պիտի հասկանալ Շամ-քորից մինչև Ղարաբաղի լեռնաշղթան ընկած տարածքը: Եվ Կաթողիկոսի քարն էլ, կարծում ենք, այժմ Կաթողիկոսասար կոչվող վայրն է Թարթառի ափին, Մարտակերտի շրջանի Լյուվասազ գյուղի մոտ, որն ավելի վաղ ժամանակներում Աղվանից կաթողիկոսների ամարանոցն էր՝ Բերդակուր անունով⁹⁷ և ոչ միայն կաթողիկոսների աթոռանիստն էր, այլև բերդ (քար), ինչպես անունն ինքն է հուշում: Խոհատուղտու հրոսակները, ինչպես Գոշն է վկայում, Կաթողիկոսի քարը հիմնահատակ ավերել էին («Ձմինչև զի իսպառ ջնջել և աների»), այդ պատճառով էլ հետագայում այն ոչ մի անգամ չի հիշվում ոչ Կաթողիկոսասար կամ քար, ոչ էլ Բերդակուր անունով:

97 Կաղանկատուացի, 340, 394:

Թերդամրոցներին «և դարձեալ ապստամբութեամբ վարէին ընդ Տաճկադն»¹⁰¹:

ցախի տարածքը վրա: Սելջուկյան տիրապետողները բռնությամբ և հաճախ էլ խնամիական կապերով հաստատվել էին հայկական բնակավայրերում, հարմար առիթների էին սպասում հարևանների հաշվին իրենց մանրիկ իշխանություններն ընդարձակելու համար: Խոխանաբերդի իշխան Գրիգորին փեսայացել էր Դարի կամ Գարալի («որդի Գարին») որդի Տոդանը, որն արդեն նստում էր Զարաբերդ (Ջրաբերդ) ղղալում և տիրում էր նաև համանուն գավառին¹⁰⁷: Խոխանաբերդի տիրոջ տոհմակից Հասանը ևս, որ Դեսումի որդին էր, իր դստերը կնության էր տվել թուրքմեն առաջնորդներից մեկին: Այս խնամիական մրցակցությունը տոհմակից իշխաններ Գրիգորին ու Հասանին այնպես էր թշնամացրել, որ նրանք դաժան կոիվներ էին մղում միմյանց դեմ, և այդպիսի մի կոլի մեջ Հասանն սպանել էր Գրիգորի եղբայր Սմբատին:

Այսօրանից հետո էլ Չարաբերդի տեր դարձած Տողանն այն-
քան էր ամբարտաւանացել, որ իր առաջ նպատակ էր դրել նվա-
ճելու շրջակա բոլոր գավառները: Նա փաշիփաշու՞մ էր Առանի միա-
հեծան տերը դառնալու երազանք: Տողանն այս միջոցով պետք է
վրեժ լուծեր նաև սելջուկ մեծ սուլթանի Չախր-շահ անվամբ որ-
դուց, որը դրանից առաջ կռիվ էկել էր Չարաբերդի ու շրջակա-
ների վրա և նվաճել ու հարկատու դարձրել ինչպես Տողանին,
այնպես էլ նրա աներ Գրիգորին:

Հետաքրքիր է, որ Գրիգոր իշխանն էլ նպատակ ուներ փեսայի այս միջոցառումն օգտագործելու իր զոհված հղբայր Սմբատի վրեժը Դեսումի որդի Հասանից լուծելու համար:

Եվ այսպես փեսա ու աներ ելնում են պատերազմի: Նրանք բանակ են դնում Հերքան բերդի մոտ գտնվող Կայծո-ծառ կոչված լեռան վրա¹⁰⁸: Տողանը ճակատամարտ պիտի տար նախ և

107 Մխիթար Գռչի մոտ՝ «Իշխան Ճառարերդին և նորին դղեակին» (տե՛ս «Հայապատում», էջ 387)։

Աղբյուրներում բերող կոչվում է Ջրաբերող, Չարաբերող, այստեղ էլ՝ Ճառաբերող: Արցախի հնագույն աննախնիկ ամրոցներից է, առաջին անգամ հիշված խաղարայց՝ 620-ական թվականների արշավանքի կապակցությամբ (Կաղվածատուացի, էջ 179. «Հանդիպեցան յամրոցին Չարաբերողոյ»): Գտնվում է Տրսու (Թարթսու) գետի և նրա թրդի վտակի միջև սեպաձև վեր հսոյացած ժայռի վրա: Բերդի ու շրջակայքի նկարագրությունը տե՛ս Րաֆֆի, հատ, 10, էջ 167—168 և հուլ, Անո, Իմ հիշատակարանը, Շուշի, 1890, էջ 252—265, «Արցախ», էջ 139—140:

Ջրաբերդի (ամրոցի) անունից հետո՝ գավառը ևս կոչվում էր Ջրաբերդ:

108 «Հայապատում», էջ 387. «Լեհասն, որ կոչի Կայծոյ ծառ, մերձ ի Հերքա՛ն»

առաջ այն թուրքմենների դեմ, որոնք ըմբոստացել էին Ալվանբում
և այլևս չէին ենթարկվում սուլթանի ստորադրյալներին: Այդ ըմ-
բոսաների առաջնորդն էր Գուրբուղայի փեսա Ռուվադին, որն իր
թուլթակյանք կոչվող թուրքմեններին հավաքել էր Դիվախոռ լե-
ռան վրա¹⁰⁹ և պատրաստ էր պատերազմելու: Տողանը նրանց ա-
ռաջարկում է հպատակվել իրեն, իսկ նրանք ի պատասխան այդ
առաջարկի՝ հարձակվում են ամբարտապան Տողանի բանակի վրա,
ջարդում այն մինչև վերջին զինվորը. «...Հարան զօրքն Տառա-
նա, և ինքն Տառա՛ն սպանաւ. սպանին և զԳրիգոր, և ընդ նմին
այլևս ազատա, որ և թաղեալ անդ քրիստոնէից գաւառին. և զկնի
ամի միոյ առեալ բերին ի վանքն անուանեալ Գանձասար, որ էր
տապանատուն նախնեաց նորա, և անդ թաղեցին զնա»¹¹⁰:

Գրողի վկայությունը՝ այս դեպքերը տեղի են ունեցել 1141/42
թվականից հետո:

Թվականից հետո:
Խորանաբերդի տեր Գրիգոր իշխանի հաջորդների մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել: Միայն նրա դուստր և Տողանի կին Հասանն է, որ մի արձանագրությամբ հայտնվում է XIII դարի սկզբին, հավանաբար՝ անգավակ, որովհետև հիշում է միայն հորն ու ամուսնուն: Ահա այդ արձանագրությունը, որ գտնվել է Վաղու-հաս գյուղի մոտի մի ավերակ եկեղեցուց. «Ի թվիս Ոկո (1215) էր: Հաս գյուղի մոտի մի ավերակ եկեղեցուց. «Ի թվիս Ոկո (1215) էր: Ի վերջին և ի նվազել ժամանակիս ես Հասան՝ դուստր մեծին Գրի-գորո, ամուսին Տաղանա իշխանի, շինեցի զեկեղեցիս ի փրկու-թիւն... և առն ըմո...»¹¹:

բերդը: Կայծռ-ծառ լեռը, որ, ըստ Մ. Գոռի, գտնվում էր Հերքան բերդի մոտ, ու-
րիշ աղբյուրներում չի հիշատակված: Հերքան բերդի մասին ևս, գոբախտաբար,
ոչինչ չկա մեր ձեռքի տակ: 1417 թ. ընդօրինակված մի ձեռագիրի հիշատակաբա-
նում կա «Հերգա գաւառն»։ «Սայ էր բնական ի Հերգա գաւառէ, ի նահանգէ Առա-
նայ, ի քաղաքէ Բարտաւա, ի գեւաղջէ, որ կոչի Պարիս» (ԺԵ, Ա, էջ 205): Թվում է՝
այս Հերգա գավառը (որ Պարտավի շրջակայքում էր գտնվում) և Գոռի հիշատա-
կած Հերքան (իմա՝ Հերգան) բերդը իրար վերաբերում են այնպես, ինչպես Չա-
րաբերդն ու Չարաբերդի գավառը:

Գոշի պատմածից ևս կարելի է ենթադրել, որ Հերքան բերդը գտնվել է Գալ-տավի կողմերում, իսկ ներքին արևելքը:

109 «Հայապատում», էջ 387. «Ահա՛ն, որ կոչի՝ Դիախոռ»: «Նոսո» նշանակում է սարի զագաթի վուս: Այստեղ սար, որ զագաթիին փոս ունի և կոչվում է դիվալիին: Միավրվում է Ջ.Բունիաթովը՝ կարծելով, թե Դիախոռը կազմված է «դե» և «ախոռ» արմատներից (տե՛ս «Албанская хроника», Баку, 1960, стр. 16: «Киюшня дьявола»):

110 «Հայկապատմ», էջ 387:

110 «Հայաստանում», էջ 387:
111 Մեւրոպ մագիստրոս Տեր-Մովսիսյան, Հայկական երեք մեծ վանքեր,

59 99m:

122

ՋԱՔԱՐՅԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ ԵՎ ԽԱՉԵՆԸ:
ԱՋԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԻ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

XII դ. կեսին Հայաստանի և Անդրկովկասի կյանքում տեղի ունեցան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային անախադեպ վաշտավերումներ, որոնք պայմանավորված էին, մի կողմից, սելջուկ թուրքերի կենտրոնական իշխանության խարխուլումով, մյուս կողմից, որ շատ կարևոր է, վրաց-հայկական ռազմա-քաղաքական դաշնակցության ստեղծումով:

XII դ. կեսից սկսած ամբողջ խաչնն ընդգրկված էր հակասելջուկյան ազատամարտերի ոլորտում, իսկ դարի վերջին քառորդում երկրամասի իշխանական տներն արդեն իրենց գործունեությունը ձաքարյան իշխանապետների ռազմա-քաղաքական միջոցառումներում:

Բանն այն է, որ Ձաքարյանները Հայաստանն ազատագրելու և մեկ միասնական ամբողջության մեջ առնելու իրենց գործունեությունը չէին կարող պսակել հաջողությամբ, առանց ի մի համախմբելու երկրի շատ թե քիչ ազդեցիկ իշխանական տներին, որոնք Բագրատունյաց ժամանակներից հետո տարանջատված էին իրարից և ոչ մի հակում չէին ցուցաբերում մեկ ընդհանուր քաղաքական լեզվով խոսելու համար: Եվ պատահական չէ, որ Սարգիս Ձաքարյանը միարարի իր առաքելությունն սկսեց հին ու փորձված միջոցով՝ խնամիական կապերի ստեղծումով: Նա իր շորս աղջիկներին կնություն տվեց Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ամենաազդեցիկ իշխանական տների պալատներին: Անկասկած է, որ այս կապերն ավելի պիտի դուրացնեին Ձաքարյանների գործը, որ էր՝ վրաց թագավորության հովանավոր աջակցությամբ վերջնակա-

նապես ազատագրել Հայաստանը և նրան դնել ինքնուրույն պետական կյանքի հունի մեջ:

Պատմագիտության մեջ վաղուց նկատված իրողություն է, որ վրաստանը քիչ էր ենթարկվել նախորդ շրջանների օտար բռնակալական հարվածներին ու ավերածություններին: Այդ պատճառով էլ վրաստանում առավել բուռն պոթիկում ունեցավ ազատագրության ոգին, հենց որ սելջուկյան պետությունն սկսեց ներսից քայքայվել և ստեղծվեց նվազագույն հնարավորություն այդ ահաբեկու տիրապետությունը թոթափելու համար: Վրաց թագավորությունը, որի գործերի հետ կոպում էին հայ գորամասեր, կարողացավ ոչ միայն իր երկիրն ազատագրել անկող հյուրերից, այլև նրանց դեմ մղած հերոսական ճակատամարտերում փրկեց սահմանակից հայկական նահանգները՝ Անի մայրաքաղաքով: Առաջին հաջողությունները ոգևորեցին հայ իշխանապետներին, և նրանք վրաց-հայկական միասնության մեջ տեսան նաև Հայաստանի ազատագրության հնարավորությունը:

Եթե թուուցիկ մի հայացք ձգենք նախորդ դարերի իրականության վրա, կտեսնենք հետաքրքիր մի երևույթ. այն դերը, որ XII դարի վերջին վրաց թագավորությունն էր խաղում հայերի և Հայաստանի համար, ուղիղ երեք դար առաջ էլ պատկանում էր Հայաց թագավորությանը՝ հանձին Բագրատունյաց հարստության: IX դարում հայ Բագրատունիները, վերականգնելով հայկական միասնական պետությունը համարյա իր հինավուրց քաղաքական ու էթնիկական սահմանների մեջ, օգնության ձեռք մեկնեցին հարևան ժողովուրդներին, հատկապես վրաստանին, փորձելով ըստեղծել մի դաշնություն, որը վեր է ազդային սահմանափակություններից և միակ հուսալի պատենը կարող է դառնալ դրսեկ թուրք բռնակալների դեմ: Հայ Բագրատունյաց մի ճյուղը, որ իշխանական նոր հարստության էր վերաճել Սպերում, Տալքում, ու Կղարջքում, ընդունեց քաղկեդոնական դավանանքը և «շուտով դարձավ վրացական ազդային հարստություն»²: Այս նորաստեղծ հարստությունն էր, որ գլխավորելու էր վրաստանի վերելքը X դարում և նրան հաջորդող դժվար ժամանակներում:

1 Գաբելին Հովսեփյան, խաղաղական, էջ 1, 2, Մանանյան, Քննական տնություն, Գ, էջ 89—91 և հտգ., Մ. Бабалян, Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках, М., 1969, էջ 13 և հտգ.:

2 Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 154:

Սակայն Բագրատունյաց տոհմի բունը մնացել էր Շիրակում, և «այստեղից բխած կամ ներշնչված ջանքերը տանում էին դեպի մի հոյակապ կառուցում, որ է՝ հավաքել, խմբել կովկասյան բոլոր ցեղերը մի և հանուր քաղաքական հարկի տակ, ներդաշնակել նրանց կյանքն ու գործունեությունը համապորձակցության և համերաշխության գեանի վրա, Բագրատունի ծառի հովանու ներքո»³:

Հայոց թագավորությունը վերականգնող Աշոտ Բագրատունու և նրա տոհմակիցների ու հաջորդների ջանքերն իդուր չանցան: Վերջ տրվեց արաբական տիրապետությանը, և շուրջ երեք դար տևած ծանր մղձավանջից հետո ժողովուրդները լծվեցին խաղաղ կյանքի, տնտեսական ու մշակութային բուռն վերելքին:

«Բագրատունյաց փորձը՝ ընդգրկել համայն Կովկասը՝ ինչպես մի մեծ ընտանիք, մի քաղաքական կենսակցության շաղկապի մեջ, ներկայանում է մեզ որպես մի խիղախում՝ գաղափարական լայնությունը անօրինակ միջնադարյան նեղսիրտ միջնորդություն և կազմում է այս նշանավոր տոհմի պատմական փառքը»⁴, — իրավացիորեն նշել է Ն. Ադոնցը:

Սակայն Բագրատունյաց նկրտումները մնացին կիսակատար, որովհետև նրանց ճանապարհն անցնում էր այնպիսի խրամատների վրայից, ինչպես կրոնական, ազգային, ավատատիրական շմիավորվող ձգտումները և հատկապես հարևան բյուզանդական խարդախ քաղաքականությունն ու սպառնող թուրք-սելջուկյան խաթամուծը: Եվ ահա Բագրատունյաց փորձից շուրջ երեք դար հետո բախտը վերստին առիթ էր ընձեռել հարևան ժողովուրդների կամքն ու զինական ուժերը միավորելու՝ ընդդեմ օտար բռնակալների: Այս անգամ արդեն որպես միասար ուժի կենտրոն հանդես էր գալիս Վրաց Բագրատունիների թագավորությունը: Հարկավ կրավորական դերում չէին և հայերը: Եթե նկատի էլ չառնենք Վրաց թագավորին ևնթակա զորքերի մեջ հայ զինվորության օրբստօրե ստվարանալը, ապա բավական է թեկուզ և վրաց-հայկական դաշնակցության ստեղծման ու ամրապնդման գործում տեսնել այն խոշոր դերը, որ պատկանում էր երկու եղբայրակից ժողովուրդների զինական ուժերի գերագույն հրամանատարին ու նրա ազգակից զորապետներին: Սկսած XII դարի վերջին քառորդից միացյալ

զորքերի գերագույն հրամանատարի պաշտոնն զբաղեցնում էր հայազգի Զաքարյան իշխանական տան ներկայացուցիչը: Իսկ եթե դրան էլ գումարենք արքունի գործերի կառավարին և այլ բարձրագույն անձանց՝ արքունիքում ու զինական գործերում, որոնք զբաղվում էին Վրացիաներից, իսկ մյուսներից առաջինը դարձյալ լինում էր Զաքարյաններից, իսկ մյուսները՝ հայ իշխանական այլևայլ տոհմերից, — ապա դժվար չի լինի պատկերացնել, որ վրաց-հայկական զինակցության մեջ հայերը կրավորական դեր չունեին, ինչպես ջանում են ներկայացնել որոշ պատմաբաններ:

Ինչպես ասացինք, Զաքարյաններին էր պատկանում նաև աթաբեկի պաշտոնը: Իսկ Զաքարյան տոհմի մի այլ ճյուղի ներկայացուցիչները՝ Գագ բերդի տերերը, ստացել էին գործակալության վրացերեն՝ մսախորթ-ուխուցեսի, առանձնաշնորհը: Զաքարյան պաշազատներից մեկը 1232 թ. ընդօրինակված ձևագրի հիշատակարանում փորձել է բացատրել մսախորթ-ուխուցեսը և այդ պաշտոնում ամփոփել արքունի մեծամեծ արտոնություններ: Հիշատակագիրը նշում է. «...բոս Վրացն բարբառոյ մսախորթախուցեսս, որ բոս մերումս թարգմանի՝ զուխ իշխեցող և հրամանատար ամենայն իշխեցողաց և զխաւորաց տան թագաւորութեան տեառն իւրոյ»⁵: Գլուխ և հրամանատար ամենայն իշխեցողաց (իշխանների) և զխաւորաց թագավորության: Ուրեմն՝ Վրաց թագավորության մեջ, թագավորից հետո խոշորագույն պաշտոնն էր սա: Պատերազմների ժամանակ նա էր գերագույն իրավատերը, խաղաղ հարցեր քննելիս թագավորը վճիռ կարող էր հանել նրա կարծիքը լսելուց հետո՝ միայն:

Ամիրսպասալարի կամ մանդաթուրթ-ուխուցեսի դերը մոտավորապես այսպես են բացատրում վրաց գիտնականները. «Պետության ռազմական գործերը ամիրսպասալարն էր վարում», իսկ «եթե հարցը վերաբերում էր «հող նվիրաբերելուն», այսինքն՝ ավատատերերից որեէ մեկին՝ տիրելու իրավունքով՝ հող ընծայելուն, ապա թագավորն առաջին հերթին պետք է լսեր ամիրսպասալարի կարծիքը, որին պատկանում էր առաջին խոսքը նաև ռազմական հարցեր քննելիս»⁶:

³ Անդ, էջ 155:

⁴ Անդ, էջ 156:

⁵ Գաբեկին կաթողիկոս, Յիշատակարանը, Ա, էջ 887:

⁶ «История Грузии», т. I, под редакцией Н. А. Бердзенишвили (гл. редактор), В. В. Дондуа, Г. А. Меликишвили, Тбилиси, 1962, стр. 211.

1185 թ. վրաց-հայկական զորքերի գերագույն հրամանատար Պարձավ Զաքարյան Սարգիսը, որը զրանից առաջ ևս նշանավոր իշխան էր ու զորապետ և արքունիքին ցույց տված հավատարմության ու մեծամեծ ծառայությունների համար վայելում էր թագավորի առանձնահատուկ վստահությունն ու հարգանքը: Սարգսին հաջորդեց նրա ավագ որդին Զաքարեն՝ ամենահզորն ու ամենափառավորը՝ այդ տիտղոսը կրածների մեջ: Ապա գալիս են նրա որդի Շահնշահը, թոռ Զաքարեն և ուրիշներ:

XIII դ. սկզբին Վրաց թագավորության մեջ է մուծվում արաբական թագավորությունից ուրիշներին անցած մի պաշտոն ևս՝ աթաբեկությունը, որի առաջին կրողը եղավ Զաքարե ամիրսպասալարի եղբայր Իվանեն: Նրա խնդիրն էր զբաղվել զահաժառանգի դաստիարակությամբ և լինել պալատական խորհրդատու, զլիսավորել թագավորական գրասենյակը, այսինքն՝ ինչպես պետական ղեկավարման բոլոր մարզերը, այնպես էլ դատական գերագույն օրգանի ղեկավարությունը⁷:

Այս պաշտոնը ևս Զաքարյան պալատականներին էր պատկանում: Իվանեից պիտի անցներ նրա որդի Ավագին, ապա հաջորդներին:

Կարևոր է հիշել, որ Վրաց թագավորության մեջ քաղաքական ու ռազմական պաշտոններ զբաղեցնող հայերը ներկայացնում էին Հայաստանի այս կամ այն նահանգի մարմնավոր իշխանությունը և նախապես ունեցել էին իրենց զորքը, որով և մտել էին եղբայր ժողովուրդների զինակցության մեջ: Օրինակ, Զաքարյան Սարգիսը՝ վրաց-հայկական զինակցության գերագույն հրամանատար լինելուց շատ տարիներ առաջ կոչվում էր հայոց զորքերի սպարապետ⁸: Եվ նույն այս Սարգիսն իր զորքով ոչ միայն մասնակցել էր ազատագրական մարտերին, այլև խոշոր դեր խաղաց Վրաց թագավորության ամրապնդման գործում, պայքարեց և ճնշեց վրաց կենտրոնախույս ուժերին, որոնք ապստամբել էին իրենց թագավորի դեմ:

Վրաց-հայկական միացյալ զինական ուժերի գերագույն հրամանատար Զաքարեն մահացավ 1212 թ.: Այնուհետև Հայոց երկրի շահերը ներկայացնող նրա հաջորդի՝ Իվանեի մասին վրաց անանուն

ժամանակագիրը գրել է, թե «սա բոլոր իշխաններից (էրիսթավնի-րից) առավել գերազանց էր»⁹: Իվանեի ու նրա ազգակից զորավար-իշխանների դերը բարձր են գնահատում ինչպես նրանց ժամանակակից աղբյուրները, այնպես էլ հետագայի հետազոտողները¹⁰:

Վրաց թագավորների գերագահությունը և Հայաստանի նկատմամբ ունեցած նրանց բարյացակամությունը հայ զորապետների ու զինվորության կողմից վարձատրվում էր անմնացորդ: Հնարավոր է, որ Վրաց Բագրատունիների տոհմական հիշողության մեջ դեռևս վառ էր մնում իրենց ծագումնաբանությունը, և նրանք իրենց չէին անջրպետում Հայաստան երկրից, որի՝ արդեն կորսված թագավորական հարստությանը կապված էին արյամբ, իսկ նրանց հողին ու հայրենիքին՝ ճակատագրով: Այս պարագայում իրավացի է Աշոտ Հովհաննիսյանը, կրթ գրում է, թե «11—13-րդ դարերում Վրաց Բագրատունիները հանդես էին գալիս Հայաստանում ոչ որպես նվաճողներ, այլ որպես գահաժառանգորդներ, որոնց զենքի հաղթանակին, որքան այն ուղղված էր օտարակալության դեմ, հայ ժողովուրդն ակտիվորեն ընդառաջում և աջակցում էր: Վերամիավորելով Հայաստանն ու Վրաստանը, Վրաց Բագրատունիները չէին դիտում Հայաստանը որպես իրենց անձնատուր եղած մի երկիր, այլ որպես իրենց տոհմին պատկանած մի տիրույթ, որի ֆեոդալական ազատությունները վերականգնվել էին հայ և վրաց ուժերի համատեղ ջանքերով»¹¹:

XII դ. վերջի և XIII դ. սկզբի վրաց-հայկական զինակցությունը յուրահատուկ բնույթ ուներ և այն տեսակետից, որ նրա հովանու կամ տիրապետության տակ տնտեսական ու քաղաքական համանման վիճակ էին ապրում թե՛ հայերը և թե՛ վրացիները՝ իրենց ավանդական հողերի վրա: Եթե վրացական որևէ մարզի բնակչության բախտը կախված էր իր հայրենի ավատատիրոջից, ապա նույն կախման մեջ էր նաև հայկական այս կամ այն նահանգի բնակչությունն իր տեր իշխանավորից, որը, համարյա առանց բացառության, հայ էր լինում, քանի որ ազատագրված երկրամա-

⁹ «Վրաց աղբյուրներ», Բ, էջ 50:

¹⁰ С. К. Какабадзе, Грузинская царина Тамара Великая. Газета «Кавказское слово», 1916, № 99. М. Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, S. Pétersb., 1851, p. 266. Գաբեգին կաթողիկոս, խաղաղական, էջ 2—3 և այլն:

¹¹ Աշ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ, Ա, էջ 161:

⁷ Անդ, էջ 211—212:

⁸ Գաբեգին կաթողիկոս, խաղաղական, էջ 2, Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 126:

սերը թագավորութեան կողմից բաժանվել էին պատերազմներում աչքի ընկած զորապետներին ու իշխաններին: Եթե կար տարբերություն կամ խտրություն, դա արդեն վերաբերում էր պաշտոնեության մարդին, ուր ժողովուրդների իշխող դասերի ներկայացուցիչները բանեցնում էին իրենց դասային ու դիրքային բաժանումներին համապատասխանող իրավունքներ: Եվ այստեղ էլ, ինչպես վերը տեսանք, հայ զորապետներն ու իշխանավորները չէին կարող դժգոհել իրենց արտոնված իրավունքներից:

* * *

Զաքարյան իշխանապետների ազատագրական ճակատամարտերի հետևանքն իրենց հայրենիքի համար այն եղավ, որ սելջուկյան բռնակալներից վերջնականապես ազատագրվեցին հյուսիսային ու հյուսիս-արևելյան, ինչպես նաև կենտրոնական Հայաստանի բոլոր նահանգները: Մեզ հետաքրքրող տարածքի համար բնորոշն այն է, որ վերջնականապես ազատագրվել էին հին Ուտիքի ու Արցախի բոլոր գավառները: Այս կողմից Հայաստանի սահմանները հասել էին Ատրպատականի հյուսիսային եզրերին¹², և ազատագրված նահանգների ու գավառների լիիրավ տերերն էին դարձել կամ հին իշխանական տների ներկայացուցիչները, կամ էլ այդ ազատագրական ճակատամարտերում առավել աչքի ընկած զորավարները: Եթե հին Արցախն ազատագրվելուց հետո հաստատվեց իր Առանշահիկ տերերի արդեն եռաճյուղ (Խոխանաբերդ, Հաթեբե, Մար) իշխանական տիրապետության տակ; ապա սրանց մի երկրորդական ուստի ներկայացուցիչ Վասակ Խաղբակյանը «և երեք որդիքն իր՝ Պապաքն, Մկրդէմն և քաջն Պոռչ, եկեալ ի Խաչենոյ, բազում արութինս ցուցին յայլասեռս և բազում բարութիւն առ աղջս քրիստոնէից»¹³ և որպես «արեանդինք» Զաքարյաններից ստացան նոր մի ընդարձակ տիրույթ, դարձան «կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառին»¹⁴:

Վերին Խաչենի տերերին պատկանող երկրամասի արևմտյան գավառում՝ Գեղարքունիքում, ինչպես Գոշի ժամանակագրությունից հայտնի է, բնակություն էին հաստատել թուրքմենները: Ճիշտ

է, աղբյուրները նրանց համարում են այստեղի ժամանակավոր բնակիչներ, որովհետև ցույց են տալիս, որ Գեղարքունիքը ինչպես թուրքմենների, այնպես էլ հետագայում եկած մոնղոլների համար ամառանոցավայր էր, իսկ ձմեռոցը Մուխանք գավառն էր՝ Մուխան (Մուղան) բարեբեր դաշտով, Պարտավը և շրջականները¹⁵: Սակայն բացառված չէ նաև, որ XII դ. վերջում Սեանի ափերին թուրքմենները ձմեռեցին էլ լինեին: Եվ ահա վրաց-հայկական զորքերի հոգսն էր դարձել նաև Գեղարքունի գավառի մաքրումն այդ եկվորներից: Կիրակոս Գանձակեցին Գեղարքունիքը և շրջականները թվարկում է Զաքարյանների ձեռքով ազատագրված երկրամասերի շարքում. «Սոքա (Զաքարյանները—Բ. Ու.) բազում մարտս քաջութեան ցուցին, քանզի զբազում աշխարհս Հայոց, զոր ունէին պարսիկք և տաճկունք, առին և նոցանէ յինքեանս՝ զգաւառս, որ շուրջ զծովուն Գեղարքունոյ, և զՏաշիր, և զԱյրարատ, զԲջին քաղաք և զԴուին, և զԱնեբերդ և զԱնի քաղաք, և զՎարս, և զՎայոյ ձոր, և զաշխարհս Սինեաց, և որ շուրջ զնովաւ են բերդք և քաղաքք, և զաւառք... Ընդարձակեցին զսահմանս իրեանց յամենայն կողմանց: Այսպէս և միւս իշխանն, Զաքարէ անուն, և եղբայրն իւր Սարգիս, և միւս Սարգիս, հայրն Շալուէի և Իւանէի, ազգականք մեծ իշխանացն, ձեռնադրութեամբ նոցին՝ առին և նոքա բազում գաւառս ի պարսից և բերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարահերձ, զԵրզնէվանք, զՏաւուշ, զԿածարէթ, զՏերունականն, և զԳագ և զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ...»¹⁶:

Իսկ վրաց «Քարթլիս ցխովրեբայի» «Թամարի թագավորությունը» հատվածում Գեղարքունիքի ազատագրությունը նկարագրված է հանգամանորեն և վերագրված Թամարի ուս աճուսին Գեորգիին. «Թագավորը... մեծ զորք ժողովեց ու դիմեց Գեղարքունիք, որը զժվար էր գրավել թուրքմենների՝ այնտեղ ծովի ավազի պես շատ լինելու պատճառով: Հարձակվեցին, կոտորեցին և վերցրին մեծ քանակությամբ զերիններ ու ավար, իսկ երբ (Գեորգիի զորքերը) հաղթանակով վերադառնում էին, նրանց ետևից ընկավ ամբողջ թուրքմենությունը Գեղարքունիքում... (նրանց դեմ) դուրս եկան Թամարի զորքերը, այնպես, որ ծերը երիտասարդի առաջն էր առնում և երիտասարդը՝ ծերի, տերը՝ ծառայի և ծառան՝ տիրոջ,

¹² Կիրակոս, էջ 163, Վարդան Վաղպատ, էջ 138: Հմմտ. «Խաղբակյանք», էջ 5:

¹³ Մխիթար Այրիանցի, 1860, էջ 65:

¹⁴ Օրբելեան, էջ 397:

¹⁵ Կիրակոս, էջ 256: Տե՛ս նաև՝ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 74. «Թամար-մոնղոլ նոյնիները ձմեռը Պարտավում էին անցկացնում, ամառը՝ Գեղարքունից և Արարատյան լեռներում»:

¹⁶ Անդ, էջ 163:

որոնք փախուստի մատնեցին, կոտորեցին և բնաջինջ արին (նը-
րանց)»¹⁷։

Ներքին հաշենի ազատագրմանը վերաբերող տեղեկություններ
չկան։ Դա կարելի է բացատրել նրանով, որ մատենագիրները հիմ-
նականում ուշադրություն են դարձրել Զաքարյանների մղած մար-
տերին, իսկ արանք չէին շոշափել ներքին հաշենը։ Պետք է հար-
ժել, որ եռխանաբերդի ու Հաթերքի տերերն իրենք են ազատագրել
իրենց երկրամասը՝ առանց Զաքարյանների ու վրացիների օժան-
դակության։ Այդ մասին եղած ակնարկ պիտի համարել Հաթերքի
տեր Հասան մեծի Դադի վանքում 1182 թ. թողած հայտնի արձա-
նագրությունը։ Ներքին հաշենի մասին նման տեղեկություն չու-
նենք։ Սակայն այս դեռ չի նշանակում, թե խոխանաբերդի տեր
Վախտանգ-Տանգիկը կարող էր դուրս մնացած լինել ազատագրա-
կան այն մեծ խանդավառությունից, որ բորբոքել էին նրա աներ
Սարգիս ամիրսպասալարը և իր խիզախ ու տաղանդավոր որդի-
ները։

Ի՞նչն է բնութագրական Զաքարյան իշխանապետության ժա-
մանակի ազատագրված Հայաստանի քաղաքական կյանքի հա-
մար։

Զաքարի ու Իվանի՝ Հաղարծնում թողած մի վիմագիրը շատ
լավ է բնութագրում քաջ զորապետների զործունեությունը և նրանց
իշխանության իրական մակարդակն ու հավակնությունները։ Եր-
կու եղբայրները գրել են. «... Այս մեր գիր յիշատակի է և արձան
մշտնջենաւոր որդոց Մեծին Սարգսին յազգէ Բագրատունեան Իւա-
նէին և Զաքարէի։ Յորժամ նախախնամութիւնն աստուծոյ և հաս
յարարածս և ետ տիրել սեպհական ժառանգութեան նախնեաց մե-
րոց և ետ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն զԱնբերդ և զԹա-
գաւորանիստ քաղաքն Անի և ապա յամուրն Բջնի, զՄարանդ մինչև
զԳաւազանդ ի Թաւրեղ, ի Կարնոյ քաղաքէն մինչև ի Խլաթ, զՇաքի
և զՇրուան, և զԲարտալ մինչև ի Պէլուկան և ալլ բազումս իւրեանց
սահմանաքն, զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել։ Ալլ և ան-
բարկանալին աստուած սիրեաց զԹագ պարծանաց գլխոյ Զաքա-
րեաին...»¹⁸։

Այստեղ ուշադրության արժանի են մի քանի հանգամանքներ.

¹⁷ «Վրաց աղբյուրներ», Բ, էջ 12։

¹⁸ Շահխաթունեանց, Բ, էջ 370, «Արցախ», էջ 366, «Վիմական տարեգիր»,
էջ 141։

նախ՝ Զաքարյաններն իրենց համարում են Բագրատունյաց Թա-
գավորական տոհմի ներկայացուցիչներ և իրենց վերանվաճած
Հայաստանն ու նրա իշխանաց իշխանի կամ գերագույն իշխանա-
պետի դիրքը նկատում որպես իրենց ժառանգական իրավունք
(«սեպհական ժառանգութիւն նախնեաց մերոց»)։

Ապա՝ ազատագրած երկիրն իր սահմաններով, որոնք մեր
խնդրո առարկայի տեսակետից գծված են կոնկրետ և ընդգրկում
են Պարտավն ու Բայլականը, այսինքն՝ հյուսիս-արևելքից ու արե-
վելքից համընկնում են Բագրատունյաց Հայաստանի սահմաննե-
րին՝ իրենց մեջ առնելով ամբողջ Արցախը և Ուտիքը, բացի Գան-
ձակից։ Հիշենք, որ արաբ ու հայ ժամանակագիրները Շամքոր,
Պարտավ, Բայլական քաղաքներն իրենց շրջականերով անվերապա-
հորեն ճանաչում էին հայկական՝ Աշոտ Բագրատունու թագավորու-
թյան մեջ (IX դ.)։

Չի կարելի մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ Զաքարյան իշ-
խաններն իրենց համարում էին թագավորներ Հայաստանի։ Այս-
պիսի ինքնաբնութագրությունն առկա է վիմագրական աղբյուրնե-
րում¹⁹։

Յայսօր ոչ ոքի չի հաջողվել սպառիշ պատասխան տալ այն
հարցին, թե իրավական ի՞նչ հարաբերություններ կային Զաքար-
յան Հայաստանի ու Վրաց թագավորության միջև։ Աղբյուրների ըն-
ձեռած հնարավորությունից դատելով՝ պետք է եզրակացնել, որ
նախամոնղոլական շրջանում Հայաստանը, գտնվելով Վրաց Թա-
գավորության կազմում, ուներ իր որոշակի ինքնուրույնությունը։
Հայ իշխանապետների բարձր դիրքերը վրաց-հայկական դաշնակ-
ցության մեջ ապացույց են, թե հայոց «կախումը չպետք է շատ
զորեղ լիներ»²⁰։ Վերը մեջբերված վիմագիրը և շատ նման նյութեր,
ընդհակառակը, թույլ են տալիս մտածելու, որ Զաքարյան պայա-
զատները խոհմաբար Վրաց զինակցությունը մի անհրաժեշտ
պայման էին համարում անկախ ու հզոր հայկական թագավորու-
թյուն ստեղծելու ճանապարհին։ Բավական է հիշել, թե ազատա-
գրված Հայաստանը քաղաքական ու քաղաքակրթական ինչ վիթ-
խարի վերելք ապրեց XII դարի վերջին քսանամյակում ու XIII-ի ա-
ռաջին քառորդում, որպեսզի հնարավոր լինի պատկերացնել, թե
ո՞րն է եղել Զաքարյանների ծրագրած վարչա-քաղաքական կյան-
քը հայ ժողովրդի համար։

¹⁹ «Վիմական տարեգիր», էջ 41։

²⁰ Գաբելի կաթողիկոս, Խաղբակյանք, էջ 7։

Զաքարյան զորապետների զերիշխանությունյան տակ էին գտնւում ազատագրված Հայաստանի նահանգները, սակայն, որքան կարելի է եզրակացնել աղբյուրների ընձեռած տեղեկություններից, իրավական տարբեր աստիճաններով: Քննություն ենթակա նահանգի մեջ մտնող զավառների համար եւ այդ իրավակա փոխհարաբերությունները տարբեր էին: Եթե Գեղարքունիքը (հավանաբար՝ նրա հետ էլ Մարը) Զաքարյաններն էին ազատագրել, և իսառեկ իշխանության Մարա ճյուղի ներկայացուցիչները համարյա միշտ էլ ենթակա էին Զաքարյաններին, ապա նույնը չի կարելի ասել Ներքին իսպանի ճյուղի մասին: Խոխանաբերդի տերերն իրենց համարում էին իրենց երկրամասի ինքնակալ իշխանապետները: Մարա տեր Գրիգոր մեծ իշխանը նույնիսկ մոնղոլների տիրապետության հաստատումից հետո էլ ենթակա էր աթաբեկ Իվանի որդի Ավագին: Նրա ղեկավարությունում մասնակցեց էր թաթարաց արշավանքներին (դեպի Կարին ու Կեսարիա) և այնտեղ փրկած մի ձեռագրի հիշատակարանում Ավագին համարում էր իր պարոնը. «... գնալով ընդ նոսա (թաթարների) ... եւ ի մայրաքաղաքն Կեսարիայն Կապատկացոց նահանգին եւ անդի առեալ զԱւետարանս՝ պարոնն իմ Աւագն եւ ետ ինձ...»²¹:

Այդպես չէր Հասան-Ջալալի փոխհարաբերությունն իր ժամանակի Զաքարյան իշխանապետների հետ: Նա «բնակատը ինքնակալ» էր Ներքին նաչնում, իրեն համարում էր «թագատը բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի»²²: Սակայն նրա այս բարձր կոչումը մենք տեսնում ենք ոչ միայն Զալալի սեփական գրություններում: Նրա թագավոր լինելը, ըստ պարսիկ ժամանակագրի վկայության, ընդունում էին նույնիսկ վրաց միապետները²³:

Այս հարցերի հանգամանակից քննությունը թողնելով հաջորդ

²¹ Մատենադարանի ձեռ. № 7347, Թ. 343բ:

22 ՏԵՍ Գանձասարի շինարարությանը վերաբերող մեծ արձանագրությունը: Ս. Պողոսյանը գրել է, թե Զարարյան զորապետների «Երրորդ Հյուլը Զաքարիի և Ժվանիի Հորեղբայր Վահրամի ժառանգներն էին, որոնք Հաստատվել էին Արցախի նահանգում և կալվածներ ունեին Գարզմանում, Փառխոսում, Շամբրոտմ և այլ գավառներում» («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 2, Երևան, 1965, էջ 104): Իրականում Վահրամ Զարարյանը ե նրա ժառանգները ոչ մի կապ չունեին Արցախի հետ և տիրություն էին անում Ուտիքի արևմտյան գավառներին՝ մինչև Շամբոր: Նրանց հաստատվելը էր Գագ ամրոցը, որից էլ Վահրամը կոչվում էր նաև Գագեղի, վրաց աղբյուրներում Գագելի (տե՛ս Կիրակոս, էջ 163, 243, «Վրաց աղբյուրները», Բ, էջ 23—24, 34, 51 և հոդ.):

²³ «Ученые записки Института востоковедения АН СССР», т. IX, Л. 1954, стр. 204

գլխին, ասենք, որ Զաքարյանների շրջանը Հայաստանի միջնադար-
յան կյանքում առտակարգ բախտավոր փուլերից մեկն էր, երբ
երկրի քաղաքական-տնտեսական մեծ վերելքի համեմատ ծաղկեց
և հոգևոր ու մշակութային կյանքը: Սկսվեց շինարարական մի ան-
նախընթաց եռուզեռ, որի փառահեղ արգասիքները՝ վանքերն ու
ճարտարապետական այլ կառույցները, խաչքարերն ու քարգործ
վարպետների մյուս ստեղծագործությունները, իրենց արվեստի
բարձրությամբ պիտի մնային օրինակելի հետագա բոլոր դարերում:
Դպրության, գրականության, գրչության արվեստի դարձյալ ան-
նախադեպ մակարդակ պիտի ստեղծվեր և, որ ամենատրախալին
է, հայկական համարյա բոլոր նահանգներում:

Սակայն ճակատագիրը հայ ժողովրդի համար երբեք չէր նախատեսել տեական երջանկություն: 1220/21 թթ. Անդրկովկասում երևացին մոնղոլական առաջին այն ավարառու զնդերը, որոնք ասես եկել էին խուզարկելու ապագա կողոպուտների և ահարկու նվաճումների վայրերը: Այնուհետև Զալաեղդինի զորագնդերը շուրջ յոթ տարի հռչոտեցին Հայաստան երկիրը: Իսկ 1236 թ. սկսած՝ շատ երկար ժամանակ Հայաստանն ու Անդրկովկասը պետք տնքային թավար-մոնղոլական դաժան տիրապետության տակ:

Ներքին հաշենի տերերը XII դ երկրորդ կեսին և XIII-ի սկզբներին. — Ինչպես պարզ երևում էր Մխիթար Գոշի արժանահավատ ժամանակագրությունից, XII դ. կեսին Ներքին հաշենում ստեղծված ինքնուրույն իշխանությունն ունեւ իր վարչական ու հոգևոր կենտրոնները: Գանձասարը, «որ էր տապանատուն նախնեաց», իշխանությունն եպիսկոպոսանիստն էր, հավանաբար, առավել հռչակվոր կենտրոնն, քան զավառի մյուս առաջնորդարանը՝ Ս. Հակոբավանքը (այժմյան Քոլատակ գյուղի մոտ) և դա այն պատճառով, որ Գանձասարն առավել մոտ էր իշխանանիստին ու նախնյաց տապանատունն էր միաժամանակ:

Իշխանության վարչական կենտրոնը գտնվում էր Գանձա-
սարից հարավ, իսկ Նանագետի աջ ափին, մի բլրի վրա և կոչվում էր
Նոխանաբերդ (Նախանաբերդ)²⁴, նաև Նոյախան բերդ)²⁵: Ճիշտ է,
Նոխանաբերդի տերերն ունեին նաև ուրիշ հռչակավոր բերդամ-

24 Կիրակոս, էջ 269. «...բերդն, որ կոչի Խոխանաբերդ՝ ըստ բարբառոյնս
պարսից»։

25 Կէտահարսի վանքի վերակառոցման առթիվ Հասան-Ջալալն իր արձանագ-

քոցներ, ինչպես Հավթախաղացը²⁶ կամ Կաշաղակաբերդը հաշենագետից հարավ, Քոլատակի ու Պատարա գյուղերի միջև, մի բարձր ու անմատչելի ժայռի վրա, Զրաբերդը Թարթառի ափին, Գեռաբարը դարձյալ հաշենագետի աջ ափին: Սակայն հոխանաբերդն էր իշխանանիստը, և ներքին հաշենի պայազատներն իրենց տիրապետությունը շեշտում էին այս բերդի անունով. «տէր հոխանաբերդոյ» նշանակում էր «ներքին հաշենի իշխան»:

Վախտանգ մեծը և իր որդիները.— Գոշի ժամանակագրության ընդգրկած տասնամյակներին ներքին հաշենի իշխանություններ, հավանաբար, զլխավորում էր Վախտանգ մեծ իշխանը: Ճիշտ է, նրան վերաբերող ո՛չ մատենագրական տեղեկություններ կան մեր ձեռքի տակ, ո՛չ էլ անմիջապես նրա անունից պահպանված վիճակաւն արձանագրություններ: Սակայն նրա որդուն ու թոռանը վերաբերող հիշատակները պահել են և նրա անունը:

Թոռ Վախտանգ-Տանգիկը 1212-ին զբաժ մի Ավետարանի հիշատակարանում հիշում է իր հայր Հասան մեծին և պապ Վախտանգ մեծին: Ջեռագիր այս շքեղ Ավետարանը պատվիրվել է «հրամանաւ և ծախիք բարեսէր և աստուածահաճո առն Վախտանգա՝ որդւո Հասանա՝ որդւո Վախտանգա...»²⁷:

Այսքանով դժվար է պարզել Վախտանգ պապի ժամանակը: Բնագավառն, իհարկե, պարզ է, որովհետև ձեռագրի պատվիրատուն և հիշատակարանի հեղինակը ներքին հաշենի տեր Հասան Զալալի հայր Վախտանգ-Տանգիկն է, և հասկանալի է, որ նրա պապըն էլ նույն ներքին հաշենի տերն է եղել՝ հոխանաբերդով ու սրա շրջականերով հանգերձ:

Ժամանակը մասամբ պարզվում է մի այլ հիշատակով, որը վերաբերում է Վախտանգ-Տանգիկի հայր Հասան մեծին և որոշակի մանրամասներ է հաղորդում:

գրություն մեջ իրեն կոչում է «տէր հոխանաբերդոյ» (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, *Խաղարակյանք*, էջ 317):

Հետազոտած կոչվել էր նաև Գարպասներ: Բերդի ավերակների նկարագրությունը՝ տե՛ս «Արցախ», էջ 181:

²⁶ Մ. Բարխուդարյանցը Հավթախաղացը տեղագրում է Հաթերքից վերև, Գաղի վանքի դիմաց, Թարթառի աջ ափին (տե՛ս «Արցախ», էջ 211, 427), որ սխալ է:

²⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 378, էջ 308ա: Հմմտ. Գաւեգին կարողիւս, *Յիշատակարանք*, Ա. էջ 761: И. А. Орбели, *Избранные труды*, стр. 148

Ջեռագրի վերաբերող տեղեկությունները՝ տե՛ս Վախտանգ-Տանգիկի ու նրա կին հորիշահի մասին խոսելիս:

Հասան մեծն իր կանգնեցրած մի խաչքարի վրա իրեն կոչում է «որդի Վախտանգա» և ամուսին Թագուհո՝ դստեր թագ(ա)որին Բաղաց»²⁸:

Խաչքարը կանգնեցվել է 1181 թվականին՝ «ի տապանի դստեր իմո (Հասանի) հաթունին եւ մար իւր...»: Նշանակում է՝ այս թվականին Հասանն արդեն հասուն տղամարդ էր: Սակայն անկախ այս մի փաստից էլ, Հասանի որդի Վախտանգ-Տանգիկը, որ մահացել է 1214-ին, իշխանական աթոռն զբաղեցնելու համար հասուն որդի ուներ, նշանակում է ինքը մահացել է առնվազն 50—60 տարեկան հասակում: Իսկ եթե հորը՝ Հասան մեծին էլ իրենից մի 30—40 տարով մեծ համարենք, նա ծնված պիտի լիներ ամենաուշը՝ 1125—1130 թթ.: Ուրեմն Վախտանգ մեծն էլ ծնված կարող էր լինել XI դարի վերջին, եթե ոչ ավելի վաղ:

Այսպիսով, ներքին հաշենի առաջին գահերեց տերերի իշխանապետության մոտավոր ժամանակները կարելի է որոշել հետևյալ կերպ. Վախտանգ մեծ՝ 1120—1150, Հասան մեծ՝ 1150—1181, սրանից հետո՝ մինչև 1214-ը՝ Վախտանգ-Տանգիկ:

Վախտանգ Ա-ի հարս Թագուհին, ինչպես Հասան Ա-ի խաչքարի արձանագրությունից է պարզվում, կոչվել է «դուստր թագաւորին Բաղաց»: Բաղաց ո՞ր թագավորի դուստրն է եղել՝ դժվար է հաստատ խոսք ասել: Նկատի առնենք, որ Բաղաց-Վապանի վերջին թագավոր Գրիգորը (մահացած 1166 թ.) միայն մի դուստր է ունեցել՝ Կատա անունով, որին ամուսնացրեց Գեռաբաբեցի կոչված Հասան իշխանի հետ (Հասանը խոխանաբերդցիների տոհմակիցն էր): Գրիգոր թագավորի նախորդը Բաղաց Կապանի գահի վրա՝ նրա հայր Սենեքերիմն էր՝ հաշենի կրտսեր Սեադայի (Սահակ-Սեադայի թոռան) որդին, որը Գանձակի ամիրայի ու Շիրակի Գրիգոր Ապիրատի խորհրդանքին զոհ գնաց 1190-ական թվականներին՝ թողնելով չորս որդիներ՝ «Գրիգոր, Սմբատ, Սեադա և դուստր մի»²⁹: Սլույնյաց պատմիչն այս միակ դստեր անունը չի տալիս: Բայց մենք չենք կարող հանձնել նրա տեսնել Հասան Ա-ի կին Թագուհուն, որովհետև վերջինիս ժամանակը նրան չի համապատասխանում: Բացի դրանից, Սենեքերիմն ու ներքին հաշենի տեր Վախտանգ Ա-ը տոհմակիցներ են զալիս, որ կարող էր խանգարել նրանց խնամխուսությանը: Սակայն հիշենք, որ ներ-

²⁸ Խաչքարն այժմ գտնվում է Գանձասար վանքում:

²⁹ Օրբելեան, էջ 319:

քին հաշնին (հոխանաբերդի) տերերն ու Փառիսոսի Սահակ- Սեա- դան տարրընդոստել էին Գրիգոր-Համամից՝ IX դարի վերջին կամ X-ի սկզբին և XII-ի սկզբին պետք է իրարից հեռացած լինեին ա- մենաքիչը 6—7 սերնդով, որը կրոնական ամենախիստ օրենքով անգամ չէր կարող արգելք լինել խնամիրության համար: Այսուհան- դերձ, Թագուհու հոր հարցը մնում է անկախ:

Վախտանգ Ա-ի մահվան թվականը հայտնի չէ, թեպետ Հր- Աճառյանը խոսելով նրա ու թոռ Վախտանգ-Տանգիկի մասին, գրել է, թե «երկուսն էլ (Վախտանգ Ա և Բ) մեռել են 1214 թ.» և հղում է՝ «Շողակաթ, 198»³⁰: «Շողակաթ» ժողովածուի 198-րդ էջում նկարագրվում է Վախտանգ Բ-ի կամ Տանգիկի ու հորիշահի պատվերով ընդօրինակված Ավետարանը, և նման տեղեկություն չի հաղորդում: Հավանական է՝ գիտնականի եզրակացությունը խարսխված է Վարդան Վարդապետի մի վկայության վրա, որն ասում է. «ի վեց հարիւր վաթսուն և երեք թվին (1214)... մեռաւ Վախթանգ բուն տէր նորա (Հաթերքա—Բ. Ու.) և որդիք իւր տա- րածամ. և միւս Վաղթանգ Սակեանց, փեսայն Իւանէի, տէր ներ- քին հաշնոյ...»³¹:

Այստեղ ոչ մի խոսք չկա ներքին հաշնին տեր Վախտանգի (Սակոյանցի) պապ Վախտանգ մեծի մասին: Առաջին Վախտանգը Հաթերքի տերն էր, Վերին հաշնին իշխանաց իշխան Հասանի վեց որդիների ավագը:

Վախտանգ մեծը պետք է որ մահացած լիներ մինչև 1167 թվականը, քանի որ այդ թվականին, ըստ հոստորովիկի վարքի տե- ղեկության, ներքին հաշնին իշխանն էր նրա որդի Հասան Ա-ը³², մի հանգամանք, որ չէր կարող լինել հոր կենդանությանը:

Թագուհին մահացած պիտի լինի 1181 թ. կամ նրանից առաջ, որպեսզի այդ տարում ամուսին Հասանը նրա հիշատակին խաչքար կանգնեցներ:

Վախտանգ Ա-ի՝ Տանգիկի պապի զավակներից հայտնի են Հա- սան Ա-ը և Սմբատը:

30 Հր. Աճառյան, Հայոց անձն. բառ., հատ. Գ, էջ 55:

31 Վառդան Վաղդապետ, էջ 140:

32 Հ. Մանանդյան և Հր. Աճառյան, Հայոց նոր վիպեր, Վաղարշապատ, 1903, էջ 31. «Ի թվ. ՈժԶ (1167) ... իշխանապետութեանն Հասանայ՝ որդու Վախտանգայ, ի հայրապետութեանն տեառն Գրիգորիսի և ներսիս հարազատ եղբարց Հայոց Մեծաց և տան Աղուանից տեառն Ստեփաննոսի... և իշխանա- պետութեանն Արևելից Ելտկուզին...»:

Հասան մեծը, ինչպես վերը՝ հոստորովիկի մասին Մ. Գոշի գրած վարքաբանությունից տեսանք, ներքին հաշնին իշխանն էր տակավին 1167-ին: Նրա գործունեության վերաբերյալ տեղեկու- թյուններ չունենք: Հավանաբար իշխել է մինչև XII դարի 80-ական թվականների առաջին կեսը: Մենք նրա անունից արձանագրու- թյուն ունենք 1174 թվականից. Գանձասարում այժմ էլ մնում է կոտրված մի խաչքար, որի գիրն է. «Թիւն ՈՒԳ ես Հասան կանգնե- ցի...»: Մնացածն անհնար է կարգալ³³:

Հաջորդը վերոհիշյալ խաչքարն է, որ Հասանը կանգնեցրել է կնոջ և աղջկա հիշատակին. «Թիւն ՈՒ (1181) էր || ես Հասան որդի Վախտա || նգա կանգնեցի զխաչս ի տապան || ի դստեր հաթունին եւ մար ի || ւր Թագուհու դստեր թագուրին Բաղաց»³⁴:

Խաչքարը գտնվում է Գանձասարի վանքի տաճարի հյուսիսա- յին պատի տակ, գետնի մեջ տնկված: Թվականը գրված է ուռու- ցիկ (ռելիեֆ) տառերով:

Հ. Օրբելին սույն խաչքարի ցածի տարածության քանդակ- ներն այսպես է նկարագրում. «Խաչի տակ շրջանակն է՝ բաժանված երեք մասի: Առաջին մասում տեղավորված է մահճի բարձրաքան- դակ պատկեր (երկու զուգահեռ գծեր, արանքում՝ հորիզոնական գիծ). մահճում ներկայացված է մի կին՝ երեսայի հետ. աջում քանդակված է իրար հաջորդող երկշար շրջանակների խումբ, որի շրջանակներն իրար են հաջորդում հորիզոնական գծերով»³⁵:

Խաչքարի վրա մահճի, կնոջ ու երեխայի բարձրաքանդակներ չկան: Կարելի է լինի մտածել, թե քանդակները քայքայվել են, եթե, իհարկե, նրանց հետք մնացած լինի: Սակայն խաչքարը լավ պահպանված է: Հավանաբար գիտնականը նկարագրության մեջ սույն խաչքարը շփոթել է մի ուրիշի հետ: Իսկ երկշար շրջանակ- ները, որոնց մասին խոսում է նա, ծաղկած խաչի մանրամասներն են: Խաչի ստորին թևի տակից՝ կողքերի վրա փարթամորեն բարձ- րանում են երկու շքեղ ոստեր, երեքական ճյուղերի բաժանվում հորիզոնական թևերի տակ, և այս ճյուղերից ամեն մեկն էլ իր հեր- թին վերջավորվում է բարձրաքանդակ գնդիկով: Համանման քան- դակներով խաչքարեր, հատկապես XII—XIII դարերից, շատ կան

33 Հ. Օրբելին ավելացրել է նաև «զխաչս», որ այժմ չկա (տե՛ս Ի. Օրբելի, Надписи Гандзасара и навоцтукա (այսուհետև՝ Օրբելի), № 32:

34 Արձանագրությունը հրապարակել է Հ. Ա. Օրբելին (տե՛ս Ի. Ա. Օրբելի, Бытовые рельефы на хаченских крестных камнях XII—XIII веков. Избр. труды, էջ 199, նաև՝ Օրբելի, Մ 32:

35 Ի. Օրբելի, Бытовые рельефы, էջ 199:

Ֆեաշենի տարածքում: Այս մեկը, սակայն, պատկանում է այն լա-
վագույնների թվին, որոնք աչքի են ընկնում քանդականախշերի
բարեձև մշակվածությամբ:

Հասան մեծի մահվան տարին հայտնի չէ: Սակայն Գանձա-
սարի վանքի արևմտյան պատի տակ մի փառաշուք խաչքար կա,
1202 թ.՝ կանգնեցված Հասան մեծի որդի Վախտանգի անունից.
«Ես Վախտան» գ որդի Հասան» նա կանգնեց» ի զխաչս ի տ(ա)պան» ի
որդոյ իմոյ, ազատիս յիշեցէք, թ. ՈՅԱ.» (1202)³⁶:

Մեզ թվում է՝ այս թվականին Հասան Ա-ը չկար այլևս, ասպ
թե ոչ՝ արձանագրության մեջ նրա անունն այլ կապակցության մեջ
կգրվեր:

Վախտանգ-Տանգիկ՝ հայր Հասան-Ջալալի. — «Տանգիկ»-ը
հավանաբար Վախտանգ անվան վերջին մասն է՝ փաղաքշական
«իկ» մասնիկով հանդերձ: Անվանը փոքրացուցիչ մասնիկ ավե-
լացնելու մեջ կարող էր դեր խաղացած լինել նաև նույն ժամա-
նակ խաչենում գահերեցի իրավունքով իշխող տոհմակից մյուս
Վախտանգը, որը Հաթերք գավառի տերն էր և կոչվում էր «գըլ-
խատոր այլոց իշխանաց»³⁷: Վերջինս, որքան հայտնի է, տարիքով
էլ էր Տանգիկից մեծ, որովհետև իշխանություն գլուխ էր անցել
1181-ին և 1214-ին (մեռնելու տարին) արդեն տարեց մարդ պիտի
լիներ. այսպես թե այնպես, միայն 33 տարի իշխանապետ էր ե-

36 Հր. Աճառյանը սխալմամբ Հասանին է վերագրում այս խաչքարը՝ գրելով
«Հասան, հայր Վախտանգի, որ մի խաչքար է կանգնեցրել Գանձասարում (Երեկ
հր հոր) դամբարանի վրա 1202 թ. «Արցախ», 179 (տե՛ս «Հայ. անձն. բառ.», Գ,
էջ 55):

Իրականում խաչքար կանգնեցնողը Հասանի որդի Վախտանգն է. «Ես Վախ-
տանգ որդի Հասան...»: Մակար վարդապետն այս արձանագրության արտագրել
է պակասավոր (տե՛ս «Արցախ», էջ 179. «Թւին ՈՅԱ. ևս Վախտանգ որդի Հասա-
նա կանգնեցի զխաչս ի տապանի... (կոտրած է)»:

Եթե խոսքն ուրիշ խաչքարի մասին չէ, ապա մեր կարգացած արձանագրու-
թյան խաչքարը, ճիշտ է, վնասվածքներ ունի, սակայն գիրը լրիվ ընթերցվում է.

37 2. Օրբելին, խոսելով Հասանի և նրա որդի Վախտանգ-Տանգիկի (Հասան-
Ջալալի պապի ու հոր) մասին, նրանց հետ նույնացնում է Հաթերքի մեծ իշխան
Հասան-կրնավորյային ու սրա որդի Վախտանգ իշխանաց իշխանին (տե՛ս նրա՝
Һасан-Джалал, князь Хахенский, стр. 146—147):

Գիտնականի ուղարկությունից վրիպել է նույնիսկ մի այնպիսի փաստ, ինչ-
պիսին Մ. Գոշի տեղեկությունն է վերջիններիս մասին, որով նրանք հաստատա-
պես կապվում են Հաթերքի հետ (ինքը հիշում է այդ տեղեկությունը. տե՛ս անդ,
Ֆեաշ՝ էջ 163), իսկ Վախտանգ-Տանգիկը և նրա նախորդն ու հաջորդները խոխա-
նաբերդի տերերն էին:

դել: Իսկ Տանգիկ-Վախտանգը մահացավ նրա հետ միաժամանակ,
նույն 1214 թ., և գրեցին, թե «յերիտասարդ հասակի փոխեցաւ ի
Քրիստոս»³⁸:

Ինչպես վերը տեսանք, Վախտանգին վերաբերող առաջին վի-
մագրական տեղեկությունը նրա կանգնեցրած խաչքարի արձա-
նագրության մեջ է՝ 1202 թվականից. «Ես Վախտան» գ որդի Հա-
սան» նա կանգնեց» ի զխաչս ի տ(ա)պանի որդո իմոյ աղ» ալթս յի-
շեցէք թ. ՈՅԱ.» (1202)³⁹:

Այս թվականից, ուրեմն, նա արդեն երեխաներ ուներ: Երե-
խաներ ենք ասում, որովհետև մահացածը չէր կարող ալագ որդին
լինել: Ըստ խաչենի ավանդույթի՝ ավագը պետք է կոչվեր պապի ա-
նունով՝ Հասան: Հասանը (Ջալալ կոչված) մնաց և, 1214-ին
ժառանգելով մահացած հոր իշխանական աթոռը, դարձավ խաչենի
ինքնիշխան տիրակալը: Կարծում ենք, որ մահացածը Գանձասարի
շինարարական մեծ արձանագրության մեջ հիշատակված երրորդ
եղբայր Դավան է, որը հայտնի չէ այլուստ⁴⁰:

Վախտանգն ամուսնացած էր ժամանակի վրաց-հայկական
միացյալ զորքերի զերագույն հրամանատար (ամիրսպասալար)
Սարգիս Զաքարյանի դուստր Խորիշահի հետ, որը քույրն էր հետա-
գայում հոր պաշտոնը ժառանգած Զաքարե ամիրսպասալարի և
Վրաց արքունիքի աթաբեկ Իվանի:

Սարգիս Զաքարյան ամիրսպասալարն իր մյուս երեք դստրե-
րին ևս կնություն էր տվել ժամանակի հայ նշանավոր նախարարա-
կան տների ներկայացուցիչներին: Դոփը խաչենի իշխանության
Ծարա ճյուղն էր հարս գնացել և կինն էր Հասան Ա-ի⁴¹: Նանան
Լոռու Կյուրիկյան Աբասի կինն էր⁴²: Իսկ նրանց Նրջիս անունով
քույրը, որ, հավանաբար, կրտսերն էր, հարս էր գնացել Դանդի

38 Տե՛ս նրա մահվանը վերաբերող արձանագրությունը, որի մասին կխոսվի
հետո:

39 Մեր հավաքածուից: Մ-ն քանդակված է ձևով:

40 «Արցախ», էջ 174:

41 Տե՛ս Դոփի արձանագրությունը Մարա իշխանական տան հոգևոր կենտ-
րոն խաղավանքում. «Ի թուին ՈՂԳ (1225) ևս Դավա դուստր Սարգսի, քույր
Զաքարէի և Իւանէի...»:

42 Զալալեանց, Ա, էջ 38. «Ես Նանա յագգէ Բագրատունեաց, դուստր մեծի
Սարգսի, քույր Զաքարէի և Իւանէի, կին Աբասայ Թագաւորին, որ վախճանեցաւ կե-
սաւրեալ, խաւարեցոյց զիս, կանգնեցի զխաչս, շինեցի զկամուրջս յիշատակ նմա...»:

Ջալալյանցը «կեսարեայ» (երիտասարդ հասակում)-ի փխ. արտագրել է
«Կեսարեայ», որ սխալ է:

Մամիկոնյանների տունը⁴³։ Մարգիւս զորապետը, որ ձգտում էր տնօրինել Արեւելյան Հայաստանի ճակատագիրը, խնամիրական սնրոտ կապերով իրեն ու իրար էր կապել երկրի հիմնական ու կանգուն իշխանութիւնների ներկայացուցիչներին։

Վախտանգի իշխանական գործունեութեանը վերաբերող հանգամանալից տեղեկութիւններ չկան։ Նրա մասին խոսող միակ ծավալուն վավերագիրն այն հիշատակարանն է, որ գրված է իշխանի ու նրա կողակից Խորիշահի անունից, իրենց իսկ պատվիրած, ապա և խոխանաբերողցիների տոհմական սեփականութունը դարձած հայտնի Ավետարանում։

Այս ձեռագիրը նկարագրված է Գարեգին Հովսեփյանի կողմից⁴⁴։ Իսկ Վախտանգի ու Խորիշահի հիշատակարանը հրատարակել են Մակար Վ. Բարխուտարյանցը (միայն սկիզբը)⁴⁵, Հ. Օրբելի⁴⁶ և Գարեգին Հովսեփյանը⁴⁷։ Այսուհանդերձ, մենք այն մեջ ենք բերում ամբողջութեամբ, նկատի առնելով պարունակած մի շարք մանրամասներ, որոնք կարևոր են իշխանի և իշխանուհու կենսագրութեան հանգամանքները բացահայտելու առումով։

Էջ 308ա. «Աստանոր յանկ ելեալ կատարեցաւ հրաշապատում մատենիս այսորիկ սրբոյ Աւետարանիս հրամանաւ և ծախիւք բարեւէր և աստուածահաճոյ առն Վախտանգա՝ որդւոյ Հասանա՝ որդւոյ Վախտանգա և քրիստոսասէր ամուսնոյ նորա Խորիշահի՝ դուստրը մեծ սպարապետին Սարգսի։ Արդ ես Վախտանգ և լծակից իմ Խորիշահ ըստ կամացն Աստուծոյ քաղաքավարեալ՝ ծնաք երիս ուստերս և երիս դստերս ժառանկ մարմնաւոր և յիշատակ հոգեւոր։ Այսմ առաւել նախանձախնդիր եղեալ՝ բազում փափագանաւք և յաւժարութեամբ սրտիս մերոց շինեցաք զեկեղեցին և երեսիկ սպասիւք զարդարեալ ներքոյ[յ] և արտաքոյ[յ] և հաստահեղուն հաւրինուածովք։

308բ. Աստանոր հոգւոյ ակամբ նա[յ]եցեալ ի փառսն, զոր խոստացեալ է սիրելեաց իւրոց անսուտն Աստուած, [ն]մա[ն]յապէս և մեք կամեցաք զրել զանուանս մեր ի գիրն կենդանի՝ վստահ եղեալ ի մարդասիրութիւն աստուծոյ։ Զկենդանարար և զցանկալի ըզսուրբս զայս Աւետարան ետուք զրել բազում և զանազան ուն-

դովք զհամաբարբառս և ոսկեղեղ գրով զառաջս աւետարաներոյս զարդարեալ և յիշատակ յաւիտենից լինել ի տան տեառն և ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ։ Զմտաւ ածեալ զբանս մարգարէին, որ ասէ՝ Պատուիրանք տեառն լոյս և լոյս տան աշացս, և երկիւղն Աստուծոյ մտա յաւիտեան։ Արդ ես Վախտանգ և զուգակից իմ Խորիշահ ցանկացող եղաք սրբոյ(յ) Աւետարանիս»⁴⁸։

Ե՞րբ է գրվել այս հիշատակարանը, հայտնի չէ։ Դժբախտաբար չի պահպանվել նաև ձեռագրի ընդօրինակման թվականը. ըստ երևույթին այն գրվել է այն թերթերի վրա, որոնք ընկած ու կորած են համարվում⁴⁹։ Գարեգին կաթողիկոսի կողմից՝ հիշատակարանը գրելու հավանական տարիներ են համարվել 1212—1216⁵⁰, մեկ էլ 1212—1223 թվականները⁵¹։ Մատենադարանի աշխատակիցները դրա համար ավելի մեծ ժամկետ են նշանակել՝ 1261 թվականից առաջ⁵²։

Բայց ինչո՞ւ 1261-ից առաջ։ Կամ ինչո՞ւ 1212—1223-ը, նույնիսկ 1212—1216-ը, երբ Վախտանգ-պատվիրատուն մահացել է 1214-ին⁵³։

48 Մատենադարան, ձեռ. № 378, Թ. 308ա, բ։ Համեմատիր՝ Н. А. Орбели, Избранные труды, էջ 148, Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք, Ա, էջ 761—762։ Վերջինում՝ «ծնաք երիս ուստերս և երիս դստերս»-ից վրիպել է երկրորդ «երիս»-ը։

Գարեգին կաթողիկոսը հաղորդում է, որ սույն հիշատակարանը «երեք ուրիշ թղթերի հետ կտրված և պահպանակ է եղել 1497 թվի մի Յայմատուրբի, և Սահակ վ. Ամատունիի գտել ու դրել է այստեղ՝ իր տեղում» (Յիշատակարանք, Ա, էջ 762)։

Զեռագիրը կաշեկազմ է, բաղկացած 308 թերթ հաստ մագաղաթից, գիրը՝ երկաթագիր, հատվածների սկզբնագրերը՝ մանրանկարչական, առաջին տողը՝ խեցոսկով գրած։ Ունի խոշոր տառերով է նաև հետևյալ ձևեր՝ 9-րդ թղթի բ էջի կապույտ ֆոնի վրա. «Քրիստոս Աստուած, յորժամ գաս հայրական փառաւք, զԽորիշահ և զՎախտանգ ընդ սուրբս քո դասեա, ամէն»։

6-րդ թղթի ա էջի խորանի գերանների վրա գունազարդ գրված է. «Տէր Աստուած, զՎախտանգ և զԽորիշահ յիշեա ողորմութեամբ քո և ողորմեա»։

Գրիչն ու նկարիչն է Թորոսը, որի ինքնագիրը պահպանվում է. «Թորոս նուաստ գրիչ յիշեալիք ի Քրիստոս» (Թ. 2 ա) և «Թորոս նկարիչ» (Թ. 9 բ), նաև՝ «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա Թորոս գրչի, ամէն, և ծնողաց իւրոց և ազգականաց» (Թ. 258 բ)։

49 Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք, Ա, էջ 762։

50 Անդ, էջ 759—760։

51 Անդ, էջ 762։

52 «Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի», Ա, Երևան, 1965, էջ 309. «ԺԳ դար (1261-ից առաջ)»։

53 Վարդան Վարդապետ, էջ 140։

43 Զալալեանց, Ա, էջ 103, 111, 141։ Հմմտ. «Նաղդակյանք», էջ 8, ծան. 4։

44 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Գրչութեան արվեստը, 74, 75, «Շրջակաթ», էջ 198—199։

45 Մ. Բարխուտարյանց, Պատմութիւն Աղվանից, Ա, էջ 142։

46 Н. А. Орбели, Избранные труды, стр. 148.

47 Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք, Ա, էջ 761—762։

Հիշատակարանում խոսվում է այն մասին, որ Վախտանգն ու խորիշահը կառուցել են եկեղեցի՝ «երեկոյի սպասիւք զարդարեալ ներքոյ և արտաքոյ և հաստահեղուն հարկինուածովք»:

Ի՞նչ եկեղեցի է կառուցված: Խորիշահն իր մի արձանագրութեամբ պատմում է. «...վերստին շինեցի զեկեղեցին Մեծառանից ի վրկութիւն հոգոյ իմոյ, ի բարեխաւս զաւակաց իմոց... զՎախտանգ եւ զիս յաղաւթս յիշեցէք»⁵⁴:

Խոսքը Մեծառանք զավառի եպիսկոպոսանիստ Ս. Հակոբա վանքի մասին է, որը և խոխանաբերդի ճյուղի հոգևոր կենտրոններից է եղել: Վախտանգի օրոք կառուցված ուրիշ վանական շինութեան մասին տեղեկություն չկա: Նշանակում է՝ Ավետարանի հիշատակությունն ու արձանագրության կոնկրետ խոսքը վերաբերում են նույն վանքի շինարարությանը, որ կատարվել է 1212-ին: Հետևապես և 1212-ն է ձեռագրի ընդօրինակման ու հիշատակարանը գրելու տարին:

Երկու տարի հետո՝ 1214 թ., Վախտանգը մահացել է: Իսկ խորիշահն ապրել է երկար՝ 1216-ից սկսած մասնակցելով Գանձասարի փառահեղ վանքի շինությանը: Այս ընթացքում, ամուսնացնելով իր երեք արու զավակներին՝ Հասան-Ջալալին, Ջաքարին ու Իվանին, ճգնելու գնաց Երուսաղեմ «և զամս բաղումս անդ կացեալ մեծաւ ճգնութեամբ՝ զարմացուցանէր զամենայն տեսողսն և զլսողսն, քանզի ծախեալ զամենայն գոյս իւր՝ զոր ունէր, յաղքատս և ի կարօտեալս՝ նման Հեղինէի, կնոջն Աբգարու, և ինքն ձեռագործաւ իւրով կերակրէր: Եւ անդէն մեռաւ, զոր աստուած փառաւորեաց զփառաւորիչն իւր՝ լոյս կամարած և կացեալ ի վերայ գերեզմանին առ ի յորդորել զայս ի նոյն բարեգործութիւնս»⁵⁵:

Խորիշահը մահացել է մինչև 1240 թ., որովհետև Գանձասարի վանքի շինարարությանը վերաբերող (1240) մեծ արձանագրության մեջ նրա մասին խոսվում է իբրև վախճանվածի. «... ի խիել լուսամտին արեւելից մայր իմ կրօնաւորեալ չոգաւ յԵրուսաղէմ երկրորդ անգամ, անդէն ի դրան Յարութեան խարազանազգեաց ճըգնութեամբ, բազմամեայ ժուժկալութեամբ հանգեաւ ի Քրիստոս լուսոյ վկայութեամբ և անդէն պահեցաւ», — քանդակել է որդին՝ Հասան Ջալալը:

Հաբեբի տեւերը XII—XIII դարերում և վերին Խաչենի կամ Մարա Դովյան ճյուղի սկզբնավորման հանգամանքները. — XII

54 «Արցախ», էջ 171, «Բանասէր», 1901, էջ 142:

55 Կիրակոս, էջ 268:

դարի երկրորդ կեսը և XIII-ի սկիզբը Խաչենի իշխանության հայրենապաշտպան պայքարի ու հաղթանակների, ծաղկման ու վերելքի փառավոր ժամանակաշրջանն էր: Եվ հենց այս ժամանակ էլ՝ արժանավոր ժամանակաշրջանն էր: Եվ հենց այս ժամանակ էր՝ իշխանաց իշխան Հասանը (1142—1182), նրանից անմիջապես հետո, մինչև 1214 թվականը՝ Հասանի ավագ որդի Վախտանգը: Հասանը Դաղի վանքում քանդակած իր արձանագրութեամբ հետևելով է հաղորդում. «Ես Հասան, որդի Վախտանգա, տէր Հաթերքո եւ Հանդաբերդո, Խաչենաբերդի և Հաւախաղացին, կացի յաւազութեան ամս Խ(40) շատ պատերազմաւ եւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց ազնութեամբ աստուծոյ: Եւ եղեն ինձ 9(6) որդի: Զբերգերս եւ զզավառս ետու նոցա, եւ ես եկի ի վանքս մաւտ յիմ եղբայրս ի տէր Գրիգորէս եւ եղէ կրօնաւոր եւ բերի զխաչաքարս յԱղուա շատ աշխատութեամբ եւ բաղում հնարիւք եւ կանգնեցի սուրբ նշան հոգոյ իմոյ յիշատակ: Արդ վասն ձեր հոգոյդ որք ընթեռնոյք, զիս յաղաւթս յիշեցէք»⁵⁶:

Հասանի հետ Դաղի վանք⁵⁷ էր գնացել նաև կինը՝ Կյուրիկե Բագրատունի թագավորի դուստր Մաման⁵⁸:

Հասանի ու Մամալի վեց տղաների մասին պահպանվել են մատենագրական ու վիմագրական ստույգ տեղեկություններ: Նրանք էին՝ Վախտանգը, Վասակը, Սմբատը, Գրիգորը, Խոյդանը և Գրի-

56 Հ. Օրբելի, АНХ, № 160:

Գիտնականը սույն արձանագրությունն ընդօրինակել է Դաղի վանքի կաթողիկեից՝ հաղորդելով, որ «ճաճարում սեղանի բար (վերին) է ծառայում խոշոր խաչքարի մի մեծ մասը, որի կողքի վրա կա սույն արձանագրության 20 տողը: Արձանագրության մնացած տողերը՝ նույն խաչքարի մյուս կտորի վրա՝ գտնվում են տաճարի հարավային պատի դիմացի խուցի դռան մոտ» (նույն տեղում):

Արձանագրության առաջին մասն ընդգրկող քարն այժմ ընկած է տաճարի բնմի առաջ: Սակայն դժվար թե այն խաչքարի մաս եղած լինի, որովհետև կանոնավոր քանդակարտ պրիզմայի ձև ունի և իր վրա խաչի ոչ մի նախշ չի կրում: Հանդիմանալի է՝ այն եղել է հենց սեղանի հիմք, որի մի մասը՝ արձանագրության վանական է՝ այն եղել է հենց սեղանի հիմք, որի մի մասը՝ արձանագրության վերջին ինն տողերով՝ այժմ ընկած է Հասանի կառուցած փոքր եկեղեցու ներսում: Մյուս մասը՝ արձանագրության վերջին 6 տողով, որ ցարդ կորած էր համարվում, մենք գտել ենք Արզու խաթունի կառուցած ձկնեղեցու հարավային պատի տակից: Այն հողով ծածկված է եղել:

57 Դաղի վանքի պատմության ու ճարտարապետության հանգամանքների քննությունը տես Մեհրապ Մագիստրոս, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դաղի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Բ. Ուլոբաբյան, Դաղի կամ Խուլա վանք, «Էջմիածին», 1971, էջ 62—72:

58 «Արցախ», էջ 204:

գործար: 1184 թ., երբ Մխիթար Գոշը մասնագրականներից հալածված և Գանձակում նստող Աղվանից կաթողիկոս Ստեփաննոսի խարդավանքներից զղված՝ ապաստանել էր Հաթիբքում, այնտեղի, այլև ամբողջ իտալիայի իշխանաց իշխանն էր Վախտանգը: Միջնադարի մեր մեծ իրավագետն ու պատմիչը նշում է, որ ինքը Դատաստանադիրքն սկսեց գրել «ի թուականութեանս հայոց Ուլգ (1184)... յամս անիշխանութեան թագաւորութեան մերոյ ի վաղընչոց՝ ի ժամանակի մնացելոց սակաւ իշխանաց ի կողմանս իտալիայի, ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ կրանաւորեցելոյ և որդւոյ նորա Վախտանգայ ի զղեկին, որ անուանի Հայթիբք, զիսաւորի ալոց իշխանաց, և կողմանցն Կիւղիկեայ՝ մեծի իշխանին Ռուբէնին...»⁵⁹:

Միխիթար Գոռը ևս վկայում է, որ Վահիթանզը իսկապես գահե-
րեցն էր հաշնի իշխանություն («գլխաւոր ասլոց իշխանաց»), և նրա
իշխանութունն առավել նշանակալից և հուսատու բեկորն էր վա-
ղընջուց կորսված հայոց թագավորության:

Վախտանյանն ու եղբայրները մի քանի տարի անց (1191) Գոշի համար կառուցում են Նոր-Գեորգի վանքը՝ մեծապես օժանդակելով Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի այդ նշանավոր հոգևոր կենտրոնի հիմնադրությանը⁶⁰։

Գոռը հետագա իր գործունեության ընթացքում միշտ էլ երախտագիտովյա՞մբ է հիշել Վախտանգին ու նրա եղբայրներին, հատկապես Վախտանգին ու նրա կին Արզու-խաթունին (վերջինս Կալենի ու Մահկանաբերդի տեր և Տփղիսի ամիրա Քրդի դուստրն էր, Դավիթ ու Սաղուն իշխանների քույրը): Հայտնի է Դատաստանագրքի մի օրինակը՝ նվիրված Վախտանգին ու Արզու-խաթունին՝ հեղինակի երախտալից ընծայագրով. «Յիսուս Քրիստոս, յորժամ զասի նորոգել զերկիր, նորոգեա հոգւով և մարմնով զաստուածաւսէր իշխանն իշխանաց զՎախտանգ և զամուսին իւր զԱրզու խաթուն ի կեանս անմահս»⁶¹:

59 Մ. Գնչ, Դատաստանադիրք, էջ 70—73, Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք, Ա, էջ 505:

Այս գրքի ցանկում (էջ 1233) Հաթերքի Վախտանգը (կինը՝ Արզու-խաթուն) շիրովված է խոխանաբերդի տեր Վախտանգի (կինը՝ խորիշահ) հետ:

60 նոր Գեղեկ վանքի շինարարությանը Հաթեբքի իշխանազունների բերած մասնակցության և դրան վերաբերող արձանագրության բնութվյունը տե՛ս Բ. Ուլուքարյան, Դադի կամ խոթա վանք, էջ 70—71:

61 Ալիշան, Հայաստանում, Ա, էջ 407:

Պաշտպանվել է նաև Գոշի Դատաստանագրքի՝ վախտանգին ու Արզու-խաթունին նվիրված մի այլ օրինակը՝ հեղինակի հետևյալ բնծայագրով. «Տէր աստուած վայելել տացէ աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին վախտանգայ՝ որդոյ Հասանայ ի կամս իւր զգիրքս Դատաստանի անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատուիրան սորին»⁶²։

Վախտանգի իշխանությունն օրերում հաշենը շարունակում էր հերոսաբար ետ մղել թուրք-սելջուկյան բռնատիրությունից մնացորդներին հարվածները: Խաչենցիները սելջուկ ասպատակիչների դեմ մարտնչում էին ինչպես իրենց իշխանությունն սահմաններում, այն-պես էլ հարևան հայկական գավառների ու մարզերի ոլորտներում: Վախտանգի եղբայր Վասակը 1201 թ. ձակառամարտ է տալիս Գողաշտյան բերդի համար⁶³: «Ան զնա (Գողաշտյան բերդը—Բ. Ու.) յանաւրինաց... և բնակեցոյց անդ զորդին իւր և ինքն նահատակեցաւ ի վերա քրիստոնէից...»,— հաղորդում է մի խաչարձանի գիրքը, որ ընդօրինակվել է Մ. Բախուտարյանցի կողմից⁶⁴:

1214 թ. վրասխանակցել է իշխանաց իշխան Վախտանգը: Դրանից առաջ էլ մահացել էին նրա երկու արու զավակները: Կապա թուրքի Հասանը նահատակվել էր սելջուկ թուրքերի զեմ կողմից, կրտսերը՝ Գրիգորը, մահացել էր երիտասարդ հասակում: Եվ զահերեց իշխանական աթոռը մնացել էր առանց օրինական ժառանգի:

Դա մի ժամանակ էր, երբ սելջուկյան տիրապետությունից ազատագրված հայկական համարյա բոլոր իշխանությունները փաստորեն միավորված էին Զաքարյան իշխանապետների հովանու տակ և գտնվում էին կազմավորված վրաց-հայկական ռազմա-քաղաքական դաշնակցության մեջ: Այս դաշնակցության երկրորդ դեմքը (Վրաց թագավորից հետո առաջինը) Իվանե աթաբակն էր, որն ծայրը և կամքը վճռական էին հայոց վերաբերող հարցերում: Իվանեն, ինչպես և դրանից առաջ էլ նրա ավագ եղբայր Զաքարիա ամիրսպասալարը, ամեն կերպ ջանում էր Հայաստան աշխարհի բոլոր իշխանությունները հավաքել Զաքարյան զարմիկների կամ

62 «Բազմազգի», 1848, էջ 117, Հ. Վ. Ոսկանյան, Մատենադարանի քննություններ, էջ 152—153: Այս քննադատական հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Մ. Գրիգորյանի «Մատենադարան»-ը ստեղծման ժամանակից սկսած՝ կիրառություն է ունեցել Պրեմյանի Հայաստանում:

63 Կարծում ենք՝ Սլունյայց պատմության մեջ Նայտնի Գոլոշտի բերդն է, որի անվամբ կար նաև վանք (տե՛ս Օրբելյան, էջ 261, 398, 511):

64 «Ургамал», 196:

նրանց հետ խնամիրացած տոհմերի ձեռքը: Այս նպատակով էլ Իվանեն գահերեցության ժառանգորդ շունեցող Հաթերքի իշխանության տիրույթները միացրեց Վերին խաչենի կամ Ծարա իշխանությանը: Սրանով իսկ իշխանության աթոռն զբաղեցնող Դուրը (Իվանի քույրը) դարձավ խաչենի մեծագույն մասի լիիրավ տնօրենը: Դուրն էր գլխավորում իշխանությունը, որովհետև, ինչպես ենթադրվում է, արդեն մահացած պիտի լիներ նրա ամուսին Հասանը, որից արձանագրություն ունենք միայն 1204 թվականից:

Վարդան Վարդապետը ծարենցիների տիրույթների բնդարձակումը հաթերքցիների հաշվին՝ համարում է Հաթերքի տերերի կամքով կատարված մի գործարք. «Ի վեց հարիր վաթսուսն և երեք (1214) թուին գՀաթերք յԻանէ տուին տեարք նորա, զի մեռաւ Վախթանգ բուն տէր նորա և որդիք իւր տարածամ»⁶⁵:

Հնարավոր է, որ սա ճիշտ էլ լինի: Վախտանգը մահացել էր, վատակը՝ նահատակվել, մնացել էին խոյզանը, Սմբատը, Գրիգորն ու Գրիգորիս հոգևորականը, որոնք, հավանաբար, անկարող էին դիմադրել Զաքարյանների կամքին ու Ծարա տերերի մրցակցությանը:

Կարևորն այն է, որ այս գործարքը խաղաղության մեջ է կատարվել, ամենայն հավանականությամբ, այն պատճառով, որ հաթերքցիներն ու ծարենցիները ո՛չ միայն տոհմակիցներ էին (Առնաշահիկ տոհմի ներկայացուցիչ ճյուղեր), այլև արշունակիցներ էին մայրական գծով. եթե Հաթերքի տեր և խաչենի իշխանաց իշխան Վախտանգի կին Արզու-խաթունը Կաչենու և Մահկանաբերդի տեր ու Տիգրիսի ամիր Քուրդ Արծրունու դուստրն էր⁶⁶, ապա նույն Քրդի քույրն էր Սարգիս Զաքարյանի կին Սահակադուխտը (Դուրի մայրը)⁶⁷:

Ճիշտ է, կան բաղմամբիվ տեղեկություններ Հաթերքի հիշյալ իշխանագունների հետագա կյանքի, ինչպես և նրանց ժառանգների ու հետնորդների մասին: Ամուսնու մահից հետո շինարարական ու բարեգործական բուն գործունեություն էր ծավալել Վախտանգի աչքի Արզու-խաթունն իր դստերի հետ: Նա էր, որ կառուցեց Դադի վանքի փառավոր կաթողիկեն, ձեռագործ զարմանահրաշ ծածկոցներով ու վարադույրներով զարդարեց Դադի վանքի, Հաղբատի

և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ուրիշ վանքեր, արժանանալով ժամանակակիցների դրվատանքին⁶⁸:

Այս բոլորը կան: Արզու-խաթունի և նրա տեղերի ու վերջիններիս ժառանգներին վերաբերող տեղեկություններում հաթերքցիներն արդեն սովորական հողատերեր են և ոչ մի հավակնություն չեն զբսևորում՝ տիրելու իրենց կորցրած իշխանությանը:

Վիճակագրական նյութերը հնարավորություն են տալիս հետևելու հաթերքցիների տոհմաբանությանը: Այսպես, աղբյուրներից հայտնի են Վախտանգ-Սակառի չորս որդիները՝ Հասանը (կրոնավորյալը), Սմբատը, Գրիգորիսը և Վահրամը: Գրիգորիս, ըստ ավորյալի, կոչվում էին Հաթերքի կուսակրոն իշխանագունները, որոնք հերթով պետք է վարեին Դադի վանքի առաջնորդությունը: Վախտանգի որդի Գրիգորիսը 1182-ին վանքի առաջնորդն էր. երբ եղբայրը՝ խաչենի գահերեց իշխան Հասանը, կրոնավորելու գնաց նրա մոտ: Մի կիսեղծ արձանագրության համաձայն (քանդակված 1181 թ.) Դադի վանքում նա կառուցել է «զեկեղեցիքս, զժամատունս, զգալիթս»⁶⁹: Գրիգորիսը դեռևս կենդանի էր 1190 թ. և խաչքար կանգնեցրեց մոր՝ Շուշիկի հիշատակին: «Թ.ՈԼԹ (1190): Ես Գրիգորիս որդի Վախտանգա կանգնեցի զխաչս մար իմո Շուշիկան...»⁷⁰:

Վախտանգ-Սակառի որդի Վահրամը վախճանվել է 1182 թ. կամ դրանից առաջ, քանի որ եղբայր Հասանն այդ թվականին է նրա հիշատակին խաչքար կանգնեցրել. «Թ.ՈԼԱ (1182) Ես Հասան կանգնեցի զխաչս աղբար իմո Վարհամա...»⁷¹:

Սմբատը 1181-ին կառուցել է Արզու-խաթունի կաթողիկեից արևմուտք գտնվող եկեղեցու գավիթը: Նրա այս գործին նվիրված արձանագրությունն արտագրել է միայն Հ. Օրբելին՝ «Բաց սրահի դրսի հարավային պատից, առաջին սյունից (արևելքից սկսած) վերև»։ «Ի ՈԼ (1181) թուիս Ես Սնպատ որդի Վախտանգա շինե-

68 Արզու-խաթունի գործունեության մանրամասների մասին տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Դադի կամ խովա վանք. «Էջմիածին», 1971, № 6, էջ 66—70, նույնի՝ «խաչենի հին մշակույթի պատմության մի էջ». «Սովետական արվեստ», 1971, № 8, էջ 46—49:

69 Հ. Օրբելի, АНХ, № 162:

70 Անդ, № 174:

71 Այս խաչքարն ընկած է եղել Արզու-խաթունի կառուցած կաթողիկեի գավթում:

65 Վարդան, էջ 140:

66 Կիրակոս, էջ 215:

67 Անդ, էջ 210: Հմմտ. «Նաղրակյանք», էջ 3, 7:

ների սկիզբը, քանի որ նրան հաջորդած մյուս Գրիգորիսը՝ Վասա-
կի որդին, արդեն առաջնորդ է հիշվում 1224 թ. ժամատուն կառու-
ցելու առթիվ: «Թ. Ոկտ 1224) ես ար Գրիգորիս առաջնորդ սբ ուխ-
տիս, որդի նահատակին Վասակայ, շինեցի զժամատունս...»⁷⁹,
Վերջինս հիշատակված է նաև 1240-ականներին վերաբերող ար-
ձանագրություններում⁸⁰:

Կարելի է Հաթիբբի ճյուղի ուրիշ ներկայացուցիչներին մասին
էլ խոսել: Սակայն դա ոչինչ չի ավելացնի ասվածին, քանի որ
նրանք այլևս ոչ մի դեր չէին խաղում երկրամասի քաղաքական
կյանքում: Նրանք XIII դ. երկրորդ կեսում արդեն իրենց տիրույթ-
ների արևմտյան մասերը զիջել էին ծարեցիներին, իսկ Դադի վան-
քից արևելք ընկած ամբողջ տարածքը գտնվում էր Ներքին խաչե-
նի տեր Հասան-Ջալալյանների իշխանության ներքո:

Ծարա իշխանությունը XII դ. վերջի և XIII-ի սկզբի Հայաստա-
նում նոր կազմավորված կամ վերահաստատված այն վարչական
միավորներից է, որոնք Զաքարյան իշխանապետների հովանավո-
րությամբ հզորացան և հայրենի տիրույթների ոլորտում տնօրինե-
ցին քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային մի եռանդուն
կյանք: Աղբյուրները նվազ տեղեկություններ են հաղորդում Ծա-
րա այս ժամանակների իշխան Հասանի մասին, որը, ինչպես աս-
վեց, մահացել է XIII դարի առաջին քառորդում: Սակայն դրա փո-
խարեն մենք երկրամասի քաղաքական կյանքի ղեկավար ենք տես-
նում նրա կնոջը՝ Դոփին, որն իր եղբայր Թաթևեկ ի վանքի հովա-
նավորությամբ ու ամեն տեսակ օժանդակությամբ Ծարա իշխա-
նության համար ստեղծում է մի արտոնյալ վիճակ Արևելյան Հա-
յաստանի մասն իշխանությունների շարքում: Եվ պատահական
չէր, որ Վերին խաչենի այս իշխանությունը հետագայում, XIII
դարի կեսից սկսած, կոչվում էր Դոփյան:

Հայ իրականության մեջ արտակարգ երևույթ է, երբ իշխա-
նական տոհմը կոչվում է կնոջ անունով: Սա ինքնին ապացույց է,
որ հանգամանքների բերումով Դոփն է դարձել գերզատանի ազ-
դեցիկ ներկայացուցիչը՝ զավակների խնամակալը, ինչպես նաև
իշխանության կառավարիչն ու զլխավորը:

⁷⁹ Դադի վանքում առաջնորդություն արած բոլոր հաթիբբիներն էլ Գրի-
գորիս էին կոչվում, ինչպես Գանձասարի Հասան-Ջալալյանները՝ հիմնականում
Հովհաննես: Հովհաննես էին կոչվում նաև Ծարա ճյուղից կուսակալության տեր-
ված իշխանագուհիները:

⁸⁰ Ս. Զալալեանց, Բ, 227—228, Մեսրոպ Մաղիստրոս, էջ 95—96 հն:

Այս դարի վրաց կյանքում, որ չէր կարող իր ազդեցությունը
թողած չլինել Զաքարյան իշխանության ներքին կարգ ու կանոնը
վրա, կային կին-իշխանության առավել զորավոր օրինակներ. Թա-
զավորական գահին բաղմել էր Թամարը: Հետագայում էլ Ռուզու-
ղանը պետք է զբաղեցներ նույն գահը: Ի վանք Թաթևեկը, հավա-
նաբար, վրացիներից ընդունել էր ոչ միայն քաղկեդոնականու-
թյուն, այլև նրանց թագավորության շատ կանոններ:

Դոփյան իշխանության ակունքի հարցը. — Դոփյան իշխա-
նության ակունքի մասին աղբյուրների հաղորդած տեղեկություն-
ները մեր հետազոտողների կողմից երբեմն աղավաղվել են և, կա-
րելի է ասել, աղավաղումների համար որոշակի հիմք է հանդիսա-
ցել Եսայի կաթողիկոսի կազմած այն ճյուղագրությունը, որ կցված
է խաչենի վիճագրերի հավաքածուին: Ահա այդ տոհմագրությունը.
«Դոփ բարեպաշտուհի, դուստր Սարգսի իշխանաց իշխանին: Սա
ունենր ամուսին իւր զբարեպաշտ իշխանն Վարա Գրիգորն, և որ-
դի սոցա քաջ և յաղթող զորաւարն և մեծ իշխանն Հասան տէր
Ականոյ, Հանդաբերդոյ, Սոթից, Շաղվաքու և այլ բազում գաւա-
ռաց, և քան զամենայն առաւել սիրէր զգէօղն Ծար՝ հայրենիք և
պարգևք քաջութեան, որին զինք արեան տուեալ աշխարհակալացն
Հայոց...»⁸¹:

Եսայի կաթողիկոսի այս ձեռագիր հավաքածուն պարունակում
է խաչենի վանքերի ու գերեզմանների բազմաթիվ արձանագրու-
թյուններ, որոնք աջտագրված են գերագույն բարեխղճությամբ:
Սակայն մեջ բերված հատվածը, որ ինքը՝ կաթողիկոսն է հորինել
Դոփյան տոհմաճյուղի սերնդաբանությունը որոշելու նպատակով,
ինչպես արդեն առիթ ենք ունեցել ասելու, պարունակելով մի լուրջ
սխալ՝ հիմք է դարձել հետագա ավելի մեծ թյուրիմացությունների
համար:

Արիշանը, օրինակ, հենց Եսայի կաթողիկոսի այս անստույգ
տվյալի հիման վրա գծել է Դոփյան իշխանության տոհմածառը⁸²,
որի ակունքում դրված Ղարա Գրիգորի գոյությունը ջնջվում է իր
իսկ հրապարակած վիճագրական ու ձեռագրական աներկբայելի
տեղեկություններով:

Մակար Բարխուտարյանցն էլ Եսայի կաթողիկոսի տոհմաբա-
նությունն է խառնում Հաթիբբի ճյուղը և այսքանից հետո կծիկն

⁸¹ Մատենադարան, ձեռ. № 7821, Թ. 2 ա, ր, № 9923, Թ. 3 ա:

⁸² Տե՛ս Արիշան, Սյակակն, էջ 37-ին կցված «Պայազատը Հասան Դոփեանց,
մեկիք Գեղամայ և Ծարայ» տոհմածառը:

այնպես է խճճում, որ արդեն ծայրը գտնելը դառնում է անհնար⁸³։ Իսկ Կարապետ Տեր-Միքայելյանը, սխալմամբ, Մակար վարդապետին վերագրելով մի նոր թյուրիմացություն, նրա հիման վրա ըստեղծում է նոր սխալ վարկած. «... մի կետում ուղիղ պիտի լինի Բարխուտարյանցի ենթադրությունը, որ Վախտանգ թագավորացնի (Հաթեբքի իշխանաց իշխանի—Բ. Ու.) եղբայրների շարքում հիշված Գրիգորին է համարում Դոփի ամուսինը»⁸⁴։

որդույց մեծի Գրիգորին, որ էր քեռորդի աթաբէկ Իւանէի»⁸⁶: Այստեղից պարզ երևում է, որ Գրիգոր մեծը աթաբէկ իվաննի քրոջ՝ Դովիլի հետ պարզ երևում է: Մինչդեռ Կարապետ եպիսկոպոսն Օրբելյանի և Հասանի որդին է: Մինչդեռ Կարապետ եպիսկոպոսն Օրբելյանի տեղեկություն հետ մի վերք վիրահատություն է կատարում («մեծի և փառաւորեալ իշխանին խաշենոյ» Գրիգորոյ որդույց Հասանայ, որ էր քեռորդի աթաբէկ Իւանէի)⁸⁷, և ստացվում է, որ Հասանն է իվաննի քեռորդին:

83 Մակար վարդապետի մոտ Դոփը ոչ միայն Ղարա-Գրիգորի կինն է, այլև դուստրն է «Սարգիս-Քուրդ իշխանի» (տե՛ս «Պատմություն Աղվանից», էջ 136), որպիսի զույգ անունով ոչ մի իշխան չի եղել այս ժամանակներում: Նրա կարճիքով Դոփի ու Ղարա-Գրիգորի որդին է Հասանը՝ ամուսին Մամալի, որն, իբր թի, քույրն է եղել Զաքարիի ու Իվանին: Հետո տեսնելով, որ Մաման իրեն անվանում է զորատու Քրդին ու խորիշահի», Մակար վարդապետը Մամալին ևս համարում է Քուրդ իշխանի դուստր (անդ):

86 Օրբէյեան, էջ 424:

տանգյաններ: Սակառի որդիներն էին Հասանը, Գրիգորն ու Վահ-
րամը (կարճակյաց), որոնք կոչվում էին Սակառյաններ:

Վախտանգի որդի Հասանն ամուսնացավ Դոփի հետ և ունեցավ որդիներ, որոնցից հայտնի է Գրիգոր իշխանը։ Սա իրեն Հասանյան չէր կոչում, այլ «որդի Հասանայ և Դոփին»։ Աղբյուրներն էլ նրան կոչում են ոչ թե հոր անունով, այլ մոր՝ Դոփի։ Այս իրողությունը կարող էր ունենալ երկու պատճառ. կամ Հասանը եղել է, հնօրյա խոսքով ասած, ընդադուտ ու թուրակած մի մարդ, և նրա տանը տիրական են եղել հոր Դոփի ձայնն ու անունը, կամ էլ՝ շատ քիչ է ապրել, իսկ Դոփն ապրել է երկար և, քանի որդիներն անչափահաս էին, հետագա իշխանապետական գործարքներում նա է հանգես եկել որպես գերդաստանի իրավական տնօրեն։ Սրան էլ եթե գումարենք հորանց՝ Զաքարյանների գորավոր ազգեցությունը, հասկանալի կդառնա, թե ինչու Դոփի կենդանություն օրերում աղբյուրները նրա ղավակներին իր անունով էին կոչում՝ հոգի փոխարեն։ Իսկ ինչ վերաբերում է հետագայում (XIII դ. վերջին և ավելի ուշ շրջանում) տոհմաճյուղը Դոփյան կոչվելուն, ապա, ամենայն հավանականությամբ, դրան նպաստել է նաև «Դամի» անսովոր անունը։ Միայն այդ անվամբ կարող էր տոհմաճյուղը տարբերվել մյուսներից և ոչ թե ճյուղի ուրիշ որևէ նշանավոր ներկայացուցչի անունով։ Ինչպես տեսանք, այս ճյուղի նշանավոր մարդիկ հիմնականում երեք անուն ունեին՝ Հասան, Գրիգոր, Հովհաննես։ Այս անուններով կոչված նշանավոր իշխանագլուխներ կալին նաև հաթերքյանների ու խոխանաբերդցիների մեջ։ Եվ պատահական չէ, որ վերջիններիս (խոխանաբերդցիների) ճյուղին էլ տվել են Հասան-Ջալալյանք՝ դարձյալ անսովոր անունը։

Ամեն պարագայի՝ Հասան Ծարեցու տանը Դոփի ձայնը երկար ու բարձր է հնչել: Պահպանված պատմական հիշատակներն աներկբայորեն խոսում են այդ մասին: XIII դ. արշալույսին (1204) Հասանի եղբայր Հովհաննեսը Վաղուհասից արևմուտք, անտառի մեջ կառուցում է իսղա վանքը, ձեռագիր մատյաններ ու խաչեր հավաքում այնտեղ, հին ու նոր այդիներ տալիս վանքին, ապա բոլորը միասին, Հաթերբի տեր Վախտանգի միջնորդությամբ, նվիրում իր եղբայր Հասանին ու նրա որդիներին:

Հասանն էլ, նույն արձանագրության երկրորդ մասի համա-
ձայն, ընդունում է այս ընծան, ինքն էլ իր հերթին Խնձորաբակի
այգին նվիրում վանքին⁹¹։ Սրանից հետո այլևս չեն լսվում այս

Հասանի ո՛չ ձայնը, ո՛չ անունը: Սակայն Հասանի կին Դոփը դեռ երկար պիտի ապրեր, պաշտոնական փոխհարաբերություններում հանդես գալով որպես իրենց գերդաստանին ժառանգություն հասած տիրույթների տնօրենը. «Ի թուին ՈՀԴ (1225) ես Դափս, դուստր Սարգսի, քույր Զաքարիի և Խանէի, շինեցի դաւիթս և մատուռս և տուի Աւետարան և զՅանկաբակուց երկիրն և յԱկուդինայ զիմ մատաղիս իմ հոգույս...»⁹²:

Այս արձանագրություներից երեսուն է, որ Հասանը մահացած է եղել շատ վաղուց, այլապես Դոփը որևէ ձևով կհիշեր նրա անունը:

XII դարից սկսած՝ Դոփյան իշխաններն ամփոփված էին հաշենի հյուսիս-արևմտյան մասում և իրենց տոհմական գերեզմանատուն էին դարձրել Վաղուհասի Մայրաքաղաք ու հաղա՝ հետագաներով (Վախտանգ, Վասակ, Գրիգոր և մյուս երեքը) զբաղեցնում էր Դոփյանների ու Խոխանաբերդցիների տիրույթների արանքում ընկած տարածքը՝ տոհմական գերեզմանատուն դարձնելով Դարի վանքը, ապա XIII դ. քանական թվականներից այս տարածքի տնօրինությունն էլ է անցնում ծաբեցիներին:

Խաչնրի իշխանության տոհմակոնքները քննելիս մենք ցույց էինք տվել Մարա, Հաթերքի ու Խոխանաբերդի տերերի տոհմակցությունը: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում քիչ ավելի հանգամանորեն կանգ առնել մի փաստի վրա, որն առավել ևս հիմնավորում է ծարեցիների ու հաթերքցիների՝ անմիջապես սերվելը նույն պատից:

1201 թ. մի արձանագրություն՝ գրված Հաթերբի իշխանաց իշխան Հասանի որդի Վասակի անունից, իր պապ է հանաչում Սակադին. «Բարեպաշտ պատրոնիկն Վասակ... որդի Հասանայ, որդուդ Սակադայ տեսուն Հաթերբոյ...»⁹³: Վասակը որդին է այն Հասանի, որ 1182-ին իր իշխանությունը հանձնեց վեց որդիներին ու դնաց կրոնավորելու: Նույն Հասանն իր մեծ արձանագրության մեջ իրեն համարում է որդի ոչ թե Սակադի, այլ Վախտանգի. «... ես Հասան՝ որդի Վախտանգայ, տէր Հաթերբոյ...»⁹⁴:

Դեռ Կարապետ եպիսկոպոսն է նկատել այս տարբերությունը

պատի հակատակը քարերից մեկի վրա: Քարը՝ անեղծ արձանադրություն, այժմ
դտնվում է Մատենադարանի ցուցասրահում:

22. Հախճապուհեանց, Բ. էջ 363: Զալալեանց, Ա, էջ 207:

93 Շահխաթունեանց, Բ, էջ 363:

94 «Ургыш», էջ 203:

և ենթադրել, թե «Սակառայ» «երևի կամ (Հասանի) պապի անունն է կամ Վախտանգի երկրորդ անուն»⁹⁵:

Առայժմ մեր ձեռքի տակ անառարկելի փաստեր չկան՝ մեկ կամ մյուս ենթադրությանը նախապատվություն տալու համար: Սակայն կարծում ենք, որ Սակառ (ճիշտը՝ Սակո) կարող էր և մականուն լինել, քանի որ արաբերենից փոխառված բառ է, որ նշանակում է «որսի բազմ»⁹⁶: Չնայած կան անուղղակի տվյալներ, որոնք հաստատում են, որ Սակոյը կամ Սակառը տարածված անուն է եղել խաչենում: Վարդան Վարդապետը Ներքին խաչենի տեր Վախտանգին (Հասան-Ջալալի հորը) կոչում է «միւս Վաղթանգ Սակոեանց»⁹⁷: Ծարում բնակվում էր Հասանի եղբայր և Վախտանգի որդի Սակոյը, որն իր երկու արձանագրություններում էլ ուղղակի իրեն կոչում է «որդի Վախտանգա»⁹⁸:

Մենք հակված ենք Վարդանի «միւս Վաղթանկ Սակոեանց»-ի մեջ «միւս»-ը վերագրելու ոչ միայն Վախտանգին, այլև «Սակոյանց»-ին, որով կհաստատվի, որ Վերին խաչենի ճյուղը ևս հնում կոչվում էր Սակոյանց, կամ այն Ներքին խաչենի ճյուղից հատվածվել է Սակո նախնուց սկսած: Այս պատճառով էլ նահատակ Վասակն արձանագրության մեջ իրեն պապ էր համարում ոչ թե անմիջապես պապ Վախտանգին, այլ նախապապ կամ ապուպապ Սակոին: Այս վարկածի օգտին են խոսում նաև Ծարա տերերի մեջ պահպանված «Սակո» անունը: Ինչպես հայտնի է, խաչենում համարյա բացառիկ է, որ թոռներից որևէ մեկը չի կոչվում պապի անունով. Վախտանգ → Հասան → Վախտանգ, Գրիգոր → Հասան → Գրիգոր և այլն:

Սակո նախապապից սերված և Ծարը հայրենի տիրույթ դարձրած իշխանն էր այն Վախտանգը, որին իր արձանագրություններում հիշում է նրա որդի Սակոյը՝ Ծարեցի Հասանի կրտսեր եղբայրը. «Թին ՈՂԳ (1224) էր. ես՝ Սակո, որդի Վախտանգա, եղբայր Հասանա, շինեցի զեկեղեցիս և ետու զորդի իմ զԳրիգորս սպասաւոր, և զիմ արկած ալգին ի ճաթի իւր կատապանովն իմ հոգոյս...»⁹⁹:

⁹⁵ «Գոփյանք», էջ 51:

⁹⁶ Սո. Մալխասյանց, Հայ. բաց. բառ., Գ, էջ 173, Հր. Անադյան, Հայ. արմ. բառ., 2, էջ 41:

⁹⁷ Վարդան Վարդապետ, էջ 140:

⁹⁸ «Արարատ», 1896, էջ 81:

⁹⁹ Ս. Բաբխուդյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարտեզագրեր, էջ 59:

Այս արձանագրությունը գտնվել է Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղից 2—3 կմ հեռու գտնվող եկեղեցու ավերակներից¹⁰⁰:

Վաղուհասն ու շրջակաները Ծարեցիների տիրույթների մեջ էին մտնում. Վաղուհասից մի քանի կիլոմետր հարավ-արևմուտք նրանց իշխանական տապանատունն էր՝ հայտնի խաղա վանքը: Ուրեմն, Սակոյը Ծարա իշխանազուններից էր, Հասան գահերեցի (Գոփի ամուսնու) կրտսեր եղբայրը: Մեծ եղբայր Հասանն ու մյուս եղբայրը՝ հոգևորական Հովհաննեսը, միասին արձանագրություն են քանդակել խաղա վանքում 1204 թ.: Հետևապես, Ծարա իշխան Վախտանգը երեք որդի է ունեցել՝ Հասանը, Հովհաննեսը և Սակոյը:

Սակոի մյուս՝ շատ հետաքրքիր արձանագրությունը վերոհիշյալ եկեղեցու մոտ գտնված մի խաչքարի վրա է եղել և խոսում է նրա նվիրաբերությունների մասին. «Թին ՈԿԵ (1216): Ես՝ Սակո, որդի Վախտանգա, կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Մեծ հոգո իմո և ետու զԹշկերա ալգին իւր հոգով և կատապանաւ և Եղնանստին երկիրն իւր Գրիգոր Բերդաձորա և զԲախերին մատաղիսն և զՃաթեցանց երկիրն և Ա շաղաց ի ժամատունս... ի հայրապետութեանն տր Յոհաննիսիս...»¹⁰¹:

Այս արձանագրությունից պարզվում է, որ վերոհիշյալ եկեղեցին կոչվել է «Սուրբ Գրիգոր» և ոչ թե Կարմիր վանք, ինչպես կարծել են Մ. Բաբխուդյանցն¹⁰² ու Ս. Բաբխուդյանը¹⁰³:

Կա նաև երրորդ, անթվական մի արձանագրություն՝ Սակոի տապանագիրը, որ գտնվել է նրա կառուցած եկեղեցու ժամատանը. «Այս է հանգիստ բարեպաշտ պատրոնին Սակոի»¹⁰⁴:

Սակոյը կառուցել, ավելի ճիշտ՝ վերակառուցել էր Բերդաձորի ս. Գրիգոր վանքը, դարձել նրա հովանավորը (պատրոնը): Եվ անհավանական չէ, որ վանքը հետագայում գտնվեր նրա հաջորդների հովանավորության տակ, այլև վանքի առաջնորդությունը դարձած

¹⁰⁰ Անդ., էջ 58:

¹⁰¹ Խաչիկ Դադյանի ընդօրինակություն է («Արարատ», 1896, էջ 81):

Դադյանը «կատապանաւ»-ի փոխարեն արտագրել է «վատապանաւ», որ անիմաստ է:

¹⁰² «Արցախ», էջ 193:

¹⁰³ Ս. Բաբխուդյան, նշվ. գրքեր, էջ 58:

¹⁰⁴ Անդ., էջ 59:

լինել նրանց ժառանգական արտոնությունը: 1259 թ. մի արձանագրության մեջ այս վանական ուխտի առաջնորդ է հիշվում տեր Գրիգորիսը¹⁰⁵, որն անկասկած Սակոփ որդին է, նա, որ, ինչպես տեսանք, վանքին սպասավոր էր տրվել 1224-ին:

Դոփն իր արձանագրություններում ու գործնական հարաբերություններում լիիրավ իրավունքով էր հանդես գալիս նույնիսկ այն ժամանակ, երբ որդի Գրիգորն իշխանապետ էր և ներկայանում էր որպես Մարա ու շրջականների տեր: 1225 թ. մի արձանագրության համաձայն՝ Դոփը կառուցել է իր տեղը Հովհաննեսի կերտած տաճարի գավիթը (հաղա վանքում), նաև մի մատուռ և վանքին տվել մի Ավետարան ու այլ բնօրինակներ: Իսկ անթվական մի արձանագրության մեջ Դոփը հանդես է գալիս որպես տիրույթի վրա ժառանգական իրավունքներ բանեցնող անձ. «Հրամանապարտանացն և Դավիթն ևս Զամալարինս միաբանեցա սբ Քառասնիցս»¹⁰⁶:

Քառասնից վանքը գտնվում էր Հաղբատի մոտ: Եթե արձանագրության մեջ հիշատակված Դոփը Մարա տեր Հասանի կինն է, ապա պետք է կարծել, որ այս վանքի վրա ունեցած իրավունքը նա իր հետ բերել էր որպես օթիտ:

Դոփը թաղված է Հաղբատում: Նրա տեղը Հովհաննես եպիսկոպոսի կառուցած մեծ գավթում, իր որդի Հովհաննես եպիսկոպոսի տապանաքարի կողքին: Նրա տապանաքարը կա՝ հետևյալ գրով. «Զաքարէի և Իւանէի քոյրն է Դավիթն»¹⁰⁷:

Հասանի ու Դոփի զավակներից աղբյուրներում հիշատակվում են չորսը՝ Գրիգոր եպիսկոպոս Հաղբատի, որ ընդդիմացավ իր քեռի Զաքարի եկեղեցական նորամուծություններին և բանտարկվեց նրա ձեռքով, Հովհաննեսը՝ եպիսկոպոս Սանահնի, ապա Հաղբատի, որը երկու վանքերում էլ հաջորդեց հորեղբորը՝ հայտնի շինարար Հովհաննես խաչենցուն, Գրիգոր մեծ իշխանը, որ խաչենի քաղաքական ու մշակութային կյանքում խոշոր դեր խաղաց, և Գերգը կամ Գևորգը, որը երեւի վաղ մահացել է, և ավագ Գրիգոր

հոգևորականն է միայն, որ հանգուցյալի համար Դադի վանքում կանգնեցրած խաչքարով հիշել է նրան:

Դոփյան իշխանության տարածքին վերաբերող մի հարցի շուրջը. — Դոփյան իշխանության վարչա-քաղաքական կյանքին է վերաբերում մի հարց, որը, կարծում ենք, ցարդ ճիշտ չի բացատրվել հետազոտողների կողմից: Դա սույն իշխանության ընդգրկած տարածքի և նրա առանձին մասերի հին ու նոր պատկանելությունների հարցն է:

Վերը տեսանք, որ իշխանաց-իշխան վախտանգի մահվամբ Հաթերքի իշխանության տարածքը, Իվանե աթաբեկի նախաձեռնությամբ, անցել է Մարա ճյուղին, և վերջինս՝ տեր դառնալով նույնիսկ մի խոշոր մասին (Հաթերքից ու Վաղուհասի մոամբողջ խաչենի մի խոշոր մասին Սեանա լճի արևելյան ու հատերից արևմուտք, ընդհուպ մինչև Սեանա լճի արևելյան ու հարավային ափերը)՝ մտնում է Զաքարյան իշխանության ոլորտը: Հակոբ Մանանդյանը, ընդունելով Կարապետ եպիսկոպոսի կարծիքը՝ Սանանդյանը, ընդունելով Կարապետ եպիսկոպոսի կարծիքը՝ այն մասին, որ, իբր, Սեանա լճի ափերը և այլ տիրույթներ Դոփն իր հետ օթիտ է բերել Վերին խաչենի իշխանին, ինքն էլ իր հերթին գտնում էր, որ «Այս ենթագրությունը կարող է իրապես ճիշտ լինել, որովհետև Դոփյանների իշխանության սահմանների մեջ արդեն XIII դարի առաջին կեսում մտնում էր, հավանորեն, Սեանա լճի մերձից հարավաօդում մինչև Շողվազա (այժմյան Երանոսից ու Աղամիսանից մի փոքր հարավ), այսինքն՝ Գեղարքունիի մեծագույն մասը, որ պատկանում էր, ինչպես վերը տեսանք, աթաբեկ Իվանին»¹⁰⁸:

«Վերև» ասելով՝ գիտնականը նկատի ունի վրաց ժամանակագրի վկայությունը, որի համաձայն՝ «Ողորմած լինելով հավատարիմների և յուրայինների հանդեպ (Թամար Թագուհին) շնորհեց Սարգսի որդի Իվանին առաջնություն և մասխորթություն պաշտոնը և ի պատիվ՝ Կայենն ու Կայծոնը, Գեղարքունիքով և այլ բազում հարկատու քաղաքներով, բերդերով ու երկրներով...»¹⁰⁹:

Այս առանձնաշնորհումները տեղի են ունեցել XII դ. 90-ականների սկզբին¹¹⁰: Սակայն մենք գիտենք, որ Դոփն ամուսնացել

105 Անդ:

106 Զալախանց, Ա, էջ 118:

107 Կ. Ղաֆաջարյան, Հաղբատ, էջ 185:

Արձանագրությունն սխալ են ընթերցանել Զ. Ղրիմեյին, Զալախանցը, Երզնկյանը: Առաջին ճիշտ ընթերցանությունը պատկանում է Կարապետ եպիսկոպոսին (տե՛ս «Դոփյանը», էջ 55: Հմմտ. «խաղաղականը», էջ 8):

108 Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 156:

Լ. Զ. Բաբայանը ևս ընդունում է Կարապետ եպիսկոպոսի ենթադրության հիմքի վրա Զ. Մանանդյանի արտահայտած կարծիքը, որ, իբր թե, «Դոփը որպես օթիտ ստացել է Գեղարքունիքի մեծագույն մասը...» (տե՛ս նրա՝ նշված գիրքը, հայ., էջ 57):

109 «Վրաց աղբյուրներ», Բ, էջ 13: Հմմտ. «Քննական տեսություն», Գ, էջ 128:

110 «Քննական տեսություն», Գ, էջ 127—128:

է իր հայր Սարգիս ամիրսպասալարի կենդանութեան օրոք (Սարգիսը մահացել է 1187 թ.): Ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, Հասանի ու Դոփի որդի Գրիգորիան էլ 1198 թ. արդեն վարդապետ էր Սանահնի վանքում, որ նշանակում է՝ արդեն հասուն տղամարդ էր: Հետեւապես Դոփն ամուսնացած կարող էր լինել աթաբեկ Իվանեի տիրույթներ ստանալուց ու բաշխելուց ավելի քան քսանհինգ-երեսուն տարի առաջ և չէր կարող օժիտ բերած լինել եղբոր՝ դեռեւս չբստացած Գեղարքունիքը¹¹¹: Իսկ, ամենակարևորը, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել պատմա-աշխարհագրական ակնարկում, Գեղարքունիքը և նրա հետ Շողվազը՝ շրջականերով խաչների իշխանության էին պատկանում IX դարից սկսած. Սահլ Սմբատյանն էր բռնութեամբ առել Գեղամա (Գեղարքունի) գավառը, և դրանից հետո այն միշտ էլ գտնվել է խաչների իշխանության մեջ:

Ինչ վերաբերում է Շողվազ գյուղաքաղաքին, ապա այն ևս IX դ. ընկած լինելով խաչների իշխանների (ժառանգության իրավունքով՝ նաև Փառխոսի տերերի) տիրապետության տակ, IX դ. կեսին, ինչպես տեսանք իր տեղում, խլվել էր Գանձակի ամիրսպասալարի կողմից¹¹², և հետագայում վերստացան խաչենեցիները՝ իհարկե, վրաց-հայկական միացյալ ջանքերով:

Այսքանից կարելի է եզրակացնել, որ Գեղարքունիքը Մարա իշխանության մեջ է մտել ոչ որպես Դոփի բերած օժիտ: Նվ այն կարող էր այդ կողմերի գերագույն տեր հռչակված Իվանե աթաբեկի կողմից ոչ թե նվիրվել, այլ միայն վերահաստատվել որպես ծարենցիների տիրույթը և ժառանգական հայրենիքը:

Ձափառե ամիրսպասալարի եկեղեցական նորամուծության փորձը և Հասանի ու Դոփի որդի Գրիգորի ընդվզումը նրա դեմ: Բյուզանդական եկեղեցու նոր առնձգությունները.— Հայ եկեղեցու պատմությունը լի է իր ինքնուրույնության համար մղված համառ ու երկարատև պայքարի էջերով: Այդ պայքարն ամենից առաջ մղվում էր քաղկեդոնականության դեմ, որի դրոշակակիրն է եղել բյուզանդական եկեղեցին՝ հայ ժողովրդի պետական ու կրոնական ինքնուրույնության երդվյալ թշնամիներից մեկը: Հայտնի է, որ Բագրատունյաց համահայկական թագավորության վերացումն, առաջին հերթին, բյուզանդական արքունիքի խարդախ քաղաքա-

նախնության արդյունքն է եղել: Միասնական թագավորության կորստից հետո հայ եկեղեցին մնում էր այն եզակի միաբար ուժը, որը պարտավոր էր հայությունը հեռու պահել ուժացումից ու հարևան մեծ ազդերին կուլ գնալուց: Հայ եկեղեցու առաջնորդներն այդ դերը կատարում էին ամենայն համառությամբ ու զգուշավորությամբ: Սակայն բյուզանդական եկեղեցու պետերը, ինչպես նաև արքունիքը, երբեք էլ չէին հրաժարվում իրենց հայակույն նկրտումներից, քանի որ նրանց կարծիքով՝ հայ ժողովրդի մեկուսի գոյությունը խանգարում էր բյուզանդական քաղաքական ու կրոնական տիրապետությանը ողջ արևելքում: Բյուզանդական եկեղեցու նվիրապետները հայերին միավորելու առաջարկություն էին անում՝ այդ միավորումի տակ հասկանալով հայերի ձուլվելն իրենց հետ: Խաղաղ առաջարկությանը հետևում էին սպառնալիքն ու բռնությունները, որոնց հանդեպ որքան ներողամիտ էին Բյուզանդիային մոտիկ հայկական մարզերում ու Կիլիկիայի հայկական իշխանության սահմաններում գտնվող լուսավորչական կրոնի առաջնորդները, այնքան անհանդուրժողական ու անհաշտ էին Արևելյան Հայաստանի վարդապետները: Այս հողի վրա էլ XII դ. վերջին քառորդում տեղի ունեցան բուռն վեճեր հայ եկեղեցու ներսում: Իրար դեմ բախվում էին Հռոմկլայում նստող կաթողիկոսներն ու նրանց շուրջը համախմբված վարդապետները՝ մի կողմից, Հաղբատի, Սանահնի և հյուսիս-արևելյան Հայաստանի նշանավոր ուրիշ վանքերի վարդապետները՝ մյուս կողմից: Առաջին խմբի ներկայացուցիչները, հավանաբար, նկատի ունենալով իրենց երկրամասի վիճակը (գտնվում էին Բյուզանդիայի քաղաքական ազդեցության ներքո և ռազմական հնարավորություն չունեին դիմադրելու, պաշտպանվելու)՝ համաձայն էին փոխզիջումներով միանալ բյուզանդացիներին, հայության ազգային նկարագրին ու կրոնական հիմնական սկզբունքները պահպանելու պայմանով: Իսկ երկրորդները, միանգամայն իրավացի, չէին հավատում հակառակորդի համերաշխության սուտ երդումներին և ազգակից արևմտականներին կոչ էին անում չգնալ ոչ մի զիջումի, մինչև վերջ պաշտպանել հայոց եկեղեցու անաղարտությունն ու ինքնուրույնությունը:

Հունաց առաջարկությունն ընդունելու համար Հռոմկլայում (Հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստը) 1179 թ. գումարվեց եկեղեցական ժողով, որին հրավիրված էին նաև Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի առաջնորդներն ու ականավոր վարդապետները: Վեր-

¹¹¹ 1204-ին Հասանն ու Դոփն արդեն արձանագրության մեջ հիշելու արժանի որդիներ ունեին, ինչպես այդ երևում է Հովհաննես Եսիսկոպոսի արձանագրությունից:

¹¹² Վարդան Վարդապետ, էջ 100:

շիններս, Կիլիկիա գնալու փոխարեն, ուղարկեցին իրենց համախոսական թուղթը՝ միության մերժումով:

Կաթողիկոս Գրիգոր Տղային դիմելով՝ իրենց այսպես էին ներկայացնում նրա հյուսիս-արևելյան թղթակիցները. «...ամենանուսատ աղօթող աշակերտքս լուսաւորչական աթոռոյդ Բասիլ եպիսկոպոս, որ յարեալս հիւսիսոյ. վարդապետ Գրիգոր Սանահինն, և հայր Յօհաննէս. վարդապետք մայրաքաղաքին Հաղբատայ՝ Իգնատիոս, Պետրոս, Վարդան և Դաւիթ. Խաչատուր վարդապետ Հաղարծնին, Մխիթար վարդապետ Խոռակերտոյ, և միւս Մխիթար վարդապետ Գետիկայ, և այլք...»¹¹³:

Արևելցիներն առաջարկում էին՝ չընդառաջել բյուզանդացիներին պահանջին, չհավատալ նրանց խոսքերին ու հղած թղթերին, որովհետև «գրեալքս ի նոցանէ պատրուակեալ յինքեանս ունին զթոյնս դառնութեանն»¹¹⁴:

Գրիգոր Տղա կաթողիկոսն ու նրա մերձավորները, սակայն, շանսալով արևելցիների ձայնին, փորձում են ուղիներ հարթել միության համար: Վերջում, սակայն, նրանք ևս համոզվում են, որ բյուզանդական արքունիքն ու եկեղեցու նվիրապետները ցանկանում են կլանել հայ եկեղեցին և ոչ թե հավասար հիմունքներով միավորվել կամ դաշնակցել: «Միության» ամենաեռանդուն քարոզիչ, այդ նպատակով հունաց մոտ բանակցության գնացած Ներսես Լամբրոնացին վերջապես համոզվում է, որ բյուզանդական եկեղեցու առաջնորդները «միություն» ասելով հասկանում են իրենց հավատի գերիշխանությունը և մյուսների վերացումը: Եվ հուսահատ ու թեմափոխ խոստովանում է, թե «ստրջացեալ ի հոգևոր կամս մեր՝ դարձաք յիմաստախորհ յուսոյ սոցա ամօթով»¹¹⁵:

Մեր հետադուրսողներից ոմանք, չգիտես դյուրահավատությունի՞ց, թե՞ ինքնախաբեկանքով, կարծում են, թե հույների առաջարկությունները վերաբերել են հավատի երկրորդական հարցերին, և այդ հարցերում ընդառաջելով՝ հայերն իսկապես կարող էին ապրել նրանց հետ բարեկամության ու փոխադարձ հարգանքի պայմաններում: Կամ, իբր, արեւմտականները, օրինակ, նրանց տեսական ու գործնական ամենահեղինակավոր առաջնորդ Ներսես Լամբրոնացին, ընդառաջելով հույներին, միայն այնքան բան էր

ուզում, որ հայ թագավոր Լեոնը եվրոպական հագուստ հագնի ու երկար մորուս չլիղնի... «միաժամանակ նա ցանկանում է նորություններ մտցնել նաև հայոց եկեղեցում, այսինքն՝ կամենում է, որ բեմ բարձրանան մետաքսյա պատշաճ հանդերձանքով ու գլխաբաց և ոչ թե «սաքուլայի» և «երկու կանգունանոց վեղարի» մեջ թաղված»¹¹⁶: Մինչդեռ իրականում բյուզանդական արքունիքի ու եկեղեցու առաջնորդների հոգսն էր «բարեկամաբար» վերացնել հայկական հավատը՝ որպես իրենց նպատակներին խոչընդոտող երևույթ, հայերին դարձնել քաղկեդոնականության՝ իբրև «առավել լավ» ու միակ ճշմարիտ հավատի¹¹⁷: Իսկ երբ հայերը մերժեցին այդ առաջարկը, նրանք բացիբաց սկսեցին անլուր հալածանքներն ու բռնի հավատափոխությունը իրենց ենթակա հայկական մարզերում: Այստեղ կայսրն էլ «...յարոյց հալածանս և շարչական մարզերում: Այստեղ կայսրն էլ «...յարոյց հալածանս և շարչական հայադասան ազգաց, զի դարձցին յաղանդ նոցա,— գրել է վարդան Վարդապետը: Ապա պատմելով, որ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսն այս հալածանքների առթիվ աղերսագիր է հղել կայսր, և ի պատասխան՝ ավելի դաժան միջոցառումներ են սկսվել հայերի դեմ, վարդանը պատմում է, թե կայսրը «ոչ լուաւ նմա», այլ զլուովս դարձոյց ի կրոնս իւր և զայս հալածականս արար. ուր կային երեք եպիսկոպոսի աթոռք և հազար և վեցհարիւր քահանայք, զորս ի մի հաւաքեալ բռնադատէր, յորոց սակաւք զերծան ամբողջ հաւատով»¹¹⁸:

Ուրեմն, մնում էր չհավատալ «միություն» կոչվող շողոմ խոսքին, որի տակ թաքնված էր ուժացման նենգ ու պատիժ քաղաքականությունը, այլ ջանալ պահպանելու ժողովուրդը իր ինքնուրույն հավատով ու մշակությամբ:

XIII դ. սկզբին վերստին արծարծվեց հավատի խնդիրը: Ծիշա է, այս անգամ նախաձեռնությունն անմիջապես օտարների կողմից էր, այլ հարցը բարձրացրել էր հայրենի ամենահեղինակավոր պետական գործիչ Զաքարե ամիրսպասալարը: Եվ, այսուհանդերձ, ոտքի ելան Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի եկեղեցու հայրերը: Այս անգամ ևս նրանց շարքում էին Մխիթար Գոշն ու Հովհաննես և

116 Գ. Արգարյան, Ներսես Լամբրոնացին առանց «լուսապսակի». «Գրական թերթ», 1972, փետր. 11:

117 ՏՆՍ Հր. Բաբրիկյան, Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին. «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 285—295:

118 Վարդան Վարդապետ, էջ 133—134:

113 Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջմիածին, 1865, էջ 426—427:

«Մխիթար վարդապետ Գետիկայ»-ը Մխիթար Գոշն է:

114 Անդ, էջ 428:

115 Ալիշան, Հայապատում, էջ 425:

պիսկոպոսը: Ասպարեզ էին եկել նոր վարդապետներ, որոնք հայրենի հավատի անաղարտությունը պաշտպանելու համար պատրաստ էին զնալ նահատակության: Այգպիսի հոգևորականներից էր Հասա-
ֆի ու Դոփի որդի Գրիգորը, որի անձի ու գործունեության շուրջը ցայսօր պատմագիտության մեջ տեղ են գտել շատ թյուրիմացու-
թյուններ:

Զաքարի ամիրսպասալարը փորձեց Արևելյան Հայաստանի եկեղեցու կարգ ու կանոնի մեջ նորամուծություններ կատարել: Ա-
պիթը պատարագի համար շարժական սեղան ունենալու խնդիրն էր: Իբր, իր վարած վրաց-հայկական զորքի հետ շարժվելիս տես-
նում էր, թե ինչպես վրացի զորապետները երթի ժամանակ ճոխ ծեսեր են կատարում, որովհետև հարմարություններ ունեն, շար-
ժական վրան-եկեղեցի և այլ պիտույքներ, իսկ ինքն ու իր ազգա-
կիցները զրկված են նման հնարավորություններից, մանավանդ, որ հայոց տոներն էլ հաստատված չէին ամսաթվերի վրա¹¹⁹: Այս հար-
ցով նա զիմում է այդ ժամանակի Հայաստանի ամենաանվանի վարդապետին ու իրավագետին՝ Մխիթար Գոշին. ինչպե՞ս վարվել: Գոշը խորհուրդ է տալիս զիմել իրավասու մարդկանց՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսին և Հայոց (Կիլիկիայի) թագավորին: Զաքա-
րեն զիմում է նրանց, և գալիս է պատասխանը՝ բաղկացած ութ կե-
տից: Այդ կետերի կիրառումով Զաքարեն հույս ուներ բարեկամել հայոց եկեղեցու ծեսերը, նրանց կարգ ու կանոնը: Իսկ եկեղեցու առաջնորդները ղեմ են կանգնում նման նորամուծություններին՝ նրանց մեջ տեսնելով Գրիգոր Տղայի օրերի բյուզանդական մի-
ջամտության տարբերակը (այն ժամանակ բյուզանդացիների պա-
հանջներն արտահայտված էին ինն կետով), որի առաջ ընկրկել էին Կիլիկյան հայկական թագավորության հոգևոր ու աշխարհիկ ղեկավարները և հենց նրանք էլ, ինչպես ուրիշ զիջումներով, այն-
պես էլ այսօրինակ թուլակամությամբ հող պատրաստեցին թա-
գավորության կործանման համար:

Զաքարե ամիրսպասալարի նորամուծության փորձի ղեմ ընդվզած հոգևորականների մեջ էր Հաղբատի առաջնորդ Գրիգորի-
սը, որի մասին Կիրակոսը խոսում է հիացմունքով՝ նրան կոչելով «սուրբն Գրիգորիս»: Պատմիչը նրա տոհմական պատկանելության մասին որոշակի ոչինչ չի ասում, չնայած խոստովանում է, որ

¹¹⁹ Կիրակոս, էջ 166—167: Մանրամասները տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապա-
տում, հատ. Ա, գիրք Գ, էջ 1570 և հաջ.:

Գրիգորիսն իր ժամանակ է առաջնորդ եղել Հաղբատի վանքում. միայն այնքանը, որ «Սա ազգական էր իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի»¹²⁰: Սակայն Կիրակոսը հանգամանորեն պատմում է, թե ինչպես Գրիգորիսի կարգադրությամբ հաղբատցիները ծեծում են նոր կարգ ու կանոնը Հաղբատի վանքում կատարելու համար Զա-
քարեի ուղարկած հոգևորականներին: Նրանք կիսամեռ են դարձ-
նում ուղարկվածների գլխավոր, Կիլիկիայից եկած եպիսկոպոս Մինասին, «և զջորիսն, որք էին ընդ նմա բռնակիրք, դահալէծ արարեալ՝ սատակեցին»¹²¹:

Սաստիկ զայրանում է Զաքարեն, կարգադրում բռնել Հաղբա-
տի եպիսկոպոսին և պատժել խստագույնս: Գրիգորիսը փախչում է Նոր-Գևորգի, Մխիթար Գոշի մոտ, իմանալով, որ վերջինս բարձր հեղինակություն է ամիրսպասալարի համար և անպայման կփրկի իրեն: Եվ Գոշն իսկապես հովանավորում է նրան: Սակայն հետա-
գայում Զաքարեն իր աղգականին ձերբակալել է տալիս Կեչառի-
սում (ուր, հավանաբար, նա շարունակում էր պայքարը նորամու-
ծությունների դեմ) և նշանակում խաչենեցի (ծարեցի) Հովհան-
նես Ա-ին:

Ո՞վ էր Զաքարեի ու Իվանեի ազգական Գրիգորիսը, որտեղա-
ցի՞ր և ի՞նչ տոհմից: Հետազոտողները (Հ. Ղրիմեցի, Ալ. Ներիցյան, Մ. Օրմանյան, Հր. Աճառյան, Կ. Կոստանյանց և այլք)¹²² միահա-
մուտ նրան նույնացրել են Սանահնի հուշակավոր վարդապետ Գրի-
գոր Տուտեորդի խաչենեցու հետ, չնայած աղբյուրների տեղեկու-
թյուններով այս նույնացումը ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել,
մանավանդ, երբ կա Կիրակոսի այն խոսքը, թե Հովհաննես խաչե-
նեցին Սանահնի առաջնորդ դարձավ Տուտեորդու մահից հետո¹²³,
իսկ Հովհաննեսի՝ սանահնյան եպիսկոպոսության օրերին էր, որ
տեղի ունեցան վերոհիշյալ դեպքերը:

Առաջին անգամ Կ. Ղաֆաղարյանն է մտածել, որ «Գրիգորիս ազգական իշխանացն» և Գրիգոր Տուտեորդին նույնը լինել չեն կա-
րող: Սակայն նա էլ, նախ, Գրիգորիսին համարում է Սյունիքի Օր-

¹²⁰ Կիրակոս, էջ 98, 171:

¹²¹ Անդ, էջ 173:

¹²² Յովհաննես Ղրիմեցի, Պատմութիւն հուշակաւոր Վանից հաղբատայ Սուրբ Նշանին, Վիեննա, 1965, էջ 86, 101—103 ևն., Ալ. Ներիցյան, Ամենայն հայոց կա-
թողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա (1800—1832), Թիֆլիզ, էջ 213, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, գ. Գ, էջ 1576—1578 և հաջ., Հր. Աճառյան, Հայոց անձն. բառ., հատ. Ա, էջ 554, Կ. Կոստանյանց, Հայոց վանքե-
րը, Մոսկով, 1886, էջ 58, 60:

¹²³ Կիրակոս, էջ 171:

քելյանների ազգական¹²⁴ (երևի հետեւելով Մ. Օրմաշյանին)¹²⁵, ապա մի տեղ գրում՝ «Գրիգորիս եպիսկոպոս (Դոփյան)»¹²⁶:

Բանն այն է, որ Գրիգորիսը 1198 թ. մի արձանագրութեամբ (հորեղբայր Հովհաննես եպիսկոպոսի հետ միասին) հայտնում է, որ ինքը Սանահնի պատրոնաց քեռորդին է. «Ես տէր Յոհաննէս տնկեցի զայս տնյարկս մեծաւ աշխատութեամբ: Եւ ի Ոսէ (1198) թվին ես Գրիգոր վարդապետ՝ քուէրորդի պատրոնացն, նոր շինեցի վազդիս և կանգնեցի զխաչս յառաջնորդութեան հայր Յովհաննէսի վասն յիշատակի նոցա և ինձ»¹²⁷:

Այս ժամանակ Հասանի եղբայր Հովհաննես խաչենեցին (խաղաղանքի կառուցողը) Սանահնի առաջնորդն էր: Իսկ Սանահնի ու շրջականների պատրոնները (տնօրենները) Զաքարեն ու Իվանեն էին: Ուրեմն՝ տեր Գրիգորիսը սրանց քրոջ որդին է եղել: Սա հաստատվում է Ստ. Օրբելյանի վկայութեամբ, որի համաձայն՝ Հաղբատի առաջնորդ Գրիգորիսը էր «քեռորդի Զաքարէի և Իւանէի»: Բայց ո՞ր քրոջ: Զաքարէի ու Իվանէի չորս քույրերն էլ հայտնի են ազգյուրներից: Ներկուսը (Նըշիս՝ Դսեղի Մամիկոնյանների հարս և Նանա՝ ղեռահաս Արաս Կյուրիկյանի կին) մահացան անզավակ: Մյուս երկուսը հարս էին եկել խաչեն. Խորիշահը Խոխանաբերդի տեր Վախտանգի կինն էր, Դոփը՝ Մարա տեր Հասանի: Վախտանգի զավակների անուններն էլ են հայտնի (Հասան-Ջալալ, Զաքարէ, Իվանէ և Նասր-Դավլա): Նրանց մեջ Գրիգորիս չկար: Մնում է Դոփը, որից և պետք է ծնված լիներ Գրիգորիսը: Բայց մի՞թե նա հայրենի խաչենում ոչ մի հիշատակ չէր թողել. չէ՞ որ Հաղբատի ու Սանահնի առաջնորդներ դարձած խաչենեցի վարդապետների օրրանները

124 Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրութունները, Նրեան, 1957, էջ 52. «Գրիգորիս եպիսկոպոս Հաղբատայ»: Վերջինս ոչ թե Տուտեորդին է, այլ միանգամայն այլ մարդ: Սա է, որ Օրբելյաններին ազգական է և թաղված է Նորավանքում...», — գրում է գիտնականը: Նա երևի հիմք է ընդունում Ստ. Օրբելյանի հետևյալ տեղեկությունը. «Սա (տէր Ստեփաննոս) ձեռնադրեաց եպիսկոպոս ի Հաղբատ զտէր Գրիգորիս՝ քեռորդի Զաքարէի և Իւանէի, և տեկալ յեպիսկոպոսութեան ամս 46՝ վախճանի ի Վաչոց ձոր յԱոփա գիւղն. և տարեալ զնի ընդ հօր իւրում ի նոյն Նորավանս, ի 665 թուականին» (Օրբելյան, էջ 343): Այստեղ, սակայն, Նորավանքում թաղված է համարվում ոչ թե Գրիգորիսը, այլ նրան ձեռնադրող Ստեփաննոսը:

125 Մ. Օրմաշյան, Ազգապատում, հատ. Ա, գ. Գ, էջ 1576. «Գրիգոր Տուտեորդին էր, Օրբելյանց ազգականը»:

126 Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը, էջ 275:

127 Զալալեանց, Ա, էջ 80:

խաչենի վանքերն ու եկեղեցիներն էին, և այստեղ է, որ նրանք աճում ու դաստիարակվում էին՝ հասնելով հարևան թեմերը:

Վերջերս մենք Դաղի վանքում, Հասան կրոնավորյալի կառուցած փոքրիկ եկեղեցու հյուսիսային պատի մեջ գտել ենք Գրիգորիս Սարեցու մի արձանագրությունը, որով արդեն կարելի է հաստատել, որ «Գրիգորիս քուէրորդի պատրոնացն» վերին-խաչենեցի է, Հասանի ու Դոփի որդին: Խաչարձանի վրա գրված է. «Ես Գրիգոր քուէրորդի կալնեցեցի զխաչս եղբար իմո Դիոթրգա, որք երկրպագէք, յաղաթս յիշեսցիք», խաչի հորիզոնական թևերի տակ էլ՝ «Թ. Ու» (1181):

Ձի կարելի կասկածել, որ այս «Գրիգոր քուէրորդի»-ն և վերևի «Գրիգոր քուէրորդի պատրոնացն» նույնական են: Առաջինի բանալիովը խաչքարի վրա տեղ չի ունեցել «Զաքարէի և Իւանէի» գրելու համար և չի գրել՝ նկատի առնելով, որ դա հասկանալի է ինքնուսուրիքյան. այդ ժամանակ արդեն Հայաստան աշխարհում ու նրա սահմաններից էլ դուրս Սարգիս ամիրսպասալարի երկու որդիների անունները հայտնի էին, և խաչենում էլ քաջ գիտեին, թե ովքեր են Դոփյան իշխանազունների քեռիները¹²⁸: Հետևապես, Գրիգորիս եպիսկոպոսը Հասանի ու Դոփի որդին էր, նախ Դաղի վանքի հոգևորական, հավանաբար այնտեղ էլ կրթված ու դաստիարակված, ապա Սանահնի վարդապետ, վերջում՝ առաջնորդ Հաղբատի, որտեղից էլ նրան հալածեց ու բանտարկեց քեռի Զաքարեն:

Դոփի ու Հասանի երկու նույնանուն (Գրիգորիս և Գրիգոր) որդի ունենալը տարօրինակ չպետք է թվա, որովհետև առաջինի «Գրիգորիս»-ը կարող էր լինել հոգևոր անուն և, ապա, համանման մի երևույթ էլ տեսանք հաթերքցիների մոտ: Հասանի վեց տղաների մեջ կային Գրիգորիս եպիսկոպոս և Գրիգոր իշխան:

Դառնալով XII դարի երկրորդ կեսում և XIII դ. սկզբում պարբերաբար արժարժված զավանաբանական վեճին, պետք է ասել, որ այն չհանգավ ու չմնաց մոռացություն մեջ: Բյուզանդիան ու նրա եկեղեցին (հետագայում էլ՝ նրանց քաղաքականությունն ժառանգորդները) երբեք չհաշտվեցին այն իրողության հետ, որ իրենց կողքին կա քրիստոնեական մի այլ եկեղեցի, այդ եկեղեցին դառնալով շարունակ իր գոյությունը պահել է ինքնուրույն և պիտի պահի:

128 Հենց նույն 1181 թ. Հովհաննես եպիսկոպոս խաչենցին իր արձանագրության ժամանակը Զաքարէի ու Իվանի անուններով էր նշում. «Ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Դեորգա և յամիրսպասալարութեան Սարգսի և որդւոց իւրոց Զաքարէի և Իւանէի» (Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահն, էջ 104):

Ֆաւ հետագայում: XIII դարի կեսին Հռոմի պապը դիմում է Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Հեթումին՝ վերստին առաջարկելով իրենց գերիշխանությունը, քանի որ, իբր թե, «Հռոմայ աթոռն միայն ունի իշխանություն ի վերա երկրի կապելոյ և արծակելոյ, և ծառայութիւն պարտին նմա ամենայն եկեղեցիք»¹²⁹:

Պապի թղթի պատասխանը (Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի անունից) գրվել է «ի ձեռն արդիւնական Վարդապետին Վարդանայ», 1246 թ., երբ Վարդան Արեւելցիի նրուսաղեմից հայքները վերագտնալու ճանապարհին գտնվում էր կաթողիկոսի ժոռ՝ Հռոմկլայում¹³⁰: Այստեղ արդեն հայրենասեր կաթողիկոսը ոչ թե Գրիգոր Տղայի պես երկընտրական խոսք է ասում կամ Ն. Համբրոնացու պես տարփողում իր աշխարհաքաղաքացիությունը, այլ կտրականապես դեմ է կանգնում պապի ոտնձգությանը, հայտարարելով, թե «գիրեանց արուեստակեալ առասպելսն իսկի չընդունիմք, այլ և արհամարհեմք»¹³¹:

Հայոց դավանանքի դեմ օտար, հատկապես լատին բռնատիրական հարվածները չվերացան հիշատակված դեպքերով: Եվ ոչ էլ արեւելցիները դադարեցրին իրենց պայքարը կամ ընկրկեցին այդ հարվածների դեմ: XIII դ. վերջում և XIV դ. սկզբին այդ պայքարը նորից բորբոքված ենք տեսնում, իսկ Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան նահանգների վարդապետներին՝ պայքարի առաջին գծի վրա: Քավական է հիշել Ստեփաննոս Օրբելյանի եռանդուն գործունեությունը՝ ի պաշտպանություն հայրենի հավատի ու ազգային ավանդների: Այդ նա էր, որ Գրիգոր Տուտեորդու և նրա համախոհների պես հաստատակամ կանգնած էր մեր ազգային ավանդույթներն օտար հողմերից պաշտպանելու դիրքում: Օրբելյանի ավանդապահությունն արտահայտվում էր ֆանատիկ ուժով: «Հաւանիմք մեք ընդ հարսն ի դժոխս իջանել և ոչ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել», — իր հավատամքն այսպես էր արտահայտում Սյունյաց պատմիչը, որովհետեւ լավ էր ճանաչում հոռոմ կայսրերի ու պատրիարքների նենգապատիր քաղաքականությունը և հենց նրանց շողում խոսքերից էլ զգուշացնում էր ժամանակակիցներին ու զալոց սերունդներին. «Մի՛ խաբէք ի քաղցր բանից նոցա, զի պատրող են որպէս շրթունս պոռնկաց»¹³²:

129 «Թուղթ Կոստանդնայ կաթողիկոսի Հայոց դոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն...», «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 501—509:

130 Կիրակոս, էջ 294:

131 «Գիրք թղթոց», էջ 509:

132 «Արարատ», 1893, էջ 418:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ՝ «ԲՆԱԿԱՒՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ՆԻ ՄԵՍ ԱՐՑԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ»

ԽԱՉՆԵՐ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ԼՄԻ ՏԱԿ

XIII դարը խաչենի, ինչպես և ամբողջ Հայաստան աշխարհի պատմության ամենագրամատիկ շրջաններից մեկն էր: Դարասկզբի տնտեսական ու մշակութային բուռն վերելքը մասամբ կասեցվում է մոնղոլ-թաթարների բուռն արշավանքով ու Ջալալ-էդ-դինի բիրտ ասպատակություններով: Այս կարճատև խաբուսիկ խաղաղությանը հաջորդում է մոնղոլական արշավանքով բանակների ներխուժումը, որն ավարտվում է երկրի համատարած նվաճումով:

Նախամոնղոլական շրջանի և հատկապես մոնղոլական տիրապետության հաստատման ժամանակի Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի ամենանշանավոր երևույթներից էր Ներքին խաչենի տեր Հասան-Ջալալի իշխանությունը: Այս հայրենասեր ու լրջախոհ իշխանապետի աթոռակալության առաջին տարիներին Ներքին խաչենը տնտեսապես բարձրացավ մի աննախընթաց մակարդակի: Աշխուժացավ մշակութային կյանքը: Ստեղծվեցին հոգևոր նոր կենտրոններ, և կառուցվեցին ճարտարապետական այնպիսի կոթողներ, որոնք դասական օրինակ ծառայեցին հետագա դարերի համար: Մեծ էր այդ ողջամիտ ու հեռատես անհատի դերը նաև խաչենի ու ամբողջ Հայաստանի կյանքում: Բավական է հիշել այն միջոցառումները, որոնք նա գործադրեց՝ երկիրը թաթար-մոնղոլների կործանարար դաժանություններից զերծ պահելու համար:

խաչենի իշխանական տոհմի ամենաականավոր ներկայացուցիչն էր Հասան-Ջալալը, կենդանության ժամանակ միշտ պատմիչ-

Ֆերի ուշադրության կենտրոնում, եղբրական մահից հետո՝ ժողովրդի ու դարձյալ աղբյուրների միահամուռ գովաբանությամբ պատկված: Ժամանակակից հեղինակները ոգեշունչ խոսքերով են պատմում նրա գործունեության մասին: Նրա ապրած կյանքի ու կատարած եռանդուն գործի համարյա յուրաքանչյուր մանրամասն արձանագրված է խաչների տարածքի և հարևան գավառներում պահպանված խոսուն քարերի վրա, Գանձասարի վանքին նվիրած նրա ձեռագիր Աստվածաշնչի հայտնի հիշատակարանում և այլուր: Զալալի մասին է խոսում նաև իր իսկ գործածած թրի այն նեֆրիտե երախակալը, որի վրա նախշանկար քանդակված է «Հասան-Զալալ իշխան խաչենոյ»¹:

«Հասան» արաբերեն բառ է, որ նշանակում է «գեղեցիկ»²: Սափայն զգվանոք Հասանին կոչում էին նաև Զալալ, որը դարձյալ աղբյուրներն է և նշանակում է «փառք, վեհություն, մեծություն»³:

Հասան-Զալալն իր վրա էր առել նաև մի երկրորդ փառաբանական անուն (թե՛ մեծարանքի ցուցիչ)՝ «Դալա», որ արաբերեն «դալաթ-դալաթ» բառից է և նշանակում է «հարստություն, մեծություն, ինչք, պետություն» (իշխանություն)⁴: Հավանաբար բառըն այստեղ զրված է վերջին նշանակությամբ՝ իշխան, ինքնակալ:

Պատմագրիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են եղել Հասան-Զալալի գահակալության սկզբի և նրա ժառանգած տիրույթների մասին:

Հ. Օրբելին առաջին հարցին անորոշ պատասխան է տալիս, կարծելով, թե Հասան-Զալալը միայն խաչենի տիրակալն էր 1229 թվականից, երբ իր կառուցած եկեղեցում (վաճառում) թողել է մի արձանագրություն՝ իրեն ներկայացնելով որպես «տէր խաչենոյ», իսկ հոր մահվան տարին (1214) նա կարող էր ղեկս երեխա եղած լինել⁵: Գիտնականն այստեղ մոռանում է իր իսկ վկայակոչած հիշատակարանը, զրված Վախտանգի ձեռքով՝ 1212-ին, որով նա հայտնում էր, թե ունի վեց զավակ: Եվ եթե վեցի ավագն էլ Հասանն էր, ապա երկու տարի հետո հազիվ թե նա անչափահաս լի-

ներ ու անընդունակ իշխանական աթոռի վրա փոխարինելու վախճանված հորը:

Ինչպես հետո կտեսնենք Հասան-Զալալի աղջիկ Ռուզուդանին 1236 թ. ամուսնացրին մոնղոլ զորապետ Բորա-նոյին հետ: Եթե այս թվին Հասան-Զալալն ամուսնանալու աղջիկ ուներ, ապա անկասկած է, որ հոր մահվան տարին նա հասուն պիտի լիներ իրեն ժառանգություն մնացած իշխանական աթոռին բազմելու համար: Վարդան Վարդապետի տեղեկությունն այն մասին, թե Վախտանգի մահից հետո նրա որդիներին ու կնոջը՝ Խորիշահին «խնամարկէր Իւանէ», այսինքն՝ աթաբեկ աներձագը⁶, չպետք է հասկանալ այնպես, թե, իբր, Իվանեն «քույր Խորիշահի հետ միասին դաստիարակում էր և նրա որդիներ Զաքարիին ու Հասանին»⁷, նախ՝ «խնամարկէլ» նշանակում է ոչ թե «դաստիարակել», այլ հոգալ, իսկ տվյալ դեպքում՝ հովանի լինել: Այլա՛ մենք համոզված ենք, որ, զարմանալիորեն, Վարդան Վարդապետի պատմության այս հատվածի տեղեկությունն այնքան էլ վստահելի չէ, եթե նկատի առնենք հենց թեկուզ այն հանգամանքը, որ Վախտանգի վեց որդիներից հիշատակում է միայն երկուսին:

Վախտանգի մահվանից հետո Հասան-Զալալը ծնողների վեց որդիներից աւագն էր⁸: Սա ինքնին բավական է հավաստելու համար, որ նա իշխանական աթոռի վրա անմիջապես հաջորդել է հորը:

Եվ, վերջապես, բավական է հիշել Խանշալ-խաչ կոչվող վայրում Վախտանգի որդի Սմբատի կանգնեցրած արձանագրությունը (1216 թ.), որի մեջ Հասանը կոչված է արքա. «Թվիս Ուկն (1216)

6 Վարդան Վարդապետ, էջ 140:

7 Օրբելի, Հասան-Զալալ, էջ 149:

Հր. Աճառյանը Վախտանգի կին (Սարգիս Զաքարյանի դուստր և Զաքարի ու Իվանի իշխանապետների քույր) է համարում Թամթի կամ Թամթա անունով մեկին (տե՛ս Հայոց անձ. բառ., Բ, էջ 269, Ե, էջ 7)՝ վկայակոչելով Ստ. Օրբելյանի պատմությունը և Ղ. Ալիշանի կազմած երկու տոհմաբանական տախտակները (Շիրակ, Տեղագրություն պատկերացույց, Վենետիկ, 1881, էջ 175, Հայապատում, էջ 447):

Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ Թամթա անուն չկա առհասարակ: Իսկ Ալիշանի երկու տախտակներում էլ այդ անունը փոխարինում է Խորիշահին և չի հիմնավորված պատմական որևէ աղբյուրով: Հետևապես Խորիշահի Թամթա լրացուցիչ անունը թյուրիմացություն է:

8 Հիշենք, որ Վախտանգի և Խորիշահի հիշատակարանում նշված վեց որդիներից բացի մեկն էլ, անկասկած՝ ոչ աւագը, մահացել էր 1202 թվականին:

1 И. А. Орбели, Нефритовая кинжальная рукоять с армянской надписью. Избранные труды, стр. 135—145.

2 Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, էջ 51:

3 Նույն տեղում, հատ. Գ, էջ 286:

4 Նույն տեղում, հատ. Բ, էջ 76:

5 И. А. Орбели, Хасан-Джалал, князь Хаченский, Избранные труды, стр. 150.

ես Սմայատ որդի Վախտանգա տեառն հաշխոյս... Եղբէր արքէին Զասանայ...»:

Վախտանգ-Տանդիկի զավակների թիվն աղբյուրներում և՛ երկուս է, և՛ երեք, նույնիսկ չորս ու վեց: Այդ պատճառով էլ պատմագիտական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ են պաշտպանվել, որոնք, սակայն, մինչև օրս էլ հարցը թողել են մոտ:

Վարդան Արևելցու վկայությամբ՝ Վախտանգը մահացել է թողնելով «երկու տղայ»՝ զՀասան, որ ի գգուանաց Զալալդուլա և զԶաքարէ, որ և Նասրադուլա»⁹:

Իսկ նախորդ գլխում վկայակոչված հիշատակարանը, որ գրվել է 1212 թ., Վախտանգի մահից երկու տարի առաջ, ինչպես տեսանք, խոսում է երեք տղաների ու երեք աղջիկների մասին. «Շու Վախտանգ և լծակից իմ հորիշահ... ծնաք երիս ուստերս և երիս դստերս՝ ժառանգ մարմնաւոր և յիշատակ հողեոր»:

«Զերիս ուստերս» հաստատվում է նաև մի այլ հիշատակարանով, որ գրել է խաչենցիների տոհմակից հաղբակյանների մի շառավիղը՝ Զաքուդի դուստր և հաղբակի թոռ Վանենին: Նրա վկայությամբ՝ 1232 թ. հաչենը գտնվում էր «ի տէրութեան երից հարազատիցն բարեպաշտ իշխանացն Զալալին, Զաքարիային և Իւանին»¹⁰:

Նվ, վերջապես, երեք արու զավակների մասին է վկայում նաև մի այլ ժամանակակից՝ Կիրակոսը, դարձյալ նրանց կոչելով Զալալ, Զաքարե և Իվան¹¹:

Մ. Բրոսսեն, այս տարբեր աղբյուրներին հավասարապես հավատ ընծայելով, մեկ Վախտանգի որդիներ է ճանաչում երկուսին միայն՝ Զալալին ու Զաքարենին, մեկ էլ երեքին՝ Զալալին, Զաքարենին, Իվանին և սրանց էլ գումարում մի աղջիկ՝ Մարինա¹², որի անունը կա Գանձասարի վանքի մեծ արձանագրության մեջ: Պարզ է, որ եվրոպացի արևելագետը երկու զեպքում էլ աղբյուրների տեղեկություններն ընդունել է՝ առանց քննելու կամ իրար հետ համեմատելու:

Հ. Օրբելին անվերապահորեն վստահում է Վախտանգի հիշատակարանին, գտնելով, որ նա ունեցել է միայն երեք տղա¹³: Նա.

⁹ Վարդան Վարդապետ, էջ 140:

¹⁰ Ս. Զալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Բ, էջ 216, Գաբեզին կաթողիկոս, հաղբակյանք, էջ 344:

¹¹ Կիրակոս, էջ 268:

¹² Histoire de la Siounie, t. II, p. 34, M. Brosset, Additions et éclaircissements..., p. 344.

¹³ Հ. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 148—149:

իհարկե, դիտե, որ արձանագրություններում առկա է նաև «Նասր Դավա» անունով որդի և անառարկելիորեն հայտարարում է, թե դա էլ Զաքարեի մականունն է. «Եղբայրներից Զաքարեն մականվանվում էր Նասր Դավա, Հասանն էլ ստացել էր Զալալ Դավա մականունը»¹⁴:

Որ Հասանն իսկապես կոչվել է Զալալ Դավա, դա երևում է նրան վերաբերող բազմաթիվ աղբյուրներից: Իսկ որ Զաքարեն էլ մականվանվել է Նասր Դավա, վկայում է միայն Վարդան Վարդապետը: Սակայն վերջինս, զավակների թվի մասին տված սխալ տեղեկությունից հետո, կասկածելի աղբյուր է դառնում նաև անունների համար: Մանավանդ, երբ կա Հասան-Զալալ Դավայի արձանագրությունը, որի մեջ Դավան (Նասր Դավա) և Զաքարեն միանգամայն տարբեր անուններ են: Անխաթար պահպանվել է այդ արձանագրությունը՝ գրված 1240-ին, Գանձասարի վանքի օծման առթիվ: Այստեղ Հասան-Զալալ Դավան, «բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի և թագաւոր ի յոգնասահման նահանգի», պատարագներ է որոշում իր պապ Հասանին, հայր Վախտանգին, մայր Խորիշահին, կենակից Մամբանին, նաև «իմ եղբար Զաքարէի[ն]... իմ եղբար Դավին... իմ քուէրն Մարինայ... իմ եղբարն Իւանէին»¹⁵:

Հնարավոր է, որ այսքան կարևոր մի արձանագրության մեջ Հասան Զալալը սխալվեր իր եղբայրներին հիշելիս: Բնավ: Ուրեմըն, Վախտանգն ունեցել է չորս արու զավակ՝ Հասան, Զաքարե, Իվանե, Նասր Դավա: Բայց ինչպե՞ս է, որ նրանց հայր Վախտանգը 1212-ին հիշել էր միայն երեքին: Թերևս հնարավոր լինի մտածել, թե նրանցից մեկը ծնվել է 1212—1214 թթ. արանքում: Կամ, որ շատ հավանական է, Նասր Դավան հիշատակարանը գրելու ժամանակ արդեն մահացած է եղել:

Մնում է Կիրակոսի ու Վարդանի թյուրիմացությունն այս հարցում: Կիրակոսը կարող էր սխալվել: Իսկ Վարդանը, որ սերտ առնչություն է ունեցել Հասան-Զալալի հետ, չպետք է սխալվեր, չնայած Հ. Օրբելին հավանական է համարում, թե, իբր, Վարդանը քիչ է տեղյակ իրողությանը¹⁶:

Կարելի է մտածել, որ Զաքարեն ու Նասր Դավան կարճակյաց են եղել ու չեն թողել որևէ նշանակալից հետք, որպեսզի 1260-ա-

¹⁴ Հ. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 149:

¹⁵ Տե՛ս Գանձասարի շինարարության վերաբերող մեծ արձանագրությունը «Արցախ», էջ 173—174:

¹⁶ Հ. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 149:

նշելով նաև այդ կառույցի տեղը հայ ճարտարապետության հա-
զարամյա պատմության մեջ:

Թ. Թորամանյանի վկայությամբ՝ Փարիզի Սորբոնի համալսա-
րանի բյուզանդական ճարտարապետության պրոֆեսոր Շ. Դիլը
1907 թ. մարտի 6-ին ունեցած իր ելույթում, բնութագրելով հայ
ժողովրդի ճարտարվեստի գործերից համաշխարհային մշակույթի
գանձարանը մտած հինգ ամենաուշագրավ երևույթները, երրորդ
տեղը հատկացրել է Գանձասարի վանքին: Այս դեպքում եվրոպա-
ցի գիտնականն սկսել է Աղթամարի եկեղեցիով, անցել էջմիածնի
Հռիփսիմեի տաճարին, ապա նշել Գանձասարը, չորրորդ տեղը
հատկացնելով Հաղբատի վանքի համալիրին, իսկ հինգերորդը՝
Անիի մայր եկեղեցուն²⁰:

Ճարտարապետության պատմության մի այլ հմուտ գիտակ՝
ռուս գիտնական Ա. Լ. Յակոբսոնը, ցույց տալով Գանձասարի վան-
քի ճարտարապետական բարձր արժանիքները և նրանք գնահա-
տելով համահայկական արվեստի ընդհանուր շափ ու կշռույթով²¹,
գրել է, թե այդ կոթողը «հայ ճարտարապետության մարգարիտն
է, հայկական միջնադարյան ճարտարապետության ու կոթողային
քանդակագործության եզակի հուշարձանը», մի այնպիսի ստեղ-
ծագործություն, որն, ամենայն իրավամբ, պետք է համարել
«XIII դարի հայ ճարտարապետության հանրագիտարանը»: Յակոբ-
սոնի կարծիքով՝ Գանձասարը ոչ միայն ընդգրկում և ընդհանրաց-
նում է հայ դասական ճարտարվեստի բազմադարյան նվաճումնե-
րը, «ոչ միայն ինքնատիպ է ու իր կատարելության մեջ ինքնու-
րույն, այլև բացառիկ է. մենք չենք կարող ցույց տալ ուրիշ մի
այդպիսի հուշարձան Հայաստանի հողի վրա»²²:

Պատմական ճակատագրով Գանձասարին վերապահված էր
մեծ ու դժվարին մի դեր Արևելյան Հայաստանի պատմության մեջ:
Այն Արցախական աշխարհի Առանշահիկ տիրակալների հիմնա-
կան ամրոցաբերություններից մեկն էր, իսկ X—XI դարերից, այսինքն՝

20 Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետության փոխազդեցու-
թյան շուրջը. «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», Բ,
Երևան, 1948, էջ 25:

21 А. Л. Якобсон, Из истории армянского средневекового зодчества
(Гандзасарский монастырь XIII в.). «Исследования по истории культуры
народов Востока», сборник в честь И. А. Орбели, М.—Л., 1960, стр. 144—
158.

22 Անդ, էջ 151:

ներքին խաչենի իշխանության ստեղծման ժամանակներից սկսած՝
այդ նույն ճյուղի բնակատեղին, և վանքն էլ՝ իշխանության տոհ-
մական տապանատունը:

IX—X դարերին վերաբերող պատմական աղբյուրներից հայտ-
նի է, որ Գանձասարի հինավուրց եկեղեցին քաղաքական ու կրո-
նական հավաքատեղի է եղել Արցախի ու շրջակա գավառների հա-
մար²³: Այնպես որ Հասան-Ջալալ XIII դարի սկզբին նոր վանքը
կառուցեց ոչ թե ամայի վայրում, այլ նախկին նշանավոր եկեղե-
ցու տեղում: Նորակառույցին վիճակված էր բազմապատկերու
նախկին հոգևոր կենտրոնի փառքը, դառնալու ոչ միայն խաչենի
իշխանության մշակութային կյանքի խոշոր կենտրոնը, այլև ամ-
բողջ Հայոց արևելից կողմանց կաթողիկոսանիստը և միաժամա-
նակ քաղաքական մեծ խմորումների, ճակատագրական դեպքերի
ու իրադարձությունների կազմակերպիչը:

Վանքն այժմ էլ համարյա անվնաս կանգուն է: Նրա ճարտա-
րապետությունն ու դեկորատիվ քանդակագործության տարրերը
կազմում են մի արտակարգ համամասնություն և պերճախոս վկա-
յությունն են Արցախական աշխարհի հայության կառուցողական
բարձր ձիրքի:

Գանձասարի վանքը, շրջապատի բնակելի ու տնտեսական
շենքերի հետ միասին, ժամանակին կառուցվել է որպես մի ա-
վարտուն ճարտարապետական միավոր: Այդ մասին են խոսում
նրա շորս պատերը, որոնցից յուրաքանչյուրը զբաղեցնում է ներկայաց-
նում է որպես իր նկարագիրն ունեցող ճակատ:

Եվ, այսուհանդերձ, հետագայում նրան կից կառուցված գա-
վիթն այդ միանգամայն ավարտուն ամբողջությունն անպայման
լրացնում է, ավելի ամբողջացնում, դարձնում առավել կատարյալ:

Գավթի արտաքին ու ներքին հորինվածքները, ճարտարապե-
տական լուծումներն ու քանդակագործական մանրամասները լիո-
վին համապատասխանում են վանքին, բխում են նրանից ու կազ-
մում են նրա արժանիքների շարունակությունը:

Գանձասարի վանքի և նրա գավթի ճարտարապետական ու
քանդակագործական արժանիքների հանգամանակից քննությունը
թողնելով մի այլ առիթի՝ ասենք, որ Հասան-Ջալալի կառուցած
այս հույակերտը անմահության պսակով է զարդարել ինչպես խա-
չենի մեծ իշխանին, այնպես էլ Արցախական աշխարհի անանուն
շինարարներին:

23 «Արարատ», 1897, էջ 143: Ստ. Օրբելեան, էջ 278—279:

26 Շահխարունանց, Բ, 372—373: «Արցախ», էջ 174—175: «Վիմական տա-
րեգիր», էջ 108—109 (աղավաղումներով): «Զարեհար» պարսկերեն բառ է՝
«չարեկ» (մեկ-բառորդ) բարդությունից («չահար»—չորս և «եկ»—մեկ) և նշա-
նակում է «կալվածք կամ արտ, որի վարձողը տիրոջը բահհար էր տալիս բերքի
մի-բառորդը» (Ստ. Մալխասյանց, Շալ. բաց. բառ., Դ, էջ 15): «Զարեհ»-ի մա-
սին նշակամանորեն տե՛ս Ա. Ա. Զադե, Социально-экономическая и поли-
тическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, էջ 239,
Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժե, Բ, էջ XLIX—XLX:

Այսպիսի, նրանք կոտորելով ու ավերելով, հասնում են Տփղիս, ապա վերադառնում, նստում Շամքորի դաշտում: Այստեղ էլ հպատակության երզումով իրենց մոտ զնացածներին սրի են քաշում, ապա իջնում Պարտավի ու Բայլականի միջև ընկած դաշտը (Բեղամեջ), այնտեղից էլ պարբերական ասպատակություններով ավերում շրջակա գավառները: Վրաց թագավոր Գեորգի կաշան ու Զա-

քարյան իվանն սպարապետը վրաց-հայկական միացյալ զորքերում
ճակատամարտի են դուրս գալիս եկվորների դեմ: Ճակատամար-
տը տեղի է ունենում Կուրի ափին, հունան դաշտում, որը, ըստ Հ.
Մանանդյանի, գտնվում է հրամի գետաբերանի արևելակողմում²⁸:

Սկզբում վրաց ու հայոց զորքերը խուճապի են մատնում մոն-
ղոլներին ու հալածում որոշ տեղ: Մակայն հետո պարզվում է, որ
դա թշնամու սարքած ծուղակն է. մոնղոլների դարանած զորամա-
սերը հարձակվում են թիկունքից, կոտորում վրաց-հայկական
զորքերին: Վարդան Արևելցու վկայությամբ՝ միայն Վահրամ Զա-
քարյանն էր, որ, անտեղյակ յուրայինների պարտությանը, «մեծաւ
քաջութեամբ զնայ հանդէպ երեսացն սաստիկ կոտորմամբ՝ մինչև
ցԳարդման»²⁹:

Սա թաթար-մոնղոլների առաջին արշավանքն էր Անդրկով-
կաս և հարևան երկրները, որով նրանք, ինչպես Հ. Մանանդյանն
էր իրավամբ նկատում, կատարել էին հետախուզություն. «1223 թ.,
մոտ երեք տարվա արշավանքներից հետո, սրանք վերադարձան
Արևելք՝ Չինգիզ-խանի մոտ, հավաքած լինելով կարևոր տեղեկու-
թյուններ արևմտյան այն երկրների մասին, որ իրենք նվաճելու էին
մոտ ապագայում»³⁰:

Պատմական աղբյուրներում հիշատակություններ կան 1220—
23 թթ. մոնղոլների կատարած ասպատակությունների մասին: Մեր
խնդրո առարկայի տեսակետից կարևոր է զփշաղների Անդրկով-
կաս գալու մասին վկայությունը: Մոնղոլներից հալածված՝ նրանք
Գերբենդի դռնով խուժում են Կուրի ավազանը և բնակավայր խընդ-
րում վրաց թագավորից: Մերժում են ստանում: Իսկ Գանձակի ա-
միրան նրանց իր քաղաքում բնակվելու հնարավորություն է տա-
լիս՝ նպատակ ունենալով նրանց ուժն օգտագործել վրաց-հայկա-
կան միության դեմ: 1222 թ. իվանն սպարապետը հարձակվեց
Գանձակի ամիրայի վրա՝ այդ խարդավանքի համար նրան պատ-
ժելու նպատակով, սակայն ծանր պարտություն կրեց: Իվանի զո-
րավարներից շատերն ընկան կռվում կամ գերվեցին թշնամուց:
Դրանցից էին խաչնցի խաղբակ իշխանի որդի Գրիգորը և թոռ
(Վասակի որդի) Պապաքը: «ԶՊապաքն սպանին ի պատերազմին.

իսկ զԳրիգոր ձերբակալ արարեալ, նեղեցին բազում խոշտան-
գանօք, զի ուրասցի զՔրիստոս, և նա ոչ առ յանձն ... Եւ նոցա
բարկացեալ՝ քարշեցին զնա մերկ ի վերայ երկրի և փշով քանցե-
ցին զամենայն մարմինս նորա, և այնքան տանջեցին զնա, մինչև
ի գանելն աւանդեաց զհոգին... Սորա գաւառաւ խաչնեցիք էին,
յերեւելի ազգէ, հաւատով քրիստոնեայք, ուղղափառք և ազգաւ
հայոց»³¹:

Ամենամեծ զժբախտությունն այն էր, որ մոնղոլների առաջին
արշավանքները համընկան վրաց պետության խաթալման և հայ-
վրաց վիճական ուժերի թուլացման հետ: Թամար թագուհուց հե-
տո և հաղթական քաջ զորավար Զաքարի մահից (1212) հետո պե-
տական կառավարությունն ընկավ թույլ ու անկարող հաջորդների
ձեռքը, որոնք չկարողացան ապահովել լայնածիր պետության ամ-
բողջականությունը: Թամարի որդի և հաջորդ Գեորգի Լաշան «ան-
բարոյական կենցաղով և հարբեցողությամբ իր դեմ հարուցեց
վրաստանի իշխաններին և առավելապես իվանն աթաբեկին ու
Զաքարիայի որդի Վահրամ Գազեցուն»³²: Լաշայի հաջորդ Ռուզու-
ղանը (1223-ից), որ ամուսնացել էր էրզրումի ամիրայի որդու
հետ, բարձր արժանիքներ չունեցող մի կին էր, և նրանից զժգոհ
էին առաջին հերթին վրաց իշխանները, որոնցից ամեն մեկն ար-
դեն մտածում էր իր զլխի ճարը տեսնելու և ոչ թե միասնական
պետությունն ամրացնելու մասին: Այսքանից հետո արդեն նպատա-
հական չէին վրաց և հայոց միացյալ զորքերի պարտություններն
ինչպես Աղվանից կողմերում՝ մոնղոլների ու զփշաղների դեմ,
այնպես էլ հարավում ու կենտրոնական Հայաստանում՝ Խորեզ-
մից եկած զորքից, որը հայկական նահանգների զրավումից հե-
տո, 1226-ին շարժվեց Տփղիսի վրա, նվաճեց այն ու ավերեց³³:

Մի խոսքով՝ խախտվել էր վրաց թագավորության հզորու-
թյունը, ջլատվել էր վրաց և հայ ժողովուրդների ռազմական միաս-

31 Կիրակոս, էջ 205—206: Հ. Օրբելին այս ճակատամարտի մասին խոսելիս
գրում է, թե իվանի զինվորներից շատերը գերվել են, «ծախվել մահմեդականե-
րին որպես ստրուկներ: Եվ դրանց մեջ էին նաև երեք եղբայրներ Հասանը, Զա-
քարեն ու Իվանեն, երկայնաբաղուկի (Իվանն սպարապետի—Ք. Ու.) ազգական-
ները, Վախտանգ Սակառյանի որդիները» (տե՛ս նշվ. աղբ., էջ 152): Նրա վկա-
յակով շատ աղբյուրներում (Կիրակոս, Վարդան, Գրիգոր Պատմիչ և այլն) նման ոչ
մի տեղեկություն չկա:

32 «Վրաց աղբյուրներ», Բ. էջ 50—51:

33 Անդ, էջ 53: Միլն. Ասորի, էջ 523, Վարդան, էջ 143, Իբն-ալ Ասիր, էջ

28 «Քննական տեսություն», հ. Գ, էջ 183:

Հավանաբար «Խուճան» քաղաքի անունից է, որով կոչվում էր հին Հնարա-
կերտը և գտնվում էր հրամի գետաբերանին:

29 Վարդան Վաղագետ, էջ 142:

30 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 185:

նությունը, և այլևս չկար մի ամուր ձեռք, որն ի վիճակի լիներ վերականգնելու այն, նախապատրաստելու պաշտպանությունը երկրին սպառնացող մեծ աղետի դեմ: Իսկ այդ աղետը չուշացավ:

Մոնղոլներն ասպատակեցին Խորասանը: Դրան հետևեց Պարսկաստանի, Ատրպատականի ու Դիլմաց նվաճումը, որից հետո արդեն շարժվեցին դեպի Անդրկովկաս: Նրանք իրենց վրանները զարկեցին Մուղանի դաշտում³⁴: Իսկ կործանիչ հեղեղն առաջինը շրջվեց Գանձակի վրա:

Ըստ Կիրակոսի՝ մոնղոլների հարձակումը հանկարծակի էր, և նրանք Առանի մայրաքաղաք Գանձակն այնպես պաշարեցին, որ այնտեղից ոչ ոք չկարողանա դուրս գալ ու փրկվել: Պատմիչը հանգամանորեն նկարագրում է ռազմական այն հնարանքներն ու բարբարոսությունը, որ գործադրեցին թաթարները Գանձակի առման ու ավերման ժամանակ, ապա և նրանց անլուր կողոպուտը, որից հետո քաղաքի ավերակների տակ անգամ թաքցված ոչինչ չէր մնացել: «Եւ այսպէս ամայի եկաց քաղաքն զշորս ամս, և ապա հրաման ետուն շինութեան քաղաքին, և եկին ժողովեցան առ սակաւսակաւ, և սկսան շինել զնա բաց ի պարսպէն»³⁵:

Վարդան Վարդապետը ևս պատմում է այս ավեր-ավարը, ցույց տալով, որ մոնղոլները սրի էին քաշել բոլոր գանձակեցիներին, «բաց ի մատաղ տղայոց և կանանց՝ յորս հաճէին»³⁶:

Վարդան Վարդապետը Գանձակի այս աղետի տարի է համարում 1225 թվականը³⁷, որ ճիշտ չէ: Այն տեղի է ունեցել 1231/32 թվականին՝ ըստ Գրիգոր Պատմիչի, ինչպես նաև Ստեփաննոս Էպիսկոպոսի ու Անանունի ժամանակագրությունների³⁸: Գարեգին կաթողիկոսն այս թվականի օգտին վկայակոչում է մի առավել հավաստի աղբյուր՝ Խաղբակյան Վանենու հիշատակարանը Խաչենի Հավապտով վանքին նվիրված Ավետարանի մեջ. «... Ի թուիս հայոց ՈԶԱ (1232)... եկն ազգն նետողաց և զմայրաքաղաքն Գանձակ հիմն ի վեր արարեալ՝ կոտորեաց զմարդ և զանասուն, զբազումս ի քրիստոնէից»³⁹:

³⁴ Կիրակոս, էջ 234—235:

³⁵ Կիրակոս, էջ 237:

³⁶ Վարդան, էջ 144:

³⁷ Անդ:

³⁸ Գրիգոր Պատմիչ, էջ 6, ՄԺ, Ա, էջ 40: «Անանուն ժամանակագրություն», Երևան, 1940, էջ 20: Հմմտ. Գարեգին կաթողիկոս, Խաղբակյանք, էջ 46: Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 194:

³⁹ Գարեգին կաթողիկոս, Խաղբակյանք, էջ 344:

Այս ժամանակների մասին է, որ տեղեկացնում է Կիրակոսը՝ անհուն դառնություն մատմելով, թե ինչպես Արցախ և Ուտիք նահանգների ծայր-արևելյան մասը՝ բարբեր Մուղանի դաշտը, դառնում է օտարների ոտքի կոխան, որովհետև այդ թափառական հրոսակները զալիս, այնտեղ խփում են իրենց վրանները. «Եւ ապա եկին հասին (ասպատակիչները—Բ. Ու.) յաշխարհն Աղուանից ամենայն աղխիւք բազմութեամբ իւրեանց, և ի բերրի և յարգաւանդ դաշտին, որ կոչի Մուղան, լի ամենայն բարութեամբ՝ ջրով, փայտիւ, մրգով և որսով, անդ զետեղ առեալ՝ հարին զխորանս իւրեանց: Այսպէս առնէին զամենայն աւուրս ձմերայնոյն, և ի ժամանակս զարնանայինս սփռէին ընդ կողմանս-կողմանս ասպատակաւ և աւերմամբ, և դարձեալ դառնային, անդրէն բանակէին»⁴⁰:

Այնուհետև մոնղոլ զորապետները Հայոց և Վրաց երկրների նահանգները բաժանում են իրենց միջև, հարձակվում, կոտորում բնակչությանը, ավերում բերդերը, գյուղերն ու քաղաքները, նույնիսկ այդիներն ու անդաստաններն են ոտքի տակ տալիս, ոչնչացնում:

Սա արդեն իվանե զորավարի մահից (1234) հետո էր, մի ժամանակ, երբ հայ ու վրաց զորքերը քաշվել էին իրենց տերերի՝ կենտրոնախույս իշխանների բերդերն ու ամրոցները, և այս իշխաններն էլ մտածում էին միայն սեփական գլուխներն ու տիրությունները պահելու մասին:

Կիրակոսն այս ամենի պատճառ է համարում, առաջին հերթին, Վրաց զահը տնօրինած ապիկար Ռուզուղան թագուհուն⁴¹:

Վախճանվել էր իվանեն: Իսկ նրա որդի Ավագն ու հորեղբորորդի Շահնշահը շունչին հայրերի ո՛չ քաջությունը և ո՛չ էլ հատկապես պետական սթափ մտածողությունը:

Մոնղոլ զորապետները (նոյիները) անդիմադրելի հաղթողի իրավունքով շարժվում են դեպի իրենց «վիճակված» նահանգները. «Չաղաղա նոյինն էսո զլօռէ քաղաք և որք յայնր կողմանէ զաւառք. Դուղաղա նոյինն՝ զկայէն բերդ, ուստի հանին զԱւագն տէր երկրին, և մեծն Չորմաղանն՝ զԱնի և զԿարս և զմերձակայսն, Ղատաղա նոյինն՝ զկողմանս Չարեքին, զԳետաբակուց և զՎարդանաշատու: Իսկ Մուլար նոյինն ի բաժնի առեալ զբերդս զաւառաց մեծ իշխանի վահարամայ և նախ առնու զՇամքոր հնարիւք. և վահարամ որդւովն

⁴⁰ Կիրակոս, էջ 234—235:

⁴¹ Անդ, էջ 238:

պատկերացում չկա այն մասին, թե մոնղոլների տիրապետության շրջանում քաղաքական ի՛նչ իրավունքներ ունեին իսլամի իշխանության ճյուղերը:

Նույն վրաց տարեգրի հաղորդման համաձայն՝ հենց դատակազմին էլ իվանն աթաբեկի նախաձեռնությամբ թուրքմեններից փրկվում է Գեղարքունիքը⁵³: Ապա 1214 թ. մահանում է Հաթերքի տեր Վախտանգը, և գահերեցի բացակայությամբ՝ հաթերքյան իշխանազունները, Մարա տեր Հասանի ժառանգների հետ միասին, կախման մեջ են մնում իվանն Զաքարյանից:

Այսպիսով, ակներև է, որ միացյալ զինակցությանը ենթակա էին հիմնականում Վերին իսլանի (Մար, Սոդք) և Հաթերքի իշխանները, որոնք ստորադասված էին Վրաց արքունիքի ազդեցիկ ներկայացուցիչ իվանն աթաբեկին⁵⁴, մոնղոլների տիրապետության առաջին շրջանում էլ՝ իվաննի որդի և հաջորդ Ավագին: Մարա իշխան (Դոփի ու Հասանի որդի) Գրիգորը, որն Ավագի, Հասան-Ջալալի ու մյուս հայ իշխանների հետ մասնակցել էր թաթար-մոնղոլների արշավանքին (դեպի Կարին, Կապադոկիա և այլն), վերադառնալուց անմիջապես հետո՝ 1244-ին իր հիշատակարանում Ավագին իր պարոնն է համարում. «...անդ (Կեսարիայում—Բ. Ու.) առեալ զԱւետարանս պարոնն իմ Աւագն և ետ ինձ և իմ խնդալից եղեալ...»⁵⁵:

Պարզ է, որ Գրիգորը ենթակա էր իր քեռու որդի Ավագին:

Ինչ վերաբերում է Ներքին իսլանի ճյուղին, ապա այն, ամենայն հավանականությամբ, մոնղոլների գալուց առաջ ապահովել էր իր անկախությունը: Ամեն պարագայի՝ հայտնի չէ այդ անկախության դեմ խոսող որևէ տեղեկություն՝ գոնե մինչև մոնղոլների առաջին արշավանքը: Եթե Ներքին իսլանի տեր Հասան-Ջալալը XIII դ. 40-ականների վերջին Բաթու խանից ետ է ստանում «զաբաբերդ և զԱկանայ և զԿարկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց և վրաց»⁵⁶, ապա այստեղ վրացիների (պետք է հասկանալ իվանն Աթաբեկի և նրա ժառանգների գերիշխանությունը) կողմից խլված միայն Ականան է եղել, որն անմիջապես

պատկանում էր Վերին իսլանի ճյուղին⁵⁷: Եվ այստեղ Հասան-Ջալալը պարզապես ներկայացված է որպես ամբողջ իսլանի (իր խոսքով՝ Արցախական աշխարհի) գահերեց իշխանը, և հենց այդ պատճառով է, որ պատմիչը նրա հայրենիքն է համարում նաև Ականան: Հ. Մանանդյանը միանգամայն իրավացի է, երբ հենց Հասան-Ջալալի այցելությունը Բաթու խանին ինքնին համարում է հաստատող նշան այն իրողության, «որ Ներքին իսլանը, եղել է մոնղոլների ժամանակ անկախ իշխանություն և չի գտնվել Զաքարյանների, այսինքն Վրաստանի գերիշխանության տակ»⁵⁸:

Առհասարակ պետք է նկատի առնել, որ մինչև դարի հիսնականների կեսը մոնղոլները նվաճած երկրներում տեղական իշխաններին դեռևս ճանաչում էին որպես իրենց վասալների ու ռազմական պաշտոնեակցության ներկայացուցիչների: Սրանց միջոցով էին հավաքում հարկերը, և սրանք էին, որ իրենց զորքերի զուլան անցած կովում էին մոնղոլների հետ միասին՝ նրանց նոր բռնադրավումների համար:

1254 թ. Մանգու մեծ խանի հրամանով Անդրկովկաս եկան Արղունը՝ որպես անսահմանափակ իրավունքներ ունեցող վերակացու «հարկացն արքունի ի հնազանդեալ աշխարհացն, և միւս ևս զլիաւոր այլ ի տանէ Բաթուին, որում անուն էր Թօրա աղա, հանդերձ այլովք բազմօր, որ ընդ նոսա, աշխարհագիր առնել յամենայն աղա, որ ընդ ձեռամբ նոցա էին հնազանդեալ»⁵⁹:

57 Դա, ինչպես կտեսնենք հետագայում, նշված է Մարեցի իշխանների արձանագրություններում ու հիշատակարաններում (տե՛ս «Արցախ», էջ 405, 408, և Ս. իսլանի, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 84 և այլն):

Աղբյուրներում չկա Ականայի կոնկրետ տեղադրությունը: Մի Հայամավորում այն հիշված է հոնաց կամ հյուսիսային Ռոմանոսների ասպատակության առիթով. «Մի ոմն իշխանացն գնաց երկիրն իսլանի... բանակեցաւ ի տափարակ տեղի մի, մաւտ յԱկանայ քաղաքն... Նահապակեցաւ սուրբ կիրն Թագուհի... ի տեղոյն որ այժմ կոչի Աստղաբուր» (Յ. վ. Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարեանց ի վեհանա, 1895, էջ 39):

Աղվանից աշխարհի պատմությունից գիտենք, որ խոսքը վերաբերում է Մեծկվեք գավառին, ուր և տեղի է ունեցել Թագուհու Նահապակությունը (Կաղանկատուացի, էջ 104—110): Իսկ Մեծկվեքը կամ Մեծկովմանը, ինչպես գրքի սկզբում է ցույց տրվել, Արցախի այն գավառն էր, որն ընդգրկում էր Թարթաղի վերին ավազանի ձախափնյակը, այսինքն՝ Հաթերքի իշխանների տիրույթները, և մի փոքր հատված աջափնյակից (Խաթրավանքը՝ շրջակայքով հանդերձ):

58 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 221:

59 Կիրակոս, էջ 362:

53 Անդ, էջ 15—16 և հտգ.:

54 Վարդան, էջ 140: Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 147:

55 Մատենադարանի ձեռ. № 7347, Բ. 343բ (ընդգծումը մերն է—Բ. Ու.):

56 Կիրակոս, էջ 359:

Այս ժամանակից սկսած արդեն նրանք էին գրավված երկրների միահեծան ու անողոր տերերը, և տեղացիների մեջ գլխավոր ու ենթակա տեսնելը կլինի պարապ զբաղմունք:

1. Բարայանը մի քանի անգամ⁶⁰ անդրադառնում է Հասան-Ջալալի իշխանության և Զաքարյանների տիրապետության առնչություններին՝ դալով այն եզրակացության, թե ներքին խառնուրդի միջև XIII դարի կեսը գտնվում էր Զաքարյան իշխանության կազմում, մոնղոլների տիրապետության առաջին տարիներին էլ մշտնում էր Ավագ Զաքարյանին ենթակա թումանը, իսկ «50-ականներին Ավագյանների թումանից անջատվեց և նույնպես կազմեց առանձին ռազմա-վարչական միավոր»⁶¹, իրեն հայտարարեց «բնակատիր ինքնակալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի, թագաւոր եւ ի յոգնասահման նահանգի...»⁶²: Գիտնականը Հասան-Ջալալի վերջին ինքնահռչակումը կապում է այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ խաչնի տերն «օգտագործելով իր մտերմական հարաբերությունները Բաթուի և Սարթախի հետ, երկրի քաղաքական կյանքում այդ շրջանում բավական ակտիվ դեր սկսեց խաղալ...»⁶³:

Սակայն հայտնի է, որ Բաթուի հովանավորությունից Հասան-Ջալալը օգտվել է 50-ականներին: Կիրակոս Դանձակեցին չի նշում Հասանի՝ Բաթուին ալցեւելու տարին: Սակայն դեպքը կատարված է համարում Դավիթ Մարեցու ընդլզումից (1250) և Վանական Վարդապետի մահվանից (1251) հետո: Ամեն պարագայի՝ 50-ական թվականներին: Իսկ Հասան-Ջալալն, ինչպես հայտնի է, որպես «ինքնակալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի, թագաւոր» էր ներկայացել իր իսկ արձանագրության մեջ (Գանձասարում) 1238—1240-ին, մոնղոլների տիրապետության առաջին իսկ տարիներին: Նշանակում է՝ 40-ականներին ևս Հասան-Ջալալի տիրույթը չէր մտնում Ավագյան թումանի մեջ, այլև ինքնուրույն ռազմա-վարչական միավոր էր՝ միայն հարկատու մոնղոլներին:

Հասան-Ջալալի և մոնղոլ տիրակալների փոխադասարկությունները. — Եվ, այսպես, Հայաստանի հյուսիս-արևելյան բոլոր նահանգներն ընկնում են մոնղոլների տիրապետության տակ: Հպա-

տակները պարտավոր էին հարկ վճարել և կովել տիրապետողների զորքերի հետ կողք-կողքի, նրանց նոր նվաճումների համար, ընդդեմ սելջուկների: Սա ստեղծված իրադարձությունից միակ ելքն էր⁶⁴:

Հայ իշխանները, որոնք իրենց հայրենիքը մոնղոլներից պաշտպանելու համար զենք ու զորք չէին հանել, հիմա նույն մոնղոլների հրամանի ներքո էին դրել ստվար զորամասեր, որոնք տուն ու տեղից կտրված՝ գործիք էին դարձել մոնղոլ ասպատակիչների ձեռքին: Այսպես, նրանք մասնակից եղան Կարնո (1242), Կեսաբխայի, Սեբաստիայի և Փոքր-ասիական մյուս քաղաքների (1243) նվաճումներին:

Ճիշտ է, այս պատերազմներում հայերն ամեն կերպ աշխատում էին պաշտպանել յուրայիններին: Հայաստանի արևմտյան նահանգներում սելջուկյան ու մոնղոլական ստրկությունից նրանք ազատում էին հարյուրավոր տարաբախտ ազգակիցների: Նրանց ձեռքով ոչնչացումից փրկվում էին մշակութային քանի-քանի կոթողներ, գերեվարված ձեռագրեր ու արվեստի այլ նշխարներ: Սակայն փաստ է, որ սեփական հայրենիքի ազատության համար չծախսված արյունը հիմա հեղվում էր նախ և առաջ ի փառս մոնղոլների տիրակալական տիրապետության:

1242 թ. սկզբներին Հայաստանում գտնվող մոնղոլ զորքերի հրամանատար Չարմաղանը համրանում է: Խականը նրա փոխարեն զորահրամանատար է նշանակում Բաշու-Ղուրի անունով մեկին⁶⁵: Սակայն իշխանությունը պետք է վարեր Չարմաղանի կին Ելթինա-խանում⁶⁶:

Բաշուն իր նոր պաշտոնը նշանավորում է նրանով, որ հպատակ այլազգիներից կազմում է զորագնդեր և իր հետ առնելով՝ արշավում դեպի Արևմտյան Հայաստան, սելջուկ սուլթան Ղիյաս-էդդին քայ-խոսրովից (հայկական աղբյուրներում՝ Ղիաթադին) Հայաստանի արևմտյան նահանգները նվաճելու համար:

Այս արշավանքի և Կարնո նվաճման մասին պատմող Կիրակոս Բաշուի զորքերի հետ գնացած հայ իշխաններին թվարկելիս հիշում է նաև Հասան-Ջալալին: Պատմում է, որ սուլթանի զորքերին տված առաջին նշանակալից ջարդից հետո մոնղոլները վերա-

60 1. 2. Բարայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII—XIV դարերում, Ե., 1964, էջ 235—236, 262, 270:

61 Անդ, էջ 235:

62 Անդ, էջ 262:

63 Անդ:

64 В. Л. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии, М., 1964, էջ 36:

65 Կիրակոս, էջ 278—279:

66 Անդ, էջ 290:

դառնում են Մուղան՝ ձմեռն ալստեղ անցկացնելու, որովհետև, ինչպես Գրիգոր Պատմիչն է վկայում, Մուղանում «միշտ կանաչ լինի խոտն ամառն և ձմեռն՝ վասն պարարտութեան երկրին և քաղցրութեան յօղոյն»⁶⁷:

Պարտված սուլթանը չի հուսահատվում. դեսպաններ է ուղարկում մոնղոլների մոտ, նոր ճակատամարտի հրավիրում: Իսկ սրանք չեն շատում, «այլ մեղմով գումարեալ զզօրս իւրեանց և որք ընդ ձեռամբ նոցա, եկեալ յաշխարհս Հայոց, ի խոտաւեա վայրս ամենայն աղխիւ, զիրացուցեալ զերիւարս և ապա մեղմով մօտ հասեալ, ուր էր բանակ սուլտանին»⁶⁸:

Խորամանկ Բաշուն հպատակների ջոկատները դասավորում է իրարից հեռու, որպեսզի նրանք չմիավորվեն ու չդավեն, իսկ ճակատամարտի ընթացքում նրանց առաջ է տալիս, յուրալիներին տանում ետեւից: Այսպես նա Երզնկայի շրջանում, Չման-Կատովի գլուղաքաղաքի մոտ մեծ ջարդ է տալիս սուլթանին, ապա նրա մագապուրծ զորքերին հետապնդելով՝ առնում Երզնկան, Կեսաբիան, Սեբաստիան, Տիվրիկը և այլ քաղաքներ:

Այս մարտերում հայ իշխաններն ու զորքերն ամեն կերպ ջանում էին օգնել տեղի հայությունը: Նրանք «զբազումս ազատեցին ի վերելոցն, որ յայտնի և որ ի ծածուկ, զքահանայս և զկրօնաւորս, մանաւանդ մեծամեծ իշխանքն՝ Աւագն և Շահնշահն, Վահրամ և որդի իւր Աղբուղայն, և խաչենեցիքն՝ Զալալ-Հասան և զորք իւր, և ազգականքն, և Գրիգոր՝ Դօփին որդի, մորաքուներ որդի Զալալին և այլ իշխանքն և զօրք նոցին ըստ կարի իւրեանց: Եւ այս եղև ի ՈՂԲ (1243) թուականիս Հայոց»⁶⁹:

Հենց այս շրջանին էլ վերաբերում է Հասան-Զալալի այն գործարար միջնորդությունը, որի շնորհիվ հայկական Կիլիկիայի թագավոր Հեթումի ու մոնղոլների միջև ստեղծվում է բարեկամական հարաբերություն, և Կիլիկիան փրկվում է հարևան երկրներին վիճակված ավերածություններից:

Բանն այն է, որ Հեթումը Ղիլյաս-էդդին սուլթանի դաշնակիցն էր և, անշուշտ, պետք է բաժաներ նրա ճակատագիրը: Սակայն շրջահայաց հայ թագավորն իր դաշնակցի պարտությունից անմիջապես հետո դեսպաններ է ուղարկում մոնղոլ զորապետների մոտ՝

67 Գրիգոր Պատմիչ, էջ 8:

68 Կիրակոս, էջ 282:

69 Անդ, էջ 284:

առաջարկելով իր բարեկամությունն ու հպատակությունը: Հեթումի դեսպանների տեսակցությունը Բաշուն-նոյինի, Չարմաղանի կին Ելթինա խաթունի ու մոնղոլ մյուս մեծամեծների հետ կազմակերպվում է Հասան-Զալալի միջոցով: Մոնղոլներն ընդունեցին Հեթումի բնծաները, «Հասատաեցին և սէր ընդ արքայի, ետուն և գիր ըստ դենին իւրեանց, զոր էլ-տամղայն կոչէին»⁷⁰:

Թվում է, թե Հասան-Զալալի բարեկամությունը մոնղոլ մեծավորների հետ, ձկուն քաղաքականությունն ու ամենաբարդ իրավիճակներում կողմնորոշվելու փայլուն ընդունակությունը նրա համար պետք է ապահովեին մի համեմատաբար խաղաղ ու բարվոք վիճակ օտարների անհաղթահարելի գերիշխանության տակ: Սակայն այդպես չեղավ: Փոխվեց մոնղոլ կենտրոնական իշխանությունը, և մեծ խան ընտրվեց Գուլուկը: Սրա առաջին գործն այն էր, որ հարկահաններ ուղարկեց հպատակ երկրները և կարգադրեց անհապաղ հավաքել հարկերը, ընդ որում՝ հարկատու էին ոչ միայն հպատակ երկրների բնակիչները, այլև իրենց իսկ գերվորներն ու հրամանատարները⁷¹: Մերձավոր Արևելքի երկրներ ուղարկված հարկահանների գլխավորներն էին Արղունն ու Բուղան՝ մեկը մյուսից դաժան ու նենգավոր:

Հավանաբար հայկական նահանգներում հարկահանությունը հիմնականում Բուղան էր գլխավորում, այդ պատճառով էլ հայ աղբյուրներում ամենից ցայտուն ներկայացված է նրա անողորմ վարքը: Կիրակոսը կարծում է, որ սա ավելի մեծ շարագործ էր, քան նրա այն անվանակիցը, որ IX դարում «եւ ի Հայս և աւերեաց բազում աշխարհս»⁷²:

Ի՞նչ էր անում նոր կեղեքիչը և ինչպե՞ս նա առաջին իսկ հանդիպումից ոտքի տակ տվեց այն բարյացակամությունը, որ Հասան-Զալալն էր վայելում մոնղոլ տիրակալներից: Կիրակոսն այսպես է

70 Կիրակոս, էջ 285:

Կիլիկյան հայկական թագավորության ներկայացուցիչների ու մոնղոլ տիրակալների այս բանակցության մանրամասները և առհասարակ Հասան-Զալալի ու Արևելյան Հայաստանի մյուս իշխանների գերը հայ-մոնղոլական փոխհարաբերությունների մեջ՝ տե՛ս Ա. Գալստյան, Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները, ՊԲՀ, 1964, № 1, էջ 98—99 և հտգ.:

71 Կիրակոս, էջ 312:

72 Անդ, էջ 313:

2. Օրբելին Բուղայի գալու տարի է համարում 1246 թ. կամ ամենաուշը՝ 1247-ը (տե՛ս Հ. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 154):

նկարագրում նրա գործունեությունը և հատկապես Հասան-Ջալալի դեմ-ունեցած թշնամանքը. «... Այս Բուղա եկեալ ի զօրան թաթար, մտանէր ի տունս աւագանւոյն, և զոր ինչ ակործ թուր իւր՝ առնոյր անխնայ. և ոչ որ իշխէր ասել ինչ նմա, զի ժողովեալ էր իւր արս սրիկայս ի պարսից և ի տաճկաց, որք անխնայ զործէին գործ խակովեան և թշնամիք էին առաւել քրիստոնէից: Վասն որոյ շարացուցին զնա ի վերա բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, զոր Ջալալն ասէին, որ ըմբռնեաց զնա ի մեծ դրանն առաջի ամենայն աւագանւոյն, և ընդ բազում պատժօք զնա արկեալ, քակեաց զանմարտն-լելի բերդս նորա, զոր խոյախանայ բերդ կոչէին ըստ պարսկական բարբառոյն, և զԴեղն, և զԾիրանաբարն, և զայլ ամբոցս նորուն: Եւ այնպէս յատակեաց զնոսա, մինչև հետք անգամ ոչ երևէին, թէ բնաւ շէն լեալ իցէ: Եւ բազում ոսկի և արծաթ առեալ ի նմանէ, հազիւ շերծաւ ի մահուանէ. և մեծամեծ աւագանին ոչինչ կարացին օգնել նմա. աչսպէս ահ արկ ամենայն տեսողացն»⁷³:

Շուտով մեռնում է Բուղան: Սակայն կենդանի էր Արղունը, որ Բուղայից պակաս նենգաւոր չէր և Ջալալի դեմ ուներ հատուկ թշնամանք, որը և պետք է հակատագրական դեր խաղար իշխանաց իշխանի համար:

Հասան-Ջալալը դիմում է Գուլուկ մեծ խանին փոխարինած Բաթու խանի որդի Սարթախի օգնությանը: Քրիստոնյա էր Սարթախը և պատրաստ էր ամեն կերպ օգնել իր հավատակիցներին: Այս հանգամանքից բացի, Սարթախի, ինչպես նաև նրա հոր՝ Մանգու մեծ խանի միջև կալին հակասություններ, որոնք Սարթախին ստիպում էին բարեկամություն հաստատել մեծ խանից ու նրա զորածոներից ղժժոհ հպատակ իշխանավորների հետ:

Կիրակոս Պատմիչը համակրանքով է խոսում Սարթախի մասին՝ պատմելով այն բարեգործությունները, որ կատարում էր երի-

տասարդ մոնղոլ խանը՝ ի նպաստ քրիստոնյա եկեղեցու և հողեր-րականների, ամեն կերպ օգնելով նաև բոլոր նրանց, ովքեր որևէ խնդիրով կամ բռնակալներից նեղված՝ դիմում էին իրեն:

Սարթախը Հասան-Ջալալին ընդառաջում է սիրով ու պատրաստակամությամբ և ուղեկցում իր հոր՝ Բաթուի մոտ: Խաչէնի իշխանաց իշխանը մեծ զորավարի մոտ էր գնացել մի պատկառելի շքախմբով, որի կազմում էին խաչէնեցի ուրիշ իշխանազուններ ու մեծազգի հոգևորականներ՝ ծերունի Գրիգոր Տղան (հեջուբ Գրիգորը), երիտասարդ իշխան Դեսումը, վարդապետ Մարկոսը և եպիսկոպոս Գրիգորը:

Ուլթեհ էին Հասան-Ջալալի շքախմբի անդամները: Այս հարցին անհրաժեշտ է պատասխանել փոքր ինչ հանգամանորեն, որովհետև հետազոտողների կողմից այն արժանացել է տարբեր, իրար հակասող պատասխանների:

Օրինակ, ո՞վ էր Գրիգոր Տղա հեջուբը՝ ըստ այդ հետազոտողների:

Գար. Հովսեփյանը «հեջուբը» բացատրում է որպես իշխանական տան անմիջական կառավարիչ կամ վերակացու⁷⁴, Իսկ Հ. Մանանդյանը նշում է, որ հեջուբը գերագույն կառավարիչն է իշխանապետի տան և միաժամանակ խնամակալը նրա որդու⁷⁵: Հ. Աճառյանի մոտ՝ «թագավորի սենեկապանը, արարողապետ»⁷⁶:

Գարեգին կաթողիկոսը, ճիշտ բնութագրելով Գրիգոր հեջուբը գործունեության մանրամասները (որ նա Իվանե աթաբեկի հեջուբըն էր, այսինքն՝ նրա որդի Ավագի, կյանքի վերջին տասնամյակն իրեն էլ դարձավ Հասան-Ջալալի խորհրդականը), այնուհանդերձ, գտնում էր, որ նա նույնն է եղել այն հեջուբ Գրիգորի հետ, որ մի քանի անգամ հիշված է «Հոռոմոսի արձանագրությունների մեջ և նույն վանքի անմիջական տերն էր իր Սմբատ ու Իշխան եղբայրների հետ»⁷⁷:

Հ. Մանանդյանն էլ կարծում էր, որ Գրիգոր հեջուբ Տղան տոհմակից է եղել Հոռոմոսի տեր Գրիգորին, սակայն չի բացատրում, թե ինչպես կամ ի՞նչ հիմունքով⁷⁸:

73 Կիրակոս, էջ 313:

Դեհ և Ծիրանաբար բերդերի մասին ուրիշ հիշատակություններ չգիտենք: Իսկ Կիրակոսի ասածի հիման վրա ղժժար է որոշել տեղագրությունը: Համենայն դեպս Հասան-Ջալալի տիրույթի՝ ներքին իշխանի բերդերն են: Մերովք Թաղիադյանցը Կուսապատ գյուղի մասին խոսելիս այն կոչում է «Մառաբար կամ լաւ ևս Ծիրանաբար՝ կալուած Միկի Վանույ» (տե՛ս «Ճանապարհորդութիւն», էջ 332): Սակայն սա կամայական անվանակոչություն է և ո՛չ աղբյուրադիտական հիմք ունի, ո՛չ էլ աշխարհագրական. Կուսապատ գյուղը գտնվում է այժմյան Մարտակերտից արևմուտք, ժայռերից (Ծիրանաբար) հեռու, բերդի համար միանգամայն անհարմար վայրում:

74 Գարեգին կաթողիկոս, Խաղբակյանը, էջ 11:

75 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 159:

76 Հր. Աճառյան, Հայ. արմ. բառ., Գ, էջ 257:

77 Գարեգին կաթողիկոս, Խաղբակյանը, էջ 11:

78 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 59:

Մ. Օրմանյանի կարծիքով՝ Գրիգոր հեջուրը հայրն է եղել այն Սևադա նահատակի, որն ընկավ «Մուֆարդինի պատերազմին մեջ»⁷⁹:

Լ. Հ. Բաբայանը, խոսելով հաշենի իշխանության Մարա ճյուղի ներկայացուցիչ Գրիգոր Գոփյանի (Հասանի և Գոփի որդու) մասին, գտնում է, որ «այս Գրիգորն է հենց մեր կարծիքով, որ հանդես է գալիս աղբյուրներում Ավագի տան հեջուրի պաշտոնում, կրելով «Տղա» մականունը»⁸⁰:

Հեղինակը, հավանաբար, նկատի չի առել, որ Գրիգոր հեջուրը կոչվում էր «որդի Սմբատայ», իսկ Մարա իշխան Գրիգորի հոր անունը Հասան էր: Կարելի է բերել նաև ուրիշ անհամատեղելի տվյալներ, սակայն այս մեկն էլ բավական է հաստատելու համար, որ հեջուր Գրիգորը ծառեցիների հետ կապ չի ունեցել:

Կա նաև մի չորրորդ կարծիք, որն արժանի է ուշադրության թեկուզ հենց այն պատճառով, որ խարսխված լինելով անունների սոսկական նմանության վրա, հեջուր Գրիգորին հռաջնում է իր տոհմաճյուղից: Այս կարծիքն էլ պատկանում է Հռ. Զանփուղայանին, որը հեջուր Գրիգորին կամ Գրիգոր Տղա իշխանին կապում է Վերին հաշենի կամ Հաթերքի տոհմաճյուղին, հայտնելով, թե, իբր, Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած տեղեկություններով «հաջողվում է պարզել, որ Գրիգոր Տղան թոռն է եղել Մխիթար Գոշի հովանավոր հաթերքցի վախտանգի»⁸¹:

Նախ, ասենք, որ Կիրակոսն այսպիսի տեղեկություն կամ ի նպատակ նման կարծիքի ոչ մի տվյալ չի հաղորդում, ալ միայն՝ «չադատացն հաշենոյ»⁸², մեկ էլ՝ որ եղավ Իվանեի ու նրա որդի Ավագի դաստիարակը⁸³: Իսկ այսքանը ոչինչ չի նշանակում նրա տոհմաբանության համար:

79 Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, հ. Բ, գիրք Ա, Պեյրուք, 1960, էջ 1671:

80 Լ. Հ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13—14-րդ դարերում, էջ 373 (նույնի ուս. հրատարակության մեջ՝ էջ 186):

Լ. Բաբայանը էջատակին հղում է՝ Ալիշան, Շիրակ, էջ 23: Սակայն այստեղ Հոռոմոսի արձանագրությունն է՝ «հաճույ Գրիգորոյ՝ որդո Հասանա և ... իշխանիս՝ որդո Քրդին», որի հետ, դժբախտաբար, շփոթում էին նաև Գ. Հովսեփյանն ու Հ. Մանանդյանը:

81 Ք. Մ. Դ. Զանփուղայան, История Арменин Киракоса Гандзакского и надписи Нор-Гедика. Сборник «В честь акад. И. А. Орбели», стр. 62.

82 Կիրակոս, էջ 256:

83 Անդ, էջ 222:

Գրիգոր Տղան կամ հեջուրը Հաթերքի վախտանգ իշխանաց իշխանի թոռն լինել չի կարող այն պարզ պատճառով, որ վախտանգի անդրանիկ տղայի անունը Հասան էր, կրտսերինը՝ Գրիգոր⁸⁴: Իսկ հեջուր Գրիգորի հոր անունը Սմբատ էր:

Գրիգոր հեջուրը վախտանգ հաթերքցու աղջկա զավակն էլ չէր, որովհետև նրա աղջիկները չէին կարող ամուսնացած լինել հաշենի իրենց տոհմակից իշխանազունների հետ:

Գրիգոր հեջուրի սեփական արձանագրությունը Գոշավանքում, իբր թե, 1198 թվականից, հետևյալն է. «Ես Գրիգոր՝ հեջուր ամիրսպասալար Աւագին, որդի Սմպատա որդոյ մեծին վախտանգա՝ կողմնապետաց աշխարհին Արցախա, առեալ ամենեկի Իւանէի սնոյց զիս եւ իւր տանն Աւագին առաջնորդ կացոյց: Զի ոչ ունէի զաւակ, յուսով խնդրեցի զայս եկեղեցի ինձ շիրիմ հանգստեան: Աւագն ինձ երեստ, և միաբանք սահմանեցին զայս խորանս պատարագեալ ինձ զքս հանապաղ: Ով կարգայք, Աւագին զերկար կենդանութիւն խնդրեցէք եւ Գրիգորոյ մեղաց թողութիւն...»⁸⁵:

Զի կարելի կասկածել, որ սա Իվանե ամիրսպասալարի տան հեջուրն է, այսինքն՝ նա, որին, Կիրակոսի վկայությամբ, Իվանեն մեռնելուց (1234) առաջ «յանձնեաց զորդի իւր և զտուն յիշխան ոմն իւր սնոցած և փառաւորած Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին»⁸⁶, նույնիսկ ակնհայտ է, որ Կիրակոսն իր տեղեկությունը հյուսել է հեջուր Գրիգորի արձանագրությունից, հաղորդելով նրա բոլոր մանրամասները՝ գումարած «զոր Տղայն կոչէին»-ը:

Ապա պատմիչը նկարագրում է, թե ինչպես նույն ինքը՝ Գրիգոր Տղան (հեջուրը) Չարմաղանի մոտ բանախոս զնաց ամիրսպասալար Ավագի անունից⁸⁷: Իսկ շատ տարիներ հետո էլ (1247-ից հետո) Հասան-Ջալալի շքախմբի կազմում մոնղոլ մեծ խանի մոտ զնաց նույն Գրիգորը, «զոր սովորութեամբ Տղայն կոչէին, և էր ծեր յայնժամ»⁸⁸:

Արձանագրության «առեալ ամենեկի Իւանէի սնոյց զիս և իւր տանն Աւագին առաջնորդ կացոյց»-ը և Կիրակոսի խոսքը Իվա-

84 Տե՛ս վախտանգի կին Արզու-խաթունի մեծ արձանագրությունը Գաղի վանքի կաթողիկոսի շինարարության մասին:

85 Հ. Զանփուղայան, Մ. Գոշը և Նոր-Գետիկ վանքը, Հայկական ՍՍՀ պատմական թանգարանի աշխատություններ, Ա, Երևան, 1948, էջ 158—159:

86 Կիրակոս, էջ 222:

87 Անդ, էջ 256:

88 Անդ, էջ 359:

նեի մասին, թե՛ «մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր և զսուսն յիշխան ոմն իւր սնուցած և փառաւորած Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին»՝ նույն բովանդակութիւնն ունեն և, անկասկած, վերաբերում են նույն մարդուն։ Ասենք նաև, որ Գոշաւանքում հեջուբ Գրիգորի արձանագրութիւնն անթվական է, և սխալվել է Կ. Վոսաւանյանցը՝ նրան ավելացնելով 1198 թվականը։ Բովանդակութիւնից երևում է, որ այն գրվել է Իվանեի մահից (1233/4) հետո։ 1198 թ. և առհասարակ Մխիթար Գոշի կենդանութիւնն օրոք (նա մահացել է 1213 թ.) ոչ մի դեպքում նման բան չէր կարող գրվել, քանի որ Գոշն էր վանքի տնօրէնը, նա՛ պետք է եկեղեցին տար «շրիւմ հանգստեան» և ո՛չ թե Ավագը։

Գրիգոր հեջուբ Վախտանգյանի հիշատակները պետք է փնտրել իւր հայրենի եկեղեցւոյում՝ Խաչենում և «տեղի գերեզմանի» ստացած Գոշաւանքում։

Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքում պահպանված նրա մեծ արձանագրութիւնը հետևյալն է ասում. «Ես Գրիգոր՝ որդի Սմայատա, միաբանեցա տանս Մեծարիանց յառաջնորդութեանս տր Սարգսի եւ տր Վարդանա եւ տվի սբ նշան եւ աւետարան եւ Ա. կիսաւար իւր հողովն ի Մեղրնիսն իմ հայրենաբաժնէն, իմ հաւր տված Վասուրանց հողն Զալալ Գալին յիշխանութեամբ իմ հոգոյս տվի... թ. ՈՂ» (1241)⁸⁹։

Անկասկած է, որ այս ժամանակ Գրիգորն այլևս Զաքարյան Ավագի տան հեջուբը չէր։ Զիշտ է, Ավագը մոնղոլների տիրապետութիւնն առաջին տասնամյակում բավական ազդեցութիւն ունեւ Հայաստանի և Արեւելյան Վրաստանի քաղաքական կյանքում, նույնիսկ ենթադրվում է, որ այդ երկու երկրների իշխանութիւնները գլխավորվում էին Ավագ աթաբեկի ու ամիրսպասալարի կողմից⁹⁰։ Սակայն այն հանգամանքը, որ նա արու զավակ չունեւ, որպէսզի որդու խնամակալ-հեջուբ պահեր, պետք է կարծել, որ Գրիգորը հեռացած կլինէր նրա տնից։ Թերևս Հ. Մանանդյանը գերազանհատում է Ավագի քաղաքական դերը վերոհիշյալ տասնամյակում։ Ավագն այս ժամանակ պետք է որ թաթար-մոնղոլներին ենթակա մի սովորական իշխանավոր լինէր։ Եվ պատահական չէ, որ նույն դարի 40-ականների սկզբին (1241) Գրիգորին մենք տես-

նում ենք Խաչենում, առանց «հեջուբ» տիտղոսի («Ես Գրիգոր՝ որդի Սմայատա»—Մեծառանից վանքի արձանագրութիւնից)։ Իսկ մի քանի տարի անց նա արդեն իր տոհմակից Հասան-Զալալ մեծ իշխանի գործակիցն էր, նրա բանագնացութիւն մասնակիցը՝ հավանաբար իբրև հմուտ բանախոս, որ Կիրակոսի վկայությամբ՝ «էր ծեր յայնժամ»։

Սրանք են մեր ունեցած տեղեկութիւնները Վախտանգ Ա. թու Գրիգոր Տղայի գործունեութիւն մասին։ Ասացինք, որ նա ժառանգ չի ունեցել⁹¹։ Այդ պատճառով էլ Խոխանաբերդի տեր Վախտանգ-Տանգիկի որդի Սմբատի ճյուղն այստեղ սպառվում է։

Շքախմբի մյուս անդամ Դեսումը երիտասարդ շառավիղն էր Ներքին Խաչենի իշխանական տոհմի այն երկրորդական ճյուղի, որի ներկայացուցիչը, ինչպես նախորդ գլխում տեսանք, սելջուկյան տիրապետութիւնն օրերում (XII դ. կես)՝ սպանեց իր տոհմակից Սմբատին։ Սպանողը Հասանն էր՝ «որդի Դեսում»⁹²։ Երևի երկրամասի զահերեց տերերից ճնշված Դեսումյաններն աստիճանաբար դուրս են մղվել հայրենի տիրութիւններից՝ փորձելով ապավինել Գագի ու շրջակայքի տեր Զաքարյաններին։ Դեսումյան շառավիղներից մեկը՝ Խաթուն տիկինը, Հաղբատում իր ծախքով կառուցած եկեղեցւոյ (XIII դ.) թողել է մի ընդարձակ նախագասութիւն, որից իմանում ենք, որ նա՛ դուստր Հասան Դեսումյանի, ամուսնացած էր Գագի, Տավուշի, Տերունականի և այլ գավառների տեր Զաքարիայի հետ, և նրա հետ Հաղբատ են կիւլ երկու եղբայրները՝ Սենեքերիմն ու Սևադան, որոնք երիտասարդ հասակում մահանալով՝ թաղվել են Խաթունաշեն եկեղեցւոյ բակում⁹³։ Խաթունի ու նրա եղբայրների մասին մատենագրական տեղեկութիւններ չկան։ Հաղբատում գտնվել են Խաթունի եղբայրներ Սևադայի և Սենեքերիմի անթվական տապանադրերը, առաջինի վրա՝ «Սևադայ», երկրորդի վրա՝ «Սենաքերիմ» թոռն աւագ Սենաքերիմա⁹⁴։ Երկրորդը շատ արժեքավոր է, քանի որ նրանով հնարավոր է լրացնել Դեսումյան տոհմաճյուղի XII դարի և XIII դարի առաջին կեսի հաստի-

89 «Բանասէր», էջ 138, AHX, էջ 55։ Առաջինում «Վասուրսն ցհողն» փխ. «Վասուրանց հողն»-ի

90 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսութիւն, Գ, էջ 246։

91 Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքում արձանագրութիւններ են թողել «Սմայատ որդի Հեջրին» (Գ, № 14) և «Մուշեղ որդի Հեջրին» (Գ, № 9՝ 1293 թվականից)։ Սակայն այստեղ Հեջուբը հատուկ անուն է, որի մեջ, հավանաբար, դեր է ունեցել անունը կրողի տոհմակից Գրիգոր Տղայի հին տիտղոսը։

92 Մ. Դոշ, Կաթողիկոսք և դէպք, էջ 387։

93 Կ. Ղաֆազարյան, Հաղբատ, Երևան, 1961, էջ 220։

94 Անդ, էջ 187։

պը՝ Դիսուամ: Դիսուամյան այս ճյուղի մի նոր ներկայացուցիչ էլ
 ել ահա պարկեշտ պատանի») իր մեծ տոհմակից Հա-
 («Դիսուամ իշխանն Բանազնացության էր գնում մոնղոլ տիրակալի
 պան-Ջալալի հետ Բանազնացության էր գնում մոնղոլ տիրակալի
 մոտ: Իսկ ինքը ևս խաչենի մտավորականներից է եղել,

Ջարդապետական լուսավորչության մասին էական ենթադրություն է արել
Գրիգոր Եպիսկոպոսի մասին։ Նա գտնում էր, որ Գրիգոր Եպիսկո-
պ. Ա. Մեղիք-Յանյանը։ Նա գտնում էր, որ Գրիգոր Եպիսկո-
պոսը ծնունդով Ախանա բնակավայրից էր, վանականին աշակեր-
տել էր, ուստի և հնարավոր է, որ հենց նա էլ «Պատմութիւն վասն
տեղի էր, ուստի և հնարավոր է, որ հենց նա էլ «Պատմութիւն վասն
ազգին նետողաց»⁹⁶ Գրիգոր Ավանագի կամ Ավանեցի⁹⁶;

քի Գողաշտյան բերդը Գրիգորը (ինչպես է նրա հայր Վասակը) Ակա-
Հնարավոր է, որ Գրիգորը (ինչպես է նրա հայր Վասակը) Ակա-
Հնարավոր է, որ Գրիգորը (ինչպես է նրա հայր Վասակը) Ակա-
Հնարավոր է, որ Գրիգորը (ինչպես է նրա հայր Վասակը) Ակա-

95 Կիրակոս, Էջ 229
Կիրակոս Գանձակեցու կյանքը և գրական գոր-

97 Տե՛ս Մեսրոբ Սարգիսյանի «Եղևորների մասին» գիրքը, հատկապես 80-86 էջերը։

Ֆաթևի, Հադարձնի և Ռազմի Մագիստրոս», էջ 95—96 և հուլ.

98 Տե՛ս նրա մասին Լ. Կ. Կ. (էջ 196):
Խաթունեանց, Բ, էջ 363, «Արցախ», էջ 196):

Եվ, այսպես, Հասան-Ջալալն իր պատկանելի շքախմբով ուղեկորովում է մոնղոլ տիրակալ Բաթուխանի մոտ:

Բաթու խանը պատվով ընդունում է Հասան-Ջալալին և նրան է վերադարձնում «Էհլարենիս իր զՋարաբեդդ և զԱկանայ և զԿարկաուն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազդն թուրքաց և վրաց»¹⁰⁰։

Արդուն բռնավորի շարավթյունները յուրովի հիմք ունեին: Նվաճված երկրի մի շարքային իշխան, որ պարտավոր էր գլխա հակ ենթարկվել իրեն և եթե որևէ արտոնություն էր պետք՝ խնդրեր իրենից, ահա Բաթու խանի մոտ իր դեմ գանգատի էր գնացել: Եվ այդ գանգատի շնորհիվ հայ իշխանն ստացել էր արտոնություններ, որոնց առկալությամբ նսեմանում էր Արդունի գերը՝ որպես խանի կուսակալի ու գլխավոր հարկահանի: Չէր կարող պատահել, որ հարեան հայ ու ալլազգի իշխանավորները ևս Հասան-Ջալալի

100 Կիրական, էջ 359:

ժրխնակին հետևելով՝ շրջոքերին կամ շհրաժարվելին ենթարկվել Արղուն հարկահանին: Այս պատճառով էլ Արղունը պիտի Հասան-Ջալալի դեմ նորոգեր ու բորբոքեր իր հին ատելությունը, սկսեց նոր հալածանքներ, նրա վրա դներ անտանելի հարկերի այն բեռը, որից հետո խեղճ խաչնեցուն ոչինչ չէր մնա, քան ձեռք առնել մի ավելի մեծ ու ծանր ճանապարհորդություն՝ դեպի հեռավոր Մոնղոլիա՝ մեծ խանի մոտ, որը նստում էր Կարա-Կորումում:

Պատմական աղբյուրների տեղեկություններում չի կարելի ընկատել մոնղոլ խաների ու խականի (մեծ խանի) երկդիմի քաղաքականությունը: Նրանք ամեն անգամ իրենց ոտքը գնացող իշխանավորների հնազանդության երդումին պատասխանում էին մեծամեծ ընծաներով, պարգևում զանազան արտոնություններ, անմիջապես էլ նրանց երկրներն ուղարկելով իրենց կուսակալներին և հարկահաններին՝ ամենաանոսամանափակ իրավունքներով ու լիազորություններով:

Այսպես եղավ նաև Հասան-Ջալալի, ինչպես նաև Հեթում թագավորի հետ: Արտոնած բարձր պատիվներով ու իրավունքներով խանը նրանց ճանապարհ էր դրել, իսկ յուրաքանչյուրի ետևից էլ եկել էին նոր հարկահաններ՝ առավել անագորույն պլաններով ու լիազորություններով, և ամեն անգամ սկսվել էր մի այնպիսի կոլոպուտ, որ հարկատու ժողովուրդը երանությամբ է հիշել նախորդ բռնակալներին:

Հասան-Ջալալը մոնղոլ մեծ խանի մոտ էր ճանապարհվել 1255 թ., կնոջ՝ Մամքանի և միակ տղա Աթաբակի հետ: Այս անգամ ևս նրա հետ էր մոնղոլ բարերար Սարթախը: Այս ճանապարհորդությունը տևել է ուղիղ հինգ տարի՝ մինչև 1260 թվականը:

Խաչենի իշխանը Մանգու մեծ խանին զանգատվում է իր վիճակից, բողբոջում նրա ոստիկան Արղունի դեմ: Եվ խանը նրան է վերադարձնում ավատապետի տոհմական իրավունքները. «Եւ ետ նմա գիր իշխանութիան իւրոյ տիրել սեփականաբար և ոչ երկնչել յումեքէ»¹⁰¹:

Հասան-Ջալալի բախտը կարծես պիտի բացվեր, քանի որ Մանգու մեծ խանը նրա հետ գնացած Սարթախին ևս ընդունում է ամենայն սիրով, վախճանված հոր տեղ նրան նշանակում հյուսիսի ու Կովկասի կուսակալ «և երկրորդ իւր կոչիւր»:

¹⁰¹ Կիբակու, էջ 373:

1256-ին Մանգու խանի մոտ էր գնացել Սմբատ Օրբելյանը և այնտեղ տեսել իր բարերար Արղունին՝ կալանքի տակ առնված «վասն մատնութեան ինչ»¹⁰²:

Հ. Օրբելին ենթադրում է, որ Մանգու խանն իր ոստիկանին կանչել ու կալանավորել է Հասան-Ջալալի զանգատով¹⁰³: Սա քիչ հավանական է, որովհետև եթե Հասան-Ջալալը Մոնղոլիա էր ճանապարհվել 1255-ին, ապա Սմբատն այնտեղ էր արդեն 1256-ին, այսինքն՝ ընդամենը մեկ տարի հետո: Եվ Արղունին էլ Մանգուի մոտ էին կանչել Սմբատի զնալուց առաջ. «Բայց զի նախ զերթալլն սորա (Սմբատի) կոչեալ էին զԱրղունն ի դուն վասն մատնութեան ինչ»¹⁰⁴:

Հասան-Ջալալի Մոնղոլիա գնալ-գալը տևել է շուրջ հինգ տարի: Թող որ ձգձգումներով: Այսուհանդերձ, դժվար կարելի է հավատար, թե այն ժամանակվա փոխադրական միջոցներով մի տարուց էլ քիչ ժամանակվա մեջ Հասան-Ջալալը Կովկասից գնար-հասներ Կարա-Կորում (Մոնղոլիայում), գանգատվեց մեծ խանին, նրա զանգատի հիման վրա սուրհանդակը գար Անդրկովկաս, և սրանից հետո էլ Արղունը գնար-հասներ Կարակորում ու կալանավորվեց: Այսքանը մեկ տարում կատարելու համար անհնարին մի արագություն էր հարկավոր, որն այն ժամանակ չէր կարող լինել: Հ. Օրբելու վարկածի օգտին չի խոսում նաև այն հանգամանքը, որ Սմբատ Օրբելյանի ցուցմունքներով Մանգու խանը կալանքից ազատում է Արղունին, նրան վերականգնում նախկին իրավունքների մեջ և մասվան դատապարտում Սևինճ բեկ ու Շարափադին դատավորներին: Վերջիններս մեղադրվում են շահախնդրության մեջ. իբր թե, նպատակ են ունեցել մեջտեղից վերացնելու Արղունին, որպեսզի իրենք զբաղեցնեն նրա տեղը¹⁰⁵: Սակայն «արդարացված» Արղունի գործով Մանգու խանը ոչ մի պատժի չի ենթարկում Հասան-Ջալալին: Իսկ եթե Խաչենի իշխանը խառնված

¹⁰² Օրբելյան, էջ 413:

¹⁰³ Հ. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 156:

¹⁰⁴ Օրբելյան, էջ 413:

¹⁰⁵ Օրբելյան, էջ 413—414:

Այն հանգամանքը, որ Արղունի արդարացումով մասվան են դատապարտվել նրա դատավորները, ինքնին սպացուցում է, որ առաջինի մեղքը ոչ այնքան զանգատներից պետք է հյուսված լիներ, որքան պալատական զգվուտություն: Եվ դժվար թե Մանգու խանը մի առանձնակի մեղք համարած լիներ Արղուն ոստիկանի դատառությունները, որոնց դեմ բողբոջել էր Հասան-Ջալալը:

լինե՞ր Արդունի գործին, դժվար թե շարժանանար Սեփնճ բեկի ու Շարափաղինի բախտին, կամ գոնե մասամբ շարժաններ նրանց հասած պատիժը: Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, Հասան-Ջալալը մոնղոլ մեծ խանի մոտից հայրենիք է վերադարձել արտոնություններով ու մեծավայել պատիվներով:

Դժբախտաբար, հետագա դեպքերը դասավորվում են ի վնաս հաշենի մեծ իշխանի: Նախ՝ նա կորցնում է իր բարեկամ և հովանավոր Սարթախին: Վերջինս վերադառնալուն պես մեռնում է հարազատների տված մահադեղից:

Հասան-Ջալալը վերադարձի ճանապարհին ուշանում է Թավրիզում: Մամքանին ու Աթաբակին նա ուղարկել էր հայրենիք: Վերադառնալով՝ կնոջը գտնում է վախճանված:

Այս ամենի մասին հաշենի մեծ իշխանը պատմում է հոր ու մոր պատվերով ընդօրինակված հայտնի Ավետարանի հիշատակարանում, որն ինքն է գրել 1261-ին՝ վերադառնալուց անմիջապես հետո: Ահա այդ հիշատակարանն ամբողջությամբ:

«Ե[ւ] Հասան Ջալալ Դավազ գնացի] յարևելս առ արքայն նետողաց և ի կողմն հիւսիսոյ տոհմիւ աղիսաւորն իմով անձամբս վասն խաղաղութեան եկեղեցոյ. ես և ամուսին իմ Մամքան և տեսնատուր մանուկս իմ Աթաբակ չոգաք ընդ արևելս հիւսիսոյ. և ես ընդ եզր աշխարհի գնացի առ Թագաւորն որ Մանգու խանն: Եւ յամեալ զամս հինգ, դարձա ի տուն. նոյնպես (Մամքան) և Աթաբակն դարձան: Եւ նորա ժամանեալ ի տեղի իրեանց, և ես ի Թարէժ յամեալ, յորում և աւրհասական մահ ի վերա հասեալ փոխի (Մամքան) ի Քրիստոս: Եւ ես եկեալ գտի զպայծառ տուն իմ լի սգով արտասուաւք անմխիթարելի. զի նա էր ամենայն զարաց և հեծելոց, նաև եկեղեցոյ և քահանայից սփոփիչ և մխիթարութիւն: Արդ ի թվին Հայոց ԶԺ [հառու] զսուրբ Աւետարանս ծաղկազարդ յիշատակ աստուածասէր տիկնոջն [Մամքանայ] ի մեր լուսաւորիչ սուրբ աթոռն Աղուանից ի հոգևոր տէրն Ներսէս, որ այժմ բարեհամբուրիւ ունի զաթոռն սուրբն և առաւել քան զսուրբս: Արդ աղաչեմ զձեզ, սուրբ հայրք և ընթերցողք, որ զյիշատակս կարգայք, լի բերանով ասասցիք. Քրիստոս աստուած, յորժամ գաս ի նորոգել և ի փոխադրել զտիեզերս, նորոգէ և միաւորէ զաստուածասէրն [Մամքան] և դասէ ի դաս ընտրելոց քոց. բարեխաւսութեամբ արարչագործ կամաց քոց. և աղաչանաւք սրբոց աստուածածնիդ և ամենայն սրբոց քոց դասէ և պայծառացոյ ընդ սուրբս քո ընդ նմին... պարգեւէ զխաղաղութիւն հոգւոյ և մարմնոյ և միոյ մանկանս

իմոյ Իւանին ... պարգեւէ զքո զառաւ ողորմութիւնդ և զամենայն թշնամի սոր[ա] ընկրկեալ սատակէ և յամալթ արա. ամեն ամեն»¹⁰⁶:

Կարծես քիչ էր Հասան-Ջալալին հասած ողբերգությունը: Դրան էլ հին թշնամի Արդունի սադրանքն է գումարվում:

Վրաց թագավոր Դավիթը (Լաշայի որդին) 1260 թ. ապստամբում է մոնղոլների դեմ, ապա Թիֆլիսը լքելով՝ փախչում է Աբխազիայի խորքերը: Այնպես է փախչում, որ չի էլ հասցնում կնոջն ու որդիներին (բացի ավագ տղա Գեորգիից) իր հետ վերցնել: Այս ժամանակ էլ նրա կողմնակից վրացական մի ջոկատ հարձակվում է Արդունի ջորքերի վրա և մեծ վնասներ հասցնում: Լինում են նաև ուրիշ ընդվզումներ:

Կատաղած Արդունը կալանավորում է Գոնցա թագուհուն, սրա դուստր Խոշաքին, Զաքարե ամիրսպասալարի որդի Շահնշահ սպարապետին, ինչպես նաև Հասան-Ջալալին: Անմիջական տեղեկություն չկա այս ապստամբությանը Հասան-Ջալալի բերած մասնակցության մասին: Սակայն հիմնադուրկ չի լինի մի այդպիսի ենթադրություն, քանի որ հենց նույն ապստամբության ճնշումից հետո էր, որ Արդունը կալանավորեց Հասան-Ջալալին¹⁰⁷:

Ապստամբներից ոմանք ծանր փրկագնով ազատվեցին բռնավորի ձեռքից: Իսկ Հասան-Ջալալը դեռ պիտի ենթարկվեր դաժան տանջանքների: Արդունը նրանից պահանջում էր անհնար մի փրկակազին: Եվ շատանալով իր պահանջածը՝ «Եղեալ փայտ ի պարանոց նորա և երկաթ յոտս նորա», տարավ Ղազվին՝ տաժանակերություն:

Հասան-Ջալալի դուստր Ռուզուքանը, որ Զարմաղանի որդի Բորա-նոյինի կինն էր, շտապում է Հուլավուի կին Տողուս-խաթունի մոտ, որպեսզի նրա միջնորդությամբ հորը փրկի Արդունի ձեռքից: Այս մասին իմանում է Արդունը և փութով դահիճ է ուղարկում, որը և հողակոտոր անելով սպանում է Հասան-Ջալալին¹⁰⁸:

106 Մատենագրարանի ձեռ. № 387, էջ 8բ, 9ա:

107 Հ. Մանեղյանի կարծիքով՝ Հասան-Ջալալի և մյուսների ձերբակալությունն անմիջապես կապ ունեցած պիտի լինի ապստամբության հետ (տե՛ս «Քննական տեսություն», Գ, էջ 238): Իսկ Ա. Գալստյանը գտնում է, որ Հասան-Ջալալն անմիջապես մասնակցություն է ունեցել ապստամբությանը (տե՛ս Ա. Դալստյան, Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945, էջ 32):

108 Կիրակոս, էջ 391, Վարդան Վարդապետ, էջ 152, Մխիթար Այրիվանցի, էջ 68, ՄԺ, Ա, էջ 43:

Կիրակոսն ու Վարդանն այսքանից հետո սրբացնում են խա-
չենի իշխանին, պատմելով, որ, իբր, Ղազվինում մի պարսիկ Հա-
սան-Ջալալի մարմնի մասունքների վրա իջած լույս է տեսել, և հա-
վատացած նրանց սրբությունը, լցրել է ցամաք ջրհորի մեջ ու պա-
հել: «Այլ և բերողքն նշխարացն տեսին և ճանապարհի զնոյն տեսիլ
լուսոյն ի վերա նշխարացն»¹⁰⁹:

Աթաբակը նահատակված հոր մասունքները տեղափոխում է
հայրենիք և թաղում իրենց տոհմական գերեզմանատանը՝ Գանձա-
սարի վանքի արևմտյան բակում, ուր այդ ժամանակ կառուցված
էր վանքի գավթի՝ իշխանական տոհմի տապանատունը:

Այս նույն տարում (1261) Հուլավուն էլ սպանում է ամիրսպա-
սալար Շահնշահի որդի Զաքարիան¹¹⁰:

Հասան-Ջալալի նահատակությունն, ուրեմն, տեղի է ունեցել
1261 (ՉԺ) թվականին: Ինչպես վերը տեսանք, այդ են վկայում
Կիրակոսը և Վարդան Վարդապետը¹¹¹, որոնց վկայությունն էլ հաս-
տատում է ժամանակագիրների տեղեկություններով:

Հ. Օրբելին իր ուսումնասիրության մեջ քննության է առել այս
թվականի հետ, իբր թե, անհարիր երկու տվյալ ևս. մեկը Գանձա-
սարի վանքի շինարարությանը նվիրված մի երկրորդական ար-
ձանագրություն¹¹², ապա Մ. Բարխուտարյանցի վկայակոչած մի
արձանագրությունը, որ կա Հասան-Ջալալի մահից 170 տարի հե-
տո գրված տապանաքարի վրա¹¹³:

Այնհայտ է, որ երկրորդը Հասան-Ջալալին չի վերաբերում,
այլ տապանագիրն է նրա թոռնթոռ մի Ջալալի, որի մասին մենք
պիտի խոսենք: Իսկ առաջինը ոչ թե տապանագիր է, այլ վանքի
շինարարությանը նվիրված մի երկրորդական արձանագրություն,
որ գրի է առնվել միայն Ս. Ջալալյանցի կողմից, և ուրիշ ոչ ոք այն
չի տեսել: Այն համառոտագրություն է Գանձասարի շինարարա-
կան մեծ արձանագրության և հակասական ոչ մի թվական չի նշում:

Թյուրիմացության տեղիք կարող է տալ վանքի գավթի շինա-
րարությանը վերաբերող մեծ արձանագրությունը 1261 թ., որի մեջ
շինողներ են Հասան-Ջալալը, իր կին Մամբանը և որդի Աթաբակը:

Այստեղ Աթաբակը հանդես է գալիս միայն արձանագրության
երկրորդ մասով. «... Դարձեալ ես Աթաբակս ընծայեցի յաւթաբու-
թեամբ ոսկետուփ Աւետարան և պատուական սուրբ նշան...» և
այլն: Վերը արդեն խոսվել է այս արձանագրության մասին: Այժմ
ավելացնենք, որ նրա բովանդակությունից երևում է, թե ինչպես
ավելացնենք, որ նրա բովանդակությունից երևում է, թե ինչպես
վերջը գրվել է լուկ Աթաբակի ձեռքով (առաջին մասում՝ «հիմնար-
վեցաք ժամատունս», բայց և՛ «հայցեմ... յիշեք», նվիրատվու-
կեցաք ժամատունս): Սակայն արձանագրության
սկզբում գրված են ծնողների անունները՝ հանուն նրանց հիշատակի
և, հավանաբար, այն պատճառով, որ գավթի շինարարությունը նը-
րանք են կատարել:

Իշխանունի Մամբանը. — Հասան-Ջալալի կին Մամբանի տա-
պանագրի, նույնիսկ նրա գերեզմանի տեղը հայտնի չէ: Ռ. Եր-
զնկյանցը տպագրել է մի այսպիսի արձանագրություն. «Մամ-
բան Շուշանիկն է, քույր Զարեհ իշխանին Հաղբատայ, թոռն Բա-
ղաց թագաւորի, կին Զալալ իշխանին խաչենայ»¹¹⁴:

Արձանագրությունն անթվական է, ընդօրինակված, իբր թե,
Հաղբատի վանքից: Սակայն հետագա ուսումնասիրողներից ոչ ոք
այս արձանագրությունը չի տեսել: Դեռ ավելին. չի տեսել որևէ
այս արձանագրություն, որի մեջ լինեն «Շուշանիկ» կամ «Զարեհ» ա-
րձանագրություն, որի մեջ լինեն «Շուշանիկ» կամ «Զարեհ» ա-
նուն: Զարեհ անունով իշխան չի հիշում այս ժամանակներից վե-
րաբերող ոչ մի աղբյուր:

Հ. Օրբելին, հավատալով այս արձանագրության տվյալներին,
գտնում է, որ Մամբանը թաղվել է Հաղբատում¹¹⁵, չնայած իր աշ-
խատության ծանոթագրություններում անմիջապես նկատում է, որ
Երզնկյանցի աղբյուրները միանգամայն անվստահելի են, և ին-
քը՝ Երզնկյանցն էլ այնքան պարզ պատկերացում չունի իր իսկ
«ընդօրինակած» արձանագրության անունների մասին¹¹⁶:

Մամբանի տոհմային պատկանելության հարցում խառնաշփո-
թությունից չի խուսափել նաև Հր. Աճառյանը. նա Մամբանի մա-
սին հետևյալն է գրել. «Մամբան թագուհի, դուստր Կյուրիկն Գ-ի
(որ կոչվել է նաև Բաղաց թագավոր), քույր Ռուսուբանի, Մարիա-
մի և Աբաս Բ թագավորի Կյուրիկյանց. կին Հասան-Ջալալ-Գուլա
մի իշխանի խաչենի, մայր Վասակ պատրոնիկի...»¹¹⁷:

114 Ռ. Երզնկյանց, Հնախօսական տեղագրություն Հաղբատայ Ս. Նշանի,
Վ. պատ, 1886, էջ 54:

115 Հ. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 151:

116 Անդ, էջ 165—166:

117 Հր. Աճառյան, Հայոց անձ. բառ., Գ, էջ 188:

109 Կիրակոս, էջ 392:

110 Կիրակոս, էջ 392:

111 Անդ, էջ 391, Վարդան, էջ 152. այստեղ հրատարակվել բաց է թողել
«տան» (ժ), որը նախորդ և հաջորդ թվական տվյալներով վերականգնվում է:

112 Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 173, Ջալալյանց, Ճանապարհորդություն, Ա,
էջ 182:

113 «Արցախ», էջ 424:

հաշենի—Մարի ու Հաթերբի) իշխանների մեջ: Սա հաստատվում է, մասնավորապես, հաջորդ տիտղոսով, որ է՝

դ) «Մեծ իշխան իշխանի և կողմանցն Արցախոյ»¹²⁵: Այստեղ հաստատապես նկատի է առնվել բուն հին Արցախի տարածքը, և այդ տարածքի վրա տիրություն անողների մեջ՝ Հասան-Ջալալի գահերեցությունը: Մասնավորապես, երբ կա նաև տիտղոսների մի այլ խումբ, որից ուրիշ կերպակացության հանգել անհնար է:

դ) «Մեծ կողմնակալ Աղուանից»¹²⁶, «իշխան իշխանի և Ըռանա»¹²⁷:

«Աղուանից» ու «Առանի» այստեղ նույնիմաստ լինելով հանդերձ՝ գործածված են իրենց ետնագույն առումով, այսինքն՝ դարձյալ նշանակում են Արցախը՝ հարեան հայկական գավառների հետ միասին: Հետևաբար, թյուրիմացություն է, երբ Հ. Օրբելին երկուսն էլ թարգմանում է «Албанский», «Албани»¹²⁸: Ալբանիան, ինչպես հայտնի է, Կուրի ձախափնյակն էր հունա-հռոմեական դասական հեղինակների հորջորջմամբ: Տվյալ դեպքում իրար հետ շփոթվում են նույն գետի՝ անհամատեղելի երկու ափերը:

Իրավացի չէ դիտնականը, երբ Հասան-Ջալալին տրված «արքա», «թագավոր», «ինքնակալ թագավոր» տիտղոսների մեջ տեսնում է նրա՝ իրր թե, Սյունիքի թագավորական տնից սերված լինելու արտահայտությունը¹²⁹: Այստեղ նա կրկնում է Մ. Բրտանի թյուրիմացությունը¹³⁰: Քանի որ այս հարցը նախորդ էջերում քննել ենք, հիմա էլ ավելացնենք, որ Հասան-Ջալալի թագավորական տիտղոսի մեջ, կոնկրետ փաստից բացի (այսինքն՝ որ այդ ժամանակ թագավոր կոչվում էին նաև հասարակ իշխանները. դա արաբական տիրապետության ժառանգությունն էր տիտղոսավորման

բնագավառում), առկա է նաև հաշենի իշխանական տոհմի ներկայացուցիչների արդար հավակնությունը: Նրանք զտարյուն ժառանգներն էին Առանշահիկ այն տոհմի, որը երկու անգամ թագավորություն է վերահաստատել բնակալ տերությունների աքցանի մեջ՝ մեկ վաշագան Բարեպաշտի ձեռքով, մեկ էլ Համամ Բարեպաշտի: Եվ եթե նրանց օրինական ու հարազատ ժառանգ Հասան-Ջալալն իրեն կոչում է «բնակատիր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի և թագավոր յոթնասահման նահանգալը»¹³¹, դրա մեջ տարօրինակ ու սխալ ոչինչ չպետք է տեսնել:

Սակայն «ինքնակալ» և «թագավոր» տիտղոսները Հասան-Ջալալին բնութագրում են նաև որպես մի իշխողի, որն անկախ էր ժամանակի հայկական միջավայրում և միայն վասալական կախման մեջ էր թագավոր-մոնղոլական բռնապետությունից:

Որ Հասան-Ջալալի «թագավոր» տիտղոսը միայն կրողի անձնական հավակնության արդյունքը չէ, դա ապացուցվում է աղբյուրների տվյալներով: Վերը վկայակոչված արձանագրությունը իսանչալ-խաչ կոչված վայրից (1216 թ.) նրան հիշում է «արքա» տիտղոսով: 1229 թ. Ապարանից հաշեն եկած ոմն Տիրածալյու Բերդաձորի Ս. Գրիգոր եկեղեցում քանդակած իր արձանագրության մեջ նրան հիշում է իբրև «Բարեպաշտ աբխալին Ջալալին»¹³²: Հեջուբի որդի Սմբատը «քազաուր Ջալալայ Դովլին հրամանով» նվիրատվություններ էր արել Մեծատանից Ս. Հակոբա վանքին¹³³: Մի ուրիշ արձանագրության մեջ, որ գրված է, հավանաբար, երկրամասի իշխանների անունից, Հասան-Ջալալը կոչված է «աբխալ Ջալալ Դավալ»¹³⁴:

Հասան-Ջալալին արքա կամ թագավոր են կոչում ո՛չ միայն հայկական աղբյուրները: Պարսիկ մի անանուն ժամանակագրի տեղեկությամբ՝ «հաշենը դժվարամատչելի մարզ է, լեռներն ու անտառների միջև: Այն Առանի նահանգներից է: Այնտեղ հայեր

¹²⁵ Կիրակոս, էջ 358:

¹²⁶ Օրբելին «կողմանցն» («կողմանցն իշխանոյ», «կողմանցն Արցախոյ») մեկ թարգմանում է «стран» («իշխան կողմանցն իշխանոյ» — «князь стран Хаченских», մեկ էլ՝ «окраин» — «կողմանցն Արցախոյ» — «окраин Арцахских» (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 157): Երկու դեպքում էլ պակասավոր է թարգմանությունը, որովհետև «կողմանց» բառն ունեցել է միայն «աշխարհ-նահանգ» իմաստ և պետք է թարգմանվեր «область» «իշխան կողմանցն իշխանոյ» — «князь области Хачен», ինչպես որ «Հայոց արևելից աշխարհ», «Աղվանից կողմանց»՝ «Աղվանից աշխարհ»:

¹²⁷ Ջալալխան, Բ, էջ 174:

¹²⁸ «Արցախ», էջ 288—289, «Արարատ», 1896, էջ 234:

¹²⁹ Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 158:

¹³⁰ Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 158—159:

¹³¹ «Histoire de la Siounie», t. I, p. 5, 149.

¹³¹ Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 158:

«Բնակատիր»-ը ճիշտ չէ թարգմանված Հ. Օրբելու կողմից: Նրա կարծիքով՝ «природный» է (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 158), որ և սխալ է, և անիմաստ: «Բնակատիր»-ն այստեղ «բնության» հետ չի կապվում, այլ «բնակ» և «բնակության»՝ «բնիկ» — «տեղացի» իմաստով, որ կլինի՝ «բնիկ (ոչ թե եկվոր կամ օտար) ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի»:

¹³² «Արարատ», 1896, էջ 81:

¹³³ «Բանասեր», 1901, հատ. 3, պրակ Բ և Գ, էջ 135:

¹³⁴ «Արցախ», էջ 189: Հմմտ. «Արարատ», 1896, էջ 234:

են (բնակվում)։ Աբխազի (Վիրքի) մարդիկ նրանց փաղիշահին կոչում են թագավոր»¹³⁵։

Եվ, վերջապես, եթե նկատի առնենք նաև, որ այս ժամանակներում, ինչպես «թագավոր», այնպես և «շահ», «շահնշահ» և նման տիտղոսներն արդեն իրենց մեջ պարունակում էին ավելի նեղ բովանդակություն, քան վաղ-ավատատիրական շրջանում, ապա միանգամայն իրավացի է հետազոտող Լ. Բաբայանը, երբ Հասան-Ջալալին ու նրա ժամանակակից հայ մյուս թագավոր կոչվածներին ճանաչում է որպես իրենց տիրույթների ինքնուրույն ու ինքնավար տիրակալներ¹³⁶։

Այսպիսով, պարզեցինք, որ Հասան-Ջալալը 1214—1261 թթ. հանդիսացել է ամբողջ իսլամի, դեռ ավելին՝ հին Արցախի իշխանաց իշխանը կամ իր խոսքով ասած՝ «բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի և թագաւոր յոքնասահման նահանգաւոր»։

Սրանով էլ ընդհուպ մոտենում ենք Հասան-Ջալալի տիրապետության կոնկրետ սահմանները որոշելուն։

Ինչպես տեսանք, աղբյուրները նրան ներկայացնում են որպես ո՛չ միայն ամբողջ իսլամի, այլև Արցախի, ապա նաև Աղվանքի կամ Առանի մեծ իշխանի ու թագավորի։ Կոնկրետ աշխարհագրական կետերի մասին խոսելիս ևս հաստատվում է այս պարագան։ Ահա, օրինակ, այն բերդերը, որոնց թվարկումով Կիրակոսը Հասան-Ջալալի տիրույթների մի ծայրը հասցնում է Մար գավառը, մյուսը՝ Հաբանդ։ Հասան-Ջալալը կարողանում է ետ ստանալ «զհայրենիս իւր զՋարաբերդ և զԱկանայ և զԿարկան»¹³⁷։ Չարաբերդը նույն Ջարաբերդն է իսլամի կենտրոնում, Թարթառ գետի և նրա վտակ Թրդիի արանքում¹³⁸։

Կարկան անսխալ տեղագրել հիմա անհնար է, որովհետև ոչ ավանն է պահպանվել, ոչ էլ նրա մասին որևէ ուրիշ տեղեկություն։ Սակայն Կարկառ անունը ենթադրել է տալիս, որ այն պետք է կապված լինի համանուն գետակի հետ, որի ստորին ավազանը հին Հաբանդ գավառի արևմտյան մասն է ընդգրկում, հետևապես և

գուրս է իսլանդից, որովհետև իսլանդ հարավում ու արևելքում ասվարտվում էր վաղ շրջանի Մեծառանք գավառով։

Վրացական մի աղբյուրի տեղեկություն համաձայն՝ Կարկառը ոչ միայն քաղաք է, այլև գավառ և ընկած է իսլանդի ու Բայլականի միջև¹³⁹։ Իսկ սա Կարկառ գետի ստորին ավազանն է, այժմյան Աղդամի շրջանի հարավային մասը և Մարտունու շրջանի այն տարածքը, որ սկսվում է նրա հյուսիս-արևմտյան ծայրից և վերջանում Ամարասի մոտերքում։

Ականա բերդավանը, ինչպես ասացինք, Վերին իսլանդի տարածքում էր գտնվում, հին Վայկունիքի կամ այս ժամանակների Մարի արևելյան մասում։ Հասան-Ջալալի նախորդների ու հաջորդների օրերին Ականայի տեղերը վերին-իսլանդիցիներն էին։ Օրինակ, վերին-իսլանդիցի Գրիգոր իշխանը (Հասանի ու Դուլի թոռնորդին) Մարում թողած մի արձանագրության մեջ իր հայր Հասանին ներկայացնում է որպես «Ականայ, Հանդաբերդոյ, Սոթից, Շողգահներկայացնում է որպես «Ականայ, Հանդաբերդոյ, Սոթից, Շողգահն ու այլ բազում գաւառաց» իշխանի¹⁴⁰։ Բազում գավառները մնում էին անորոշ, սակայն թվարկվածները գտնվում էին Վերին իսլանդում։ Որ Ականան Վերին իսլանդում էր, հաստատվում է նաև մի այլ արձանագրությամբ՝ գրված արդեն ավելի ուշ՝ XV դարում. «Ես Սայտի... տեղեացս տէր և պարոն Փոքր Սիւնեաց Ականայ և Հաթերբոյ և Հանդաբերդոյ և ծովակին Գեղամայ մինչ ի Շաղվաղայ...»¹⁴¹։ Պարզ է, որ այստեղ խոսքը միայն Վերին իսլանդի մասին է՝ Գեղամա ծովակից մինչև Հաթերբ։

Ուրեմն, այս տարածքի մեջ էր գտնվում Ականան, և Հասան-Ջալալն էլ նրա տերն էր՝ ըստ Կիրակոսի արժանահավատ վկայության։

Կիրակոսի տեղեկության մեջ կա նաև մի այլ նուրբ հանգամանք. Հասան-Ջալալը ետ էր վերցրել իր վերոհիշյալ բերդաքաղաքները, «զոր հանալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց և վրաց»։ Թուրքներն էլ իսլանդիցիներն էին Արցախի հարավային ու արևելյան մասերը, հավանաբար՝ Կարկան իր շրջակայքով, քանի որ այս տեղերն էին, որ միշտ ենթակա էին Գանձակի ամիրայի ասպատակություններին։ Կիրակոսը «վրացի» ասելով, նախ, հասկանում էր վրաց արքունիքի առաջին մարզուն՝ Իվանե ամիրսպասալարին,

135 Н. Д. Миклухо-Маклай, Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. «Ученые записки Института востоковедения», т. IX, Л., 1951, стр. 204.

136 Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 21—22։

137 Կիրակոս, էջ 359։

138 «Արցախ», էջ 239—240։

139 «Վրաց աղբյուրներ», Բ, էջ 14։

140 «Վիմական տարեգիր», էջ 130։

141 Անդ., էջ 173։

Հայրն Աթաբակին իշխանական աթոռի համար նախապատ-
րաստել էր վաղ մանկությունից: Հենց միայն այն փաստը, որ մոն-
ղոլ մեծ խանի մոտ՝ Կարա-Կորում գնալիս նա իր հետ վերցրել էր
նաև որդուն, շատ բան է ասում: Հասան-Ջալալն, անկասկած, դրա-
նով որդուն հեռացրել էր Արդուն բռնակալի շարունակություններից: Սա-
կայն, միաժամանակ, իր իշխանության վաղվա մտահոգությունն
ունեցող իշխանապետը երիտասարդ որդուն պիտի ծանոթացներ
թաթար-մոնղոլական աշխարհակալության կարգ ու կանոնին, պե-
տական վարչաձևին, ենթարկեր երկար ու ծանր ճանապարհի փոր-
ձություններին:

1261-ին նահատակված հորը թաղելով՝ Աթաբակը դառնում է
հաշենի ինքնակալ իշխանը: Պատշաճում էր, որ նա ժառանգեր ոչ
միայն հոր թողած իշխանությունը, այլև շինարարական եռանդը:
Սակայն նա միայն ավարտեց հոր հիմնադրած գավթի շինարարու-
թյունը: Այդ գավթիով Գանձասարի վանքի ճարտարապետությունն
ավարտվեց ու ամբողջացավ:

Պատմությունն այլևս չի հիշում ուրիշ որեւէ մեծագործություն,
որ կապված լիներ Աթաբակի անվանը:

Արձանագրություններից երևում է, որ Աթաբակը երկար է վա-
րել իշխանությունը: 1271 թ. հորեղբայր Իվանեի որդի և Գանձա-
սարի առաջնորդ Հովհաննեսը, «հրամանաւ տեառն հաշենոյ Աթա-
բակին», գնում է Վարդգաթաղն ու մին չորեքեզն» և դրանք, այլ
ընծաների հետ, նվիրում վանքին¹⁴⁹:

Նույն տարում, Աթաբակի իշխանությանմբ, վանքին իր հոգու
արդյունքն է նվիրում նաև Սասնա Հանդաբերդեցին¹⁵⁰:

1276 թ. «Հրամանաւ Աթաբակին տեառն հաշենոյ» Աբաջուր
երիցու որդի Բարսեղն ու իր կին Մամբանը գնում են «զՏնկին եր-
կիրն» ու նվիրում Գանձասարին¹⁵¹:

Հետաքրքիր է, որ հվիրատուներն Աթաբակ իշխանի կար-

դագրությամբ են գնումներ կատարում, ապա անում իրենց ընծա-
յաբերությունները: Նշանակում է՝ Գանձասարի իշխանն ու պարոն-
տներն, իրենց տոհմական տապանատան բարվոք վիճակն ա-
պահով պահելու համար, չէր խորշում և մարդկանցից հարկադրա-
կան «նվերներ» առնելուց:

Կիրակոս պատմիչն, անկասկած, Գանձասարի հանդեպ ցու-
ցաբերած այս արտակարգ հոգատարությունը նկատի ուներ, ինչ-
պես նաև վանքի փառավոր գավթի շինարարությունը, երբ Աթա-
բակին բնութագրում էր գովական խոսքով. նա էր «այր սրբասը-
նունդ, պարկեշտ և խոնարհամիտ և աղօթական, որպէս զմի ի սուրբ
միայնակեցաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա»¹⁵²:

1282 թ. «իշխանութեամբ Աթաբակին» Գանձասարում իր
նվիրատվությունն է արձանագրում Ամարասի եպիսկոպոս Ներ-
սեսը¹⁵³:

Աթաբակի գործունեության մասին ուրիշ հիշատակներ չկան:
Ստեփանոս եպիսկոպոսի ժամանակագրության համաձայն՝ նրա
մահը տեղի է ունեցել 219 (1287) թվականին. «Զմեռն խիստ եղև.
մեռան մեծ իշխանք ի հաշեն՝ Աթաբակ որդի Զալալին և Հասան
թոռն Դավին, և ապա մեռա ծարն ի Տփլիս»¹⁵⁴: Ուրեմն, նույն
ծանր ծանր մահացան Աթաբակը, հաշենի իշխանության մյուս
ճյուղի՝ Մարա տեր Հասանը և Հասան-Ջալալի փեսա Ումեկի որդի
Ճարը (ոչ- Հասան-Ջալալի աղջիկ Մամախաթունից):

Աթաբակի պես, թերևս նրանից էլ առավել, Հասան-Ջալալի
ու Մամբանի բարեմասնությունները ժառանգել էին դստերը, ո-
րոնցից երկուսը՝ Մամա-խաթունը և Մինա-խաթունը արժանի են
առանձնահատուկ ուշադրության: Երրորդի՝ Ռուզուբանի մասին
միայն այնքան է հայտնի, որ ամուսնացել է Չարմաղանի որդի
Բորա-նոյինի հետ և փորձեց Արդունի ճանկն ընկած հորն ազատել
Տողու-խաթունի միջոցով, սակայն ապարդյուն¹⁵⁵:

«զՏնկին երկիրն» կապակցության մեջ «երկիր» ասելով պիտի հասկանալ
«հող»—«հողամաս», հավանաբար՝ հողամաս, որ այդի է դարձված, ինչպես «մա-
տաղիս» մատաղ այգի:

152 Կիրակոս, էջ 392:

153 Հ. Օրբելի, № 50:

Ջալալյանը (Ա, էջ 190) թվական է նշանակել 290 (1342), որ սխալ է:
«Չ(Ա)»-ն (1282) պարզ երևում է տեղում:

154 ՄԺ, հատ. Ա, էջ 48:

155 Հ. Օրբելին հաշվում է չորս աղջիկ, չորրորդ «անանունին» էլ համարում է

149 Հ. Օրբելի (Հ. Օրբելու կազմած «Надписи Гандзасара» գրքուկը նկա-
տի ունենք— Բ. Ու.), № 39, «Աբգախ», 177 և Ս. Զալալեանց, Ա, 101, սխալ են
ընդօրինակել «մին չորեքեզն» դարձնելով «մինչորից և նալն» (Ջալալեանց) ու
«մին չորից և զնա» («Աբգախ»): «Չորեց»—չորոց» նշ. է չորս, անասուն լծած
արոր (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայ. արմ. բառ., Ե, էջ 756, Ստ. Մալխասյանց, Հայ.
բաց. բառ., Դ, էջ 28): Պարտադրում երկու գոմեշ ու երկու եզ միասին լծում էին
մեկ արորին: Տվյալ դեպքում չորս եզան մասին է խոսքը («չորեքեզն»):

150 Հ. Օրբելի, № 43:

151 Անդ, № 12:

Մամա-խաթունը թաթար-մոնղոլական շրջանում լայն գործունեություն ու հեղինակավոր անուն ունեցած վաճառական պարոն Ումեկի կինն էր Կիրակոսն Ումեկին հիշում է 1254-ին մոնղոլների կատարած աշխարհավեր աշխարհագրի առթիվ: Մոնղոլ հարկահանները թալանում են հալատակ ժողովուրդներին. «Յամենեցունց պահանջեալ խտապոյնս հարկս, աւելի քան զկար մարդոյն, սկսան չքաւորիլ. և նեղէին անհնարին կտտանօք և շարշարանօք և գելոցօք»¹⁵⁶:

Ահա այս տառապանքներին գումարվում են տեղացի իշխանների շահախնդրությունները. «Այլ և իշխանքն՝ տեաք գաւառացն, նոցուն գործակից լեալ ի նեղելն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ»¹⁵⁷:

Այս տեղացիներից մեկն էր և վաճառական Ումեկը, մանազկերտցի ազնվական¹⁵⁸, որի մասին Կիրակոսի խոսքն անվերապա՜հ բարյացակամ է: «Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ (թաթարներից—Բ. Ու.) այր մի մեծատուն վաճառական, Ումեկ անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ... որ ապրեցաւ յաւերիլն Կարնոյ քաղաքի թաթարէն հանդերձ որդւովքն Յովհանս, Մաւիախոսիւ և Լորարք իւրովք: Եւ էր յայնժամ ի Տփլիս քաղաքի բնակութիւն կալեալ, և հայր անուանեալ թագաւորին Վրաց Դաւթի, և մեծարեալ

ամուսնացած Հեթում թագաւորի եղբայր Օշինի հետ 1243/4 թվականին (տե՛ս «Կաթան-Ջալալ», էջ 169, ծան. 60ա) Այս վարկածի համար Օրբելին հիմք է բերում ի իսկի վ. Դադլանի ցուցակի այն հիշատակարանը, որի ձևագրի պատվիրատուն է կոչել «արքայազունն պարոն Աւշին որդի Աւշինի արքայեղբարն և հարեղբարն Լեոնի արքայի, և ըստ մայրենի ծննդեան դստեր մեծի քայի և իմաստնոյ աստուծակրողի Զալալին՝ Հայոց Մեծաց պարոնին, զարմէ Լուսաւորչին»: Այս առթիվ Օրբելին գրել է, թե «քանի որ այդ ժամանակի համար, թվում է, տեղեկություններ չկան ուրիշ Զալալի մասին, ապա շատ հավանական է, որ դա Զալալ Դաւթան է» (անդ):

Հետադրուող, դժբախտաբար, ուշագրության չի առել հիշատակարանի պատվիրատուի ինքնահորջորջման կարևոր մի հանգամանքը. նա ինքն իրեն սերված է համարում Լուսավորչի տոհմից, և, ինչպես արդեն նկատվել է հայագիտական գրականության մեջ, Պահլավունյաց զարմիկներից է (տե՛ս Ալիշան, Սիսուան, էջ 334, 336, 848: Ըր. Անադյան, Հայոց անձ. բառ., Բ., էջ 287, Ե., էջ 238—239): Ուրեմն, իսպնիկ իշխանական տոհմի հետ կապ չէր կարող ունենալ:

¹⁵⁶ Կիրակոս, էջ 362:

¹⁵⁷ Անդ:

¹⁵⁸ «Վիմական տարեգիր», էջ 124. «Եւ ծարս, որդի պարոն Ումեկին, թոն ծարին, աշխարհաւ Մանծկերտացի...»:

ի զանէն գրով և յամենայն աւագանոյն: Սա առատ տուրս ետ Արդունին և որ ընդ նմա, և մեծարեցաւ յոյժ ի նոցունց»¹⁵⁹:

Ուրեմն՝ առատորեն վճարեց՝ Արդունին ու նրա հետ եկածներին և փոխարենը վաստակեց նրանց համակրանքը:

Ահա այս մեծատուն Ումեկն էր Հասան-Զալալի փեսաներից մեկը:

«Այր բարեգործ» բնութագրությունը այլուտ ևս հաստատվում է: Կիրակոսը, նախ, նկատի ունի նրա կին Մամա-խաթունի առատ նվիրատվությունները հայրենի եկեղեցիներին՝ հաստատված նրա արձանագրություններով, որոնցում, սակայն, բացակայում է Ումեկի մասնակցությունը: Մամա-խաթունի անունից գրված այս արձանագրություններում ամուսին Ումեկը միայն հիշատակված է որպես «պարոն», «մեծ պարոն»:

Ումեկի բարեգործությունը կոնկրետ հիշատակված է նրա որդի ծարի՝ 1289 թվակիր մի արձանագրության մեջ՝ Գոշավանքում, որը պատմում է, թե հայր Ումեկը 40 հազար դուկատով (թաթարներից) ետ է գնել Գետիկը, երբ «հայրենիքն արժան էր ու ոսկին թանկ»¹⁶⁰: Այս նույն արձանագրությանից իմանում ենք, որ Ումեկն ունեցել է նաև Թագուհի անունով կին (արձանագրության հեղինակ ծարի մայրը):

Անկասկած, Ումեկի այս գործարքը կատարվել է ո՛չ հավատացյալի բարեգործական զրդումով: Նա գնել է Գետիկն իր շերջակայքով որպես «հայրենիք», որի լիիրավ տերն այդուհետև ինքն ու իր ժառանգները պիտի լինեին:

Մամա-խաթունի որդին էր Վախտանգը, վաղ մանկությունից շուրջափծ մեծամեծների ուշադրությամբ և զբաղման մի այնպիսի մեծություն փառաբանությամբ, ինչպիսին Հովհաննես Նրբնկացին էր¹⁶¹:

Վաղ մանկությունից Վախտանգը սիրով կապված էր մեծ մորապապի թանկագին հիշատակների ու նրա երկրի հետ: Այդ սերը մայրն էր դաստիարակել՝ նրան քանի-քանի անգամ խաչն տանելով և հորենական հոգևոր կենտրոններին տված իր ընծայաբերություններին մասնակից անելով:

¹⁵⁹ Կիրակոս, էջ 363:

¹⁶⁰ «Վիմական տարեգիր», էջ 124:

¹⁶¹ Տե՛ս «Տեղալ համառոտ և լի իմաստնախոհ բանիք. արարեալ հոգելից և իմաստուն վարդապետի Յոհաննիս Նրբնկացու... ի խնդրոյ զուարթամիտ պատանուն Վաղթանկալ, կրտսեր որդու Տոշակաւոր իշխանին Հայոց Ումէկալ, յամի տեառն 1284», Նոր-Նախիջևան, 1792:

մերոց և իմաստակ արանց, պարզեալ գրեցի համառօտ բանիւ և աշխարհական խօսիւք վասն դիւրաւ հասկանալի լինել ընթերցողաց»¹⁶⁷:

Այս հիշատակարանը շատ բան է պարզում: Նախ՝ որ Ումեկը Թիֆլիսում կառուցել է եկեղեցի¹⁶⁸, ուր և հանդես է եկել Երզրնկայից եկած անվանի վարդապետ Հովհաննէսը: Որ վերջինիս ճառը մեծ բավականութիւն է պատճառել երիտասարդ Վախտանգին, և սա, մոր հորդորանքով, դիմել է Հովհաննէս Երզնկացուն՝ գրելու «յաղագս երկնի և նորին շարժմանն»:

Հիշատակարանը պարունակում է նաև մի թանկագին տեղեկութիւն. «մեծագիւղի եպիսկոպոսն տէր Յովհաննէս ազնուական վարմից և բարետոհմիկ հարց ծնունդ»: Սա ևս խաչնի իշխանական տան ներկայացուցիչներից էր, Հաղբատի առաջնորդը, շորորդը խաչնիցի Հովհաննէս առաջնորդների շարքում, որոնց շինարարական ու մշակութանպաստ եռանդուն գործունեութիւնն արժանի է հատուկ ուսումնասիրութեան:

Այսբանից հետո աղբյուրները լռում են Վախտանգի մասին, և նրա ու մոր անունները կապվում են Սյունյաց աշխարհի նյութական մշակութի հուշարձանների հետ: Վախտանգին վերաբերող մի վերջին արձանագրութիւն կա պատմական Եղեգիս (Ալայալ) գյուղի «Զորաց տաճար» եկեղեցու պատի տակ թաղված մի տապանաքարի վրա. «Թվ 292 (1347). այս է հանգիստ պարոն Վաղթանգին՝ որդոյ պարոն Ումեկին»¹⁶⁹:

Սյունիքի հետ ի՞նչ կապ ունեն Մամա-խաթունն ու նրա որդի Վախտանգը: Ումեկը հայրենի Մանազկերտը թողել էր դարասկրզբին¹⁷⁰, սակայն, ինչպես տեսանք, տիրութիւններ էր ձեռք բերել Գե-

տիկի շրջակայքում, Տփղիսում մեծատունների զլխավոր էր, Վրաց թագավորի հոգեհայրն ու դատաւարակը, իսկ մոնղոլ ոստիկանները նրան միայն մեծարանք էին մատուցում: Ինչո՞ւ արդէն հորենական ժառանգական բնակավայրերից կտրված՝ Վախտանգն իր հավիտենական հանգիստը գտավ սեփական տոհմի հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող Սյունիքում, Եղեգիս ավանում:

Գար. Հովսեփյանը դա իորձում է բացատրել միայն Եղեգիսի տերերի հետ նրա ունեցած ազգակցութեամբ. «Եղեգիսում թաղվելու հանգամանքն անհայտ է, բայց, գուցե, կարելի է բացատրել նրանով, որ ազգակցական կապեր ունէր Օրբելյանների հետ: Վախտանգի մորաքույրը Մինա-խաթուն՝ Տարսայիճ Օրբելյանի երկրորդ կինն էր, Ստեփանոս Օրբելյանի խորթ մայրը»¹⁷¹:

Սա, իհարկե, հավանական պատասխանն է այն հարցի, թե ինչո՞ւ Եղեգիսում է թաղված: Սակայն հարկաւ ո՛չ այն հարցի, թե ինչո՞ւ ոչ հոր գնած Գետիկում, կամ Տփղիսում կառուցած Ս. Գևորգ եկեղեցում:

Ամենայն հավանականութեամբ՝ պատճառը նրանց գերդաստանի խճողված վիճակն էր: Ումեկի առաջին կին Թագուհուց ծնված աված որդիները՝ Ճարը, Քարիմատինը, պետք է որ տիրած լինեին իրենց ավադութեան իրավունքներին ու հոր իշխանութեանը: Աղբյուրներում երևում է Քարիմատինի՝ հորից ժառանգած իշխանական տիրոջը: Հովհաննէս Երզնկացին ճանաչում է «մեծապատիւ և խոհեմամիտ և մեծ իշխանին Հայոց պարոն Քարիմատինին»¹⁷²:

Իրավացի է Գար. Հովսեփյանը. «Որդիների մեջ ավագը ... Քարիմատինն էր, որ ժառանգել է հոր շինած եկեղեցին Տփղիսում, իսկ երկրորդը՝ Ճարը, որ ստացել է Գետիկը և իր անձնական գնումով վրան ավելացրել Հովը»¹⁷³: Պարզ է, որ Վախտանգին ոչինչ կամ համարյա ոչինչ չպետք է մնար:

Այսբանից հետո թերևս Վախտանգի մորաքույր Մինա-խաթունն ու նրա ամուսին, իշխան Տարսայիճ Օրբելյանը նրան ու մորը՝ Մամա-խաթունին, բնակութեան տեղ տված լինեին իրենց ընդարձակ տիրութիւններում, որ, ինչպես Տարսայիճի մի արձանագրութիւնից է երևում, ձգվում էին «ի Բարկուշատայ մինչ ի դաշտն Դւնայ»:

171 Գար. Հովսեփյան, Վախտանգ որդի Ումեկ, էջ 7:

172 Ալիշան, Հայապատում, էջ 512:

173 Գար. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրութիւններ, Ա, էջ 10:

167 Տետրակ համառօտ և լի իմաստնախոհ բանիւք Յովհաննիսի Երզնկացոյ, էջ Թ—Ժ: Ալիշան, Հայապատում, էջ 512: Գար. Հովսեփյան, Վախտանգ որդի Ումեկ, էջ 6:

168 Սա Թիֆլիսի Մայրանի Ս. Գևորգ հայոց եկեղեցին է. տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց անձ. բառ., Գ, էջ 202:

169 «Գիւման հայ վիմագրութեան», Գ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 116:

170 Ժամանակակիցը հայերի կողմից Մանազկերտը թողնելու տարի է համարում այն թիւը, երբ Զաքարե ամիրսպասալարն առավ Կարսը (տե՛ս Սամուէլ Աճեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 147): Իսկ այս առումը տեղի է ունեցել 1206—1207 թթ.: Բայց ուրիշ հետազոտողներ հայերի ելքը Մանազկերտից դնում են 1208—1209 թթ. տակ (տե՛ս Հ. Մանազկյան, Քննական տեսութիւն, Տ. Գ, էջ 463, Գար. Հովսեփյան, Վախտանգ որդի Ումեկ, էջ 9, ՄԺ, Ա, էջ 38, 54):

Հասան-Ջալալի մյուս շառավիղն է Մինա-խաթունը՝ հարս գնացած Սյունիքի Օրբելյան իշխանական տունը։ Ստեփաննոս Օրբելյանը բավական մանրամասն ներկայացնում է իր հոր երկրորդ ամուսնությունը՝ մոր (Արուզ-խաթունի) կենդանությանը։ «Սա (հայրը՝ Տարսալիճ Օրբելյանը—Բ. Ու.) առեալ զթագաւորն Վրաց Դաւիթ՝ գնացր ի տունն իաչենոյ, առ որդի մեծ իշխանին Ջալալին Աթաբէկն. և առնոյր զքոյր նորա ի կնոթիւն զՄինա-խաթունն առ կենօք առաջին ամուսնոյն։ Ընդ որ ոչ հաճեցան օրենք և վարդապետք կկեղեցոյ։ Եւ բերեալ ի տուն իւր ստացաւ ի նմանէ որդի մի զեղեցկուղէշ և անուանեաց զնա Ջալալ. և զստերս երկու, յորոց զաւագն հոռ ի կնոթիւն մեծի և փառաւորեալ իշխանին իաչենոյ Գրիգորոյ՝ որդոյ Հասանայ, որդոյ մեծի Գրիգորին, որ էր քեռորդի արաբէկ Իվանէի. և զմիւս յետ հօրն հառն հղբարքն հարսն ի տուն Վրաց թագաւորին՝ կին հղբօրն Դաւիթի թագաւորի, Մանուէլին՝ որդւոյ Դեմետրէ թագաւորին...»¹⁷⁴։

Ուրեմն, Տարսալիճի այս ամուսնությունը կատարվել է առաջին կնոջ կենդանության ամսին։ Եվ առաջին կին Արուզ-խաթունի ու Տարսալիճի ամուսնության մասին էլ նույն պատմիչը հաղորդում է հետևյալը. «... Տարսալիճն ... առեալ իւր կին յիսմայէլացոցն՝ զգուսար տեառն Սիւնեաց՝ զԱրուզ խաթուն, որ եղև քրիստոնեայ և երևելի հաւատով ... յորմէ ծնան որդիք երեք՝ Ելիկումն, Ստեփաննոս, որ կոչեցաւ չեպիսկոպոսութիւն, և Փայրադուլայն»¹⁷⁵։

Պատմիչը չի ասում, թե ինչպես է պատահել, որ հայրն իր կնոջը (Սյունյաց տիրոջ դստերը) առել է իսմայելացիներին: Գար. Հովսեփյանը վերջին արտահայտությունն այնպես է բացատրում, թե այն նշանակում է «ազգով իսմայելացի»¹⁷⁶: Սա ճիշտ է այն տեսակետից, որ Արուս-խաթունը, մինչև ամուսնանալը, եղել է մահմեդական (իսմայելացի): Քանի որ անմիջապես հիշվում է, թե «եղև քրիստոնեայ երևելի հաւատով»: Եվ «զուտոր տեսան Սինեաց» էր, որ նշանակում է, թե Սյունիքի տերը մահմեդական է եղել: Ո՞վ էր այդ մահմեդական տերը, ե՞րբ էր տիրացել կամ մինչև ե՞րբ տեր մնաց,— դժվար է որոշակի խոսք ասել: Պատմիչը նման հարցերի պատասխանելու համար հավելյալ տեղեկություններ չի հաղոր-

դում, իսկ 1286-ին մահացած և Տաթևում թաղված Արուդ-խաթունը հիշվում է միայն իր տապանադրի մեջ՝ դուստր Սադունի կամ Սա-սունի¹⁷⁷:

Օրբելյանի խոսքը, թե Տարսալիճի ու Մինա-խաթունի ամուսնությունը «ոչ հաճեցան օրէնք և վարդապետք եկեղեցւոյ», չպետք է այնպէս հասկանալ, թե այն չէր օրինակացված եկեղեցու կողմից: Վիմական (հենց եկեղեցիներում պահպանված) բաղմամբիվ արձանագրություններում Տարսալիճն ու Մինա-խաթունը ամուսիններ են հայտարարված: Հատկապէս Տարսալիճի արձանագրություններում նրանց սերն ու փոխադարձ նվիրվածությունն արտահայտված են վիմագրական խոսքի համար չափազանց ջերմ: Ինչպէս արդեն նկատվել է, մինչդեռ Տարսալիճը Արուզ խաթունի հիշատակը ոչնչով չի հավերժացրել, Մինա-խաթունի անվամբ բաղմամբիվ նվիրատվություններ է կատարել, կառուցել շէնքեր: Պատմիչը երեկ նկատի ունի առաջին կնոջ կենդանության պարագան, քանի որ քրիստոնեական օրենքներով արգելվում էր բաղմակնություն:

Տարասայիճի ու Մինա-խաթունի ամուսնությունը, ըստ Գար. Հովսեփյանի, պետք է որ տեղի ունեցած լինի 1261-ին (Հասան-Ջալալի եղբերական մահից) հետո, քանի որ փեսան ու խնամախոսություն գնացած Վրաց թագավոր Դավիթը Մինա-խաթունի ձեռքը խնդրել են նրա եղբայր Աթաբակից: Բայց և 1271-ից առաջ, քանի որ Դավիթ թագավորն էլ մահացել է այս թվականին¹⁷⁸:

Մեր կարծիքով՝ նրանց ամուսնությունը տեղի է ունեցել մինչև 1265 թ., կամ, համենայն դեպս, այս թվականին, քանի որ պահպանվել է Տարսայիճի ավագ եղբայր Սմբատ մեծ իշխանի արձա-

177 Արձանագրության առաջին ընդորինակող Ս. Զալալյանցի մոտ. «Այս յարկ տապան և դիր դամբարան մեծահատուկ կնոջ Արուս խաթուն դստեր Սասունի և ամուսնոյն Տարսայիճ իշխանին թվին 216» («Ճանապարհորդութիւն», Բ, էջ 301). Ս. Բարխուդարյանը զոգո՞ւ էր այս ընթերցվածից և գտնում էր, որ Զալալյանցն սխալ է պատգարհել, և որ Տարսայիճի կնոջ «անունը եղել է Արզու խաթուն: Արզու խաթունը պատմագիր Ստ. Ծրբեկյանի մասին է. վերջինս միշտ Արզու խաթունի անունը իր մոր անունը (համեմատելի 0ր., էջ 416, 425, 1910 Թ. հրատ.)» (տե՛ս «Դիման հայ պիմագրութիւն», Բ, էջ 36):

Սակայն Օրբելյանի պատմության՝ Ս. Բարխուդարյանի նշած էջերում «Արող խաթուն» է՝ ավելի ուշ Ջալալյանցի («Արուս-խաթուն»), քան իր ընթերցածին, և ապա ինքն էլ Ջալալյանցի «դատեր Սասունի»-ն դարձրել է «դատեր Սաղունի»՝ առանց բացատրելու, թե ինչի՞ հիման վրա:

178 ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱՐԱՊԵՒԿՈՍ, *Խաղբակյանք*, էջ 431:

174 Օրբէլեան, էջ 424:

175 *U. n.*, *l.* 416:

176 Գար. Հովսեփյան, Տարսայիճ Օրբելյանի և Մինասիսթունի սերունդը, Նաղդախյանը կամ Պողոսյանը Հալոդ պատմություն մեջ, էջ 431:

նագրությունը Դադի վանքում, 1265-ից, ուր պատմվում է Սմբատի նվիրատվությունների մասին¹⁷⁹։ Սա ինքնին վկայություն է, որ Օրբելյանները կամ արդեն խնամիացած էին իսլամի տերերի հետ, կամ էլ այդ նվիրատվություններով հաստատում էին իրենց խնամիացումը։

Գարեգին կաթողիկոսի հաշվումներով՝ երկրորդ ամուսնության ժամանակ Տարսալիճը պետք է որ տարիք առած մարդ լիներ, ավելի քան 43 տարեկան¹⁸⁰։ Եթե նկատի առնենք, որ նրա՝ այս ժամանակ արդեն ունեցած երեք որդիներից միջնակը 1280-ին եպիսկոպոս է ձեռնադրվել¹⁸¹, իսկ այս պաշտոնի համար մարդ առնվազն երեսուն տարեկան պետք է լիներ¹⁸², ապա Գարեգին կաթողիկոսի հաշիվը ճիշտ դուրս կգա, մանավանդ, որ 1221-ից Տարսալիճի անունը կա Նորավանքի շինարարությանը վերաբերող արձանագրության մեջ¹⁸³։

Տարսալիճը Սմբատ եղբոր մահից (1273)¹⁸⁴ հետո դառնում է Այունիքի իշխանաց իշխանը։ Նրա տիրապետությունն այս ժամանակից տարածվում էր «ի Բարկուշատայ մինչ ի դաշտն Դնայ» կամ «ի դրանէն Բարկուշատայ մինչև ցասամանն Բջնույ»¹⁸⁵։ Նրա դիրքն ու փառքն այնքան են բարձրանում, որ, որդու՝ Ստեփաննոս Օրբելյանի պատմելով, մոնղոլ խանի աչքում Տարսալիճը դառնում է ամենաազդեցիկ իշխանապետը Հայաստանում։ Քանի-քանի անգամ նրանից նվերներ է ստանում. «այնքան յարգեալ լինէր առաջի Ապաղայ ղանին, որ բազում անգամ զարքայական հանդերձն իւր մերկացեալ յանձնէ՝ հագուցանէր Տարսալիճին յոտից մինչև ցուլտն, և զկամարն ի համակ ոսկույ բազմազին ազամբք և մարգարտօք լցեալ՝ տայր ածել ընդ մէջ նորա»¹⁸⁶։

Քաջ ու անվահեր մարդ էր Տարսալիճը։ Պատերազմներում տարած հաղթանակների համար նոր տիրույթներ է վաստակում։ Մինա-խաթունի հետ միասին վանքեր ու հյուրանոցներ է կառու-

ցում, հայրենի սուրբ ուխտերին տալիս մեծամեծ նվերներ, օժանդակում այս օջախներում հոգևոր մշակույթի զարգացմանն ու բարգավաճմանը։

Տարսալիճը մահացել է 1290-ին¹⁸⁷։ Այրիացած Մինա-խաթունը շարունակել է նախկին ջերմեռանդությամբ նվերներ մատուցել սուրբ ուխտերին, որոնց մեծ մասը՝ «վասն հարկից արքայաշուք տեսոն իմոյ Տարսալիճին»։

Մինա-խաթունն էլ մահացել է 1298-ին, թաղվել Ամաղուի Նորավանքում, ամուսնու և տեղորոշ՝ Սմբատի կողքին¹⁸⁸։

Տարսալիճն ու Մինա-խաթունն ունեցել են երեք զավակ. մի տղա՝ «գեղեցկուղեշ» Զալալը, և երկու աղջիկ՝ Ասփան և Մամբանը։ Ասփան զեռ հոր կենդանությանը ամուսնացավ իսլամի իշխանության մյուս հյուղի՝ Մարա Դոփյանց ներկայացուցիչ Գրիգորի հետ։ Իսկ Մամբանին վրաց արքունիքը հարս տարավ Տարսալիճի մահից հետո¹⁸⁹։

Դոփյան իշխանական առնը քաքառ-մոնղոլների տիրապետությանը ներքո. — նախորդ էջերում հանգամանորեն խոսվել է թաթար-մոնղոլական տիրապետության հաստատման մասին։ Տեսանք, որ իսլամի գահերեց իշխան Հասան-Զալալը, ստեղծված իրադրության մեջ ուրիշ ելք չգտնելով, բնդունել էր եկվոր բռնակալության գերիշխանությունը և ամեն կերպ ջանում էր իր երկրա-մասը զերծ պահել նոր տիրակալների բռնադատումներից ու ավերածություններից։ Ավագ Զաքարյանի հովանու տակ գտնվող Դոփյան իշխանությունը ևս Ավագի միջոցով հպատակություն էր հայտնել մոնղոլներին և պարտավոր էր ենթարկվել նրանց կամայանել մոնղոլներին և պարտավոր էր ենթարկվել նրանց կամայանել մոնղոլներին։ Այս ժամանակ իշխանության ղուլս էր կանգնած Գրիգորը՝ Հասանի և Դոփի որդին։

Ըստ երևույթին Գրիգոր եպիսկոպոսը Հասանի և Դոփի որդիների մեջ ալազն է եղել, քանի որ արդեն վարդապետ էր XII դ. 90-ականներին, իսկ XIII-ի սկզբին Հաղբատի առաջնորդություն էր վարում։ Մինչդեռ հաջորդ որդու՝ Գրիգոր իշխանի մասին մեր ունեցած առաջին տեղեկությունը 1220 թվականից է։ Խաղավանքից մենք արտագրել ենք նրա մի կիսեղծ արձանագրությունը խաչքարի վրա, որով հաստատում է իր ընծաները վանքին։ Զանգակատան

179 «Արցախ», էջ 205։

180 Գարեգին կաթողիկոս, խաղբակյանք, էջ 431։

181 Օրբելյան, էջ 427։

182 Կիրակոս, էջ 304։

183 «Դիվան», Գ, էջ 211։ Գարեգին կաթողիկոսը թյուրիմացաբար 1222 է գրել (տե՛ս «խաղբակյանք...», էջ 431)։

184 Օրբելյան, էջ 420։ Վիմ. տար., էջ 116։

185 «Վիմական տարեգիր», էջ 114, 116 և հոգ։

186 Օրբելյան, էջ 423։

187 Օրբելյան, էջ 430, ՄԺ, Ա, էջ 50։

188 Ալիշան, Սիսական, էջ 192, «Դիվան հայ վիմագրության», Գ, էջ 237։

189 Օրբելյան, էջ 424։

հեղուկ Լենինականի մոտի Օրթաքիլիսա (այժմ՝ Մայիսյան) գյուղի եկեղեցին, իսկ այժմ պահվում է Մատենադարանում:

Խաչենեցիների փրկած ձեռագիր մատյաններից մեկն էլ երկար ժամանակ պահվել է Զրաբերդի մոտ գտնվող Եղիշե առաքյալի (Զրվշտիկ) վանքում: Մագաղաթյա մեծագիր այս Ավետարանը՝ «գրված ամբողջապես զխազրերով և շքեղորեն նախշազարդված», փրկվել էր Մեծկվենքի տեր Ուլի որդի Հասանի ձեռքով¹⁹⁴:

Կարնո գավառի ավերածությունից հետո մոնղոլները վերադարձել էին Մուղան, այս տաք ու բերրի դաշտում ձմեռելու: Մինչ նրանք հանգստանում էին, պարտված թուրք Ղիաս-էրզին սուլթանը դեսպաններ է ուղարկում սպառնական ահազանգերով, թե ահա ուր որ է պիտի գա և ջախջախի մոնղոլներին: Վերջիններս, առանց ավելորդ փութկոտություն, հզորացրին իրենց բանակները և հայ-վրացական զորամասերն էլ իրենց հետ առած՝ հաջորդ տարին շարժվեցին արևորացած սուլթանի վրա:

Այս անգամ մոնղոլ զորքերի կազմում Հասան-Ջալալ խաչենեցու հետ միասին կռվում էր նաև Գրիգոր իշխանը՝ Հասան-Ջալալի մորաբորոջ որդին: Հավանական պիտի համարել, որ այս արշավանքի ընթացքում Գրիգորը գտնվել է Հասան-Ջալալի հրամանի ներքո:

Բաշու-նույինը հպատակեցրած երկրների զորքերը խորամանկությամբ դասավորել էր որպես առաջապահներ, նրանց արանքներում էլ յուրաքանչյուրից կարգել հսկիչներ, որպեսզի հպատակները խույս չտան կռվից կամ շանցնեն հակառակորդի կողմը:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Չման-Կատուկ գյուղաքաղաքի մոտ: Սուլթանի զորքերը ջարդվեցին զխուլին: Ինքը՝ սուլթանը, փախավ մազապուրծ, մոնղոլներին թողնելով իր բերած հարստությունը, ռսկեղենն ու գոհարեղենը, մեծաքանակ անասուններ ու մթերքներ, նույնիսկ ընտանիքը: Գրանից հետո մոնղոլներն անարգել շարժվեցին առաջ՝ գրավելով Երզնկան, Կեսարիան, Սեբաստիան, Տիվրիկը:

Այս արդեն 1243 թվականն էր, որից հետո և հատկապես 1250-ական թվականներին մոնղոլները շարունակում են իրենց նվաճողական պատերազմները փոքր-ասիական նահանգներում, Բաղդադի խալիֆայության և Միջագետքի ու Ասորիքի մահմեդա-

կան իշխանությունների դեմ: Այս պատերազմներին մասնակցում էին հայ զորքերը՝ իրենց իշխանների զխավորությամբ: Նրանց հետ էր և Կիլիկիայի թագավոր Հեթումի զորքը: Հայոց զինական ուժերի սպարապետությունն այն ժամանակ Զաքարյան իշխաններից անցել էր հաղբակյան Պոռ իշխանին, որին ենթակա էին հայ մյուս իշխանները՝ Սևադա խաչենեցին, Բագրատունի Կյուրիկեի որդի Թադիադինը և ուրիշներ: 1258—1260 թթ. մոնղոլ ու հայ զորքերը պաշարողական դաժան մարտեր էին մղում Մուֆարկին-Տիգրանակերտի դեմ: Ծանր զոհերի ու կորուստների գնով քաղաքը նվաճեցին 1260-ի գարնանը և անգթաբար կոտորեցին երկարամյա պաշարումից հյուսված քաղաքի բնակիչներին¹⁹⁵:

Տիգրանակերտի համար մղված մարտերում զոհվեց «զեղեցիկ երիտասարդն Սևադա խաչենեցի, որդի մեծ իշխանին Գրիգորի, քաջապես մարտուցեալ և յայնոսիկ պսակեալ»¹⁹⁶:

Նիկ. Ադոնցը, հանձին այս Սևադայի, տեսնում է Բաղաց Կապան թագավոր գնացած Սենեքերիմի հետնորդներից մեկին. իբր թե, Սենեքերիմի երրորդ զավակ Սևադան ունեցել է մի Գրիգոր որդի, որը մոնղոլների դաշնակիցն էր, ապա սրա որդին էր նահատակված Սևադան¹⁹⁷:

Սակայն մոնղոլների դաշնակից Գրիգորը ոչ թե Սևադայի որդին էր, ինչպես արդեն տեսանք, այլ Հասանի և Դուլի: Եվ հետո էլ, պատմիչը մոնղոլական այս արշավանքների շրջանի խաչենեցի Գրիգոր մեծ իշխան է ճանաչում (այն էլ քանի՜ անգամ) միայն Սարա կամ Վերին խաչենի տիրոջը: Իրավացի է Հ. Մանանդյանը, երբ հանձին նահատակ Սևադայի տեսնում է Դուլի ժառանգ Գրիգոր իշխանի որդուն¹⁹⁸:

Ծիշտ է, այս ժամանակ խաչենում կար նաև Գրիգոր անունով մի այլ իշխան՝ Հաթերբի տեր Հասանի որդի Գրիգորը: Սակայն նրա

195 Կիրակոս, էջ 384—387, Վարդան, էջ 150—152, Գրիգոր Պատմիչ, էջ 27—28: Օրբելեանը (էջ 402) Մուֆարկինը պաշարած է համարում մեկ տարի, որ ճիշտ չէ, քանի որ Կիրակոսն առավել հավաստի աղբյուրից՝ հաղբակյան Պոռից ստացած տեղեկությամբ է գրել՝ քաղաքի պաշարումը հաշվելով երկու տարի:

196 Վարդան, էջ 152:

Գարեգին Հովսեփյանը, խոսելով այս դեպքի մասին, զոհված է համարում Սևադայի որդի Գրիգորին («հաղբակյանք», էջ 49), որ թյուրիմացություն է:

197 Ն. Ադոնց, Բագրատունյաց փառք, էջ 140—141:

198 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Գ, էջ 234:

194 Այս Ավետարանի նկարագրությունն ու հիշատակարանները տես Մ. Բաբխատարեանց, Արցախ, էջ 226—227, նաև՝ «Պատմութիւն Աղանից», Ա, էջ 145:

մասին խոսելիս պատմիչները երբեք «մեծ» պատվանուն չեն գործածում:

Թյուրիմացության տեղիք կարող է տալ նաև Գրիգոր Դոփյանի հիշատակարանը (1244), որով նա հիշում է միայն իր երկու զավակներին՝ «զՀասան և զՅովհաննէս»¹⁹⁹: Սակայն սա ևս հիմնավոր կռիվն է, քանի որ հիշատակարանում անընթեռնելի բառեր կան և Հասանի, և Հովհաննէսի անուններից հետո, ուստի հնարավոր է, որ նրանցից մեկն էլ լինի հենց Սևադայի անունը:

Գրիգորի մահվան թվականը պարզող աղբյուր չենք գտել:

Հասան Բ՝ օրդի Դերգուրի, քոռ Հասան Ա-ի և Դոփի.— Գրիգոր իշխանը 1244 թ. գրած հիշատակարանում խնդրում էր հիշել իր երկու հարազատ որդիներին՝ «զՀասան և ...զՅովհաննէս»:

Աղբյուրներն այս Հասանին պատվում են «արիական», «քաջ» և «հաղթող զորական» ու նման այլ մակդիրներով: Որդին իր արձանագրության մեջ նրան կոչում է մեծ իշխան «Ականոյ, Հանդաքերդոյ, Սոթից, Շոգզահոյ և այլ բազում գաւառաց»²⁰⁰:

Կարապետ եպիսկոպոսը սրան խառնում է տոհմաճյուղի համանուն ուրիշ ներկայացուցիչների հետ, մեկ համարելով Դոփի որդի («Դոփր... սորա ամուսինն էր Ղարա Գրիգորը, իսկ նոցա որդին՝ Ականա, Հանդաքերդո, Սոթից և Շաղվաքու տեր քաջ և հաղթող զորավար Հասանը»)²⁰¹, մեկ էլ նույնացնում նրա պապի, այսինքն՝ Դոփի իսկական ամուսին Հասանի հետ, գրելով. «Դոփը թաղված է... յուր հայրենյաց մայր վանքում (Հաղբատում—Բ. Ու.). ուր առաջնորդ էր, երեւի նորա մահվան օրերում էլ, նորա որդին Հովհաննէսը... Այս Հովհաննէսի և յուր եղբայր Հասանի զույգ արձանագրությունները 1204 թվից պահված են խաթրա վանքի տաճարի վրա»²⁰²:

Իսկ մենք գիտենք, որ 1204 թ. խաթրավանքը կառուցած և այդ առթիվ արձանագրություն թողած Հովհաննէսի եղբայր Հասանը Դոփի ամուսինն է եղել:

199 Մատենադարան, ձեռ. № 7347, Թ. 343ր:

200 «Արցախ», էջ 405:

201 «Դոփյանք», էջ 44—45:

202 «Դոփյանք», էջ 55:

Նրբ Կարապետ եպիսկոպոսն զգում է, որ վիճական արձանագրությունները համաձայն չեն իր վարկածի հետ և տեսնում է Կիրակոսի ու Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկությունները, որոնց դեմ առնելով՝ փշրվում է իր հյուսած տոհմաբանությունը, սկսում է մեղադրել այս աղբյուրների հեղինակներին, իբր, նրանք խոսում են «հարկավ անգիտարար»:

Նրա մասին եղած առաջին տեղեկությունը հոր հիշատակարանն է, հետո գալիս են վիճական արձանագրությունները, որոնցում Հասանը ներկայանում է իբրև քաջ զորավար, մեծ իշխան, Մարա և Սեանի հարավ-արևելյան ափերի տերը:

Հասան Բ-ը փեսան էր Արագածոտն զավառի տեր Քուրդ Վաչուտյանի²⁰³, որի կինն էր Դսեղի տեր Մամիկոնյան Մարծպանի դուստր Խորիշահ²⁰⁴: Քուրդ Վաչուտյանին չպետք է շփոթել Մահկանաբերդի ու Կայենի տեր Քրդի հետ, որը Հաթերքի Վախտանդ իշխանի աներն էր (Արզու-խաթունի հայրը), հովանավոր եղավ Մխիթար Գոշին, Տփղիսի ամիրան էր և խոշոր դեր կատարեց Վրաց թագավորության ներքին ու արտաքին կյանքում²⁰⁵:

Հասան Բ-ի իշխանությունը (XIII դարի երկրորդ կես) համընկավ մոնղոլական տիրապետության նոր ու առանձնահատուկ շրջանի հետ:

Տեսանք, որ 1259—1261 թթ. Վրաց թագավոր Դավիթը, մի շարք իշխանների հետ միասին, ապստամբել էր մոնղոլ տիրապետողների դեմ: Անուղղակի՝ վկայություններ կան, որ ըմբոստություններին մասնակցել են նաև հայ-վրացական զորքերի հրամանատարներ ու հայ իշխաններ ևս: Ժողովրդական ըմբոստություններ են եղել նաև Հայաստանի հյուսիս-արևելյան նահանգներում և հատկապես Առանում, որի մի ղզալի մասն էին կազմում հայկական գավառները:

Հարկավ, միայն այս ըմբոստությունները չէին, որ հեղհեղուկ էին դարձրել մոնղոլների դիրքերը ինչպես Անդրկովկասում,

203 «Վիճական տարեգիր», էջ 87. «Նա Քուրտ՝ իշխանաց իշխան, որդի մեծին Վաչին»:

204 1283 թ. Հովհաննիսյանքում թողած մի արձանագրության մեջ սրանց որդի Հասանն իրեն կոչում է «Հասան իշխան՝ որդի Քրդին իշխանաց իշխանի և մար Խորիշահի՝ յաղգ է Մամիկոնեանց, թոռն մեծին Վաչի» («Վիճական տարեգիր», էջ 124): Իսկ «յաղգ է Մամիկոնեանց» Խորիշահը դուստրն էր «Մարծպանա և Մամբանա» («Վիճական տարեգիր», էջ 94):

205 Այս Քրդի որդիներն էին նաև Դավիթն ու Սադունը (Նիրակոս, էջ 215), որոնցից երկրորդը պետք է Անդրկովկասի քաղաքական կյանքում կատարեր հոր դերը՝ դառնալով Վրաց թագավորության և մոնղոլական տիրապետողների փոխհարաբերությունների հմուտ կազմակերպիչը:

Մակար Բարխուտարյանը սխալվում էր՝ կարծելով, թե Մամբանը՝ կին «քաջ Հասանին և մայր Գրիգոր իշխանին» նաև «քոյր էր Արզու-խաթունի» (տե՛ս «Արցախ», էջ 206):

այնպես էլ զրաւած մյուս երկրներում: Հեռավոր Արեւելքում Մանչ-
գու մեծ խանի մահից (1259) հետո ներքին արշուճութիւնները մրցակցու-
թյուն էր սկսվել թափուր մնացած գահին տիրելու համար: «Այս
առաջին անգամն էր, որ համերաշխութիւնը և կարգապահութիւնը
քայքայվեցին նաև Չինգիզ-խանի տոհմում և ընտանեկան պառակ-
տումները վերածվեցին միջցեղային պատերազմի»²⁰⁶: Համանման
երկպառակութիւններ սկսվեցին նաև Ոսկե Հորդայի՝ Առաջավոր
Ասիայում ու Կովկասում բնակութիւնների միջև: Աղ-
բյուրները տարբեր պատճառներ են տեսնում այս երկպառակու-
թիւնների հիմքում: Սակայն կարևորն այն է, որ համարյա միշտ
էլ նման դժուրութիւնների հիմքը եղել է բարձր դիրքի ու գահերե-
ցութեան մոլուցքը:

Նման արշուճահղ ընդհարումների թատերաբեմ էր դարձել
նաև Անգրիկովկասը, որի ժողովուրդները, առանց այդ էլ հշտնած
ու քայքայված, տալիս էին անթիւ զոհեր, և ավերվում ու ավարի
էին ենթարկվում նրանց երկրները:

Չինգիզ-խանից ժառանգութիւն մնացած տիեզերական տիրա-
կալութիւնն արդեն տրոհվում էր առանձին մասերի, և ամեն մի
մասը դառնում էր անկախ պետութիւն: Այս կերպ ստեղծվեց Հու-
լավու խանի վիթխարի պետութիւնը, որի մեջ էին մտնում ինչպես
Հայաստանը, այնպես էլ ամբողջ Անգրիկովկասը²⁰⁷: Այս վիթխարա-
ծավալ տերութեան հոգան աշուճեցան պետք է լինեին ունեցած սահ-
մաններում ինքն իրեն պաշտպանելը, քան թե նոր հողեր ու ժողո-
վուրդներ գրավելը:

Հուլավու խանն էր պետութեան հիմնադիրը, այդ պատճառով
էլ տիրապետող տոհմը պետք է կոչվեր Հուլավյան:

Հայկական աղբյուրները մի անվերապահ համակրանքով են
խոսում Հուլավու իւլխանի («իւլխան» — ժողովրդի պետ — իշխան) մա-

206 Հ. Մանանդյան, Բնական տեսութիւն, Գ, էջ 238:

207 Հ. Մանանդյանն աղբյուրների քննութեամբ պարզել է այս իւլխանութեան
առաջնայնությունը, որոնք իրենց մեջ էին առում «Պարսկաստանը և Առաջավոր Ասիա-
յի մեծագույն մասը՝ Հնդկաստանից և Ամու-Դարայից մինչև Միջերկրական ծո-
վը: Իւլխանութեան երկրները տաճմանակից էին հյուսիսում Չաղաթյանների և
Ջուլչանների մոնղոլական պետութիւններին, իսկ հարավ-արևմուտքում եգիպտա-
կան Մամլուքների սուլթանութեանը: Նրա կենտրոնավայրերն էին Թավրիզի շրջա-
նը և Ղարաղաղը, Մուղանն ու Ղարաբաղը, նաև Ալաղաղը: «...Հուլավուն... հիմ-
նեց Ալաղաղում գտնվող Դաուն դաշտում՝ այժմյան Բազվանի ու Դիաղինի հա-
րավակողմում, որ իր սիրած ամառանոցային վայրն էր՝ աթոռանիստ բնակատեղի»
(«Բնական տեսութիւն», Գ, էջ 242):

սին: Վարդան Վարդապետը նրան համարում է «բարեսէր և քաղց-
րաբարոյ» իշխանավոր և նրա այդ առաքինութիւնների հիմք է հա-
մարում Հուլավուի՝ քրիստոնյա կնոջից ծնված լինելը, նաև այն
հանգամանքը, որ մեծ իւլխանի տանը միշտ էլ բարյացակամու-
թիւն կար քրիստոնյաների հանդեպ: Պատմիչի հետ ունեցած հայտ-
նի զրուցից ընթացքում Հուլավուն ինքն էլ խոստովանել էր այդ
հանգամանքը. «Մեր եղբարքն հետ մեզ վասն այն են ի կովիլ,
որ մեք քրիստոնեանէր ենք և քրիստոնէութիւն կայ ի մեր տանս:
նաքա տաճկասէր են և տաճկութիւն կայ ի նացա տանն»²⁰⁸:

Հավանաբար Հուլավուն ու նրա հաջորդները հրաժարվել էին
քրիստոնյաների և առհասարակ հպատակ ժողովուրդների հանդեպ
նախորդների վարած ջարդարարական քաղաքականութիւնից՝ ոչ
միայն այն պատճառով, որ քրիստոնեութիւն կար նրանց տանը,
այսինքն՝ քրիստոնյա էին, որքան ա՛յն իրական վիճակի թե-
լադրանքով, որի մեջ իրենք իրենց դրել էին՝ կտրվելով կենտրոնա-
կան մեծ խանութիւնից ու հարեան մյուս մոնղոլ իւլխանութիւննե-
րից: Վերջիններիս հետ մրցակցական-թշնամական դիրք բռնե-
լով, Հուլավյանը չէին կարող բացահայտ թշնամութեան մեջ գտնվել
նաև հպատակների հետ, որոնց վրա հենվում էին թե՛ արտաքին
և թե՛ ներքին քաղաքականութեան հարցերում: Նրանք արդեն գի-
տակցում էին, որ երբ հզոր են իրենց հպատակ վասալները, դա
նաև իրենց հզորութիւնն է: Եվ անջատ-անջատ պահելով այդ հպա-
տակներին, հնարավորութիւն էին տալիս, որպեսզի նրանք հզո-
րանան, կարգավորեն իրենց ներքին տնտեսական ու մշակութա-
յին կյանքը:

1265 թ. մեռավ Հուլավու խանը: Նրա դահլ ժառանգեց ավագ
որդին՝ Ապաղան (1265—1282):

Ապաղան իր հոր հարազատ ժառանգն էր նաև հպատակների
նկատմամբ վարելիք քաղաքականութեան մարդում: Նրա ժամա-
նակակից հայ հեղինակներից շատերը վկայում են, որ Ապաղան
քրիստոնյաներին հովանավորում ու պաշտպանում էր իր ցեղա-
կից կեղեքիչներին²⁰⁹:

Վիժական արձանագրութիւններում ևս Աբաղայի մասին
խոսվում է համակրանքով. օրինակ, Մեծ Սյունյաց Թանահատի
վանքի պարոններն ու միաբանները Ս. Ստեփանոսի եկեղեցու վրա

208 Վարդան Վարդապետ, էջ 158:

209 Մխ. Այրիսմեցի, էջ 68: Գրիգոր Պատմիչ, էջ 37 են:

քանդակված արձանագրության մեջ հիշում են «մեծին եւ բա-
րէպաշտին Ապաղայ զանին»²¹⁰։

Աղբյուրների վկայությամբ՝ Աբաղան իր իշխանության վրա
պարբերաբար ճակատամարտերի եկող մոնղոլ մյուս խաների և
եղիպտական սուլթանության դեմ ճակատելիս՝ ամեն անգամ իր
հետ ուներ հայ և վրաց զինական ուժերը, որոնց գլխավորում էին
նրանց տեր-իշխանները։ Վերջիններիս զինակցությունը և խիզա-
խությունները նա գնահատում էր՝ տալով մեծամեծ արտոնություն-
ներ, տեսանք Ստ. Օրբելյանի վկայությունը, ըստ որի՝ Ապաղան «ի
վերայ ամենայն թշնամեաց» քաջաբար կռիւղ Տարսալիճ Օրբելյա-
նին բազում անգամ պարգևատրել է թանկարժեք ակնեղենով ու ոս-
կով²¹¹։ Օրբելյանը հանվանե թվարկում է նաև այն վայրերը, որ
կռվել է Սյունյաց մեծ իշխանը (ինչպես նաև նրա բախտակից մյուս
հայերը)՝ «ի Խորասան, ի Շամ, ի Հոռոմս, ի Համս և ի Համայ
ընդ Մարացոյն, և ի Գարբանդ՝ ինն անգամ վանեալ անձամբ զպա-
տերազմ և մղեալ մարտս...»²¹²։

Աբաղայի վարած քաղաքականությունից գոհ էր նույնիսկ
այնպիսի թաթարատյաց հեղինակը, ինչպիսին Ֆրիկն էր, որ ան-
նախադեպ աղետ էր համարում թաթարական տիրապետությունը,
գրելով՝

«Հիմիկ զրժարէց բաներս,
Որ թաթարն եղավ թագաւոր,
Զրկեց զամենայն աշխարհ
Ու գողերն եղիր ճեծաւոր...»²¹³։

Նա իր «Վասն Արդու զանին և Բուղային» ընդարձակ բանաս-
տեղծությամբ խրատ է կարդում Աբաղայի այն ցեղակիցներին, ո-
րոնք անխոհեմությամբ ու ապերախտությամբ դավեր էին նյութում
իրենց տիրակալի դեմ։

Այս ընդարձակ բանաստեղծության ընդհանուր տրամադրու-
թյունից կարելի է եզրակացնել, որ օտարների կռիվներից տեղացի
ժողովուրդն է տուժում, և Ֆրիկը հենց զրա համար էլ քարոզում է
խաղաղություն նրանց միջև։

210 «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ Գ, էջ 74։

211 Օրբելյան, էջ 423, 424։

212 Անդ, էջ 423, 424։

213 Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 217։

Սակայն հոգևորականների գովասանքին ու տեղական իշխա-
նավորների բարյացակամության արժանացած Աբաղա խանն ան-
գամ մի սովորական բռնակալ էր, որից աշխատավոր ժողովուրդը
գժգոհ էր և հարմար առիթին ըմբոստանում էր նրա լծի դեմ։ Հայտ-
նի է Առանում տեղի ունեցած գյուղացիական մի ապստամբություն,
որը բռնկվել էր Աբաղա խանի դեմ 1270-ական թվականներին։

Ծարեցի Հասանը ևս մասնակցում էր Հուլավյան տիրակալնե-
րի ձեռնարկած արշավանքներին։ Տարսալիճի համար Ստ. Օրբել-
յանի գծած ռազմական երթուղին աներկբայորեն կարելի է համա-
րել նաև Հասանին։ Այս պատերազմներում նա բազում քաջու-
թյուններ կատարեց՝ իր թափած արյամբ վերանվաճելով հայրենի
տիրույթները։ Այս քաջ զորականի կյանքի մեծ մասը պետք է որ
անցկացած լիներ պատերազմներում, որովհետև նրա կին Մամ-
քանն ու որդի Գրիգորը համարյա միշտ իրենց արձանագրությու-
նից հեռացած լինեին խոստում են որպես կենդանի, սակայն բացա-
ներում նրա մասին խոստում են որպես կենդանի, սակայն բացա-
կա հարազատի ու իշխանավորի։ Մամքանի անունից՝ Դադի վան-
քում արձանագրված է. «... ես Մամքան՝ ամուսին արիականին
Հասանա և որդի մեր Գրիգոր, աէրք գոլով տեղոյս հայրենաւք...
ի ԶԺԶ (1267) թվին տուաք ի սբ ուխտս զԾովատեղ, զՋաջուռանց,
զՋուրեկանց»²¹⁴։

Հայրենի երկրում պահպանված հիշատակներով Հասանը մեր
առաջ կանգնում է որպես իր երկրի տնօրեն իշխանը, որը միայն
գտնվում է մոնղոլական տիրապետության տակ։ Սողքում պահ-
պանվել է մի արձանագրություն՝ գրված «ՉԻՆ (1276) ի թագաւո-
րութեան Ապաղին, կաթողիկոսութեան տր Ստեփանոսի, պարո-
նութեան Հասանա»²¹⁵։ Դաշքենդ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղե-
ցին կառուցողները ժամանակ են նշում «ի աշխարհակալութեան
Ապաղա զանին, իշխանութեան մեծին Հասանա եւ Մամք. նա եւ
աստիանշան որդոյն Գրիգորի...»²¹⁶։ Անթվական է այս արձանա-
գրությունը։ Բայց անկասկած է, որ գրվել է 1287-ից առաջ, չնայած
տարօրինակ է, որ միաժամանակ հայտարարվում է հոր և որդու իշ-
խանությունը։ Պիտի կարծել որ հոր երկարատև բացակայու-
թյունն ընթացքում իշխանությունը Գրիգորն էր վարում, և այդ պատ-
ճառով էլ նա փաստորեն դարձել էր հոր ամրոտակիցը։

214 Մեսոպ մագիստրոս, էջ 94բ։ Ծանխարոյնեանց, Բ, էջ 360, «Արցախ»,
էջ 205 (տարբերություններով)։

215 Ջալալեանց, Բ, էջ 212, Սմբատեանց, էջ 625։

216 Ջալալեանց, Բ, էջ 115, Սմբատեանց, էջ 629։

Հասանի հիշատակին արված ընծաների մասին արձանագրություններ են պահպանվել ինչպես Գաշթեմի Ս. Աստվածածին եկեղեցում, այնպես էլ Ծարա Ս. Սարգիս մատուռում: Առաջինում Մամբանն ու Գրիգորի վանքին են նվիրում «զԶորին ջաղացն, զՃալին հողն, Ստեփանոսի ճաղացադռան խոտն»²¹⁷:

1289-ին Հասանի որդի Գրիգորը Ծարա Ս. Սարգիս մատուռի դռան զլիս խաչքարի վրա թողած արձանագրության մեջ գրել է. «... Ես Գրիգոր՝ որդի Հասանայ, քաջ և յաղթող զաւրաւարին և մեծի իշխանին Ականոյ, Հանդաբերդոյ, Սոթից, Շողգահո և այլ բազում գաւառաց, կանգնեցի զխաչս ի գեղս, որ կոչի Ծար՝ սիրեցելոյն հարն իմոյ հայրենիք և պարզե քաջութեան»²¹⁸:

Կարապետ եպիսկոպոսը ենթադրում էր, թե «այդ թվականին (1289—Ք. Ա.)... վախճանված էր Հասանը և իշխանությունն անցել էր իր որդուն»²¹⁹: Իսկապես արձանագրությունը նման եղրակացության հիմք տալիս է: Այստեղ, ճիշտ է, իշխանությունը Գրիգորին անցած լինելու մասին ոչ մի ակնարկ չկա, և Գրիգորը հանդես է գալիս որպես «որդի Հասանայ», որը միայն հոր մահից հետո կարող էր ժառանգել նրա «իշխան», «տէր» տիրուղոսները և զրանցով ներկայացնել իրեն: Սակայն և այնպես արձանագրությունը քանդակելու տարում Հասանը կենդանի չէր, քանի որ Գրիգորը կենդանի հոր մասին կխոսեր ուրիշ տեսակ: Իսկապես, Հասանը, Ստեփանոս եպիսկոպոսի ժամանակագրության համաձայն, մահացել է 1287 թ. ձմռանը, Հասան-Ջալալի որդի Աթաբակի հետ միասին²²⁰:

Ճիշտ է, Ծարից արտագրված մի արձանագրության մեջ գրությունն այնպես է ներկայացված, որ Հասանն ու Գրիգորը հանդես

217 Նույն տեղում:

218 «Արցախ», էջ 405:

«Պարզե քաջութեան»-ով Գրիգորն ուզում է նշել, որ հայրը գործած արիությունների համար վերահաստատվել է որպես իշխան իր ժառանգական տիրությունում: Ուրիշ կերպ չի կարելի պատկերացնել նրա տոհմի ժառանգական սեփականություն հանդիսացող Ծարի պարզե ատանալը:

219 «Դոփյանք», էջ 65:

220 Տե՛ս ՄԺ, Ա, էջ 48: Այս տեղեկությանը ծանոթ չէր Գաբրիել Հովսեփյանը, այդ պատճառով էլ կարծում էր, թե 1289-ին Հասանը «հավանական է կենդանի լիներ» (տե՛ս «Ճաղարակյանք», էջ 175—176, 175-ի ծան. 6):

Այս ժամանակագրական կարեոր տվյալին տեղյակ չլինելու պատճառով Գ. Կիրակոսյանը ևս Հասանի մահվան ու Գրիգորի իշխանության սկզբի տարեթիվը մասին անում է դատողություններ, որոնք չեն հիմնավորվում (տե՛ս նրա՝ «Մատենագիտական տեղեկություններ», էջ 219):

են գալիս համաժամանակյա իշխանությունը. «... ի հայրապետության տը Գրիգորո, իշխանութեան Հասանա ու Մամբանին, Գրիգորո, Ասիէին, մեք միաբան եղբարքս Ուհան և Սարգիս, Յովհաննէս... և ամուսինք մեր... շինեցաք զկաթողիկէս ի փրկութիւն հոգւոց մերոց...»²²¹: Սակայն, նախ չի կարելի երաշխավորել, թե այս արձանագրությունն արտագրված է անխալ, ապա՝ հնարավոր է, որ կառուցող միաբաններն իրենք Դոփյանների իշխանության մի աշուպիսի հախուռն բաժանում կատարած լինեին, այդ իշխանությունից բաժին հանելով նաև Մամբանին ու Ասիային: Մամբանն ու նրա հարս Ասիան սեփական անունից խոսող արձանագրություններում երբեք իրենց չէին ներկայացնում որպես իշխանությունում օժտված անձերի: Մամբանը միշտ էլ իրեն կոչում էր «ամուսին արիականին Հասանայ» կամ պարզապես «ամուսին Հասանայ», իսկ Ասիան ներկայանում էր որպես «ղուտոր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճի»²²²:

Հասանի կյանքն ու հերոսական գործունեությունը փառաբանության են արժանացել ժամանակի գրական մի փայլուն գործի մեջ, որի հիշատակած պատմական դեպքերի ու դեմքերի հավաստիությունն անառարկելի է: Գրական այդ հուշարձանը Խաչատուր Կեչառեցու հայտնի «Ողբ վասն աւերման տանս Արեւելեան» երկն է՝ գրված 1295 թ.²²³, որն Արեւելյան Հայաստանի անցած-գնացած

221 Զալալեանց, Բ, էջ 115: Ալիշան, Սիսական, էջ 73: Նաև՝ «Ազգագրական հանդես», 1910, № 1, էջ 18:

Կարապետ եպիսկոպոսը փորձում է սույն արձանագրության «տէր Գրիգոր» անվան տակ տեսնել Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսին, որը զահակայել է 1293—1307 թթ. (տե՛ս «Դոփյանք», էջ 64): Սրանով կարող էր պարզվել, որ Հասանը կենդանի է եղել 1293-ից հետո ևս, ամեն պարագայի՝ 1293-ին: Սակայն հետազոտողը մոռանում է, որ Ծարն Աղվանքի եկեղեցու ոլորտում էր գտնվում, և արձանագրություններում ծարեցիներն իրենց կաթողիկոսի անունը կրելին, որ այդ ժամանակներում Ստեփանոսն էր: Այստեղ «ի հայրապետութեան տը Գրիգորոյ» կապակցության «հայրապետը» միայն «վանահայր» է նշանակում: Այս նույն թվաբանությունը կրկնված է նաև «Իվկան հայ վիմագրութիւն»-ի վերջերս լույս տեսած Գ հատորի (էջ 315) խմբագրական միջամտության մեջ:

222 «Արցախ», էջ 194:

223 Այս երկը Մատենադարանի № 425 ձեռագրի (Գանձարան, թ. 681—685) մեջ կոչվում է «Ողբ Խաչատուր Կեչառեցուն վասն իշխանաց»:

Մ. Արեւելյանի համոզիչ կարծիքով՝ «Ողբ»-ը գրված է Ղազան խանի իշխանության սկզբում (1295) կատարված քրիստոնեական քաղաքականության առթիվ (տե՛ս նրա՝ «Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք II, էջ 229): Համանման կարծիք է հայտնել նաև Գար. Հովսեփյանը, ցույց տալով, որ «Ժամա-

Խաչենի մշակույթը չի կարելի պատկերացնել հայկական ընդհանուր կյանքից մեկուսի: Այն հանուր հայուլթյան մշակույթի մի օղակն էր, հետևապես սնունդ էր առնում նրա բազմադարյան ավանդներից և իր նպաստն էր բերում համազգային մշակույթի զանձարանին: Հետաքրքիր է, որ այս նահանգի բնակչությունը, իր քաղաքական ու մշակութային շրջահայաց գործիչների ջանքերի շնորհիվ, պատմական ամենածանր պայմաններում իսկ կարողանում էր ետ չմոռալ համազգային հոգևոր կյանքի ընթացքից: Դանկատելի է հատկապես քննության ենթակա ժամանակաշրջանում,

որի թողած արժեքներն այսօր էլ պահպանում են իրենց դասական նշանակությունը։ Մենք նկատի ունենք հատկապես ճարտարապետությունը և նրա օժանդակ բնագավառները՝ քանդակագործությունն ու զարդարվեստն առհասարակ։ Եթե ներքին խաչների մշակություն կյանքի կայս շրջանում բարձրացել էր անդերազանցելի Գանձասարը, ապա վերին խաչնն էլ տվել էր Դաղիվանքի կաթողիկեն, խաթրավանքի տաճարը, Ծարա Ս. Աստվածածինը, Վաղուղիկեն, խաթրավանքի տաճարը, Ծարա Ս. Աստվածածինը, Վաղուղիկեն, հասի Մայրաքաղաքը և ճարտարապետական ուրիշ կառույցներ, որոնք իրենց վրա կրում են դարի հայկական բարձր արվեստի կնիքը։

Կնիքը:

Հայ մշակույթի պատմության մեջ բացառիկ նշանակություն ունեն Դադիվանքի գլխավոր եկեղեցու որմնանկարները, որոնք XII—XIII դարերի հայ գեղանկարչական արվեստի բացառիկ երևույթներն են և, միաժամանակ, փայլուն ապացույցն այն իրողության, որ այդ դարերում հայ եկեղեցաշինությունը չէր հրաժարվել որմնանկարչությունից:

ժարվել որմնանկարչությունը։

Սակայն խաչենի նկարչական արվեստի հիշատակները Դագին-
վանքի որմնանկարներով չեն սահմանափակվում։ Մասնագրա-
վան ստույգ տեղեկություններով հաստատվում է, որ խաչենի իշ-
խանական տներում և վանքերին կից գործող գրչատներում ու ար-
վեստանոցներում սովորում էին նկարել, ձեռագործությամբ ղեպա-
վել։ Գանձասարի և Վերին խաչենի վանքերում (խաթրավանք, Դա-
գիվանք, Ս. Աստվածածին և այլն) ստեղծված գրչագրերն ունեն
լինար մանրանկարներ ու զարդանախշեր՝ ստեղծված խաչենցի
ժողկողների կողմից։ Կիրակոսի վկայությամբ՝ ներքին խաչենի
ժողկողների կողմից։ Կիրակոսի վկայությամբ՝ ներքին խաչենի
տեր Հասան-Ջալալի մայր խորհուրդը Երուսաղեմում «ձեռագործա-
տանգի կին Արզու-խաթունի և նրա դստերը ձեռագործ վարագույր-
ներ, նրանց նկարների բարձր վարպետության մասին պատմիչը
խոսում է անխառն հիացումով. «Սա [Արզու-խաթունը]... արար
և վարագույր գեղեցիկ՝ դստերօք իրովը՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին,
զարմանալի տեսողաց, ի մագոյ աշծից կաղզագունաց՝ ներկեալ
պէսպէս և զանազան, գործ քանդակակերպ և նկարեալ պատկերօք,
ճշգրտագոյն հանուածովը՝ տնօրինականօք փրկչին և այլ սրբոց, որ
հիացուցանէր զտեսողսն։ Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տալին
աստուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկութեան և հան-
ձար Էկարակերտութեան... Եւ ոչ միայն այս եկեղեցւոյս արար ծած-

Կարելի է Դադիվանքի խաչքարերի և Հայաստանի տարբեր մարզերում գտնվող միջնադարյան մեր համանման հուշարձանների փոխազդեցությունների մասին երկար խոսել: Եվ ո՛չ միայն այս խաչքարերի, քանի որ հաշենի մշակույթի այս բարձր մակարդակը քննության ենթակա ժամանակաշրջանում՝ արդյունքն ու մի ինքնատիպ դրսևորումն էր ամբողջ հայ մշակույթի զարգացման և, բերականաբար, չէր կարող արտահայտվել ինքնամփոփ երևույթի տեսքով: Խաչենն անթիվ թելերով կապված էր հայրենիքի մյուս մարզերին ու կենտրոններին, ընդհուպ մինչև Կիլիկյան հայկական թագավորությունը: Բավական է հիշել Վանական Վարդապետի՝ Հասան-Ջալալի այդ հովանավորչալի, կապը ժամանակի մշակույթի ազգակից գործիչների հետ, Մխիթար Գոշի, Կիրակոս, Վարդան, Գրիգոր պատմիչների և հաչենի տեղերի առնչությունները, Արևմտյան Հայաստանում նստող կաթողիկոսների ու թագավորների գործունեությունը խաչենի նկատմամբ, Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր մշակույթի խոշոր գործիչ Հովհաննես Երզնկացու գործարար բարեկամությունը Դուխյան Հովհաննես եպիսկոպոսի հետ: Հայտնի են Կոնստանտին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի գրչագիր—նվերները Վերին խաչենի հոգևոր կենտրոն հաթրավանքին և Ուտիքի վանքերին, մյուս կաթողիկոսների սերտ թղթակցությունը խաչենի առաջնորդների հետ: Ըստ ավանդության՝ Վերին խաչենի ամենաաշնանվոր ամրոցներից մեկը՝ Թարթառի աջ ափին, Դադիվանքի դեմ-գիմաց բարձրացած լեռան վրայի բերդը, վերակառուցվել է Կիլիկյան թագավոր Լևոն Ա-ի ծախքով, այդ պատճառով էլ նրա անունն էր կրում²³⁷: Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր կենտրոններում ստեղծված բազմաթիվ ձեռագրեր են բերվել խաչեն՝ ինչպես նվիրատվությունների ու զննմաների ճանապարհով, այնպես էլ թաթար-մոնղոլական արշավանքների ընթացքում խաչենի իշխանների ձեռքով փրկվելու եղանակով: Այս բոլորը չէին կարող իրենց ազդեցությունը թողած չլինել երկրամասի մշակույթի զարգացման վրա: Խաչենի մշակութային-հոգևոր մթնոլորտն այդ ճանապարհով նոր ազդակներ էր ստանում, անընդհատ թարմանում ու բարելավվում: Սակայն ինքն էլ երբեք պարտք չէր մնում, քանի որ այս մթնոլորտում ստեղծված արժեքները տարածվում էին, դառնում համազգային սեփականություն:

Մենք ալստեղ հարկ ենք համարում քիչ ավելի հանգամանորեն

խոսեւ Վերին Խաչենի ծնունդ երեք մշակութային նշանավոր գոր-
ծիչների մասին, որոնց երախտաշատ գործունեւութունը ծավալվե-
լ էր ոչ միայն հայրենի տիրույթներում, այլև նրա սահմաններից
դուրս՝ Հաղբատում ու Սանահնում: Նրանք երեքն էլ Մարա իշխա-
նական տան ժառանգներն էին, այդ հոգևոր հայրերին բնորոշ ա-
նունով. երեքն էլ կոչվում էին Հովհաննես և իրար հաջորդեցին վե-
րահիշյալ վանքերի առաջնորդական ամրոնների վրա:

րոհիշյալ վանքերի առաջնորդական արժանատիքը և
Միջնադարի մղձավանջում, սելջուկ թուրքերի և ալպ նրանք
հետքերով եկած թաթար մոնղոլների բնաջնջող անընդհատ հոսքի
մեջ շոշնշանալու համար ժողովրդին պետք էր ուժերի մինչև այդ
չեղած ու շտեմնված մի լարում: Անհրաժեշտ էր օգտվել ամենա-
աննշան, համարյա թվացող հնարավորությունից և վերականգնել
կործանվածը, ստեղծել նորն ու անկործանելին: Այս պայմաննե-
րում ժողովրդի ստեղծագործական ուժերին ուղղություն տվող շըր-
ջահայաց մարդիկ էին պետք, և ծնվում էին նրանք: Մեկը վանք ու
ամրոց էր կառուցում: Մյուսը դպրոցներ էր բացում, ժողովում
հոգևոր մշակույթի նշխարները: Մի երրորդը վերականգնում էր
ասպատակիչների սմբակների տակ հողին հավասարեցված շե-
ներն ու այգեստանները: Լինում էր և այնպիսին, որ գերմարդկա-
յին ուժով իր մեջ համադրում էր այս բոլորը, դառնում ժողովրդի
ստեղծարար ուժի հավաքական պատկերը:

Ահա այգյալիսի մեկը, եռանդաշատ ու անհանգիստ մի մտա-
վորական, որի երկարատև կյանքը շուրջ ութ դար հետո մեզ է ներ-
կայանում որպես անխոնջ նվիրումի մի գեղեցիկ օրինակ: Նա վիմա-
կան արձանագրություներում իրեն կոչում է «Հովհաննէս իաշե-
նեցի», ուրիշները՝ «Հովհաննէս ի գաւառնի խաչնոյ»:

Այս կիրց անունները նրան ու նրա հայրենակիցներին էին կրպ-
չում հայրենի հաշնից դուրս, ուր նրանք լինում էին մայր ժո-
ղովրդի քաղաքական ու մշակութային կյանքին ծառայելու իրենց
շատաշրջիկ գործունեության ընթացքում:

Հատաշրջիկ գործունեության ընթացքում, ինչպես արդեն տեսանք նախորդ գլուխներում, հայկական ավատական կարգերի անխախտ օրենքի համաձայն՝ իշխանապետի ավագ զավակն էր հոր փոխանորդն ու գահակալը: Մյուսները, տի ավագ զավակն էին իշխանական իրավունքով, ունեին իրենց բաճիշտ է, օժտված էին իշխանական իրավունքով, ունեին իրենց բաժին ժառանգություն-հայրենիքը, սակայն զբաղվում էին իշխանության պաշտպանության գործով: Խաչենի իշխանությունը, պահպանելով հանդերձ հայ ավատականության այս անբեկանելի կարգը, մեզ ներկայանում է նաև իր մի այլ, համարյա անխախտ սո-

վորույթով: Այստեղ երկրամասի հոգևոր իշխանությունը ևս իշխանական տան ժառանգական իրավունքն էր: Հետևապես իշխանի արու գավակներից մեկը (հաճախ նույնիսկ երկուսը) պետք է կուսակրոնության տրվի, որպեսզի իրավունք ունենա ժառանգելու գավառի հոգևոր առաջնորդությունը: Կուսակրոնության տրվող իշխանագույնները խաչենում տարբերակվում էին. երեք ճյուղերից ամեն մեկն ուներ իր հոգևորական անունը, Մարեցիները՝ հիմնականում՝ Հովհաննես, Հաթերքցիները՝ Գրիգոր, Խոխանաբերդի տերերը՝ ևս Հովհաննես (ուշ շրջանում՝ նաև Գրիգոր):

Եկեղեցական թեմերի վրա ունեցած այս ժառանգական իրավունքն արդեն հզոր խթան էր հոգևոր կենտրոնների աննախադեպ զարգացման համար: Իշխանական տան ժառանգությունն ու տոհմական տապանատունը դարձած վանքերը, նույն այդ իշխանական տան նյութական բազմակողմանի օժանդակությամբ, ստեղծում էին իրենց առաջնակարգ դպրանոցները, մատենադարաններն ու գրչական արհեստանոցները: Այսպիսով, վանքերը կատարում էին գավառների մշակութային կենտրոնների իրենց դերը, այսօրվա խոսքով ասած՝ ստեղծում կադրեր, ոչ միայն նույն վանքերի, այլև հարևան եկեղեցիների և բնակավայրերի հոգևոր կյանքի բնականոն ընթացքն ապահովելու համար:

Խաչենի հոգևոր կենտրոններում իրենց կրթությունն ու դաստիարակությունն ստացած եկեղեցական գործիչները բարձր համարում ունեին Արևելյան Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս:

Բավական է հիշել թեկուղ XII դարի այնպիսի ականավոր վարդապետների, ինչպիսիք էին Գրիգոր Տուտոբոզին ու Հաղբատի եպիսկոպոս Բարսեղը²³⁸, հաջորդներից՝ Հովհաննես Վանականն ու Վարդանը, Մարեցի Հովհաննեսներն ու Հաթերքի Գրիգորները և շատ ու շատ ուրիշներ, որոնք իրենց ամբողջ կյանքը անմնացորդ նվիրեցին հայ մշակույթի զարգացմանն ու առաջընթացին:

Վերին խաչենի իշխանությանը վերաբերող այս բաժնում մենք առիթներ կունենանք հանգամանորեն խոսելու Մարա ճյուղից սերված մշակութային ակնառու գործիչների մասին: Իրարից տարբե-

²³⁸ 1172 թ. Հաղբատում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում «տեառն Բարսղի արհիեպիսկոպոսի» մասին այսպես է գրված. «...ըստ կանխանկատ գիտության վերնոյ դիտմանն՝ եկեալ ի դառնէն խաչենոյ, եղև ըստ աջողելոյ հոգւոյն աստուծոյ՝ վերադառնալ համայն քրիստոնէից Հայոց, որ ընդ գաւազանաւ թագաւորութեան Վրաց (Պարեգին կաթ., հիշատակարանը, Ա, էջ 408: Ալիշան, Հայագատում, էջ 382):

րելու համար մենք նրանց կկոչենք Հովհաննես Ա, Հովհաննես Բ և այլն:

Մարեցի՝ մեզ հայտնի առաջին Հովհաննեսը Գոփի ամուսին Հասանի եղբայրն էր, մի եռանդաշատ մտավորական, որի գործունեության շառավիղները հայրենի խաթրավանքից ու Դագիվանքից հասան Սանահին ու Հաղբատ:

Առանշահիկ տոհմի հարազատ ներկայացուցիչն էր նա, ծնված ու մեծացած պապերի օրրանում՝ Վերին խաչենի լեռնաստանում: Հենց այստեղ էլ նա ստացավ իր կրթությունն ու դաստիարակությունը, որ կարող էր լինել մոտավորապես XII դարի կեսերին, քանի որ նույն դարի 80-ականների սկզբին արդեն հասուն այր էր և Սանահինի վանքի առաջնորդ:

Մատենագրական տեղեկություններով ու վիժագրական հարուստ նյութերով կարելի է կազմել մեծ երախտավորի ապրած երկար կյանքի տարեգրությունը՝ Սանահինի առաջնորդությունից մինչև Հաղբատավանք գնալը, այնտեղից հայրենի խաչեն վերադառնալը և, վերջապես, շուրջ քսանամյա առաջնորդությունը Հաղբատի վանքում, ուր նա, հոգևոր իր խնդիրները կատարելուց բացի, ծավալեց շինարարական մի այնպիսի գործունեություն, որի արգասիքներն այսօր էլ մեզ են ներկայանում որպես իր դարի հայ ճարտարապետական արվեստի վսեմագույն կոթողները:

Կիրակոս պատմիչը Հովհաննես Ա-ի առաքինություններն ու գործունեության մասին տարբեր առիթներով խոսելիս հիշում է և նրա մի խոշոր ժառանգությունը, որի համար միայն արժեք, որ սերունդները չմոռանային նրան: Այս Հովհաննեսն է եղել Սարգիս ամիրսպասալարի երկու որդիների՝ Զաքարեի ու Իվանեի դաստիարակը («սնուցող նոցուն իշխանացն»)²³⁹: Չի կարելի Զաքարյան զորապետների սխրալից կենսագրության մեջ չտեսնել ու չգնահատել այն սքանչելի սերմերը, որ հմտորեն նրանց հոգու մեջ է ձգել Հովհաննես դաստիարակը: Եվ հենց այն հանգամանքը, որ Զաքարեն, քեռորդուն Հաղբատի առաջնորդությունից վանդելուց անմիջապես հետո, իր ուսուցիչ ու դաստիարակ Հովհաննեսին նշանակեց Արևելյան Հայաստանի ամենախոշոր թեմի առաջնորդը, վկայում է այդ օրերի Հայաստանի գերագույն իշխանապետի երախտագիտությունը Հովհաննեսի նկատմամբ:

Ասացինք, որ Հովհաննեսի անունը հիշատակված է XII դարի 70—80-ական թվականներից՝ որպես Սանահինի առաջնորդի: Այս

առաջին հիշատակությունների մեջ էլ նրա անունը կապվում է նաև հայոց ազգային ավանդների պահպանման համար մղվող պայքարի հետ:

Նա մեկն էր Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի այն հոգևոր առաջնորդներից, որոնք XII դարի 70—80-ականներին համառապաքար էին մղում բյուզանդական թագավորի ու եկեղեցու՝ հայոց հավատի դեմ կատարած ոտնձգությունների դեմ: Գրիգոր Տուտեորդու, Մխիթար Գոշի, Դավիթ Քոբայրեցու և մյուսների հետ Հովհաննեսն ստորագրեց այն նամակները, որոնցով Հյուսիս-արևելյան նահանգների վարդապետները դատապարտում էին բյուզանդական ոտնձգությունները և զգուշացնում Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին՝ չընկնել հունաց «միություն» կոչված թակարդը:

Այս մեկը մյուսի ետևից վիժակալ արձանագրություններն են, խոսում Հովհաննեսի մասին. մեկում նա այգի է տնկում «մեծառաշխատութեամբ», և իր եղբայր Հասանի որդի վարդապետ Գրիգորն էլ, որ, անշուշտ, իր կրթածն ու դաստիարակածն էր, նրա այգին նորոգում է ու խաչ կանգնեցնում²⁴⁰: Մի այլ արձանագրությամբ նրա շինարարական գործն է հիշատակվում:

Հովհաննեսի օրոք, 1181 թ. կառուցվեցին Սանահնի վանքի Ամենափրկիչ եկեղեցին ու նրա գավիթը, ճարտարապետական մի հույակերտ, որի իրականացնողն էր ինքը՝ Հովհաննեսը՝ «ազնու-թեամբ ամիր Քրդին և վարդապետի մեծի Գրիգորի» (Տուտեորդի հաշենեցու)²⁴¹:

240 Հ. Արիմեցի, Պատմություն, էջ 150: Զալալեանց, Ա, էջ 80:

Ինչպես Ղրիմեցու, այնպես էլ Զալալեանցի մոտ արձանագրության Հովհաննեսի բաժնում թվական է նշանակված Ռ—1251, որ, հավանաբար, թյուրիմացություն է: Կ. Ղաֆաղարյանը նկատել է, որ Ղրիմեցին (նաև նրանից արտագրող Զալալեանցը) «տասնավորի և միավորի գրերը մոռացել է վերցնել» (Ղաֆաղարյան, Սանահն, էջ 188, որտեղ հետազոտողը Գրիգորի բաժնի ՈՒՆ—1198-ի փոխարեն իզուր տեղը նշանակել է Ղրիմեցու ՈՒՆ—1178): Սակայն, մեր կարծիքով, իրավացի չէ գիտնականը, երբ այս և 1181 թ. արձանագրությունների մեջ որպես վանքի առաջնորդ հիշված Հովհաննեսին տարբեր է համարում Հովհաննես հաշենեցու և պարզապես սխալվում է, երբ այս (1198 թ.) արձանագրության երկրորդ մասի հեղինակ «քուերորդի պատրոնացն» Գրիգորին ու Գրիգոր Տուտեորդուն համարում է նույնական (տե՛ս «Սանահն», էջ 51): Ինչպես իր տեղում տեսանք, «քուերորդին» Զաքարի ու Իվանի քույր Դոփի և (Հովհաննես հաշենեցու եղբայր) Հասանի որդին է:

241 Ղաֆաղարյան, Սանահն, էջ 104: Սույն արձանագրության՝ Սանահնի Քոթուկում՝ գրանցված տարրերակի մեջ «վարդապետի մեծի Գրիգորի»-ի փոխարեն գրված է «վարդապետի մեծի թագաւորին» (տե՛ս Մատենադարանի ձեռ. № 3032, Թ. 70), որ գրչական սխալ պիտի համարել:

Երեք տարի հետո Գրիգոր Տուտեորդին իր հայտնի խաչարձանի վրա հիշատակագրում է վանքի կաթողիկեի նորոգումը Հովհաննեսի առաջնորդությամբ²⁴²:

Հովհաննեսը Սանահնի առաջնորդ է հիշվում հետագայի մի քանի արձանագրություններում՝ մինչև 1191 թվականը²⁴³:

Նկատի առնելով, որ 1195 թ. ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում Հովհաննեսն արդեն Հաղբատավանքի առաջնորդն է²⁴⁴, պետք է մտածել, որ նա Սանահնից այստեղ է փոխադրվել 1191 ու 1195 թթ. արանքում: 1196-ին, ըստ Կիրակոսի տեղեկության, տեղի է ունենում Մխիթար Գոշի համար կառուցված Նոր Գետիկի վանքի նավակատիքը. «Անդ էր և եպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ Յոհաննէս, առաքինի և սուրբ այր»²⁴⁵:

1198 թ. մի արձանագրությամբ նա դեռևս եպիսկոպոս էր Հաղբատում: Ինքն այգի էր գցել Սևորդյաց ձորում, մի խաչքարի վրա արձանագրել այդ մասին: Նրա գրի տակ էլ վանքի վարդապետ Գրիգորը թողեց իր արձանագրությունը. «Ի ՈՒՆ (1198) թվին ես՝ Գրիգոր վարդապետ քուերորդի պատրոնացն, նոր շինեցի զայգիս և կանգնեցի զխաչս յառաջնորդութեան հայր Հովհաննէսի, վասն յիշատակի նոցա և ինձ»²⁴⁶:

Այս քանից հետո է, որ Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննեսը, ըստ Կիրակոսի տեղեկության, «եթող զաթոն և գնաց ի հաշեն»²⁴⁷:

Ինչո՞ւ աթոռը թողեց ու գնաց: Կիրակոսի պատմության մեջ այս հարցի պատասխանը չկա: Հովհաննես Ղրիմեցին, չգիտես որտեղից քաղելով, այդպիսի պատճառ է համարում Գրիգոր վարդապետի (որին նա թյուրիմացաբար Տուտեորդի է համարում) «խարդավանքները». իբր թե, «զզուեալ ի մախանաց» Գրիգորի, Հովհաննեսը թողեց Հաղբատը և գնաց ոչ թե հաշեն, այլ Սանահն, քանի որ Սանահնում 1205-ին պիտի քանդակեր Հյուրատուն կառուցելու մասին իր արձանագրությունը²⁴⁸: Սակայն, անկախ նրանից,

242 Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահն, էջ 180:

243 Անդ, էջ 105—106:

244 Ղ. Ալիշան, Հայաստան, էջ 383, նաև՝ Զարեհանալյան, Մատենադարանի թարգմանությանը նախնայաց (Գ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 448, Գաբրիել կաթողիկոս, Յիշատակարան, Ա, էջ 911. գրեցա՝ «գիրքս այ ի գաւառիս Ձորոյ գետ, ի վանքս Հաղբատ... յեպիսկոպոսութեան տեառն Յովհաննիսի»:

245 Կիրակոս, էջ 216:

246 Զալալեանց, Ա, էջ 80, Ղաֆաղարյան, Սանահն, էջ 188:

247 Կիրակոս, էջ 174:

248 Ղրիմեցի, Պատմություն, էջ 154:

որ ոչ մի աղբյուր չի հաղորդում Հովհաննեսի՝ խաչին գնալու պատճառը, Ղրիմեցու վարկածն սխալ է իր մանրամասներով. Գրիգոր վարդապետը, ինչպես հետո կտեսնենք, Հովհաննեսի եղբորորդին էր, ոչ թե Տուսեորդին, և Հովհաննեսն իսկապես խաչին գնաց, ոչ թե Սանահին...

Խաչինում Հովհաննեսը մնաց իր ոգուն ու կոշմանը հարազատ. օգնեց հայրենի գավառի հոգևոր մշակույթի զարգացմանը, բարեկարգեց Գաղի վանքի ու Խաթրավանքի թեմերը: Այստեղ նա, հավանաբար, մնաց միայն մի քանի տարի, որովհետև 1198-ին դեռևս Հաղբատում էր ու 1205-ին էլ Սանահնում պիտի լիներ ու պիտի արձանագրեր իր շինարարական գործերը: Եվ այս երկու թվականների արանքում նա կառուցում է Խաթրավանքի կաթողիկեն, նրա պատի վրա թողնելով (1204) այն արձանագրությունը, որով պատմում է, թե ինչպես կառուցեց եկեղեցին, այնտեղ հավաքեց խաչեր, խաչքարեր, ձեռագիր մատյաններ, տնկեց Ջոթաց այգին, ապա նոր մի այգի (մատաղիս) ևս գցեց և այս բոլորը, Հաթերի իշխանաց իշխան Վախտանգի միջնորդությամբ, հանձնեց իր եղբայր Հասանին ու նրա որդիներին²⁴⁹:

1205 թ. Հովհաննեսը նորից Սանահնում էր: Նա այստեղ արդեն կառուցել էր վանքի հյուրատունը, նրան նվիրելով Կոշածորի այգին և «Ունազոմուց կենսն»: Այս բոլորը պատմում է նրա կանգնեցրած մի դեղեցիկ խաչքարի արձանագրությունը. «Ի թվականիս հայոց ՈՄԴ (1205), ի թագաւորութեանս Վրաց Թամարին, յամիրսպասաւարութեանս Զաքարի և Իւանի եղբարց հարազատաց, որդեաց մեծին Սարգսի, ես՝ հայր Յոհաննէս գաւառաւ խաչինցի, եկեալ բնակեցաւ ընդ Սրբո Աստուածածնիս ևւ շինեցի զհիւրատունս...» և այլն²⁵⁰:

249 Այժմ այս վանքը դեռևս կանգուն է (Վաղուհասից 6—7 կմ դեպի արևմուտք, անտառի մեջ), սակայն ճաքճքված պատերով, որովհետև կտրին բուսած դարավոր ծառերի արմատները մխրճվել են պատերի ու ծածկի մեջ, խարխիլ վաղնջական ամրությունը: Խաթրավանքի այս տաճարի ամենաուշագրավ կողմերից մեկն է այն հանգամանքը, որ Հովհաննես շինարարը նրա պատերի մեջ հազդրել է հին խաչքարեր ու դարգաքանդակված արձանագրություններ ունեցող քարեր: Եվ, արյալիսով, տաճարը դարձել է գավառի յուրատեսակ թանգարանը:

250 Ղաֆաղարյան, Սանահին, էջ 183—184:

Ջալալյանցը (Ա, էջ 28) և Մեսրոպ Մազիստրոսը (էջ 113) այս արձանագրության թվական են արտագրել ՈԶ (1157), որ չի համապատասխանում Թամարի թագավորության (1184—1213 թթ.) ժամանակին (տե՛ս Ղաֆաղարյան, Սանահին, էջ 184):

Այս անգամ արդեն Հովհաննեսը Սանահնում երկար չի մնում, որովհետև Զաքարե ամիրսպասաւարը նրան Հաղբատի առաջնորդն է դարձնում՝ այնտեղից վերադառնալով իր քեռորդու (Դուրի որդի Գրիգորիսի) փոխարեն:

Ո՞ր թվականին է եղել այս նշանակումը: Կիրակոսի պատմությունից հայտնի է, որ այն կատարվել է Լոռեի այն ժողովից հետո, որ Զաքարեն էր գումարել իր եկեղեցական նորամուծությունը հաստատելու համար: Իսկ ե՞րբ է գումարվել Լոռեի ժողովը: Կիրակոսը նրա գումարման տարին չի նշում: Այն պետք է պարզել օժանդակ փաստերի միջոցով: Հետազոտողները տարբեր տարեթվեր են ընդունում, առանց ասելու, թե ինչի՞ հիման վրա: Այսպես, Հովհաննես Ղրիմեցին Լոռեի ժողովի տարի է համարում ՈՄԴ (1205) թվականը և սրան հաջորդած Անիի ժողովի տարի՝ ՈՄԵ (1206) թվականը²⁵¹: Համազասպ Ոսկյանը ևս այն կարծիքին էր, թե Լոռեի ժողովը գումարվել է 1205-ին²⁵²: Ոսկյանի կարծիքով՝ Անիի ժողովն էլ գումարվել է 1207-ին²⁵³: Կ. Ղաֆաղարյանը համաձայն չէ նախորդների հետ և նշում է, թե «հաստատուն վկայություն ունենք այն մասին, որ ... Հովհաննեսը վանքի (Հաղբատի—Բ. Ու.) առաջնորդ է դարձել Լոռվա (Լոռեի—Բ. Ու.) 1208 թվականի ժողովից հետո»²⁵⁴: Սակայն, դժբախտաբար, գիտնականն իր գտած վկայության տեղը չի նշում:

Անիի ժողովի գումարման տարեթիվը քննության առարկա հարցի համար անկարևոր համարելով, մենք պետք է ընդունենք, որ Լոռեի ժողովը տեղի է ունեցել 1205-ին կամ ամենաուշը 1206-ին, բայց երբեք 1208-ին:

Սրա համար կա արդեն շատ հաստատուն տեղեկություն. 1207 թ. Հաղբատում, «ընդ հովանեաւ Սրբոյ Նշանին» ընդօրինակվել է մի Աստվածաշունչ՝ «յառաջնորդութեան սուրբ հայրապետիս մերոյ տեառն Յոհանիսի, ի թուիս հայոց ՈՄԶ (1207)»²⁵⁵: Այս նշանակում է՝ Լոռեի ժողովը պետք է տեղի ունեցած լիներ 1207 թ. առաջ, որպեսզի նրանից հետո Զաքարեն «քուէրորդի» Գրիգորիսին

251 Ղրիմեցի, Պատմություն, էջ 86:

252 Հ. Ոսկյան, Մատենադարանի քննություններ, Վիեննա, 1926, էջ 135:

253 Անդ, էջ 136:

254 Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 30:

255 Գաբեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանը, Ա, էջ 735: Սույն ձեռագրի մասին մանրամասները տե՛ս Գաբեգին Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ, պրակ Ա, էջ 71 և հտդ.:

բանտարկեր, և փոխարենը Հաղբատի առաջնորդ նշանակեր «քուէրորդու» հորեղբայր Հովհաննեսին, և այս Հովհաննեսն էլ գործի անցած լինեք, որպեսզի գրիչը 1207-ին նրա անունը հիշեք որպես վանքի առաջնորդի:

Ուրեմն, Հովհաննես վարդապետը Հաղբատավանքի առաջնորդ է դարձել 1205-ին կամ ամենաուշը 1206-ին:

Սրանից հետո Հովհաննեսը, որ արդեն պետք է առնվազն 65—70 տարեկան ծերունի լինեք, կապվում է միայն Հաղբատի հետ: Այստեղ են անցնում նրա կյանքի վերջին քսան տարիները, որոնց թողած հիշատակների հիման վրա միայն հետազոտողները նրան կոչում են խոշոր շինարար ու մեծ երախտավոր:

Կիրակոսը նրա գործունեությունից առանձնացնում և մի հատուկ սքանչացումով է պատմում Հաղբատի վանքի մեծ գավթի շինարարությունը. «... քակեաց զգաւթն փոքրագոյն, որ ի դուռն կաթողիկէին Հաղբատայ, և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուած, որ զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ»²⁵⁶: Ապա՝ «Եւ այր առաքինի էր Յովհաննէս, և բազում գործս յիշատակի գործեաց նա ի Հաղբատ, ընդ որս և զհռչակաւոր գաւթն եկեղեցւոյն շինեաց, որ հիացուցանէ զտեսողսն»²⁵⁷:

Եվ, իսկապես, միայն այս գավթի բավական կլինեք, որպեսզի գալիք սերունդները երախտագիտությամբ հիշեին նրա շինարարին:

Հետազոտողները, առանց բացառություն, գտնում են, որ «Հաղբատի մեծ գավթի հայ ճարտարապետության ամենափառավոր կոթողներից մեկն է», «իսկ գավթիների ճարտարապետության մեջ՝ առաջինը»²⁵⁸:

Հաղբատի հին տաճարին կցված գավթի կառուցված նույն վանքի Հովհաննես Ա եպիսկոպոսի կողմից, իր հույակապ մեծությամբ, իրար խաշող վիթխարի կամարներով և կրկնակի զմբեթների բարձրությամբ մի գլուխգործոց է միջնադարյան հայ ճարտարապետության մեջ²⁵⁹:

Ե՛րբ է կառուցվել այս հուշարձանը: Հետազոտողներն իրարամերժ պատասխաններ են տալիս այս հարցին: Կ. Լ. Հովհան-

նիսյանը գտնում է, որ «Գավթի հիմնված լինելով 1185 թ., այն հետագա մասնակի փոփոխություններից հետո ստանում է ներկայիս ձևը»²⁶⁰: Վ. Հարությունյանը և Ս. Սաֆարյանը գավթի կառուցման տարի են համարում 1201 թվականը²⁶¹: Կ. Ղաֆադարյանն էլ մերժելով այս կարծիքները, որոնք ակնհայտորեն սխալ են, քանի որ հակասում են մատենագրական ու վիճաբանական տվյալներին, հայտնում է հետևյալ կարծիքը. «... մեծ ժամատան կառուցման սկիզբը պետք է համարել 1208 թվականը, Հովհաննես Խաչենցու առաջնորդության առաջին տարին, որովհետեւ երեք տարի հետո... այդ ժամատունն արդեն կառուցված էր առնվազն մինչև մուտքի ճակատակալ քարը, որի վրա կա 1210 թվականի արձանագրություն, իսկ ժամատան ավարտման թվականը որոշելու առայժմ ոչ մի հիմք չունենք, բայց գիտենք, որ 1210-ական թվականներից այն կողմը չի անցել»։ «Նշանակում է, Հաղբատի մեծ ժամատունը կառուցվել է ... 1208-ից հետո, 1210-ական թվականներին»²⁶²:

Կ. Ղաֆադարյանի մոտ ժամատան կառուցման սկիզբը դրվում է 1208-ից հետո, որովհետեւ նրա կարծիքով՝ Հովհաննեսը վանքի առաջնորդ է դարձել այդ թվականին: Սակայն մենք տեսանք, որ Հովհաննեսի առաջնորդությունն սկսվում է առնվազն երկու տարի վաղ՝ 1206-ին:

Ճշգրտման կարիք ունի Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքի երկրորդ մասը՝ գավթի շինարարության ավարտման տարին, որ հասկացվում է 1210-ից հետո, ավելի ճիշտ 1210-ականներին: Սակայն ինքն էլ հիշում է, որ ճակատակալ քարի վրա, մուտքի կամարի տակի ամբողջ տարածությունն զբաղեցնում է Զաքարեի ու Իվանեի մեծ արձանագրությունը 1210 թվականից: Ուրեմն, 1210-ականներն էլ վերացական պատկերացնել չի կարելի, քանի որ Զաքարեն մահացել է 1212-ին, իսկ արձանագրությունը գրված է նրա անունից:

Բայց, ամենակարևորը, մի՞թե հնարավոր է պատկերացնել, թե շենքն անավարտ էր, երբ Զաքարեն ու Իվանեն նրա վրա դրին իրենց 19 սողանոց արձանագրությունը: Դա անհնարին է: Հետևա-

256 Կիրակոս, էջ 98:

257 Անդ, էջ 174:

258 Գաբրիել Հովսեփյան, Նյովթեր և ուսումնասիրություններ, պրակ Ա, էջ 66:

259 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 32:

260 Կ. Լ. Հովհաննիսյան, XII—XIX դարերի հայկական ճարտարապետությունը. «Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության», Երևան, 1964, էջ 228:

261 В. Арутюнян, В. Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951, էջ 57:

262 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 32:

պես, չի կարելի մեծ գավթի ավարտման տարին 1210-ից հետո դնել: Ուրեմն, կառուցումն սկսվել է 1206-ին, ավարտվել 1210-ին:

Այս առումով էլ ավելի հավանական ենք համարում Կ. Ղաֆաղարյանի ենթադրությունն այն մասին, «որ ժամատան կառուցման արձանագրությունը դեռևս չգրած, Զաքարիի հրովարտակին են հատկացրել նրա (գավթի—Բ. Ու.) պատվավոր տեղը»²⁶³: Սա միանգամայն հասկանալի կդառնա, եթե նկատի ունենանք, որ Զաքարեն ու Իվանեն էին Հաղբատի ու շրջակայքի պատրոնները, գավթի կառուցող Հովհաննեսի սաներն ու հավանավորները և, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք այն արտակարգ համեստությունը, որ բնորոշ էր Հովհաննես եպիսկոպոսին:

Հովհաննեսի գործունեության այս վերջին կամ Հաղբատյան շրջանը լի է մշակութային մի շարք խոշոր երևույթներով: Նրա օրոք և նրա գլխավորությամբ վանքը շարունակում էր կատարել գրչական խոշոր կենտրոնի իր դերը: Այստեղ, հենց այս տարիներին ստեղծվում են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից մեկ հասած օրինակներն աչքի են ընկնում գրչական ու մանրանկարչական բացառիկ արժանիքներով: Այս տեսակետից եզակի երևույթ է «Գետաշենի» անվամբ հայտնի այն Ավետարանը, որը 1211 թ. «ի սուրբ ուխտս Հաղբատայ գծագրեցաւ ձեռամբ Յակովբայ, յառաջնորդութեան տեառն Յոհաննիսի սրբասիրի»²⁶⁴: Մի այլ ձեռագիր՝ Տոնապատճառ, ստեղծվում է «ի թուականութեանս հայոց ՈԿԷ (1218) և ի հայրապետութեան սուրբ ուխտիս Հաղբատայ տեառն Յովհաննիսի հեղի և առաքինուց և [ի] սպարապետութեանս Հայոց և Վրաց Իւանի և մանկանն Շահնշահի...»²⁶⁵: 1220-ին ընդօրինակված մի ձեռագրի գրիչը խնդրում է հիշել Հովհաննէս արհեստիպոսին²⁶⁶, Գարեգին կաթողիկոսը հանձին այս արհեստիպոսու Հովհաննիսի ենթադրում էր «Կայենո բերդի շինողին»²⁶⁷, այսինքն՝ Հովհաննես Բ-ին, որ Ա-ի հաջորդն էր և նրա եղբորորդին: Սակայն քիչ հետո

կտեսնենք, որ ոչ միայն 1220-ին, այլև առնվազն մինչև 1225 Պ. Հովհաննես Ա-ն էր Հաղբատի առաջնորդը: Հետևապես Հովհաննես արհեստիպոսը նույն ինքը Հովհաննես Ա-ն է եղել:

Հովհաննես եպիսկոպոսի այս տարիների վաստակի մեջ պետք է մտցնել նաև նրա վանքանպաստ գործունեության մի ուրիշ կողմը. երբ նրա գործուն միջամտությամբ Հաղբատում շինարարական ու վերանորոգչական հսկայական աշխատանք են կատարում և վանքին մեծամեծ ընծաներ տալիս ժամանակի մեծատունները՝ Տփղիսի հայ իշխանավորներից սկսած մինչև Վաչուտյանց և Ուքանանց տոհմերի պայազատները²⁶⁸, մինչև իր հայրենի Խաչենի իշխաններն ու իշխանուհիները²⁶⁹: Եվ իզուր չէ, որ վերջիններս իրենց արձանագրությունների մեջ Հովհաննեսի անունը հիշում էին մի առանձնահատուկ երախտագիտությամբ՝ ոչ միայն որպես վանահոր: Այսպես, ոմն Հովսեփ, որ Հաղբատում ՈԾԸ (1209) թ. խաչքար է կանգնեցրել «Յառաջնորդութեամբ տէր Յովհաննիսի և ի տէրութեան Զաքարէի և Իվանէի», խնդրում է հիշել նշված անունները և «ես առաւել զՅովանէս»²⁷⁰:

Սակայն, այսպես թե այնպես, Հովհաննես Ա-ը հայտնի է որպես մեծ շինարար և դժվար է պատկերացնել, թե նա հանդիստ պիտի նստեր Հաղբատի մեծ տաճարին կից գավթի կառուցումից հետո: Պահպանված արձանագրությունները պատմում են, որ 1211 թ. նորոգել է Հաղբատյան համակառուցի 1025 թ. շինված Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին: Այդ եկեղեցու ճակատին, մուտքից վերև՝ նորոգմանը նվիրված արձանագրությունն է. «Թվին ՈԿ (1211) նորոգեցաւ եկեղեցիս ի ձեռն տէր Յոհաննիսի եւ միաբան եղբարցս»: Ապա նորոգումը հիշատակվում է Հովհաննեսի 1221 թ. գրած, իր գործերն ընդհանրացնող արձանագրության մեջ: Ս. Գրիգոր եկեղեցու վերանորոգումը, ըստ երևույթին, վերակառուցման պես մի բան է եղել, եթե, ինչպես Կ. Ղաֆաղարյանն է իրավացի կերպով ենթադրում, նորոգման հետ միասին, եկեղեցուն ավելացվել են ներքին ավանդատները: Այլապես դժվար էլ է պատկերացնել, թե Հովհաննես եպիսկոպոսն իր գլխավոր արձանագրության մեջ, մեծ գավթի կառուցման կողքին հիշեր փոքրածավալ մի գործ²⁷¹:

1214 թ., Խաչենի իշխանաց իշխան Վախտանգի մահից հետո,

263 Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 32:

264 Մատենադարանի ձեռ. № 6288, Թ. 348ր: Զեռագրիս նկարագրությունը տե՛ս «Արցախ», էջ 262—263, ընդարձակ ու հանգամանալից բնութագրեր՝ Գաբելի Հովսեփյան, Հաղբատի դպրոցի մի գլուխ-գործոց (Գետաշենի Ավետարանը). «Նյութեր և ուսումնասիրություններ», պրակ Ա, էջ 41—75:

265 «Բազմավեպ», 1887, էջ 107—108, Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 321ա: Գաբելի կարդիկոս, Յիշատակարանը, Ա, էջ 795:

266 Մատենադարանի ձեռ. № 1912, Թ. 228ա:

267 Գաբելի կարդիկոս, Յիշատակարանը, Ա, էջ 810:

268 Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 172—174, 230—231 նն.:

269 Կիբակոս, էջ 215—216:

270 Ղրիմեցի, Պատմութիւն, էջ 82:

271 Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 60:

նրա կնոջ նախաձեռնությամբ սկսվում է վերին հաշենի առաքելա-
դիր Դադի վանքի մեծ եկեղեցու կամ կաթողիկեի կառուցումը: Հե-
տազոտողների կողմից արդեն նկատվել է, որ այս շենքի մեջ
իրենց կիրառությունն են գտել Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցու ճար-
տարապետական վսեմ արժանիքները: Մեսրոպ Մազիստրոսն այս
մասին խոսելիս համոզիչ փաստարկով հաստատում է, որ Հովհան-
նես հաշենեցին Հաղբատում կառուցած մեծ ժամատան մեջ իրա-
կանացնելով Դադի վանքի հին բազիլիկի ճարտարապետական ու-
րուշ տարրերը²⁷², հետո էլ Հաղբատի կաթողիկեի փորձն է կիրառել
Արզու-խաթունի կառուցած եկեղեցու մեջ՝ Դադի վանքում: Մես-
րոպ Մազիստրոսի կարծիքով՝ Հովհաննեսն առհասարակ Դադի
վանքի շինարարության գլխավոր խորհրդատուն է եղել, և «նրա
առաջարկով է Դադի վանքի կաթողիկեին Սուրբ հաշ կամ Սուրբ
Նշան անունը տրվել, հետևողությամբ Հաղբատի Սուրբ Նշանին»²⁷³:

1221 թ. Հովհաննես եպիսկոպոսն իր կառուցած մեծ դավթի
ներսում, արևելյան պատի վրա, քանդակում է մի արձանագրու-
թյուն, որը մասամբ թվարկում է Հաղբատավանքի համար կատա-
րած իր գործերը. «Յամս աստուածազար թագաւորացս Թամարա
և որդո իւրո Գեորգէ և Բ(2) հարազատաց Զաքարէի և Իւանէի,
հրամանաւ սոցա կոչեցա յեպիսկոպոսութիւն սբ աթոռոյս Հաղ-
բատա եւ՝ Յոհանէս ի հաշենո: Ներողութեամբ այ կացեալ իմ ամս
բազում յառաջնորդութեանս, սպասատրեցի սրբոցս ի շինութիւն
և յառաջդիմութիւն տանս այ, նախ՝ ի ձեռն շինուածոց ի սբ Նշա-
նըս, մատենս, ի սպաս գարդուց, զկաթողիկէս սալել և զգուռ-
նըս կազմել, զսբ Գրիգորն նորոգել, զգաւթս շինել զգաւթի սբ
սեղանոյն և զԳ(3) սբ Նշանս... ՈՀ» (1221)²⁷⁴:

Հայտնի չէ, թե երբ է մահացել Հովհաննես Ա հաշենեցին:
Հետազոտողները 1221-ի արձանագրությունից հետո խառնում են
նրա և հաջորդի՝ Հովհաննես Բ-ի գործերը: Սակայն նկատի առնե-
լով, որ Հաղբատում իսկապես նրան անմիջապես հաջորդել է իր
եղբորորդի Հովհաննեսը, որը միաժամանակ քվերորդին էր Զաքա-
րեի ու Իվանեի²⁷⁵, Հաղբատից առաջ էլ Սանահնի առաջնորդ եղած,

կարելի է առաջինի մահվան տարին մոտավորապես որոշել նրա-
նով, թե երկրորդը մինչև երբ է մահացել Սանահնում: Հովհաննես
Բ-ը Սանահնում էր մինչև 1225-ը հաստատապես. նա 1225 թվա-
թիվի ՈՀԳ» (1225) մատուռ է կառուցել²⁷⁶: Այս Հովհաննեսին Սա-
նահնում անմիջապես հաջորդած Գրիգոր եպիսկոպոսին վերաբե-
նում է 1229-ից²⁷⁷: Նշանակում է՝
1229 թթ. արանքում, և հենց այս ժամանակ էլ մահացած է եղել
Հովհաննես Ա-ը:

Ստուգապես հայտնի չէ Հովհաննես հաշենեցու գերեզմանի
տեղը: Հայտնի չէ՝ նրա վրա քաշե՞լ են տապանաքար, թողե՞լ են
տապանազիր²⁷⁸: Ինքը կենդանության օրերում, ամենահռանդունը
եռանդավորների մեջ և համեմատաբար համեստներից, դասա-
կիցներին խնդրում էր հիշել նախ և առաջ իր կառուցածները, իր
խաչարձաններն ու հավաքած մատյանները. «Իմ խնդիր է՝ միա-
բանացս՝ զՍուրբ Յակոբայ տօնի կիրակէն իմ սուրբ նշանացս
տօն կատարէն»:

Իսկ այդ կառույցներն ու նորոգածները, կանգնեցրած խաչար-
ձաններն ու հավաքած մատյաններն այնքան շատ են, որ պար-
զապես թվում են անհնար՝ սովորական մի կյանքի համար: Բավա-
կան է, թեկուզ, հիշել ամենակարևորները՝ Սանահնի եկեղեցին՝
գավթով հանդերձ, հաթրավանքի գլխավոր տաճարը, Հաղբատի

Հովհաննէս՝ բուրբուրդի իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի և եղբորորդի առաջնոյ
Հովհաննիսին»:

276 Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահն, էջ 170:

277 Անդ. էջ 130:

278 Ռ. Երզնկյանը Հաղբատում գտնված մի խաչարձանի ճակատին կար-

դացել է. «Այս է հանգիստ տը Յոհաննիսի»: Հետազոտողն այս խաչարձանը հա-
մարել է Հովհաննես Ա հաշենեցու տապանաքարը (տե՛ս նրա՝ «Հնախօսական տե-
ղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից Սրբոյ Նշանի», Վաղարշապատ,
1886, էջ 64): Եվ Գարեգին Հովսեփյանն էլ, դա համարելով անքննելի՝ ճշմարտու-
թյուն, ավելացրել է. «նա թաղված է Գևորգ եպիսկոպոսի գերեզմանին կից և զե-
րան չոր գեղարվեստասեր ճաշկի համապատասխան, ճարտարաբանական մի ավե-
լի մեծ խաչարձան կանգնած...» (տե՛ս նրա՝ Հաղբատի դպրոցի մի գլուխ-գործոց,
էջ 67): Սակայն, դժբախտաբար, ոչ Երզնկյանը, ոչ էլ նման ղեպքերում բնախնդիր
Գարեգին Հովսեփյանը, չեն ասում, թե իրենք ինչպես են Հաղբատի առաջնորդ եղած
մի շարք Հովհաննեսներից Հովհաննես Ա-ին տալիս հիշյալ տապանաքարը, մանա-
վանդ, երբ նրա վրայի գրի մեջ բացակայում է այդ Հովհաննեսին երկրորդ անվան
պես կրած «հաշենեցի» տարբերակիչը:

272 Մեսրոպ Մազիստրոս Տեր-Մովսիսյան, Հայկական երեք մեծ վանքեր, էջ 88:

273 Անդ:

274 Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 180:

275 Կիրակոս, էջ 99: «Եւ յետ նորա (Հովհաննիսի հաշենեցու. — Բ. Ու.) միա

անդան կանգնեցնող Ասփան (Գրիգոր իշխանի կինը) իր արձանագրության մեջ գրել է, թե «կամեցայ ի ձեռն քահանայապետին մեծի տեղուն Յովհաննիսի», և իր միջոցներով նորոգումներ է կատարել վանքում²⁸⁷։

Հովհաննիսի վերակառուցել է խաթրավանքը։ Սակայն այս մասին արձանագրությունը գրվել է, ըստ երևույթին, նրա մահից հետո («զմեծ տէր Յովհաննէս շինող եկեղեցւոյս՝ որդին Դօփին, եղբայր մեծ իշխանին Հասանայ յաղօթս յիշեցեք») ²⁸⁸, քանի որ նրա մեջ սպորդել են թյուրիմացություններ. նա Դոփի թոռն էր և ոչ թե որդին, իսկ Դոփի որդի Հովհաննես Բ-ը Գրիգոր մեծի եղբայրն էր և ոչ թե Հասանի։ Այսպիսով չէր գրի «շինող եկեղեցւոյս», երբ իրականում շինողը Հովհաննես Ա-ն է եղել՝ ուղիղ մեկ դար առաջ՝ 1204 թվականին։ Հովհաննես Գ-ը մահացել է 1305 թ.։ Թաղված է Դադի վանքում։ Նրա տապանագիրն է. «... հայր... և ի երանելուն Հաղբատայ և Դատէի և խաթրայի աթոռակալն զտէր Հովհաննէս՝ եղբայր քաջ զարականին Հասանայ և հարն արքայաշնորհ իշխանին... Գրիգորոյ աղաչեմ ի բարին թվ. 207» (1305)²⁸⁹։

Սգրափակելով մեր խոսքը XIII դ. վերին հազարի մշակութային կյանքի և նրա մի քանի ականավոր գործիչների մասին, անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, որ մեր խնդրի մեջ չէր մտնում հարցի համապարփակ քննությունը։ Ինչպես այս դարի, այնպես էլ հաղարամյա նախնիների ու հետագա ժամանակների ամբողջ խաչների մշակույթը կարող է հատուկ և առավել հանգամանալից հետազոտության։

287 «Արցախ», էջ 194։ Շահխարունեանց, Բ, էջ 362։

288 Շահխարունեանց, Բ, էջ 362—363։ «Արցախ», էջ 195։

289 «Արցախ», էջ 206-ում թվական է նշված 229 (1335)։ որ սխալ է։ Ինչպես վերը տեսանք, Հովհաննիսը Դադա Աստվածածին եկեղեցու շինարարություն սկսեց 1301-ին և հասցրեց ավարտել։

Մական Եպիսկոպոսի թյուրիմացությունը տեղ է գտել նաև Հր. Աճառյանի «Հայտնի անձն. բառարանում», որ հեղինակը Հովհաննիսի մահվան տարի է հիշում 1334 թվականը (տե՛ս հատ. Գ, էջ 616)։

Գ Լ Ո Ւ Խ Չ Ո Ր Բ Ո Ր Դ

ԽԱՉՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՄՈՆՈԼԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը և ժողովրդի իրավական վիճակը տասնամյակներ շարունակ գտնվում են հայ պատմաբանների ու իրավագետների ուշադրության կենտրոնում։ Մեծանուն Լեոյից սկսած՝ մեր գիտնականներն ամեն կերպ ջանում են հայկական և օտար աղբյուրների, նյութական ու հոգևոր մշակութային հուշարձանների ըստ ամենայնի քննությամբ պարզել հայ ժողովրդի տնտեսական ու իրավական ծանր դրությունը ինչպես հայրենի, այնպես էլ եկվոր բնակալների լծի տակ։ Լեոյի, Խ. Սամվելյանի, Հ. Մանանդյանի, Թ. Ավդալբեգյանի և ուրիշ ավագների առաջին փորձերից հետո հրապարակվեցին Վ. Ռշտունու, Ս. Հակոբյանի, Ս. Պողոսյանի գրքերն ու հոդվածները հայ դատաբանության բաղադարյան կյանքի մասին, ապա նորագույնների՝ Հ. Փափաղյանի ու Մ. Զուլալյանի արժեքավոր դիտարկումները ուշ միջնադարի հայկական կյանքի մեջ պարսկական ու օսմանյան բռնատիրությունների թողած հետքերի վերաբերյալ։ Եվ վերջապես, Լ. Խաչիկյանի, Բ. Առաքելյանի ու Լ. Բաբայանի՝ 1960-ական թվականներին հրապարակած արժեքավոր աշխատությունները¹։

1 Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժն դարի հայրենի ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա և Բ մասերի ընդարձակ առաջաբան-քննական տեսությունները, Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, հատ. Ա, Երևան, 1958; հատ. Բ, 1964, Լ. Հ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմություն XIII—XIV դարերում, Երևան, 1964, նույնը՝ նաև լուսերեն (Մոսկվա, 1969)։

Միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքն արդեն լուսաբանվել է սովետահայ պատմագիտության մեջ, և այդ կյանքին վերաբերող հիմնական հարցերն այս կամ այն չափով բացատրել են իրենց պատասխանները: Անշուշտ կան հարցեր, որոնք կարող են առավել հանդամանալից ու խորազնին հետազոտության: Սակայն այս դեռ չի նշանակում, թե հայ ժողովրդի այս կամ այն հատվածի, վարչական այս կամ այն միավորի քաղաքական ու մշակութային պատմության հետազոտողը պետք է նույն մանրակրկիտությամբ ուսումնասիրի նաև իր խնդրո առարկայի սոցիալ-տնտեսական կյանքը:

Հետևելով խաչենի իշխանության տարածքի վրա ապրող հայության մոնղոլական տիրապետության շրջանի սոցիալ-տնտեսական կյանքին, մենք համոզվել ենք, որ նրան բնորոշ են եղել բոլոր այն դարձարձումները, որոնք տեղի են ունեցել բնդհանուր հայկական կյանքում: Ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել: Արաբական բռնակալության թոթափումից հետո հայկական միասնական թագավորության մեջ խաչենի հայությունը բաժանեց հայ ժողովրդի ճակատագիրը, նրա հետ միասին հետագայում ապրեց «եղջուկ թուրքերի, թաթար-մոնղոլների, ապա և սրանց ետևից եկած ակ-կոյունլու, կարա-կոյունլու թուրքերի բերած արհավիրքները: Այդ պատճառով էլ խաչենի՝ քննության ենթակա ժամանակաշրջանի սոցիալական վիճակը ներկայացնելիս, պետք է հիմք բնդունենք արդեն հրապարակի վրա դրսևող հետազոտությունները, վերստին ցույց տանք հայ աշխատավոր ժողովրդի ծանր վիճակը, օտարների բերած կարգերը (ավելի ճիշտ՝ անկարգությունները), նրանց հաստատած հարկային քաղաքականությունը, հայ եկեղեցու և աշխարհիկ ավատատիրության կիրառած նոր տնտեսական ուժերը, որի պայմաններում կրկնակի ծանրացել էր հասարակ ժողովրդի վիճակը:

Այս անխուսափելի կրկնություններից հետո մնալու համար մենք հատուկ քննության չենք ենթարկել խաչենի միջնադարյան սոցիալ-տնտեսական կյանքի իրողությունները, այլ աշխատել ենք միայն անդրադառնալ նրանցում նկատած ինքնահատուկ երևույթներին: Այսօրինակ նկատողություններն ու դիտարկումները շարադրել ենք քաղաքական պատմության բնդհանուր հյուսվածքի մեջ, նրա հետ ունեցած սերտ աղերսներով հանդերձ:

Արցախ-խաչենի տնտեսության նկարագիրը. — Հնագույն ժամանակներից պահպանվել են ստույգ տեղեկություններ Արցախա-

կան աշխարհի ռազմական ու տնտեսական ուժերի մասին: Նյութական մշակույթի հուշարձանները հաստատում են, որ երկրամասի տարածքում, հատկապես նրա դաշտային ու նախալեռնային մասերում անհիշելի դարերից ի վեր զբաղվել են հողագործությամբ, ագեգործությամբ ու շերամապահությամբ, որ այստեղ բարձր դարգացման հասած է եղել արհեստագործությունը, որի մի շարք տեղակների արտադրանքի պահպանված նմուշներն այսօր էլ հիացմունք են պատճառում:

Մարգարտության շրջանին վերաբերող աղբյուրների տեղեկություններից դատելով՝ Հայոց արևելից կողմանց, ուրման և Արցախի տարածքում կարելի էր հանդիպել, «ազգի-ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ոսկէծնութեան և արծաթահալութեան և երկաթահանութեան և պղնձագործութեան ունէին»²:

Գրավոր պատմության այս մեծարժեք տեղեկությունը հաստատվում է ոչ միայն նյութական մշակույթի համապատասխան մնացորդներով, այլև բաղմամբիվ այն հանքավայրերի առկայությամբ, որոնց երբեմնի շահագործման մասին են վկայում ժողովրդական ավանդությունները, ինչպես նաև հենց այդ հանքավայրերի նույնիսկ թուցիկ ուսումնասիրությունը: Գրանցից են՝ Սողբ-Զոդի ոսկու հանքերը: Գանձասարի փակված արծաթահանքի խորշերը, Մեհմանայի բաղմամետաղ հանքավայրն ու Մուսլի լանջերի մի շարք կետեր, ինչպես նաև Թաղավարդի արծաթահանքը և այլն:

Արաբական աղբյուրները հիացմունքով էին խոսում Հայոց արևելից կողմանց արհեստագործության արտադրանքի մասին. «Նրանց արտադրած պարանների ու գորգերի, որդան կարմիրի, ծածկոցների ու ներկերի նման ոչինչ չկա», — գրել է X դ. արաբ մատենագիր Էլ-Մուքադդասին³:

Արաբական տիրապետության ժամանակներում գործում էր Դվին-Պարտավ տարանցիկ առևտրական ճանապարհը, որի վրա ծաղկել էին մի շարք կայան-գյուղաքաղաքներ՝ Բերդկունքը Սևանա լճի արևմտյան ափին, հետագայի Աղկալա գյուղի տեղում⁴, Մի-

2 Կաղանկատուացի, էջ 190:

3 СМОПК, вып. 38, стр. 15.

4 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, 1936, էջ 176—197, Թ. Հակոբյան, Ուրվաղծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, էջ 196, 214:

Ս. Երեմյանը Բերդկունքը տեղադրում է Արցախի «Բերդաձոր գավառում, Սողբի լեռնանցքի մոտ» (Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի—ի, էջ 45): Սակայն չի կա-

առջան-Սիսական կայանը, Սողբը (համանուն գավառի կենտրոնը), Հաթկերքն ու Կաղանկատույքը⁵: Պետք է կարծել, որ զրաքնից Սողբն ու Հաթկերքը, որպես հնուց ի վեր իշխանանիստ եղած ավաններ, առանձնակի բարեկարգ վիճակ են ունեցել:

Սակայն արար և հայ հեղինակների նշած ուղեգծի վրա կային նաև ուրիշ բնակավայրեր: Օրինակ, Մարը Սողբի ու Հաթկերքի արանքում, Գարկառը Կարկառ գետի ստորին ավազանում և այլն, որոնք պակաս դեռ չունեին, քան նշվածները: Մենք հավանական ենք համարում, որ հիշյալ ուղեգծի հետ անմիջական կապ ունեցած լինի նաև Ներքին խաչենի առևտրական նշանակալից կենտրոնը՝ Վաճառ ավանը, որի մասին պահպանվել են վիմագրական ու մատենագրական տեղեկություններ⁶:

Բ. Առաքելյանն իրավացիորեն գտնում է, որ միջնադարում վաճառ է կոչվել տոնավաճառը՝ «որպես առհասարակ կոչվում էր շուկան»⁷:

Ամենայն հավանականությամբ խաչենի վաճառ ավանի անունն այդ բառից է առաջացել, քանի որ խաչենի տերերն իրենց կենտրոն են դարձրել այն վայրը, ուր կիրականորա տոնավաճառներ էին կազմակերպվում: Հնարավոր է, որ վաճառատնիլին ավանի տերերին բերելիս լինեին նաև մեծամեծ եկամուտներ: Դրա ցայտուն արտահայտություններից է Վաճառի տեր Հասան-Ջալալի ու նրա կին Մամբանի մի արձանագրությունը՝ քանդակված Կեչառիսի վերանորոգման առթիվ, ուր նրանք գրում են, թե վանքին «տուար յամեն ամի ի համարէն Վաճառէն և (40) դուկատ»⁸:

Բելի մոտանալ, որ ինչպես արար աշխարհագետները, այնպես էլ հայ հեղինակները Դվինից մինչև Բերդուռք հաշվում էին 60 մղոն կամ մոտ 150 կիլոմետր. «Ի Դուռնայ մղոն 60 ի Բերդուռն» (Հ. Թափեան, Ցուցակ ձևագրաց Արմաշի վանքի, Վենետիկ, 1962, էջ 73: Նաև՝ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 133, 184): Իսկ այդ ճանապարհը Դվինից հասնում է Հ. Մանանդյանի տեղադրած վայրը՝ Աղկալա գյուղը:

5 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 198—202: Տե՛ս նաև այդ աշխատության քարտեզները՝ էջ 197-ում և 203-ում:

6 Տե՛ս Օրբելի, АНХ, արձանագրություններ № № 79—91, «Արցախ», էջ 183, Գաբրիել կաթողիկոս, խաղբակյանք, էջ 17, ծան. 2, էջ 40—41, 168:

7 Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, Բ, էջ 29:

8 Գ. Հովսեփյան, խաղբակյանք, էջ 317:

Գաբրիել կաթողիկոսի գրքում «Վաճառը» փորրատառով է գրված, չնայած գիտնականին էլ հայտնի է, որ խոսքը վերաբերում է Վաճառ ավան-վաճառատեղիին (անդ, էջ 186, ծան. 1):

Արցախի գյուղատնտեսական բարձր մակարդակը վկայող փաստերից կարելի է նշել ոռոգման սխեման լուծված Ներսիսից հանված պես Թարթառի ստորին հովտում, այնպես էլ Երասխից հանված առուների ցանցը Մուխանք գավառում: Թուրքական ցեղերը Մուխանք թափանցելով՝ տեսան այնտեղ տարածված ջրանցքների սխեմանը և այն կոչեցին «Գյավուր արիս» («Անհավատների ջրանցք»)՝ մի անուն, որով մինչև օրս էլ կոչվում է Մուղանի գաղաթ:

Արցախական աշխարհի հայությունը բախտ էր վիճակվել օրրան ունենալու բարեբեր մի երկրամաս, որտեղ ամեն ինչ կար ապրելու շեն ու լի կյանքով, դարգացնելու տնտեսության ու մշակութի բազմաթիվ բնագավառներ, միշտ և բոլոր պայմաններում գտնվելու իր մայր ժողովրդի առավել շատ զարգացած հատվածների տնտեսական ու քաղաքակրթական մակարդակի վրա:

Սակայն նույն բախտը, ցավոք, այդ երկրամասը դրել էր բուլտր ժամանակներում ամենից բանուկ այն ճանապարհների վրա, որոնցով Անդրկովկաս էին թափանցում օտար բռնագրավիչները՝ թե՛ Պարսկաստանից ու շրջականներից և թե՛ Հյուսիսային Կովկասից ու Միջին-ասիական տափաստաններից:

Մարզպանության հաստատումից ի վեր Արցախի արևելյան գավառները, հատկապես Մուխանքը (Մուղան), ոտքի կոխան էին դարձել եկվոր հորդաների սմբակների տակ: XIII դարում այդ բարեբեր դաշտն անդարձ կտրվեց Արցախից և հետագայում այնպես ավերվեց ու ամալացավ, որ դարձավ միայն օձերի ու կարիճների բնակավայր:

Թաթար-մոնղոլական խաթամուծի Մուղան մտնելը մեր հեղինակների (Կիրակոս, Գրիգոր Պատմիչ) կողմից նկարագրվել է որպես երկնահաս աղետ: Կիրակոսը մոայլ գույներով նկարագրում է, թե ինչպես Մուխանք բերրի ու արգավանդ դաշտը, որ առաջներում սնում էր Արցախի և Ուտիքի բնակչությանը, միջնադարում ոչ միայն անդարձ կտրվեց նրանցից, այլև այնտեղ խփված խոբանների պատճառով դարձավ մի որջ, որտեղ բանակած վաշկատունները ձմեռում էին տաք ու ապահով՝ դարնանը «ասպատակա և աւերմամբ» հայկական գավառների վրա շարժվելու համար:

Հայ բնակչությունն իր երկրի լեռնային շրջաններն է քաշ-

9 К. Ган, Опыт объяснения Кавказских географических названий, стр. 43.

վում, ապավինում անմատչելի ձորերին ու լեռնաձորերին՝ կը-
տրըվելով իրեն սնունդ պարգևող դաշտերից և այգեստաններից:

Աշխատավոր գյուղացիության վիճակը.— Ինչպես մոնղոլա-
կան տիրապետության շրջանում, այնպես էլ նրանից առաջ՝ Զա-
քարյանների իշխանության օրոք, իսկ ավելի վաղ՝ սելջուկ-թուրքե-
րի ապստամբությունների տասնամյակներում հայ աշխատավոր
ժողովուրդը գտնվում էր տնտեսական ու իրավական անմիջիցս
վիճակում: Դժբախտաբար մեր ձեռքի տակ եղած մատենագրական
բոլոր տեղեկություններն էլ դուրս են եկել հոգևոր դասի ներկա-
յացուցիչների գրչի տակից, իսկ հոգևորական հեղինակները ժո-
ղովրդական խավերի կյանքն արտացոլում էին եկեղեցական շա-
ղովրդական խավերի կյանքն արտացոլում էին եկեղեցական շա-
հերի տեսակետից: Եվ ո՛չ միայն ժողովրդի կյանքը: Բռնագրա-
վիչներին անգամ նրանք ներկայացնում էին միայն ըստ այն վե-
րաբերմունքի, որ առաջինները ցույց էին տվել եկեղեցու հան-
դեսի: Այսուամենայնիվ, գոյություն ունեցող աղբյուրագիտական
տեղեկություններից երևում է, որ հայ աշխատավորությունը եկ-
վոր բռնակալների տիրապետության օրոք անհամեմատ ավելի ծա-
նրը վիճակում էր գտնվում, քանի որ նույնիսկ ամենատանելի
բռնագրավիչը հայերից, բոլոր սովորական ու պարտադիր հարկ
ու սուրբերի հետ միասին, և ամենից առաջ պահանջում էր ջիզյա,
որն այլադավանության հարկն էր՝ ծանր ու նվաստացուցիչ:

Գալով ժողովրդի վիճակին ընդհանրապես՝ ըստ երևույթին
հայկական ավատատիրական կարգի բոլոր փուլերի համար էլ
պետք է բնորոշ համարել Հ. Մանանդյանի հետևյալ կարծիքը, որ
նա հայտնել է՝ հենվելով մեր մատենագրության ընձեռած հարուստ
փաստերի ու տվյալների վրա: Գիտնականը համոզված էր, որ
«ճորտ» և «ճորտություն» բառերը խիստ ճապաղ ու առաձգական
գաղափարներ են, որոնց տակ հասկացվել են տնտեսական ու
իրավական բավական տարբեր դրություններ: Ծորտությունը հա-
ձախ այնքան մեղմ է եղել, որ շատ քիչ է տարբերվել ազատ գյու-
ղացիների դրությունից, իսկ երբեմն այնքան ծանր է եղել, որ շատ
մոտ է եղել կատարյալ ստրկության¹⁰:

10 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 176:
Ի. Պ. Պետրուշևսկին փորձում է ցույց տալ, որ, իբր, ինչպես թուրք-սելջուկյան,
այնպես էլ թաթար-մոնղոլական տիրապետության շրջանների Հայաստանում ու
Անդրկովկասում ստրկատիրական կարգ է գոյություն ունեցել (И. П. Петрушев-
ский, К истории рабства в халифате VII—X веков. Журнал «Народы Азии
и Африки», 1971, № 3, стр. 65—71).

Վերջին վիճակը հաստատող բազմաթիվ օրինակներ կարելի է
բերել հենց Արևելյան Հայաստանի միջնադարյան իրավանդակից: Գյուղացիների մի զգալի մասը իշխանավոր տերերի սեփա-
կանությունն էր հանդիսանում՝ այնքան ինքնուրույնությունից
զուրկ, որ տերը գյուղացուն կարող էր վաճառել ու նվեր տալ՝ ում
ուղենար: Ծիշտ է, մեր մատենագիրներն այսպիսի երևույթներ շատ
քիչ են արձանագրել, սակայն վիճական արձանագրությունները՝
այդ համառ ու անջնջելի վկայությունները, մեզ ընծայում են նման
երևույթի տասնյակ փաստեր: Եվ նրանց հիման վրա դժվար է
պատկերացում կազմել միջնադարյան դաժան իրականության մա-
սին: Ինչպես խաչնի տարածքից, այնպես էլ Հյուսիս-արևելյան
Հայաստանի մյուս գավառներից հավաքած վիճագրական տասնյակ
օրինակներ կարելի է բերել՝ հաստատելու մեր ասածը: Արդու-
խաթունը Դադի վանքի կաթողիկեն կառուցելուց հետո 1214 թ.
մեծամեծ նվերներ է տվել եկեղեցուն, նրանց հետ՝ նաև «երկու
սուն (ընտանիք—Բ. Ու.) յԱրփա»:

Հաթեբքի մեծ իշխան Հասանի որդի Գրիգորը 1224 թ. տվել է
«Ի Դադի գերեզմանս (իրենց տոհմական տապանատանը) շորս տուն
շինական»¹¹: Նույն թվականին Վախտանգի որդի Սակոը (Մարի տեր
Հասանի եղբայրը և Դուրի տեղապահը) Վաղուհասի Կարմիր վանքին
կուսակերտության է տվել իր որդի Գրիգորին, հետո էլ իր «արկած
այգին ի ձաքի իւր կատապանովն»¹²:

«Կատապան» նշանակում է այգեպան¹³: Թվում է՝ նույն ի-
մասուն ունի նաև «կողթապան» բառը, որ օգտագործված է մեր
ձեռքի տակ եղած մի արձանագրության մեջ (արտագրված Զարե-
տարի վանքի ավերակից)՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Կաման
այլայլս գիր է նորադինիս, որ||տվի զՓայտլանայի կողթ||ապան իմ
հոգոյս»¹⁴:

11 Զալալեանց, Բ, էջ 227:

12 Ս. Բախտուղյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ, էջ 59:

13 «Կատապան» նաև «կատեպան»—հունարեն՝ կողմնապետ, կուսակալ, քա-
ղաքապետ: Հետագայում հայերենում իմաստավորվում է որպես այգեպան, այգու
պահակ: Օրինակ, Ստ. Օրբելյանը կատապանի հետ զնում է նաև «այգեգործ»... Էր
նորա արչառ հազար, ոչխար երկու տասան հազար, ուղտ 700, ձի 600, էջ 400 և
այգեգործս կատապանս՝ 170» (Օրբելյան, էջ 86): Ժողովրդական լեզվում առավել
գործածական է եղել «կատեպան» ձևը: (Տե՛ս «Նոր բառերը հայկազեան լեզուի»,
Վենետիկ, 1836, էջ 106, Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան,
հատ. Բ, էջ 396—399, Հր. Անադյան, Հայ. արմատ. բառ., Գ, էջ 1028—1030):

14 Այս արձանագրությունը՝ Մամա-խաթունի մի անթվակիր արձանագրու-

Համաման օրինակներ կարելի է բերել և ուրիշ վայրերից:

Վարազմ Սուրբ Նշան՝ վանքում Վասակի որդի Դավիթը 1198 թ. գրել է. «Շինեցի զեկեղեցիս ձեռամբ հար Գրիգորի և նորին միաբանեկի Պետրոսի և եղբարցն նորա Յովհաննիսի և Ազարիայի և ետու հող ի Տանձկուր(տ) և լեզեր գետին և զդրախտն բնկուղի ջաղացէն Համագնոյ մինչև լրնկուղուտն Խարաբի ջաղաց մի ի բան ալդի և շինական մի...»¹⁵:

Պատահում էր, որ նվիրում էին նաև ամբողջ գյուղի բնակչությունը: Այսպես, 1283 թ. Քուրդ Մամիկոնյանի որդի Հասանի և իր կին Արուստայի (Վազգէ Ութանանց) անունից ետմահու քանդակված մի արձանագրության մեջ Հովհաննավանքին են նվիրված իրենց «զանձագին գեղն զՎահրամագեղ և զՎամագանցն իւրեանց ամեն հող ու ջրով ու բնորդի մարդկաւ...»¹⁶:

Կ. Ղաֆաղարյանն ուշադրություն է դարձրել Սանահնի վանքի երեք արձանագրությունների վրա, որոնցում ևս խոսվում է վանքին շինականներ ընծայելու մասին¹⁷: Սակայն դիտնականն այդ արձանագրություններից այն եզրակացությունն է հանգել, թե

թյան հետ միասին, մի մեծ որձաքարի վրա, ընկած է Չարեքտարի վանքի տեղում կառուցված պահեստի մոտ, բլրի վրա և պահպանվել է անխախտ: Մեսրոպ Մաղիստուր (Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները, էջ 98ա) արտագրել է սխալներով. «Կաման այ այս գիր է նորադինիս որ տվի զՓաթուհեանց ի կողթապան—իմ հոգոյս...»:

Ավելի սխալաշատ արտագրած է եղել Ջալալյանցը (Բ, էջ 229):

Առաջին նախադասության ճիշտ գիրը մեր վերը վկայակոչածն է, երկրորդինը՝

«Առաջնորդ սր ուխտիս Յոհանէս և էլ միաբանքս տվին ինձ Թ ար ժամ սբ Սարգսին. Ա՝ ինձ, Բ՝ արն՝ երրիշահին»:

15 Տե՛ս «Արձագանք», 1888, էջ 89—90: Հմմտ. Հ. Ոսկյան, Արցախի վանքերը, էջ 213:

16 «Վիմական տարեգիր», էջ 124:

17 Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը, էջ 107—108 (№ 15, 1222 թվականից), էջ 122—123 (№ 45, 1214 թ.), էջ 123—124 (№ 46, XIII դ. տասական թվականներից):

№ 15 արձ. մեջ (էջ 108) Շոթոկա որդի Դավիթը վանքին է նվիրում, ի շարք ալ ընծաների, նաև «շինական մի ի Հալալաշինի՝ մշակն լմնածուխ»: Հետագոտողը կարծում է, որ «լմնածուխ, կամ լմանծուխ մեզ անհասկանալի առարկայի անուն է»: Սակայն բարդությունը կազմված է շատ հասկանալի «լման-լրիվ» և «ծուխ» բառերից, որ նշանակում է՝ նվեր է տրված Հալալաշինից մի շինական մշակ իր լրիվ ծխով (իմա՝ ընտանիքով):

«Վանքին նվիրվող հատ ու կենտ մշակներն ու շինականները սովորական պայմաններում գտնվող գյուղացիներ չէին, այլ ինչ-որ արտակարգ պայմաններում գտնվող, անձնական ազատությունից զուրկ մարդիկ, որի հետեանքով նրանք՝ կարող են ծախվել ուրիշի»¹⁸: Որքան էլ զարմանալի, դիտնականն իր գրի առած երեք արձանագրության հիման վրա «միանգամայն իրավացի» է համարում Ս. Պողոսյանին, որի կարծիքով, իբր թե, «մինչև մոնղոլների արշավանքը հայ գյուղացին անձնապես կախման մեջ չի գտնվել ֆեոդալից»¹⁹, և ապա համոզված գրում է, թե «Գյուղացիները կալվածատիրոջ պատկանող գյուղում ապրելու համար միայն հարկեր են վճարել և հարկադիր աշխատանք կատարել իրենց տիրոջ համար մինչև մոնղոլական տիրապետության շրջանը: Հետզհետե վատթարանում է գյուղացիության վիճակը, նրա իրավունքներն այն աստիճան են սահմանափակվում, որ հողի և գյուղի հետ միասին սկսում են ծախվել և նվիրել նաև գյուղի բնակչությանը»²⁰:

Հայտնի չէ, թե Կ. Ղաֆաղարյանը «մոնղոլների արշավանքը» երբ է համարում տեղի ունեցած և «մոնղոլական տիրապետության շրջանն» էլ երբևիցից սկսված, եթե իր վկայակոչած արձանագրություններից մեկը 1214 թվականից է, մյուսը՝ 1222-ից, երրորդը՝ ԺԳ (XIII) դ. տասական թվականներից, և այս թվականներին արդեն առուծախի առարկա էր հայ գյուղացին:

Սակայն, անկախ այս երեք արձանագրությունների փաստից, Արևելից կողմանց հայ շինականի իրավական վիճակի մեջ առուծախի առարկա լինելը ոչ մի կապ չունի մոնղոլական տիրապետության հետ: Այն գյուղություն է ունեցել նաև մոնղոլական տիրապետությունից շատ դարեր առաջ: Երբ Վաչե թագավորը հրաժար-

18 Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը, էջ 60ա:

19 Անդ. Հավանարար խոսքը վերաբերում է Ս. Պողոսյանի «Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում» (Երևան, 1956 թ.) գրքին, որի էջը չի նշված Կ. Ղաֆաղարյանի կողմից, որպեսզի ստուգվի, թե Պողոսյանն ի՞նչ հիմունքով է կատարում գյուղացիության վիճակի այս բաժանումը:

Սակայն Ս. Պողոսյանի գրքում մի շարք անգամներ մեջ են բերվում վկայություններ, որոնք հաստատում են ճորտական իրավունքը Հայաստանում՝ մոնղոլական տիրապետությունից առաջ ու հետո, և, բնականաբար, այդ վկայությունների մեջ հիշված գյուղացիների մասին է, որ հեղինակը ասում է՝ նրանք «ճորտեր են եղել, որովհետև... խոսվում է գյուղացիների հողի հետ միասին նվիրելու մասին» (տե՛ս նշված վերքը, էջ 302):

20 Անդ. էջ 60բ:

18*

Հայ ժողովուրդը վաղուց ի վեր ծանոթ էր այդ աշխարհագիր կողմած չարիքին: Արաբները ցուցակ մտցրած հանդուցյալների փոխարեն էլ սրանց հարազատներից հարկ էին հավաքում:

Նորեկ բռնավոր Արղունն իր կամակատարների հետ միասին շրջում էր հպատակ գավառները, «սկսեալք ի տասնամենից և ի վեր՝ ընդ գրով համարոյ արկանել զամենեսին, բաց ի կանանց: Եւ յամենեցունց պահանջեալ խստագոյն հարկս, աւելի քան զկարմարդոյն, սկսան չբաւորիլ. և նեղէին անհնարին կտտանօք և շարշարանօք և գեղոցօք: Եւ որ թաքչէր՝ ըմբռնեալ սպանանէին, և որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն, զմանկունս նոցա առնուին, ընդ պարտուցն, քանզի պարսիկ տաճկահաւատ սպասաւորօք շրջէին»³⁰: Հարկ ու տուրքի տակ են առնվում նաև ծովերն ու լճերը, գետերն ու հանքերը: Բոլոր արհեստավորներն ու արվեստագործները: Տեղական իշխանավորներն էլ մյուս կողմից են կեղեքում ժողովրդին՝ գործակցելով աշխարհագիր անող օտարներին: «Բայց չեկեղեցականացն ոչինչ առին հարկս, զի չունէին հրաման ի զանէն», — տեղեկացնում է պատմիչը³¹:

1256-ին մեռնում է Բաթու խանը: Նրան փոխարինած որդուն՝ քրիստոնյա Սարթախին էլ մահադեղ տալով սպանում են ազգականները: Անդրկովկասում Հայաստան են գալիս Չինգիզ-խանի թոռները, և ժողովրդի միճակն ավելի է ծանրանում: Արղունի դրած «մարդկային կարողությունից վեր» հարկերին գումարվում է մի նոր հարկ, «գոր թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարկու լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու շուան, մի սպիտակ, մի նետ, մի նալ՝ թող զայլ կաշառան. և ի քսան աւանսոյն՝ մի անասուն և քսան սպիտակ. և ոյր ոչ գոյր՝ զուտներս և զգտներս առնուին ընդ պահանջմանն»³²:

Ըստ երևույթին մոնղոլների, ինչպես նաև նրանց նախորդների ու հաջորդների օրերում, ժողովրդի վրա ծանրացած ամենաանտանելի պարտականություններից էր պետական պաշտոնյաներին իջևան տալը, որ, հավանաբար, պարտադրում էր նաև ենթարկվել այդ պաշտոնյայի կամայականություններին: Կիրակոս Գանձակեցին Հասան-Ջալալի հիշատակելի գործերից մեկն էլ այն է հա-

մարում, որ այդ իշխանն ինքն էր ընդունում մոնղոլ երթևեկներին, փոխարենը ժողովրդից ստանալով «որ ինչ մարթ էր առնուլ ի սէտս երթևեկաց»³³:

Թաթար-մոնղոլական տիրապետության շրջանին վերաբերող մի հիշատակարանում (ՉՄԳ—1304 թ.) գրիչն օրհնություն է կարդում Ղազան խանին, որ, այլ բարեգործությունների հետ միասին, «եբարձ սայ զերթևեկութիւն դեսպակաց, ելչեց և արդուչեաց. և կարգեաց յամենայն տեղիս սուրհանդակս, որ են շքրիկք»³⁴:

Մոնղոլների հարկային քաղաքականության հարցերը, նրանց տիրապետության տակ գտնված հայկական մարզերի սոցիալ-տնտեսական վիճակը և հարակից այլևայլ խնդիրներ (XIII—XIV) հանգամանորեն քննարկված են Լ. Հ. Բաբայանի գրքում, իսկ ակնյուշուր և կարա-կոյուշու բռնագրավիչների տիրապետության շրջանի (XV դ.) նույն հարցերը խոր քննության են ենթարկված Լ. Ս. Խաչիկյանի կողմից: Երկուսի մոտ էլ լայնորեն օգտագործված են Խաչենի իշխանության տարբեր ձյուղերին վերաբերող ձեռագիր նյութերն ու վիժագրերը: Նրանց կատարածը չկրկնելու համար մենք այս հարցերը վերստին քննության չենք առնում: Այլ առանձին դիտողություններն ու արտաքու կարգի անհրաժեշտ հանգամանքները նշելու ենք քաղաքական պատմության շարադրանքի ընթացքում:

Մոնղոլական տիրապետության շրջանի կարևորագույն երեւույթներից էր Դավիթ Մարեցու ընդվզումը պաշտոնական եկեղեցու դեմ: Ճիշտ է, նրա մասին շատ է խոսվել մեր ուսումնասիրողների կողմից: Սակայն մենք չենք կարող այն շրջանցել, նրկատի առնելով գործողության վայրը և մի շարք հանգամանքներ, որոնք անմիջապես առնչվում են մեր ուսումնասիրությանը:

Ժողովրդական զանգվածների դժգոհությունները. — Խաչենի և հարակից շրջանների աշխատավորության սոցիալական ծանր վիճակը մոնղոլական տիրապետության ժամանակ չէր կարող չծնել արդար զայրույթ ու ընդվզումներ: Պատմական աղբյուրները նվազ տեղեկություններ են հաղորդում այս առթիվ: Եվ դա հասկանալի է. այդ աղբյուրների հեղինակները հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ

30 Կիրակոս, էջ 362:

31 Անդ, էջ 363:

32 Անդ, էջ 374—375:

«Մեծատ» — կճեպից շմաքոված բրինձ, չալթուկ:

33 Կիրակոս, էջ 269:

34 Լ. Խաչիկյան, ԺԳ, էջ 24:

«Շքրիկ» — վրաց. «սուրհանդակ» (անդ, էջ 665):

են: Իսկ հոգեւորականութիւնը միշտ էլ աչքի է ընկել շարին չհակառակելու, խոնարհամտութեան ու գրկանքներն անմոռնջ տանելու հոգեբանութեամբ: Հասկանալի է, որ այդ հոգեբանութեանը հակասող մտադրութիւնն ու արարքները պետք է դատապարտվեն նրա կողմից, շատ զեպքերում էլ լուծական մատնվելին իբրեւ մեղսական գործողութիւններ:

Իհարկեւ, անիրավացի կլինէր մոռանալ պատմական ժամանակաշրջանի վիճակը: Զկար միասնական պետութեան, որի միջոցով միայն հնարավոր կլինէր օտքի հանել ամբողջ երկիրը, կովել ընդհանրական հայրենիքի շահերի համար: Մանրատված ավատական տիրույթները, մանր իշխանութիւնները բարեբեր հող չէին մեծաբանակ զորք պահելու համար: Իսկ եկվոր բռնակալների ամբողջ թափորը բաղկացած էր լինում գերազանցապէս զինվորութիւնից: Եվ այս բոլորին էլ գումարվում էր հայրենիքն ու ազգը միավորող միակ զործոնի՝ եկեղեցու սպասավորների եռանդուն վարդապետութիւնը՝ «մի՛ կալ ընդդեմ շարին», «հնազանդ լեբուք տէրանց ձերոց»:

Մեզ հասած մատենագրական տեղեկութիւններից երևում է, որ հայոց եկեղեցու հայրերն ամեն կերպ ջանում էին իրենց հօտը պահել հնազանդ՝ ինչպէս հայրենի տերերի, նույնպէս էլ եկվոր բռնակալների հանդեպ: Հավանաբար, բռնակալների խղճմտանքի ու մարդկայնութեան հետ նրանք մեծ հույսեր էին կապում: Թաթար-մոնղոլների առաջին խուժողով արշավանքներից և անշուր դաժանութիւններից հետո՝ անգամ, վրեժի ու ազատագրական մաքառումի կոչերի փոխարեն, հայ հոգեւորականները, նախ, այդ բոլորի պատճառ էին համարում բնակչության գործած մեղքերը, որոնց համար, իբր, աստված արդար պատիժ է առաքել, ապա նախախնամութեան առաջնել սոհվոր պատիժների սպառնալիքով քարոզում էին խեղճութիւն ու խոնարհութիւն:

Այս մտայնութիւնն առաջնել ցայտուն արտահայտված ենք տեսնում Կոնստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի վերահիշյալ երկու թղթերի մեջ, որոնցից առաջինը՝ 1246 թ. հղված Արեւելյան Հայաստան, բավականին հայտնի վավերագիր է, իսկ երկրորդը (1251) գիտական շրջանառութեան մեջ է մտնել վերջերս³⁵:

Դեռեւս առաջին շրջաբերական-խրատական իր թղթում հայոց կաթողիկոսը գրում էր, թե արդեն տեղյակ է Արեւելյան Հայաստանին հասած անագորոյն աղետներին և դրանք համարում է ամենատեսաւստծո պատիժը. «ըստ յաճախելոյ յանցանաց մերոց ի վաղ ժամանակաց, յաճախեաց արտմականն մասն ի հարուցածս գաւազանի ցասմանն աստուծոյ, և արբոյց մեզ տէր մրուր ուշաբարձ և արտասուս չափով ի վիշտն, զոր կրեաց աշխարհդ այդ՝ կոտորումն, կողոպուտ եկեղեցեաց, հոգեւոր գանձուց, մարմնական կոտորումն, և զայից, մահաւանդ ի գերութիւն գառանցն Քրիստոսի, մեռանց և զայից, մահաւանդ, յորոց վերայ կարօտացաք գետաբուլիս արբոյց աղեաց և անգամոց, յորոց վերայ կարօտացաք գետաբուլիս արտասուաց և խաւարատան սենեկաց, թափել զդառն կսկիծ վիրին մեր ի խորոշ ժողովեալ»³⁶:

Հայ եկեղեցու գերագոյն ղեկավարը համոզված չէ, թե իր ազգի հավատացյալները զոհն հետագայում աստուծո սիրտը կշահեն իրենց խոնարհութեամբ: Այդ է պատճառը, որ դիմելով նրանց, ցանկանում է մի վերջին անգամ ևս զգուշացնել ամենաահավոր պատիժներից. «Եւ վասն այս հարկի մեծագունի ցանկացա խնդրել ձանապարհ և անձամբ դալ, զգուշութիւն առնել հօտիդ իմոյ Քրիստոսի աստուծոյ յիս վստահացեալ ժողովրդեանդ՝ աղաչանօք և բանադրութեամբ, և սպառնալեօք, և ամենայն հնարիւք հանել ի ձէնջ զտեսակ ատելի դիմաց շարին, որ են մեղք...»³⁷:

Երկրորդ (խրատական) թուղթն ունի նախաբան, որով կաթողիկոսը վրդովված խոսում է իր անխոհեմ «հօտի» հետ, դարձանալով ու զայրանալով նրա անուշիմութեան վրա: Գրում է. «Եւ այդ ևս առաջնել հիացումն և մեծ վարմանք, որ այդպէս մոռացալք զպատահան զոր կրեցիք՝ հարուածեալք և դանեալք գաւազանաւ ցասմանն աստուծոյ. և տեսանէք աշաւք ձերովի զլերինս և զղաշուս ձեր, որ սակաւ մի յառաջ լի էին դիակոյտ ոսկերաւք սպանելոցն, և զայրս և զխորածորս, որ լցեալ էին փախստականաւք, և ուտէք, և ըմպէք զհաց և զգինի ի գետնոյդ, զոր տեսէք ոռոգեալ արեամբ սիրելեաց ձերոց: Դուք, որ ծովացուցէք զաշխարհդ ձեր մեղաւք և տեսէք զդա լցեալ արեամբ և արտասուաւք, և զի լոյս պատուիրանին տեսան և արէնք եկեղեցւոյ ոչ ծագէին ի սիրտս ձեր՝ վասն այնորիկ տեսէք զխարումն եկեղեցւոյ և զկոխումն և կողոպուտ սպասուց և պաշտելի և սահաւոր նշանից և աստուածալին գրոց: Եւ ոչ

35 Լ. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, առաքված Արեւելյան Հայաստան, 1251 թվականին. «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 267—284:

36 Կիրակոս, էջ 296:

37 Անդ, էջ 297:

սնուցանէիք զտղայս ձեր աստուածապաշտութեամբ և ուսմամբ տեբառն՝ առին զնոսա ի տանց և ի գրկաց ձերոց, այլ և ի ծոցոյ սուրբ եկեղեցւոյ՝ զգնեալս արեամբն Քրիստոսի զգառինան և տարեալ վաճառեցին յազգս և յաշխարհս հեռաւորս, իբրև զանբան անասուն»³⁸։

Այս հատվածից և առհասարակ խրատական թղթի առաջաբանից կարելի է կատարել մի կարևոր եզրակացություն և այդ արել է Լ. Խաչիկյանը։ Այո, «Հայ ժողովրդի կրած բոլոր տառապանքները բացատրելով ժողովրդի իսկ «գործած» աններելի հանցանքներով՝ քրիստոնեական պատվիրանների խախտումով, կաթողիկոսը ձգտում էր ամրապնդել ժողովրդի հավատը, բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, վերականգնել քրիստոնեական բարոյականության ու աստվածավախության խախտված սկզբունքները, մի խոսքով՝ «դարձի բերել աստծու ճանապարհից շեղված իր հոգևոր հոտին»³⁹։

Եվ, այսուհանդերձ, կաթողիկոսի ու նրան հետևող հոգևորականների այսօրինակ խրատներն ու սպառնալիքը, անմիջական անդրադարձումով, ժողովրդին ետ էին պահում բռնագրավիչների դեմ ելնելու, շարք խափանելու հնարավոր միջոցներից։ Մնում էր, որ նրանք եկած պատուհասն ընդունեին որպես աստուծո կողմից ուղարկված, անխուսափելի ու արդար դատաստան և միայն երկնառաք աղոթքներով թշնամուց հայցեին զիջողություն ու ողորմածություն։

Սակայն այս վարդապետության և տիրող անհուսալի պայմաններում իսկ ժողովուրդը չէր դադարում իր ուժերին հավատալուց, չէր հաշտվում բռնության հետ։ Հիշատակելի են, օրինակ, լայն ընդգրկումի այն շարժումները, որոնք ծավալված էին համարյա ամբողջ Վրաստանում ու Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում, և որոնց, ինչպես ենթադրվում է, մասնակցել էր նաև Խաչենի տեր Հասան-Ջալալը։ Բնորոշ էր նաև Մարում ու ամբողջ Վերին Խաչենում ծավալված ընդվզումը Դավիթ Մարեցու զխափորությանմբ XIII դարի կեսին։

Ռաշիդ-ադ-դին ժամանակագիրն արձանագրել է նաև գյուղացիական մի այլ ընդվզում մոնղոլ բռնակալության դեմ XIII դարի

երկրորդ կեսին։ Այս շարժման վայրն է եղել Առանը՝ հայկական Արցախ և Ուտիք նահանգների տարածքը։

Սույն շարժման վայրը և մասնակիցների էթնիկական կազմը կարիք ունեն մասնակի ճշգրտման։

Ռաշիդ-ադ-դինը պատմում է, որ 1276 թ. մոնղոլ Աբաղախանը եկել էր իրեն հպատակ Առան երկրամասը։ Մի օր նա այստեղ որսի է դուրս գալիս իր թիկնապահներով։ Մեկ էլ զինված տեղացիների մի խումբ հանկարծակի հարձակվում է խանի ու նրա մարդկանց վրա։ Տեղի է ունենում ընդհարում, որից հետո ապստամբկանքը թողնում փախչում են (իհարկե, ժամանակագրի՝ ասելով)։ Եվ, ներք թողնում փախչում են (իհարկե, ժամանակագրի՝ ասելով)։ Եվ, այսուամենայնիվ, Աբաղախանը կարողացրել է գործողության վայրը բերել նահանգի (Առանի) աշխարհազորը՝ ապստամբներին վերջնականապես ջախջախելու համար։ Զինական այս նախապատրաստությանից վախեցած ապստամբների զխափորը խաչին է ներկայանում սրով ու պատանքով և հայտնում իր հնազանդությանը⁴⁰։

Ժամանակագիրը չի խոսում բմբուսության մասնակիցների էթնիկական պատկանելության մասին։

Լ. Բաբայանը, Ռաշիդ-ադ-դինի այս տեղեկությունը վերապատմելով, բմբուսության մասնակիցների էթնիկական կազմի պատմելով, բմբուսության մասնակիցների էթնիկական կազմի պատմելով է հետևյալ ենթադրությունը. «Առանի տերիտորիայում այդ ժամանակաշրջանում առկա էին գերիշխող էթնիկական տարրն էր հայ ազգաբնակչությունը, ուստի սխալված չենք լինի, եթե նկատենք, որ այդ անհնազանդները ամենայն հավանականությամբ եղել են հայ գյուղացիները»⁴¹։

Սա, ինչ խոսք, գիտնականի՝ համոզմունքի պես ասած՝ ենթադրությունն է, որը կարելի է ընդունել՝ նկատի առնելով առաջարկված հիմքը. իսկապես տվյալ ժամանակաշրջանում Առանի բնակչության և հատկապես գյուղացիության հիմնական էթնիկական տարրը հայերն էին կազմում։

Լ. Բաբայանի կարծիքի իրավացիությունն ընդունելու համար անհրաժեշտ է հիշել հետևյալ հանգամանքը. արաբական տիրապետության վերջից սկսած՝ ընդարձակ իմաստով Առան էի կոչվում Կուրի ու Նրասիի միջագետքը, որը համապատասխանում էր

40 Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. III, перевод А. К. Арндса, М.—Л., 1946, стр. 91.

41 Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII—XIV դարերում (հայերեն), էջ 575, նույնը ռուսերեն էջ 315։

38 Լ. Խաչիկյան, նշված հրապարակումը, էջ 279—280։

39 Անդ, էջ 274։

282

նաց»՝ դատապարտելով ոչ միայն Դավթին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր մոլորված էին նրա կողմից, նշխարներ էին առել նրանից: Բանադրական թուղթ է գրում նաև Կիրակոս պատմիչը, գրում և հղում «ի յուղով տեղին»: Գրում է և Հաղբատի եպիսկոպոս Համազասպը: Իսկ Դադիվանքի եպիսկոպոս Գրիգորիսը⁵² և Գանձասարի վանահայր Վարդանը, «զոր Յօժար որդին կոչէին»⁵³, բազում քահանաներով, խաչերով ու ավետարաններով գալիս են Մար բանադրելու և վերացնելու մոլորությունը, քանի որ գյուղը նրանց վիճակում էր գտնվում: Նրանք փորձում են կարգի հրավիրել Դավթին, կործանել նրա կանգնեցրած խաչը, և բազմությունը վրա է տալիս «սրովք ու բրովք կամէին սպանանել զնոսա»: Հեղինակավոր եպիսկոպոսներն ստիպված են լինում մի կողմ քաշվել ամբոխից, անիծել Դավթին ու նրա մոլորեցրած ամբոխին: Այս հավաքված ներքից ոմանք զղջում են իրենց հանդգնության համար և աղաչում եպիսկոպոսներին՝ աղատ արձակելու իրենց անեծքի կապանքներից, նույնիսկ Դավթին բռնում և մատնում են նրանց ձեռքը:

Եպիսկոպոսները Դավթին իրենց հետ տանում էին՝ երեկ պատժելու, երբ ճանապարհին հանդիպեցին գառնեցիների և նրանց

52 Գրիգորիսը, ինչպես արդեն ասվել է, Հաթերի տեր Հասան կրոնավորալի թոռն էր, Վասակ նահապետի որդին: 1234 թ. Դադիվանքի առաջնորդ ձեռնադրվելու առթիվ ժամատուն էր կառուցել՝ թողնելով հետևյալ արձանագրությունը. «Թ. ՈՁԳ ես տր Գրիգորիս առաջնորդ սր ուխտիս, որդի նահապետին Վասակա, շինեցի զժամատունս...»:

53 Կիրակոսը Յօժար որդի Վարդանի անունը տալիս չի նշում, որ նա Գանձասարի առաջնորդն է եղել: Սակայն մենք այդ գիտենք Գանձասարի շինարարությունը վերաբերող մեծ արձանագրությունից: Հասան Ջալալն էր թողել իր գիրը՝ «կամա տէր Վարդանայ՝ առաջնորդի սուրբ ուխտիս...»:

Չամչյանը հանձին այս Վարդանի թյուրիմացարար տեսնում էր Վարդան Վարդապետ Արևելցուն. «և մեծն Վարդան Բարձրբրդցի, որ նստէր ի վանս սբյն Անդրէի» (տե՛ս նրա՝ Պատմութիւն հայոց, Գ, էջ 233):

Ճիշտ է, որ այս ժամանակ Վարդան Արևելցին (սխալմամբ կոչված Բարձրբրդցի) նստում էր Ուտիքի Կաջան գավառի Ս. Անդրէի վանքում (Կիրակոս, էջ 311): Բայց չէ՞ որ Կիրակոսը, խոսելով Գրիգորիսի ու Վարդանի մասին, նշում է, թե Մարն «ի նոցա վիճակին էր» (անդ, էջ 327), այսինքն՝ նրանք երկուսով առաջնորդություն էին անում խաչնում:

Չպետք է մոռանալ, որ Կիրակոսը երկու Վարդաններին անպայման տարբերում է իրարից՝ պատմիչին կոչելով միայն «Վարդան Վարդապետ», (Կիրակոս, էջ 294 և հտգ.), իսկ Գանձասարի առաջնորդին՝ «Վարդապետ Վարդան», և, առաջինի հետ ընդհանրելու համար, ավելացնում՝ «զոր Յօժար որդին կոչէին» (անդ, էջ 327):

խնդիրքով աղատեցին՝ երդումն առնելով, «զի մի՛ այլ մոլորեցուցէ զմարդիկ»⁵⁴:

Եվ այսպես, ամեն ինչ ներկայացվում է որպես աղանդավորական մոլորություն: Մեկ էլ հանկարծ, ի միջի այլոց, պարզվում է, որ Դավթին ասել է. «յնրշակունեաց աղգէն եմ ես, և պարտ է որդուց իմոց լինել միոյն թագաւոր և միւսոյն՝ կաթողիկոս. և սրբոյն Սահակայ տեսեանն մարթ է ի վերայ նոցա կատարիլ»⁵⁵:

«Սահակի տեսիլը» Սահակ Պարթև կաթողիկոսին վերադարձվող այն երազանքն էր, թե հայ Արշակունյաց թագավորության և պարթևագուն կաթողիկոսների վերացված տիրապետությունը վերականգնվելու է անպայման «մերձ երևումն պղծոյն անապատի», այսինքն՝ աշխարհի կատարածին մոտ սահմաններում⁵⁶:

Ուրեմն Դավթիլը որոշել էր աշխարհը վերափոխել, որովհետև նրան, իբր, կարգադրված էր՝ «դարձո դաշխարհս»: Եվ այդ աշխարհի դարձն էլ նրա համար այլ բան չէր, քան հայոց ինքնուրույն թագավորության և Լուսավորչի տոհմի կաթողիկոսության վերականգնումը:

Մեր կարծիքով՝ իրավացի են այն հետազոտողները, որոնք հանձին Դավթիլ Մարեցու տեսնում են ո՛չ սովորական աղանդավորի և նրա ելույթն էլ դիտում են որպես սոցիալական անարդարությունների դեմ պոռթկած մի ընդվզում, որն ուներ և քաղաքական լուրջ նպատակադրում⁵⁷:

54 Կիրակոս, էջ 328:

55 Անդ:

56 Այս տեսիլի հանգամանալից քննությունը տե՛ս՝ Ն. Ալիևյան, Քննություն տեպլյան ս. Սահակա («Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 467 և հտգ., 1937, էջ 5 և հտգ.), Աշ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ա, էջ 17, 36—37 և հտգ.:

57 Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դավագներ, Ա, էջ 388—390, Լ. Խաչիկյան, Աղանդավորական գաղափարախոսությունը XII—XIV դարերում. «Երևանի պետական լուսարարի Ն. Մարի անվ. կաթողիկոսի աշխատությունների ժողովածու», № 2, Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 310—312: Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ, էջ 190—191:

Թ. Ավդալբեգյանը Մարեցուն դիտում էր որպես հայ աղանդավորական շարժման բազմադարյան շղթայի մի օղակը (տե՛ս նրա՝ «Անհայտ աղանդավորներ հայոց մեջ ԺԶ և ԺԷ դարերուն», Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 193—194, 200 և հտգ.): Սակայն այս դեռ չի նշանակում, թե անվանի հայագետն աղանդավորական շարժման մեջ չէր տեսնում սոցիալական ու քաղաքական շերտեր:

Նույն վերաբերմունքը՝ տե՛ս Մ. Օրմանյանի «Ազգապատում», հատ. Բ, դիրք Ա, էջ 1639—1640:

Միայն այն հանգամանքը, որ Մարեցու ելույթին հարում էին ոչ միայն աշխատավոր շինակալներն ու շատ հողերակալներ, այլև ավատատեր լազնավականները՝ «ազատ մարդիկ», ինքնին վրկայում է, որ երևույթի հողեր կեղևի տակ առկա է եղել նաև սոցիալական ու քաղաքական որոշակի բովանդակություն: Այս ազատները, հավանաբար, մոնղոլական հարկային քաղաքականության գոհներն էին, երբեմնի այն հողատերերը, որոնց սեփականությունը բաժին էր դարձել եկվոր բռնակալներին: Պատահական չէ, որ հենց Մարի՝ Վերին Խաչենի Առանշահիկների վաղեմի այդ ամբողջությամբ, տեր է հիշվում մի պարսիկ, այսինքն՝ մահմեդական. «Ի տէր գեղջն, զի պարսիկ էր, առնույր զբաժին իւր յընչիցն»⁵⁸: Ուրեմն, եկվոր բանակալական արդեն տեր էր դարձել իշխանանիստ ավանին և նույնիսկ իր բաժինն էր առնում այն պարզեններից, որ նորոնձա մարգարեին բերում էին նրա հետևորդները:

Ասվածից կարելի է հանդել հետևյալ եզրակացություն.

ա) Դավիթ Մարեցու շարժումը սոցիալական բովանդակություն ունեցող ընդվզում էր՝ ընդդեմ եկեղեցական ու աշխարհիկ տիրող կարգերի, ինչպես նաև թաթար մոնղոլական բռնազրավիչների:

բ) Շարժումն ընդունել էր բավական լայն բնույթ՝ ընդգրկելով Հայոց արևելից կողմանց «գամենայն դաւանս» և այնքան վրտանդավոր էր համարվել, որ նրա դեմ վճռաբար պայքարի էին դուրս եկել ժամանակի Արևելյան Հայաստանի կուսակրոն անվանի վարդապետները՝ Հովհաննես Վանականը, Կիրակոս Գանձակեցին, Դադիվանքի ու Գանձասարի առաջնորդները և այլք:

գ) Դավիթ Մարեցին, ըստ երևույթին, ժամանակի զարգացած մարդկանցից է եղել և ոչ թե խեղճ ու անճար մի ջրաղացպան, եթե տեղյակ էր Սահակ Պարթևի տեսիլին և իր բոլորած շարժման նրպատակն էր դարձրել աշխարհի վերափոխությունն ու հայոց ինքնուրույն թագավորության վերականգնումը:

⁵⁸ Կիրակոս, էջ 326:

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ԽԱԶՆԵՐ XIV—XV ԳԱՐԵՐՈՒՄ

XIV դարի առաջին կեսը հայտնի է իբրև մոնղոլական իշխանության անկման ժամանակաշրջան: Գահակալական կոիվները խարխլել էին անհուն ու անեզերք տարածությունների վրա փրված իշխանության ռազմա-քաղաքական հաստատությունները, և հպատակ ժողովուրդներն ու նրանց երկրները ձեռքից ձեռք էին անցնում:

Գահակալական կոիվները միշտ էլ աղետաբեր են եղել, առաջին հերթին, հպատակ ժողովուրդների համար: Ինչպես սելջուկ թուրքերի տիրապետության վերջին շրջանում, երբ Հայաստանը ոտնատակ էր տրվում կենտրոնական իշխանությունից անկախացած ամիրաների ու զորապետների միջև վարվող պատերազմների պատճառով, թաթար-մոնղոլական տիրապետության վերջին տասնամյակներում ևս ժողովուրդները հեծում էին նման արհավիրքների ներքո: Հուլավյան իշխանությունը Հուլավու խանի (1256—1265 թթ.) մահից հետո երբում էր գահակալական մրցապայքարից, որն առավելագույն չափեր ընդունեց Աբաղա խանի (1265—1282) և նրա հաջորդների օրերում: XIV դարի սկզբին արդեն իշխանության կուսակալները և զորապետները տեղերում դարձել էին անկախ ու միահեծան տերեր և հաճախ ճակատում էին կենտրոնական իշխանության դեմ:

Հիշատակագիրներից մեկը դառնությամբ նկարագրում է Գեղարքունիքին ու հարևան շրջաններին հասած աղետները, որոնց պատճառը եղել էր իլխանության կուսակալ Ղուտուձչիի ապստամբությունը զլխավոր զորապետ Չոբանի, ապա և իլխան Աբու Սալիդի դեմ: Հիշատակագիր Հովհաննես գրիչը պատմում է, թե ինչ-

պես «յարեաւ ոմն անարէն Ղուռումշի, որ պատերազմեցաւ ընդ պարոն Չապանի եւ արար փախստական»։ Ապա ապստամբ Ղուռումշիի զորքը կողոպտում է գլուղերն ու վանքերը, կոտորում բերեակիչներին, շատերին (հատկապես ծերերին ու երեխաներին) գերեվարում։ Մնացած բնակչութիւնն «աշխարհիս թողին զինչս իւրեանց եւ ի ծերպս վիմաց ապաւինէին... էրէրէր երկիր ի յահէ անիծեալ Ղուռումշի...», մինչև որ Աբու-Սալիդը (հիշատակագրի մոտ՝ Բուսախտ) զորքով եկավ, «կոտորեաց զՂուռումշի եւ զաւրսն իւր. եւ եղև խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի եւ դարձաւ աշխարհս ի բնակութիւն իւր... եւ Չապանն կրկին հաստատեցաւ ի պարոնութիւն Բուսախտղանի»¹։

Ղուռումշիի, բայց ոչ նրա ապստամբութեան, մասին ակնարկում է նաև Սամուել Անեցու շարունակողը. «Երբնչի եւ Ղուռումշին նստան»։ Եվ մինչդեռ Հովհաննես գրչի հիշատակարանում Ղուռումշիի ապստամբութեան եւ պարտութեան տարիներ են հիշված «ԶԿԸ եւ ի ԶԿԹ» (1319, 1320) թվականները, որ նշանակում է, թե Ղուռումշին սպանվել է 1320-ին, Սամուել Անեցու շարունակողն իր տեղեկությունը գրել է ՌՅԻԳ (1323) թվականի տակ², որ, հավանաբար, նկատի ունի հայկական քրիստոնեական թվականը։

Ինչպես պարզ երևում է մատենագրական նյութերից եւ վիճաբերներից, մոնղոլ խաներն ու զորապետները, արագորեն իրարից խլելով բռնապետութեան սանձերը, մեկը մյուսից ծանր կեղեքումների էին ենթարկում ժողովուրդներին, սաստկացնում սոցիալական ճնշումն ու կրոնական հալածանքները։ Հայաստանի շատ նահանգներում ծայր էր առել մի արտագաղթ, որի հետևանքով կարճ ժամանակում դատարկվեցին նախկինում շեն ու բարեկարգ բաղամաթիվ բնակավայրեր ու գավառներ։ Խաչենի հայությունը, ինչպես միշտ՝ ապավինած իր լեռնային աշխարհին՝ տուկաց, դիմացավ նաև այս ահավոր փորձությունը։ Եվ բավական էր, որ իշխանության ժառանգորդների թուլացմամբ նվազագույն հնարավորություն ըստեղծվեր, սրպեսզի լեռնաշխարհի բնիկ իշխանությունը վերստին բարձրանար՝ մի անգամ եւ ապացուցելով իր անկասեցնելի կենսունակությունը։

Ավատատիրական կարգն առհասարակ բարեբաւոտիկ պայման էր միասնական ու միաձուլյ պետության պահպանման համար։

¹ «ԺԳ», էջ 157, 167։

² Սամուել Անեցի, էջ 167։

Իսկ երբ զրան էլ գումարվում էր արտաքին բռնակալության միջամտությունը, այն ժամանակ արդեն ավելորդ էր դառնում խոսքը միասնական ու միաձուլյ պետական մարմնի մասին։

Պարսկական, ապա արաբական տիրապետության հինգդարյա մղձավանջում առավել ցայտուն էին դարձել հայ ավատական տնեւրի անջատողական տրամադրությունները՝ հասցնելով նրան, որ երբեմն նախկին ամեն մի իշխանության տարածքի վրա երևան եկան կարճակյաց մի քանի թագեր՝ շնորհիվ հարևան եւ ոչ հարևան տիրակալներից։ Բագրատունյաց թագավորները, ճիշտ է, շուրջ մեկ ու կես դար տեւած իրենց գերիշխանությամբ լուրջ քայլեր կատարեցին համահայկական թագավորություն ստեղծելու, համադրային շահերի գիտակցություն սերմանելու համար, սակայն, ըստ երևույթին, նրանց արածը քիչ էր։ Կոտակված բազմադարյան ախտը վեջնականապես վնասագերծելը եւ, այդպիսով, դրսեկ նոր շարիքներին դիմագրավելը առավել անհնար էր Բագրատունյաց գահի անկումից հետո։ Սելջուկների ու թաթար-մոնղոլների տիրապետության համար շատ էին շահավետ տեղական իշխանապետների կենտրոնախույս ձգտումները։ Այս ձգտումներն ու մեկուսացումները, հավանաբար, դրսեկ միջամտության բացակայությամբ եւս պետք է մանրատեսին հայկական իշխանությունները, քանի որ իշխանական տներն անընդհատ ճյուղավորվում էին, եւ ամեն մի նոր ճյուղ առանձնանում, փակվում էր իրեն հասած տիրույթների մեջ, ստեղծում մի նոր իշխանություն։ Այս երևույթն էլ իր հետ բերում էր տնտեսության ճահճացում եւ մշակութային ուժերի անկում։ «IX—XIII դարերի զարգացած ֆեոդալիզմը» հետագա դարերի հայկան կյանքում չհասավ իր նորմալ ավարտին, որ պետք է նշանակեր բուրժուական-կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացում ու զարգացում։ Տեղի ունեցավ «հակառակը՝ վերադարձ դեպի մի կացություն, որը հիշեցնում է ֆեոդալիզմի պրիմիտիվ, բարբարոսական էտապը»³։

Մահմեդականությունը ընդունած բռնակալների տիրապետության տակ հայ իշխանությունների վիճակն ավելի էր ծանրացել։ «1307 թվականից ի վեր կիրառելով շարիաթի օրենքը՝ մոնղոլ խաներն սկսում են զլրահարկ պահանջել քրիստոնյա հպատակներից, մի պահ այդ պահանջը տարածելով արտոնված դասերի վրա»⁴։

Մայր աղբատության մեջ հեծում էր ժողովուրդը։ Երբեմնի

³ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Ա, էջ 402։

⁴ Անդ, էջ 403։

հարուստ խավերն անգամ կորցրել էին իրենց եկամուտների ու շահույթների աղբյուրները: Խաթարվել էր ժողովրդի շինարարական եռանդը, որովհետև իշխանավորներն անգամ ի վիճակի չէին հոգալու կառուցման ծախսերը: XIV դարը հայտնի դարձավ միայն իր թողած երկու փոքրիկ կառույցներով, որոնք Աշոտ Հովհաննիսյանի դիպուկ խոսքով՝ «իրենց վրա կրում էին թոշնումի հայտնի նշաններ: Եկեղեցի-դամբարաններ էին դրանք, որոնք իրենց փարթամ հանդերձանքով աղգանշում էին հայ ֆեոդալիզմի մայրամուտը»⁵:

Այս պատկերն ամբողջացել էր դեռևս XIV դարի երկրորդ կեսին՝ Լանկ-Թամուրի բերած արհավիրքով:

Թամուրի արշավանքները, հիրավի, ամենադաժան աղետն էին միջնադարյան Հայաստանի մոայլ պատմության մեջ: Բարբարոս հորդաները կողոպտում ու կոտորում էին ժողովրդին, ավերում իրենց ճանապարհին պատահած ամեն ինչ, զանգվածաբար ոչընչացնում հայ իշխանությունների ներկայացուցիչներին, կարևոր կենտրոնները կողոպտում ու քանդում:

Թամուրյան հրոսակների ոտքի տակ կործանվում ու ամայանում էին Խաչենի վաղեմի շեն ու հարուստ բնակավայրերը: Թիկունքի ապահովության համար բռնագրավիչները կոտորում էին տեղական իշխանավորներին, նույնիսկ գյուղական այնպիսի պաշտոնյաներին, ինչպիսիք էին տանուտերերն ու ձեռնավորները: Եվ, հավանաբար, հենց այդ շրջանի Խաչենին էր վերաբերում Մատթեոս Զուղայեցու հայտնի մեկնաբանությունը «ավերակ» բառի, երբ մեծ վարդապետը այն հարցին, թե ի՞նչ է նշանակում ավերակ, պատասխանում է. «անկարգ շէնն որ ոչ ունի ձեռնաւոր և տանուտեր, աւեր կոչեմք՝ որպէս Խաչինեցիք... Աւեր կոչեմք, թէ իցէ ձեռնաւոր և տանուտէր և ոչ սերմանել աշունն և դարուն...»⁶:

Քիչ հետո կտեսնենք, որ Լանկ-Թամուրի ավերածությունների ընթացքում համարյա գլխատվեց Վերին-Խաչենի իշխանական տունը:

Երբ մեծ ու կենսունակ ծառը կտրում են բնից, հենց կտրած տեղից էլ գուրս են գալիս նոր ոստեր և արագ բարձրանում են՝ ծածկելով նախկին ծառի ընդգրկած շրջանը: Մարա իշխանության հետ էլ կարող էր նույնը կատարվել, եթե վերընձուլած ոստերը

չկարկտահարվեին, եթե պատմության բեմը զիջող Թամուրյանների հետքերով եկած շինեին դաժանության և բռնությունների մեջ նրանց ոչնչով չզիջող կարա-կոյունլու և ալ-կոյունլու վաչկատուն ցեղերը:

Հարկ է նշել, որ Արևելյան Անդրկովկասը և հատկապես նախկին Արցախն ու նրա դաշտային մասերն ամենից շատ էին ենթակա ասպատակիչ հորդաների կոտորածներին ու ավեր-ավարին: Բռնագրավիչ եկվորները ճակատամարտերից հետո միշտ ձմեռում էին նախկին Մուխանք գավառում, որ XIV դ. սկսած կոչվում էր Ղարաբաղի դաշտ: Եվ նրանք այստեղից էին սկսում իրենց նոր ասպատակությունները, որոնց առաջին հարվածները, հասկանալի պատճառով, պետք է իջնեին Արցախի և հարևան հայկական գավառների վրա: Իսկ եթե նկատի առնենք, որ նույն թուրք և տարացեղ մյուս ասպատակիչներն իրենց համար ամառանոցավայր էին դարձրել Գեղամա բարձրավանդակը, պարզ կլինի, թե ինչպիսի աքցանի մեջ էր առված Մուխանք-Ղարաբաղի դաշտի ու Գեղամա լեռների միջև ընկած տարածքի՝ Մարա, Վերին ու Ներքին Խաչենների և հարակից գավառների հայ բնակչությունը:

Լանկ-Թամուրի ահավոր արշավանքներից ժողովուրդն աչք բացել չէր կարողանում: Պատահական չէ, որ խեղճ գրիչը փորձում է բնակալի անունը բացատրել որպես «գա մուր, զի ուր և հասանէ, մթնատեսակ և մրրատեսակ առնէ, զոմն կողոպտելով, զոմն շարչարելով, զոմն սպանելով, զոմն գելելով, զհայր ի յորդույ բաժանելով և զորդի ի հօրէ»: «Դա մուր»-ի հրոսակներից փախչողները ևս չէին փրկվում օրհասից, «զի ոմանք ի սովոյ մեռանէին և այլք ի տօթոյ և ի ծարաւոյ, կէսք ի յահէ և յերկեղէ վինքեանս քարավէժ առնէին, և այլ բազում շարիս, զոր դանդաղիմ ասել առ ի շճանձրանալոյ ընթերցողացդ»⁷:

Լանկ-Թամուրի արշավանքները պատմող մի այլ հիշատակագիր էլ հայտնում է, որ «թուին ՊԾԲ (1403) դարձաւ (Թամուրը—Բ. Ու.) յարևելս յԱղուանից և շինեաց քաղաք մի Բաղաղայ անուն. և օուր տօնի հրեշտակապետիցն եկն ձին սաստիկ ի նոր քաղաքն և եսպան ի շինողացն ԴՌ (4000) հոգի և ամենայն ի զինուորացն էին»⁸:

⁵ «Դրվագներ...», Ա, էջ 408:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 1403, Թ. 124—125:

⁷ Մատենադարանի ձեռագիր № 5232՝ դրված Շիրվանի նահանգի Մատրասա գյուղում, էջ 248բ: Հմմտ. Ժն, Ա, էջ 31:

⁸ Ժն, Ա, էջ 52, ծան. աստղանիշով:

Նկատի առնելով, որ դաշտային Ղարաբաղում սառնամանիքներ չեն լինում, կարելի է ենթադրել, որ Թամուրի կառուցած Բաղազա քաղաքը գտնվել է լեռնային կամ նախալեռնային Ղարաբաղում, ամեն պարագայի՝ Կուրի աջափնյակի հայկական գավառներից մեկում, քանի որ քննություն ենթակա ժամանակաշրջանում Աղվանք էր կոչվում միայն Կուրի աջափնյակը: Եթե, իհարկե, հիշատակագրի «յարեւլս յԱղուանից» արտահայտությունն այնպես հասկանանք, թե Թամուրը եկել է «Աղվանից արեւելքը» և ոչ թե Աղվանքից է եկել արեւելք:

Լանկ-Թամուրի մահից (1405) հետո նրա ժառանգների և իշխանության ներսի մյուս մեծավորների միջև ծագած զահակալական քաջքալիչ պայքարից ու պատերազմներից օգտվում են կարա-կոյունլու ցեղերը, որոնք իրենց առաջնորդ Կարա-Յուսուֆի զբաղվածությամբ ոչնչացնում են Թամուրյան պետության ժառանգորդների իշխանությունը և հաստատում իրենցը՝ կարա-կոյունլու ցեղի տիրապետությունը: Այն պետք է գոյատևել ավելի քան կես դար (1407—1467 թթ.)⁹:

Կարա-Յուսուֆի հաղթանակը մի կարճ պահ ողևորում է Թամուրյան բնությունն ամբողջ ծանրությունն զգացած հայերին: Գրիչը նույնիսկ ուրախանում է, որ նա եկավ, ոչնչացրեց թաթարների լուծը «ազատեաց աշխարհս ի յայն անիրաւ խնդրողաց»¹⁰: Սակայն սա միայն պատրանք էր, և շատ շուտով ժողովուրդը համոզվում է, որ չարն է չարին փոխարինել: Գանձասարի վանքի առաջնորդ, վարդապետ և գրիչ Մատթեոս Մոնոպոնը սրտի կսկիծով արձանագրում է, թե «դառնացաւ ժամանակս և թագաւորեաց ոմն թուրքման՝ անունն Ուսուֆ, զի ճանաչիւր ըստ թոյլ տալոյն աստուծոյ լինել կշտամբիչ, ըստ այն, թէ՛ «զչարիսն չարեաւ կորուսեցէ, զի ի բառնալ զազանին շորրորդի Թամուրն կոչեցեալ Կազն, բռնացեալ Ուսուֆն (պատմում է նրա ճակատամարտերը, թամուրյաններին կոտորելը)... Զայսչափ չարիս առ գլխաւորս աշ-

խարհիս հասոյց Ուսուֆն, իսկ առ փոքունսն զի՞նչ ասացից: Զի վայրենացեալ զինուորը նորա ուր և հասանէին, ոչ զընտանիսն զիտեն և ոչ զօտարսն, թալանեն և կոսեն զձեռնհասն իւրեանց, թէ ի տան և ոչ զօտարսն, թէ առանձին, թէ ի զբաղաքի, և այսպէս ոչ ճանապարհի, թէ ի տան, թէ առանձին, թէ ի զբաղաքի, և այսպէս ոչ զոյր թիւ աղաղակի մերոյ: Եւ դեռես ի տարակուսի եմք՝ ոչ զիտելով թէ յառաջիկայսն զի՞նչ ծնանի մեզ և կամ թէ որպէ՞ս տե՞ գերծանիմք յայսպիսի դառն նեղութեանցս...»¹¹:

Մոնոպոնի պատմելով՝ թաթարները կողոպտել էին Գանձասարի վանքը: Կարա-Յուսուֆի զաւուց հետո էլ սրա բռնավորները բերին նրանց (երեկ գերել էին և ծառայեցնում էին) և «յաւար հարին կրկին զսուրբ ուխտս, և ոչ ինչ ի մարմնաւոր ընչից մնաց, բայց միայն մեք և սրբութիւնքն»¹²:

Կարա-Յուսուֆի մասին մեր հիշատակալիւրների հաղորդած տեղեկությունների մեջ նկատվում է մի հակասություն, որ կարող է բացատրություն: Շրջահայաց Մատթեոս վարդապետը նրան համարում էր նոր չար, որ փոխարինել է նախորդ չարին: Հայտնի է, որ Կարա-Յուսուֆի վարած հարկային անխիղճ քաղաքականությունը, որի ներքո տնքում էին հայ ժողովուրդի բոլոր զանգվածները՝ ինչպես երկրի հարավային կամ արեւմտյան մասերում, այնպես էլ հյուսիս-արեւելյան նահանգներում¹³: Սակայն, այսքանի կողքին, նկատելի է նաև զոհության մի արտահայտություն, որ իր հիմքն ունի: Օրինակ, Թովմա Մեծփնեցի հաղորդում է, որ «թէպէտ հարկապահանջութիւնն բաղում էր, սակայն խաղաղութիւնն առանց խրկութեան էր»¹⁴: Ուրեմն, մարդիկ զոհ էին, որ թեպետ և հարկերն աննախադեպ ծանր ու անտանելի էին, դարձյալ լավ էր նրանով, որ կռիվներն ու արյունահեղությունները տեղի էին տվել: Եվ, ամենից կարևորը, Կարա-Յուսուֆն ու նրա ենթակաները հանդուրժողական քաղաքականություն էին վարում քրիստոնյա հայատակների և հատկապես եկեղեցու նկատմամբ: Այդ պատճառով է, որ հայոց Աղվանքի ներկայացուցիչն արձանագրում է, թե Կարա-Յուսուֆը «թէպէտ և է այլազգի, բայց խաղաղութիւն ունի ընդ քրիստոնեայս, և ընդ քահանայս, և ընդ եկեղեցիս...»¹⁵:

⁹ Լ. Ս. Խաչիկյանը Թամուրյան Աբու-Բաքրի պարտությունը Կարա-Յուսուֆից դնում է 1406 թ. տակ (տե՛ս ԺԵ, Ա, էջ X), մինչդեռ Տաթևի գրիչ Հովհաննեսն այդ տարին և Յուսուֆի զահակալության սկիզբը համարում է 1407 թվականը. «...եկեալ ի վերա սորա (Յուսուֆի) թոռն Թամուրին կոչեցեալ Աբու-Բաքր, և Յուսուֆս տիրէ թագաւորութեան ի թուականիս Հայոց ՊԾԶ (1407)-ի, մարերի ամսոյն ի ԻԵ (25), մայիսի ամսոյն Թ» (9) (տե՛ս ԺԵ, Ա, էջ 82—83): Այս տարին է հիշում նաև Տաթևի մի այլ գրիչ՝ Մատթեոս վարդապետը (անդ, էջ 76):

¹⁰ ԺԵ, Ա, էջ 76:

¹¹ Մատենադարանի ձեռ. № 8689, էջ 89ա—բ, հմմտ. ԺԵ, Ա, էջ 194—195:

¹² ԺԵ, Ա, էջ 195:

¹³ ՏԵ՝ս ԺԵ, Ա, էջ 166, 197, 200 և այլն:

¹⁴ Թովմա Մեծփնեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 73:

¹⁵ ԺԵ, Ա, էջ 240:

Ուրեմն, Կարա-Յուսուֆի իշխանության նկատմամբ տածած բարյացակամությունը ոչ այնքան ժողովրդի՝ թեկուզ համեմատական տանելի վիճակի արտահայտությունն էր, որքան եկեղեցու գործիչ հիշատակագիրների անհատական կամ դասային վերաբերմունքը, որ ոչ մի դեպքում չի կարելի տարածել ժողովրդի բոլոր խավերի վրա:

XV դարի առաջին քսանամյակը հայտնի է ուրիշ աղետներով ևս: 1407 թ. բռնկվում է մի ահավոր «մահտարածամ», որի մասին պատմող հիշատակագիրը սյունեցի է, և չի կարելի կասկածել, որ նրա խոսքը վերաբերում է նաև խաչենին: Դաժան համաճարակը «զտղայոց վերջը արար, որ բերանով չէ պատմելի, ի քսանէ, ի երեսունէ, ի յիսնէ թէ մին տղայ մնաց՝ Ժն (15) տարոյ ի վեր, պակաս՝ մեռաւ»¹⁶:

Թովմա գրիչը հենց այս «մահտարածամը» նկատի առնելով գրում էր, թե մահացան անթիվ-անհամար երիտասարդներ. «Եւ ով կարէ պատմել զձայն կանացեաց՝ կականալիւր և աղիողորմ, զի ամենեքեան որդեկորոյս եղեն՝ որը և այլի, զի նախախնամութիւնն աստուծոյ ծաղկաբաղ առնէ զընտիրս ի մանկանց հաճելոյ»¹⁷:

Վերը վկայակոչված հիշատակարանները պատմում են, որ Սյունիքում պարբերաբար եղել են նաև երկրաշարժեր: Դժվար է ասել՝ նրանք ընդգրկել են խաչենի թե ոչ: խաչենի հիշատակագիրներից մեկը վկայում է, որ ուղիղ յոթ տարի՝ 1413—1420 թթ., մոտ յոթը «զամենայն աշխարհ աւերեաց, և զեռևս եմք ի կասկածի»¹⁸:

Ներքին խաչենի տեւ Հասան-Ջալալյաններ XIV—XV դարերում. — Ներքին խաչենի իշխանական տունը XIII դ. վերջից սկսած կոչվում է Հասան-Ջալալ իշխանի անունով՝ Հասան-Ջալալյանք: Այսպես էին կոչվում նաև հոգևոր այն նվիրապետները, որոնք ներկայացնում էին նույն իշխանական տոհմը և արդեն ժառանգական իրավունքով XIII դ. երկրորդ կեսից անօրինում էին նահանգի եպիսկոպոսությունը, իսկ XV դարից՝ նաև ամբողջ Հայոց արևելից կողմանց կաթողիկոսական աթոռը:

Դժվար ճակատագիր էր վիճակված Հասան-Ջալալի իշխանության ժառանգորդներին:

Թաթար-մոնղոլական բռնակալները նվաճած երկրներում անասելի ծանր հարկերի և պարբերական անողորմ կողոպուտի ու ավերածությունների միջոցով ժողովրդին դատապարտել էին ծայր աղքատության և հուսահատության: խաչենն ու հարևան լեռնային-նախալեռնային գավառները, որոնք միշտ էլ համեմատաբար քիչ էին ենթարկվում ասպատակիչների հարվածներին, XIII դարի զոհ-ցող մի շարք դեպքերից հետո, XIV դ. կորցրել էին իրենց վաղեմի զորությունը և այլևս անկարող էին դիմադրելու թաթար-մոնղոլ բռնագրավիչների կամայականություններին: Սպառվել էին նաև տնտեսական հիմքերը, ջլատվել մշակութային ուժերը: Ոչինչ չէր կառուցվում: Երկրի վաղեմի բարեշեն գյուղաքաղաքներն ու բերդամրոցները կիսավեր վիճակում էին: Վանքերում ու եկեղեցիներում այլևս չկար նախկին խլրտուն մշակութային կյանքը: Այս համընդհանուր ողբերգական վիճակի մասին, կցկտուր վկայություններից բացի, դժբախտաբար մենք ժամանակի հայ իշխանությունների մր-նացորդների քաղաքական կյանքը հանգամանորեն պատկերող տեղեկություններ չունենք: Պարզ է, երբ ոչինչ չէր կառուցվում, խոսք չէր կարող լինել նաև վիճաբանական նյութի մասին. կառուցվածի վրա էին գրվում արձանագրությունները, որոնք կառուցման փաստն արձանագրելով հանդերձ՝ ամենահավատարմ տեղեկություններ էին հաղորդում նաև երկրամասի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի մասին: Երբ համարյա մարել էր կյանքը հոգևոր կենտրոններում, ավելորդ է խոսել այն պայմանների մասին, որոնցում պետք է ստեղծվեին ձեռագիր մատյաններ՝ ժամանակի ու շրջապատի կյանքը ներկայացնող հիշատակարաններով: Մենք ունենք մի ցնցող տեղեկություն այս մղձավանջի վերաբերյալ. Վերին խաչենի տեւերը թաթար-մոնղոլական տիրապետության վերջում ուշքի են գալիս տասնամյակների ահավոր թմբիրից ու հետաքրքրվում իրենց տարածքի հոգևոր գործերով և ականատես են լինում նախկին մրշտաբորբոք կյանքով հայտնի երեք մեծ կենտրոնների՝ Դագիվանքի, խաթրավանքի ու Գետամիջի վանքի թափուր վիճակին¹⁹:

Արժանահավատ և ստույգ տեղեկությունների այս պակասով պիտի բացատրել մի թյուրիմացություն, որ ընդունված է պատմագիտության մեջ և աղավաղում է խաչենի իշխանության իրական պատկերը XIV դարում: Թյուրիմացության ակունքը Կարապետ եպիսկոպոսի (Կարապետ Տեր-Մկրտչյան) հրապարակած մի եղ-

16 Ժն, Ա, էջ 82:

17 Անդ, էջ 80:

18 Անդ, էջ 240:

19 «Արցախ», էջ 208:

Դժվար չէ նկատել, որ հետազոտողի վկայականաժ երեք կըն-

Կարապետ եպիսկոպոսի այս կարծիքն ընդունվել է մեր պատմաբաններին կողմից: Օրինակ, XIII—XIV դդ. Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմությանը հատուկ ուսումնասիրություն նվիրած Լ. Բաբայանը համաձայն է նրա հետ և գրել է, «1282 թ. հետո Հասան-Ջալալի տոհմի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա: Կարծում ենք՝ իրավացի է Կարապետ եպիսկոպոսը, երբ գրում է. «Հասան-Ջալալի տոհմի իշխանությունը, նրա որդի Աթաբակի մահից հետո 14-րդ դ., թուլացել էր և, ամենայն հավանա-

27 Տե՛ս Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 527:

կանությամբ, նրանց տիրույթներն անցել էին Դուխյաններին: Հետագայում, 15-րդ դ. վերջում, այդ տոհմը նորից զորացել էր»²⁸:

Վերահիշյալ կարծիքն անվերապահորեն ընդունում է նաև Գ. Կիրակոսյանը, որն այս առթիվ վերջերս գրել է. «Սկսած 1282 թ. Կիրակոսյանը, որն այս առթիվ վերջերս գրել է. «Սկսած 1282 թ. աղբյուրներում Հասան-Ջալալյանների մասին հիմնել 1383 թ. աղբյուրներում Հասան-Ջալալյանների մասին հիշատակությունների չենք հանդիպում...»: Այս անմիջապես անդադրադադար կարգապետ եպիսկոպոսի հայտնած ենթադրությունը, Կիրակոսյանն ավելացնում է. «Այս միտքը (Կարապետ եպիսկոպոսի ենթադրությունը—Բ. Ու.) հաստատում են 14—15-րդ դարերում Դուխյանների թողած որոշ արձանագրություններ, որոնցում Դուխյան իշխաններն իրենց տեր են համարում Ականա, Հանդաբերդի, Հաթերբի, Խաչենի և այլ վայրերին: Հարյուրամյա լուծվածից հետո, 1383 թ. սկսած, ժամանակի աղբյուրները նորից սկսում են խոսել Ջալալյանների մասին»²⁹:

Գ. Կիրակոսյանը երևի մտածում է, թե Մարը Խաչենի մաս չի կազմել: Սակայն անկասկապ թյուրիմացությունից, պատմական իրականությունը չի համապատասխանում նրա եզրակացությունը: Աղբյուրների ուղղորդված քննությունը ցույց է տալիս, որ, ճիշտ է, թաթար-մոնղոլական տիրապետության հաստատումով թուլացել էր ներքին Խաչենի իշխանությունը (ինչպես և հայկական մյուս մեծ ու փոքր բոլոր իշխանությունները), սակայն և այնպես Հասան-Ջալալյանը կային ու մնում էին իրենց ժառանգական կալվածքների տերը՝ ինչպես ամբողջ XIV դարում, այնպես էլ հետագայում:

Ամարասի եպիսկոպոս Ներսեսի արձանագրությունը Գանձարում 1282 թ., հարկավ վերջին տեղեկությունը չէ Աթաբակի մասին, ինչպես կարծում են գիտնականները: Այս թվականից հետո Աթաբակն իշխանությունը վարել է ևս հինգ տարի և, ժամանակագրի վկայությամբ, ինչպես արդեն տեսանք, մահացել է 1287 (ՉԻՁ) թվականին. «Ձմեռն խիստ եղև: Մեռան մեծ իշխանք ի Խաչեն՝ Աթաբակ որդի Ջալալին և Հասան թոռն Դաւիթին»³⁰: Եվ Աթաբակին էլ անմիջապես փոխարինել է նրա որդի Ջալալը, որի մասին վիճաբանական տեղեկություն ունենք 1293 թվականից: Հաթերբի իշխանազուն Խոյդանի որդի Խոյթուրեկը Մեծառանից Ս. Հակոբա

վանքին «ընծալիք» միաբանում է՝ «յիշխանութեան Ջալալին... ՉԽԲ» (1293) թվականին³¹:

Հարկ ենք համարում նշելու, որ Ջալալի իշխանությունը բավական ակնառու երևույթ է եղել, եթե այն հարկադրված նշել է նաև Հաթերբի տերը՝ Խաչենի իշխանության մյուս ճյուղի պայագատը: Գանձասարի վանքում ՉԿ (1311) թվականից արձանագրություն է քանդակվել այն առիթով, որ Աբուբահն ու նրա ամուսին Մինան «յիշխանութեամբ Ջալալին և յառաջնորդութեան տեսն Յոհաննէսի» վանքին են նվիրել Չարեքդարը (երևի գյուղը, որն այժմ էլ կա Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արևմտյան մասում, Թարթառի ափին) և այլ ընծաներ³²:

Որոշ ժամանակ անց մի այլ նվիրատու նույն Գանձասարի վանքի պատին քանդակած իր արձանագրությամբ այսպես է հավաստել Ջալալի իշխանությունը. «...ես Գերգ որդի Հայրապետայ [և] ամուսին իմ Մինա, յիշխանութեամբ Ջալալին, միաբանեցաք սուրբ ուխտիս, ժուաք ընծա: Տէր Յոհաննէս և միաբանքս տուին պատարագ նոր կիրակէին... Թվին ՉԿէ» (1318)³³:

Գանձասարի վանքի հյուսիսային պատի վրա կա նաև մի անթվական արձանագրություն, որով Պետրոսի որդի Սարգիս քահանան պատմում է, թե «իշխանութեամբ Ջալալին» միաբանել է վանքին ու տվել «Ծ (5) գիրք և այլ ընծա»³⁴:

Հիշատակված Ջալալն անշուշտ Աթաբակի որդին է և Հասան-Ջալալի թոռը: Ջալալի մասին սույն արձանագրությունը գտնվում է Աթաբակի իշխանությանը վերաբերող (Ամարասի եպիսկոպոս Ներսեսի կողմից 1282 թ. քանդակած) արձանագրության կողքին: Երկու արձանագրությունները քանդակված են նույն ձեռքով: Նշանակում է՝ արձանագրությունը քանդակվել է 1282-ից հետո, բայց այդ թվականի մոտ ժամանակում:

Ուշադրավ է, որ XIV դ. սկզբներում արդեն, ներքին Խաչենի քաղաքական իշխանության հետ միասին, հոգևոր իշխանությունը

31 Մ. Բախտարյանց, Արցախ, էջ 170: «Բանասէր», 1901, հատ. Գ, պրակ Բ և Գ, էջ 137:

32 Շահխաթունեանց, հ. Բ, էջ 376:

33 Առաջին անգամ արտագրել է Հ. Ա. Օրբելին (տե՛ս ՍՄՁՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի կենդանագրության բաժանմունքի արխիվում պահվող «Надписи Гандзасара и навоцтукта, Пг., 1919» («Օրբելի, №...») գրքուկի տպագրական առանձնատիպի էջ 25):

34 Ջալալեանց, Ա, էջ 190:

28 Л. О. Бабаян, Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках, М., 1969, էջ 189:

29 Գ. Կիրակոսյան, Հասան-Ջալալյան իշխանական տունը XIV դարում. «Էրաբեր հասարակական գիտությունների», 1969, № 5, էջ 88:

30 Մժ, Ա, էջ 48:

ևս գտնվում էր Հասան-Ջալալյանների ձեռքում: Եթե իշխան Ջալալը Աթաբակի որդին էր և Հասան-Ջալալ Գուլալի թոռը, ապա արձանագրությունների մեջ հիշատակված Գանձասարի առաջնորդ Հովհաննեսն էլ Հասան-Ջալալի եղբայր Իվանի որդին էր: Այդ նա էր, որ դեռևս Աթաբակի օրոք և նրա հրամանով 1271 թ., վանքի առաջնորդը լինելով, վանքի համար իր «հալալ արդեանց» միջոցով գնեց Վարդանաթաղը, «մին շորեցեղըն» և այլ ընծաներ: Նա հենց այս արձանագրության մեջ ներկայանում էր որպես «Յոհաննես որդի Իւանէի»³⁵:

Եվ կարևորն այն է, որ իշխանազուն Հովհաննեսի եպիսկոպոսությունը մի պատահական երևույթ չէր. հետագայում արդեն Գանձասարի ու Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքերի առաջնորդներ պիտի ձեռնադրվեին բացառապես Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչներին:

Ջալալ իշխանի հետագա կյանքի մասին տեղեկություններ չկան: 1361 թ. արդեն իշխանության գլուխ էր կանգնած մեկ ուրիշը՝ Մեծ հորջորջված Իվանին: «Թվ. ՊԺ (1361) իշխանութեամբ մեծի Իւանէի ես տէր Կոստանդ մեծ փափազանաւք գնեցի զանգականիս, սուրբ ուխտս բերի»³⁶:

Այս Իվանի մասին, դժբախտաբար, ուրիշ տեղեկություններ չունենք: Սակայն դժվար չէ նրան տեղավորել Հասան-Ջալալյանների տոհմացանկում՝ իրեն վերապահված օղակում, այսինքն՝ համարել Ջալալ մեծի որդին, քանի որ վերջինս ավագ որդուն պետք է կոչեր հոր անունով, իսկ Ջալալի հոր անունը, ինչպես հայտնի է Գանձասարի հայտնի ձեռագրի հիշատակարանից, եղել է Իվանի Աթաբակ: Ջալալ Բ-ի պապ Հասան-Ջալալի իր կողակից Մամբանի և միակ արու զավակի՝ Մոնղոլիայի մայրաքաղաք Կարա-կորում գնալ-գալու մանրամասները պատմելիս երկու անգամ հիշատակում է որդու անունը. առաջինում՝ «ես եւ ամուսին իմ Մամբան եւ տեառնատուր մանուկս իմ Աթաբակ շոքաք արեւելս հիւսիսոյ...», իսկ երկրորդում՝ «...պարզնէ զխաղաղութիւն հոգոյ և մարմնոյ և միոյ մանկանս իմ Իւանի...»³⁷: Պարզ է, որ նորածին Իվանին ևս, ըստ սովորության, կոչել են այդպես՝ Աթաբակ Իվանի³⁸, ուր «աթաբակ»-ն արդեն ոչ թե ախտաբան էր, այլ անվան մաս:

Իսկ հետագայում նրան կարող էին կոչել և՛ Իվանի, և՛ Աթաբակ, ինչպես որ հայր Հասան-Ջալալին էին կոչում՝ ինչպես միայն Հասան, այնպես էլ միայն Ջալալ: Հետո կոտանենք, որ Հասան-Ջալալի որդին հետնորդների հիշողության մեջ երկու անվամբ էլ լավի որդին հետնորդների հիշողության մեջ երկու անունով էր Իվանի, ապա սրա հետնորդների համար ավելի նախընտրելի էր Աթաբակ անունը: Ամեն պարագայի՝ Ջալալ Բ-ն իր ավագ որդուն կոչել էր պապի անունով՝ Իվանի, և սա էլ իր ավագ որդուն պիտի կոչեր պապ Ջալալի անունով: Այդպես էլ եղավ: XIV դ. վերջին արդեն ներքին հաշիւի իշխանն էր Իվանի Բ-ի որդին, որին ժամանակագիրը պատմում է «պարոն» ախտաբանով. «ՊԼԲ-ն (1383) էր, մեհեկի ամսի ԻԶ-ն (26) էր»³⁹, որ կամեցաւ, որ է սուրբ Աւետարանս Մեծակողմանց հաշիւոյ եպիսկոպոսարանէն մայրաքաղաքէն՝ իշխանութեամբ պարոն Ջալալին. եպիսկոպեամբ տէր Գրիգորին Գեռաքարեցին»⁴⁰:

Ուշագրություն արժանի է Գրիգոր Գեռաքարեցու առաջնորդ լինելը Մարա իշխանության հոգևոր կենտրոնի խաթրալանքում (Մեծակողմանց եպիսկոպոսարանում): Գեռաքարեցիք, ինչպես համոզիչ կերպով հաստատել է Գարեգին կաթողիկոսը, ներքին հաշիւի տերերից էին, Հասան-Ջալալյանների ու հաղբակյանների մերձավոր տոհմակիցները⁴¹: Վկայակոչված փաստը խոսում է այն մասին, որ ներքին հաշիւի իշխանության հոգևոր ազդեցությունը ևս տարածված էր Վերին հաշիւի կամ Մարա տարածքի վրա: Սակայն տվյալ պարագային մեզ համար առավել կարևորը

39 «Մեհեկի» հին հայկ. տոմարի յոթներորդ ամիսն էր: ՊԼԲ-ի մեհեկի ամիսը համապատասխանել է 1383 թ. հունիսի 14-ից մինչև հուլիսի 13-ը: Հետևաբար, հիշատակարանը գրվել է 1383-ի հուլիսի 9-ին:

40 Մատենագարն, ձեռ. № 6288, թ. 112ա: Հմմտ. «Արցախ», էջ 263:

Ավետարանի այս և նախորդ ու հաջորդ հիշատակարանները, ձեռագրի հանգամանալից նկարագրությունն ու քննությունը տե՛ս Գառ. արքեպ. Հովսեփյան, Հաղբատի դպրոցի մի գլուխ-գործոց (Գետաշենի Ավետարանը). Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Ա, էջ 41—75:

Ավետարանը գրված է XIII դարի սկզբին (1211) Հաղբատի վանքում: 1223-ին Անիում գնել է ոմն Սարգիս և Հասան-Ջալալի իշխանությանը բերել, նվիրել իր սննդյան (ուսման և դաստիարակության) տեղի Մեծակողմանց եպիսկոպոսարանին, որ էր խաթրալանքը: Վերոհիշյալ հիշատակարանը գրվել է 1383 թ. հունիսի 9-ին՝ Ավետարանը վերակազմելու և նորոգելու առթիվ:

41 Տե՛ս Գառեգին կաթողիկոս, հաղբակյանք, էջ 14—17:

35 Օրբելի, № 39:

36 Անդ, № 11:

37 Մատենագարանի ձեռ. № 378, էջ 8բ—9ա.

38 Տե՛ս Օրբելի, № 3:

Ծարա հոգևոր կենտրոնում ընդօրինակված ձեռագրի բովանդակությունն է. հիշատակագիրն այստեղ առաջին հերթին հիշում է պարոն Զալալի իշխանությունը:

Դա աներկբայորեն նշանակում է՝ տեղի իշխանները ստորադասված էին Ներքին իսաչենի տեր Զալալին: Իսկ մենք գիտենք, որ այս ժամանակներում Ծարա իշխանն էր Հասան Դոփյանը, ըմբոստ ու հայրենասեր այն իշխանը, որն իր գերդաստանի շատ անդամների հետ միասին նահատակվեց մի քանի տարի անց՝ 1387-ին և մտավ Գրիգոր Մերենց իլաթեցու հայտնի չափածո վիպասանության մեջ⁴²:

Ուրեմն, XIV դ. երկրորդ կեսում ևս Ներքին իսաչենի իշխանությունը ոչ միայն նսեմացած չէր, կամ նրա ներկայացուցիչն ստորադասված չէր Ծարա տեր Դոփյաններին, այլև գահերեց էր վերջիններիս նկատմամբ, նույնիսկ մի այնպիսի նշանավոր իշխանի հանդեպ, ինչպիսին Հասան Դոփյանն էր:

Սուր բռնակալների նոր ասպատակությունները.— Աղբյուրները պատմում են Ոսկե հորդայի վայրենաբարո զորքերի ասպատակությունները XIV դարի 80-ական թվականներին՝ Անդրկովկասում և Հայաստանում: Թոխթամիշ խանի գլխավորությամբ կատարված զարհուրելի կոտորածներին ու ավերածություններին ենթարկվեցին հատկապես Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի գավառները, թերևս ամենից շատ՝ Ծարն ու շրջակաները: Թոխթամիշի շարագործություններին հաջորդեցին կանկ-Թամուրի ավերիչ արշավանքները: Գրիգոր Մերենց իլաթեցու չափածո հիշատակարանում և այս ժամանակ գրված ուրիշ հիշատակարաններում մանրամասն տեղեկություններ կան այն նահանգների ու գավառների մասին (Այրարատյան դաշտ, Բջնի, Սյունիք, Ծար և այլն), որոնք ոտքի կոխան դարձան այդ արշավանքներից: Սակայն տուժած գավառների շարքում չի հիշվում Ներքին իսաչենը: Կարելի էր մտածել, թե երկրամասի իշխանը խոհեմաբար, ապուպապ Հասան-Զալալի պես փորձել է լեզու գտնել բռնակալների հետ և իր տիրույթները զերծ պահել եկվորների ավերածություններից: Սակայն բուն իսաչենում ստեղծված ձեռագրերի հիշատակարաններից չի կարելի հանգել այդպիսի եզրակացության: Օրինակ, Գանձասարի առաջնորդ Մատթեոս Մոնոզոնի հիշատակարանը (1417 թ.) արժեքավոր

տեղեկություններ է հաղորդում հեղինակի հայրենի Ներքին իսաչենի նախորդ տարիների վիճակից: Մոնոզոնը նախ պատմում է հայրենի Սյունիքի տերանց հասած շարիքների մասին. Սմբատ Բուրբեկյանց իշխանը փախստական դնաց վրաստան, այնտեղ էլ «յօթեց տեր չին իրենց իշխանության, ալ գտնվում են «ընդ ձեռամբ բաց տեր չին իրենց իշխանության»⁴³: Այս հաղորդում է. «Իսկ տանս իսաչենոյ բարեպաշտ անօրինաց»: Այս փոխեցաւ յաստեացս, և մնացեալքն ոմն կայր՝ Զազայ անուն, այն փոխեցաւ յաստեացս, և մնացեալքն սորին՝ Զալալն և որդիք նորին և որդիք Զազային՝ Արղուլ-յազգէ սորին՝ Զալալն և որդիք նորին էլեգումն և էլեգանն՝ էն ի ներքոյ ձեռին անօրինացն. և այսպէս պակասեալ է իշխանութիւն տանս Հայկազեան»⁴³:

Մատթեոս վարդապետի հիշատակարանի համաձայն՝ 1417-ին Ներքին իսաչենի իշխան Զազան արդեն վախճանված էր, իսկ Զալալը, ինչպես և նրա ու Զազայի որդիները, գտնվում էին անօրենների ձեռքի տակ՝ «ի ներքոյ ձեռին անօրինացն», որ, հավանաբար, նշանակում է՝ հպատակ էին:

Զազան իշխանության գլուխ էր կանգնած դեռևս 1407 թ., թերևս նրանից առաջ էլ: 1407-ից ունենք արձանագրություն, որ գրել է Մեջլիսի որդի Ուլուբեկը, պատմելով, թե տվեց իր «հայրենի հողն Ղուղտանոսի կոտորն, որ ի վարդանբերանց է իւր սարհատովն, ի սբ ուխտս Գանձասարայ... յառաջնորդութեան Մատթեոս վարդապետին և իշխանութեան Զազին»⁴⁴:

Մեջլիսը Զալալի որդիներից էր⁴⁵, այն Զալալի, որ դեռևս 1383-ին իր հայրենի նահանգի իշխանն էր և այս արձանագրություններից 10 տարի հետո էլ կենդանի էր՝ օտարների տիրապետության ներքո: Զալալը մահացել է 1431-ին, երևի խոր ծերությունից: Գանձասարի վանքի գավթում է գտնվում նրա շիրմաքարը՝ հետևյալ կարճ տապանագրով. «Այս է հանգիստ մեծին Զալալի, աղաթս յիշեցէք: Թվ. ՊՁ» (1431)⁴⁶:

43 ԺԵ, Ա, էջ 194:

44 Շախարսեանց, Բ, էջ 374—375:

45 «Արցախ», էջ 187:

46 Օրբելի, № 63:

Գ. Կիրակոսյանը, խոսելով Զալալի և նրա ժամանակի անցուղարձերից, այն կարծիքն է հայտնում, թե Զալալը Զազային է հաջորդել, «բանի որ Զազայի եղբայրները, ինչպես նշում է գրիչը, գտնվում էին անօրենների ձեռքում, իսկ նրա որդիները, հավանաբար, անշափահաս էին, այդ պատճառով իշխանությունն անցել է

42 ԺԵ, Ա, էջ 275—276:

սանը, Տուրսունի որդի Միրզալին (ճիշտը՝ Միրզաբեկ, որը մի ար-
ձանագրությամբ հաստատվում է որպես Ջալալի թոռնորդի)⁵¹ և մի
ոմն Պաստամ: Թիվն էր Զե (1456)⁵²:

Վերջում, առանց հայրանվան հիշատակված Պաստամը ևս
պիտի Ջալալ Գ-ի որդին լիներ: 1471 թ. նա Գանձասարի ուխտին
է նվիրել «Կունձի հողին կալեն վերն»՝ ներկայանալով որպես «Պաս-
տամ որդի մեծին Ջալալի»⁵³:

Ուրեմն, Գանձասարի վանահայր եղիայից բացի, մյուս բո-
լորը Ջալալի որդիներն են: Իսկ ի՞նչ տեղեկություններ կան նրանց
մասին

Հովհաննես կաթողիկոսը Աղվանից հայրապետությունը վա-
րել է երկար տարիներ. նրա կաթողիկոսությունն առաջին անգամ
հիշվում է 1428 թ. «յաշխարհիս Աղուսնից, ի վիճակս Ամարա-
սայ, ի գեղս Շոշու կոչեցեալ» գրված մի Ավետարանի հիշատա-
կարանում⁵⁴:

Հետո գրիչները երկար տարիներ հիշում են նրա հայրապետու-
թյունը՝ 1456⁵⁵, 1464⁵⁶, 1466⁵⁷, 1468⁵⁸ թվականներին:

Այս ժամանակներում Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը
գեղեւս Մեծառանից Սուրբ Հակոբա վանքում էր գտնվում: Եվ Հով-
հաննեսն այնտեղ է կանգնեցրել իր մի փառահեղ խաչքարը՝
1469 թ.: Այդ խաչքարն առաջին անգամ մասամբ նկարագրել և
գիրն էլ լրիվ արտագրել է Խաչիկ վարդապետ Գաղյանը: Հովսեփ
Օրբելու այցելության ժամանակ՝ 1909 թ. արձանագրության թվա-

51 «Արցախ», էջ 178:

52 Անդ, էջ 187:

Մակար եպիսկոպոսն այս հիշատակարանն արտագրել է Առաքածորի եկեղե-
ցու մի ձեռագիր Աստվածաշնչի Հոռթի գրքի վերջից:

53 Հ. Օրբելի, № 8:

54 Ժե, Ա, էջ 384:

55 Ժե, Բ, էջ 66:

56 Անդ, էջ 219:

57 Անդ, էջ 244:

Նույն տեղում, էջ 245: Գանձակի դավառի Լեղանի Ս. Աստվածածին վանքում
գրված անթվակիր մի ձեռագրի հիշատակարանի տվյալներից ելնելով՝ Լ. Ս. Խա-
չիկյանն Ավետարանի ընդորինակման տարի է համարում 1446—1466 թթ.: Այս-
տեղ ևս հիշատակված է Հովհաննես կաթողիկոսը:

58 Համազասպ Ոսկյան, Արցախի վանքերը, էջ 162:

«Ի թվ. հայոց ԶԺԷ» հեղինակը կարդացել է 1467, որն ուղղված է Լ. Ս. Խա-
չիկյանի կողմից՝ 1468 թ. (տե՛ս Ժե, Բ, էջ 272):

կանի մասը ջարդված է եղել, որի պատճառով էլ Օրբելու ընդորի-
նակությունը պակասավոր է⁵⁹:

Խաչիկ վարդապետի արտագրածն է. «Կաման այ ես տր
Յոհաննէս||որդի Ջալալին մեծ իշ||խանի կանգնեցի զխաչն ի||փըր-
կութի հողոյ իմոյ: ||Որք երկիրպագէք, աղ||աւթս, յիշեցէք: ||Թվ.
ՋԺԸ» (1469)⁶⁰:

Սա Հովհաննես կաթողիկոսի վերջին գիրն է, որովհետև մա-
հացել է հաջորդ տարին և թաղվել է Ս. Հակոբա վանքում: Նրա
հուշարձանի վրա այժմ էլ կարդացվում է տապանագիրը. «Այս է
հուշարձանի վրա այժմ էլ կարդացվում է տապանագիրը. «Այս է

հանգիստ տր Ովհանէս կթոս Աղվանից թվ. ԶԺԹ» (1470)⁶¹:

Աղբյուրներից ինչով են հայտնի Առաքածորի հիշատակարա-

նում թվարկված մյուս անունները:

Աղեկի ու Ամիր-Հասանի մասին այլուր տեղեկություններ չկան:

Պաստամը, ինչպես տեսանք, թվարկվածների հարադատ եղ-

բայրն էր, որովհետև իր սեփական արձանագրությամբ ներկայաց-

ցել էր որպես «որդի մեծին Ջալալին»:

Վարդանը հողերական էր՝ հայտնի Գանձասարին տված իր

մի ընծային վերաբերող արձանագրությունից: որը գրվել է 1443

թվականին⁶²:

Մեջլիսին անմիջապես վերաբերող տվյալներ չկան: Բայց նրա

որդի Ուլուբեկը գեղեւս 1407 թ. Գանձասարին նվեր տալու առթիվ

թողել է հետևյալ արձանագրությունը. «...ես Ուլուբեկս որդի Մեջ-

լիսին տվի զիմ հայրենի հողն Ղուղտանոսի կտուրն որ ի վարդա-

բերանց է իւր սարհատովն ի սբ ուխտս Գանձասարայ իմ հոգւոյ յի-

շատակ յառաջնորդութեան Մատթէ վարդապետին և տէրութեան

Ջաղին... ՊԾԶ (1407) թվին»:

Միրզաբեկը (Մակար վարդապետի կողմից տպագրված որպես

«Միրզալին») հիշատակարանի տվյալով՝ Տուրսունի որդին էր: Իսկ

«Ի» էր Տուրսունը: XV դարի կեսերին Ծարա ճյուղում կար մի Տուր-

սուն՝ որդի Աղբուղին և հայր Այտինի⁶³: Կարող է շփոթվել նրա

հետ: Սակայն Ներքին Խաչենի Տուրսունի մասին ունենք նաև անմի-

ջական տեղեկություն՝ Գանձասարի վանքում իր իսկ թողած ար-

ձանագրությունից. «ես Տուրսուն՝ թոռն մեծին Ջալալին տվի Մսեր-

59 Օրբելի, AHX, № 54:

60 «Բանասեր», 1901, հատ. 3, պրակ Բ և Գ, էջ 138:

61 Անդ, էջ 139, Օրբելի, AHX, № 66:

62 Օրբելի, № 44:

63 Տե՛ս «Արցախ», էջ 208:

հաշնի տարածքի զահերեց իշխանապետը: Մի հանգամանք, որ նկատելի էր նաև նախորդ դարերում, հակառակ հետազոտողներին այն պնդումի, թե ներքին հաշնն այդ ժամանակ, իբր, անցել էր Մարա տերերի՝ Դոփյանների իշխանություն տակ:

Վելիջանի անունից առաջին արձանագրությունը Գանձասարում 1480 թվականից է: Վանքին նվերներ է տվել իր և եղբայրների անունից, սակայն հիշել է միայն իր անունը. «...նա Վելիճան և եղբայրքս իմ՝ որդիք Սալտունին, թոռն մեծին Աղպաստու տեառն հաշինո, տուաք Աշմանա իւր Դ (4) սահմանաւն ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսէսի թվիս ԶԻԹ» (1480)⁷²:

Պարզ է, որ տեղի իշխանապետն է եղել ինքը՝ Վելիջանը, այլապես նա անպայման (եթե ոչ առաջին հերթին) կնշեր իսկական իշխանի անունը, որ իր եղբայրներից մեկն ու մեկը կլիներ:

Վելիջանի անունից արձանագրություն ունենք ավելի ուշ ժամանակից՝ 1507 թվականից, որ նշանակում է, թե նա շատ երկար է իշխել՝ ամենաուշը XV դ. 70-ական թվականների սկզբից մինչև XVI առաջին տասնամյակի վերջը՝ շուրջ 40 տարի: 1507-ին նա խաչ է կանգնեցրել, որի արձանագրությունը հետևյալն է ասում. «Ի թվիս ԶԾԶ... նա Վելիճանս՝ որդի պարոն Սալտունին, թոռն մեծին Աղբաստու կանգնեցի (զ)խաչս...»⁷³: Մնացածը կոտրված է, և հետագայում չէ պարզել, թե ո՞ւմ կամ ինչի՞ համար է կանգնեցրել:

Նախորդ արձանագրությունից գիտենք, որ Վելիջանն ունեցել է նաև եղբայրներ («որդիք Սալտունին»): Նրանցից միայն մեկի անունն է հայտնի մի արձանագրությունից, որ դարձյալ գտնվում է Գանձասարում. «...Մելիքս՝ որդի Սալտունին, թոռն մեծին Աղպաստու, տվի շորջար, ըսկի ու այլ ընծայ: Կակաշանց, Փուտուռանուց, Մաղկաւանց Բ ըստակն զնեցի, տվի ի սուրբ ուխտս Գանձասար թվիս ԶԻԸ» (1499)⁷⁴:

72 Զաւլայանց Սարգիս արքեպիսկոպոսը թվական է արտագրել ԶԻԹ (1500) (տե՛ս Ա, էջ 187), որ թյուրիմացություն է:

«Աշմանա» տարբեր ձևերով է ընդօրինակվել. Շահխաթունյանցը (Բ, էջ 374)՝ «Ալմանայ», Զաւլայանցը (Ա, էջ 187)՝ «Ալմաս», «Արցախ», (էջ 179)՝ «Աշմանա», Օրբելի (№ 23)՝ Աշմանա: Մենք արձանագրությունը լուսանկարել ենք. «ԱՇ-ՄԱ||ՆԱ»-ն երևում է պարզ:

73 Հ. Օրբելի, № 74:

Հ. Օրբելին արտագրել է սխալներով:

74 Անդ, № 24:

Իրիվ ու անսխալ ընդօրինակել է միայն Հ. Օրբելին: Մյուսների մոտ կան աղավաղումներ. Շահխաթունյանցը (Բ, էջ 374) «սկի»-ի փոխ. կարդացել է «սկիհ»,

XV դարի վերջից կա մի արձանագրություն՝ քանդակված Գանձասարի վանքում, որը ևս վերաբերում է Ներքին հաշնի իշխանական տոհմին: Այն գտնվում է տաճարի հյուսիսային պատի արեւելյան մասում, երկու քարի վրա, 7 տողով. «Վախմս Աթապակին է: ||նա Այտինս, Խիմշէս||որդիք Աթապակին տվ||աք Աշմակին է: ||նա Այտինս, Խիմշէս||որդիք Աթապակին տվ||աք Աշմանայ տաքի»⁷⁵ հոդն||ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ||առաջնորդութեամբ տէր Ներսէսի թվին ԶԻԹ (1495) ||Դաւթի...»⁷⁶:

Աթաբակը ևս Զաւլալի զավակներից էր: Ըստ արձանագրության՝ ունեցել է երկու որդի՝ Այտին և Խիմշէ: Նրանց մասին այլուստ տեղեկություն չունենք: Հրաշյա Աճառյանի կարծիքով՝ այս Այտինի ու Խիմշէի եղբայրը, հետևապես և Աթաբակի որդին է եղել Աղվանից կաթողիկոս այն Մատթեոսը⁷⁷, որն ըստ պահպանված կաթողիկոսական ցանկերի՝ զահակալել է XV դ. երկրորդ կեսին:

Գիտնականը, ճիշտ է, իր այս վարկածի համար հղում է աղբյուրների, որոնք դժբախտաբար չեն օգնում հարցը պարզելուն և առհասարակ չեն հաստատում Աճառյանի գրած մանրամասները հիշյալ կաթողիկոս Մատթեոսի ու, իբր թե, նրան հաջորդած Արիստակեսի վերաբերյալ: Բանն այն է, որ գիտնականը, սկզբում Մատթեոսին ներկայացնելով որպես Աթաբակի որդու⁷⁸, մի քանի տող հետո դարձնում է «Աթաբեկի եղբորորդին»⁷⁹:

Մատթեոսի ու Արիստակեսի XV դ. երկրորդ կեսի զահակալություն է նշված միայն հաշնի Դադյանի ընդօրինակած մի ցանկում⁸⁰, որի տեղեկությունն աղբյուրներով չի հաստատվում:

Վերջում անհրաժեշտ ենք համարում երկու խոսք ասել նաև Կարապետ եպիսկոպոսի կողմից Դոփյան ճյուղին վերագրված այն անունների մասին, որոնք առկա են Գանձասարի վիմագրերում:

Զաւլայանցը (Ա, էջ 184—185)՝ «Աղպաստա»-ի փոխ. «Հախպատա», «Արցախ»-ում պակասում են «տվի»-ն, թվականը (առհասարակ պակասավոր է):

75 «Տաք-տափ» Դարարադի բարբառով՝ դաշտ, արտատեղ:

76 Հ. Օրբելի, № 19:

Շահխաթունյանցը (Բ, 375) առաջին տողը չունի, «Ալմաճատափ հոդն», թվականը՝ ԶԾԶ (1467): Զաւլայանցը (Ա, 185), հավանաբար, վերցրել է նախորդից, որովհետև կրկնում է նրան: «Արցախ», էջ 177. առաջին տողը չունի, թվականը՝ ճիշտ է՝ ԶԻԹ (1495): Օրբելի, էջ 11. ճշգրտել է մյուսներին: «Դաւթի»-ն միայն նրա մոտ է: Ըստ երևույթին արձանագրությունը քանդակող գրիչի անունն է:

77 Հ. Աճառյան, Հայ. անձ. բառ., Գ, էջ 226—227:

78 Անդ, էջ 226:

79 Անդ, էջ 227:

80 «Յուցակ ձեռագրաց» Խ. վ. Դադյան, Ա, էջ 89:

Ինչպես տեսանք սույն գլխի սկզբում, հետագոտողը (ինչպես և նրա կարծիքն ընդունողները) հենց այդ անունների մասին իր ենթադրությունն էլ հիմք էր ընդունում՝ հայտարարելու համար, թե, իբր, XIV—XV դարերում Ներքին խաչենն անցել էր Ծարա Դոփյան իշխանների տիրապետության տակ:

Արդեն քննության առնված արձանագրությունները նորից չմեջբերելու համար հիշենք միայն արձանագրողների ինքնահորջորջումները կամ այն արտահայտությունները, որոնցով բնութագրվում են անունները կրողների տոհմերը:

Ուլուքեկը Զալալ մեծի թոռն է ըստ վերոհիշյալ հողային վեճի մասին եղած վավերագրի. «Ուլուպէկս՝ որդի Մէշլիսին, թոռն Մեծին Զալալին»⁸¹:

Շահանշեհն Հասան-Զալալյան Զազայի հետնորդներից է. իրեն այսպես է ներկայացրել. «Ես Շահանշէս՝ որդի Մեհրապին, թոռն Արղութինի»⁸²: Իսկ ըստ Մատթեոս Մոնոզոնի հիշատակարանի՝ Արղութինն էլ Զազայի որդին է եղել⁸³:

Այտինը Հասան-Զալալյան Աթաբակի որդին էր՝ ըստ իր իսկ արձանագրության. «Ես Այտինս, խիմշես՝ որդիք Աթաբակին...»⁸⁴:

Սայտո-Սեյտի անունը ևս խորթ չէ Հասան-Զալալյաններին: «Ես Մայտունս՝ որդի պարոն Աղբաստի», — վիճադրել է Սայտունը⁸⁵: Իսկ մենք գիտենք, որ Աղբաստը նշանավոր իշխանն էր Ներքին խաչենի, որդին Զալալ մեծի⁸⁶:

Ուրեմն, այս անունները, որոնք Հասան-Զալալյան իշխանական տան XV դարի հավաքական պատկերն են տալիս, դարձյալ գալիս են հաստատելու հիշյալ տոհմի անկանգ հոլովույթն իր պապենական տիրույթների վրա: Հետևապես XV դարը ևս ոչինչ չէր փոխել խաչենի իշխանության երկու ճյուղերի փոխհարաբերություններում: Դարձյալ գերադաս էին մնում Հասան-Զալալյանները, և Ծարա Դոփյանները ենթակա էին նրանց:

Դոփյան իշխանությունը XIV—XV դարերում. — Դոփյան իշխանության ու նրա պայադատների՝ XIV—XV դարերի կյանքը պատմագիտության մեջ շատ է արժարժվել: Յավուք, դա չի օգնել,

81 «Արցախ», էջ 187:

82 Անդ:

83 Ժե, Ա, էջ 194:

84 «Արցախ», էջ 177:

85 Անդ:

86 Անդ, էջ 187:

որպեսզի հստակ պատկերացում ստեղծվի, գծվի իշխանության ճշգրիտ տոհմածառը, բացահայտվեն տոհմաշղթայի այն օղակները, որոնք այս կամ այն չափով ճակատագրական դեր են ունեցել ինչպես տվյալ իշխանության, այնպես էլ նրա բնի վրա գոյացած ավելի մանր ավատական կազմավորումների՝ մեկիքությունների համար: Այդ պատճառով էլ մենք հարկ ենք համարում այստեղ քիչ ավելի հանգամանորեն քննել իշխանության տոհմածառին վերաբերող աղբյուրագիտական նյութերը:

Ուսումնասիրության նախորդ գլխում խոսվել էր Հասան Բ-ի մասին: Սրա որդին էր Գրիգոր Բ-ը, որն առաջին անգամ հանդես է գալիս 1267 թ., մոր հետ Դադի վանքում քանդակված մի արձանագրությամբ. «Ես Մամբան՝ ամուսին արիականին Հասանա և որդին մեր Գրիգոր, տէրք գոլով տեղոյս հայրենաւ... Ի ԶԺԶ (1267) թվին տվաք ի սբ ուխտս զԾովատեղ, զՋաջուտանց, զՋալբեկանց...»⁸⁷:

Այս ժամանակ որդի Գրիգորը միայն կրավորական անձնավորություն էր, որ մոր հետ ուխտի էր գնացել Դադիվանք, և անունն էլ մտցվել էր վիճագրի մեջ: Իրականում նա իշխանության գլուխ անցավ 1287-ին, հոր մահվանից հետո:

1289 թ. Գրիգորը Ծար գյուղում մի խաչքար է կանգնեցնում երկու տարի առաջ մահացած հոր հիշատակին, որի վրա թվարկում է հայրենի տիրույթները՝ Ականան, Հանդաբերգը, Սոգքը, Շողգահը (Շողուագը), ապա շեշտում Ծար ավանը, որ հոր համար հայրենիք էր ու, իբր, «պարզե քաջութեան»⁸⁸:

Կարապետ եպիսկոպոսն այս արձանագրությունից եզրակացնում էր, թե Հասանը «պատերազմների մեջ ցույց տված իր քաջությամբ թաթարական իշխանության առանձին բարեհաճ ուշադրությանն է արժանացել և Ծարի հետ ուրիշ տեղեր էլ պարզե ըստանալով՝ ընդարձակել իշխանության սահմանները, Ականից մինչև Շողվագա, այսինքն՝ Թարթաուի հովտից մինչև Սեանա ծովի արևմտյան ափերը...»⁸⁹:

Հետագոտողն այստեղ արձանագրության մի ոչ շատ կարևոր խոսքից կատարում է ընդհանրացումներ, որոնք հեռու են պատմական իրականությունից: Ծարա իշխանական տան տիրույթների

87 «Արցախ», էջ 205, առանց թվականի: Մեսրոպ Մազխարոս, էջ 95ր:

Երկուսի մոտ էլ ազավաղումներ կան:

88 «Արցախ», էջ 405:

89 «Դոփյանք», էջ 65:

ու սրանց ընդգրկած տարածքի հարցի բնութիւնը մենք կատարել ենք արդեն: Ասենք միայն, որ Շոգլվագը գտնվում էր ոչ թե Սևանա լճի արևմտյան ափերին, այլ տեղադրվում է Սևանից հարավ-արևելք և IX դարից սկսած՝ պատկանել է խաչներին: Իսկ Մարը երբեք ուրիշին չի պատկանել, որպեսզի Հասանն այն պարզե ստանար իր պատերազմական քաջագործութիւնների դիմաց: Մար գլուղաքաղաքն ու զավառը Հասան-Դուխյան տոհմաճյուղի ավանդական տիրույթն էր, այնքան հայրենի ու սեփական, որ տոհմաճյուղը հենց այդ անունով էլ կոչվում էր՝ Մարա իշխանական տուն: Գրիգորի արձանագրութիւն մեջ՝ Մարը Հասանի սիրած վայրն էր, որ կարող էր իրողութիւն լինել, և «պարզե քաջութեան», որ զեղեցիկ խոսք է՝ գրված երախտագետ որդու կողմից:

Գրիգորն ամուսնացած էր Օրբելյան Տարսայիճ իշխանի ավագ դուստր Ասփայի հետ⁹⁰: Նրանց ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 1280-ական թվականներին, ամեն պարագայի՝ 1287-ից (Գրիգորի հայր Հասանի մահվան տարուց) առաջ, որովհետև Մարա մի անթվական արձանագրութիւն մեջ միասին հիշվում են կեսրար Հասանն ու հարս Ասփան («ի հայրապետութեան տէր Գրիգորոյ, իշխանութեանս Հասանայ, Մամբանայ և Գրիգորոյ և Ասփէի») ⁹¹:

Դատելով Գրիգորի և Ասփայի արձանագրութիւններից ու թողած հիշատակարաններից, պետք է եզրակացնել, որ նրանց միջև եղել է պաշտամունքի հասնող մի սեր:

Ամուսինը թաթարաց արշավանքների մեջ էր, և Ասփան նրա համար բեմի սեղան կանգնեցրեց հայրենի խաթրավանքում՝ «ներպաստ եղեալ քրիստոսապսակ գլխոյ իմոյ մեծափառ իշխանին Գրիգորի ի շինութեան լուսանուէր սուրբ եկեղեցոյս» ⁹²: Նույն խաթրավանքում, դարձյալ ամուսնու բացակայութիւնը, Ասփան խաչքար կանգնեցրեց և կամուրջ կապել տվեց Թարթառի վրա՝ «իշխատակ հոգուց անցելոց, ներկայից և ապագայից» ⁹³:

⁹⁰ Օրբելեան, էջ 428:

Ասփայի մայրն էր Ներբին խաչների տիրակալ Հասան-Ջալալի դուստր Մինախաթունը:

Ուշագրավ է, որ խաչների իշխանութիւն երեք ճյուղերը մինչև վերջ էլ գիտակցում էին իրենց տոհմակցութիւնը և երբեք իրարից աղջիկ չէին առնում: Նրանց ամուսնական կապը պետք է անպայման ունենար մի այսպիսի հեռացնող օղակ, ինչպես Օրբելյան տունը Հասան-Ջալալյանների ու Դուխյանների արանքում:

⁹¹ Ալիշան, Սիսական, էջ 73:

⁹² «Արցախ», էջ 194:

⁹³ Անդ, էջ 196:

4. Կոստանյանցն այս և նախորդ արձանագրութիւն թվական է դարձրել (կաս-

Ասփայի կատարած մշակութաշահ գործունեութիւնն պսակն է համարվում այժմ «Թարգմանչաց» անունով հայտնի Ավետարանը, որ ինքն ու ամուսինն ստացել են և նվիրել իրենց տոհմական տապանատեւը՝ խաթրավանքին: Այս Ավետարանը գրվել է 1232 թ., Տիրացու գրչի ձեռքով⁹⁴: Մաղկող նկարչի անունն է Գրիգոր, առաջին ստացողին՝ քահանա և պարոն Հովհաննես:

Ասփան երկրորդ ստացողն էր՝ իր ամուսին Գրիգորի հետ միասին: Ըստ այս գործարքի մասին խոսող առաջին հիշատակարանի՝ Ավետարանն ստացել են ամուսինները միասին. «Ձմեծ և զամենաաւրհնեալ պարոնաց պարոն Գրիգոր որդի Դաւիթին և զամենագովելի զբարեպաշտ ամուսին իւր զպարոն Ասփայն զստացաւդք և զարգարիչք սբ Աւետարանիս յիշեսչիք», — խնդրում է հիշատակագիրը⁹⁵:

Մի այլ հիշատակարան՝ գրված արդեն Ասփայի մահվանից հետո, երախտագիտութիւն պատմում է նրա կատարած եկեղեցանպաստ գործերը. որ նա «ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ զարդարեաց զանազան սպասիւք և շինուածիւք զեկեղեցիս Հայաստանեաց: Ստացաւ և զսբ Աւետարանս յարդար ընչից իւրոց

կածով» 1251-ը (տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 148), որ շատ հետո է ստույգ լինելուց: Այդ թվականին Ասփան ծնված չէր, նույնիսկ նրա մայրն ամուսնացած էլ չէր: Ստ. Օրբելյանը պատմում է, որ Հասան-Ջալալի նահատակութիւնից (1261) հետո Տարսայիճը զնաց նրա որդի Աթաբակի մոտ «և առնոյր զքոյր նորա ի կնութիւն զՄինախաթուն...» (Օրբելեան, էջ 424):

Տարսայիճն, ուրեմն, ամուսնացել է 1261-ից հետո, և նրա ավագ դուստրն ամուսնանալու հասակում կլինէր 1280-ից հետո:

Կարապետ եպիսկոպոսը Գրիգորի ու Ասփայի ամուսնութիւնը տեղի ունեցած է համարում 1285—90 թթ. («Դուխյանք», էջ 72), որի երկրորդ մասը հեռացնում է իրողութիւնից, քանի որ, ինչպես վերը տեսանք, Ասփան Դուխյան տանը հարս էր արդեն Հասանի կենդանութիւն օրոք, 1287-ից առաջ:

⁹⁴ Ձեռ. № 2743, թ. 9բ. «ի թիւս ՈՁԱ (1232) ծաղկազարդեցաւ սուրբ Աւետարանս», իսկ էջ 311ա-ի աջ լուսանցքում շրջանակի մեջ՝ «թիւս ՈՁԱ» (1232): Գարեգին Հովսեփյանն իր «Թարգմանչաց Ավետարանը» հոգնածում սխալմամբ գրել է, թե այն գրված է 1202 թ. և հղում է 9բ, 10ա, 311ա էջերին, որոնցից երկրորդում թվական չկա, իսկ առաջինում ու երրորդում, ինչպես նշեցինք, «ՈՁԱ» է (տե՛ս «Անահիտ» հանդեսի 1911 թ., 5—6, էջ 97ա): Նույն թյուրմացութիւնը կրկնված է նաև «Խաղրակյանք», էջ 436-ում:

⁹⁵ Ձեռ. № 2743, էջ 293բ: Այս էջում սույն հիշատակարանի պատճենը հետագայում գրել են մանուշակագույն թանաքով, «Դաւիթին»-ը դարձրել «Տալփին», հետո էլ, իբր թե, ուղղել-դարձրել «Գարփին», որից հետո էլ Մատենադարանի հրատարակած ցուցակում այս «Գարփին» դարձել է ծաղկող-նկարչի հայրանունը՝ «Մաղկող՝ Գրիգոր որդի Գարփին» (Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, հատ. Ա, էջ 866):

և ընծայեաց ի սբ ուխտն իւր հաղարի վանս, որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դոփանց և ինքն կարճատեայ կենաւք փոխի մահուամբ յաշխարհէս առ Քս և զնի ի դանբանի ի նոյն վերասացեալս սբ ուխտն»⁹⁶:

Նույն Ավետարանի մի այլ հիշատակարանից իմանում ենք, որ Ասփան մահացել է 1311 թվականին. «...այսմ ամի, որ էր թիւն 24 (1311) փոխեցաւ յաշխարհէս Ասփայ»⁹⁷: Հետևաբար վերեի հիշատակարանը գրված է նրա մահվանից հետո, թերևս անմիջապես հետո՝ որպես նշանավորումն թանկագին կորստի, քանի որ նույն այդ հիշատակարանի վերջում ասված է, որ Գրիգորը «զարդարեալ պնէն է զսա (Ավետարանը—Բ. Ու.) ոսկով և արծաթով ի յիշատակ հոգւոյ սբ ամուսնոյն իւրոյ Ասփային»⁹⁸:

Սիրելի կնոջ հիշատակի համար Գրիգորը մեծամեծ նվիրատուություններ է կատարում, որոնց սկիզբը, ըստ երևույթին, հիշյալ ձեռագիրն Ավետարանի զարդարելն էր: 1312 թ. հիշատակարանի համաձայն՝ Գրիգորը հաթրավանքին նվիրում է «ընծայս յուլով՝ գիւղորայս, այգիս, անդաստանս, և զարդարէ զսուրբ ուխտն զանազան սպասիւք և հանգերձիւք, ընդ որս արեհեալ շքեղացոյց և զսուրբ Աւետարանս ոսկենկար կազմածով և շնորհեաց գերեզմանի նորա և իւր նախնեացն յիշատակ»⁹⁹:

Այս Ավետարանը, Գրիգորի հոգածությամբ շքեղացած ու զարդարված, միշտ էլ հանդիսացել է Ծարա առաջնորդարանի՝ հաթրավանքի սրբազան հարստությունը: Դոփյան իշխանապետները նրա

96 Անդ, Թ. 113բ:

97 Անդ, Թ. 183բ:

98 Անդ, Թ. 113բ:

Գարեգին Հովսեփյանն այն կարծիքն է հայտնել, թե այս հիշատակարանը «գրված է Ասփայի կենդանության ժամանակ», և նրա մահվան տարի էլ համարում է 1311 թվականը: Սակայն, ինչպես տեսանք, հիշատակարանը գրված է 1312 թվականին, և այնտեղ էլ Ասփայի մահը հիշվում է ետին թվով:

99 Անդ, Թ. 183բ:

Հետաքրքիր է, որ արտագրողների մոտ (Զալալեանց, Բ, էջ 168, ԺԴ դարի... հիշատակարաններ, էջ 84) այս հիշատակարանի առաջին «24Ա (1312)»-ի ազդեցությամբ երկրորդը՝ «24 (1311)»-ը ևս «24Ա» է դարձել, երբ այնտեղ պարզ նշանակված է «24»՝ որպես Ասփայի մահվան տարի (տե՛ս ձեռագիր, էջ 183բ):

Ավետարանի ներսի զարդերը, նույնիսկ գրերի մեջ օգտագործված ոսկին պահպանվում են: Իսկ «ոսկենկար կազմած»-ը գոյություն չունի: Այն չի եղել նաև Մ. Բարխուդարյանցի ժամանակ (տե՛ս «Արցախ», էջ 291):

մեջ են գրել իրենց տիրույթների ցանկն ու սահմանները¹⁰⁰: Սակայն հետագայում այս թանկագին ձեռագիրն ինչ-ինչ ճանապարհով ընկել է Գանձակի նահանգի Բանանց գյուղի մոտ գտնվող Թարգմանչաց վանքը, որտեղ մնացել է շուրջ մի դար՝ XIX դարի սկզբից մինչև 1900 թվականը¹⁰¹:

Գրիգոր իշխանն Ասփայի հիշատակի համար չբավարարվեց տոհմական տապանատանը տված ընծաներով: 1312 թ. իր անհրաժեշտ Օրբելյանների տոհմական գերեզմանատունը հանդիսացող Ամաղուի Նորավանքին նվիրում է երկու այգի (զՇատենց և զՄարգարտայ այգին)՝ դրանք գնելով ՌՇ (1500) սպիտակով (արծաթով), որպեսզի տարին երեք պատարագ մատուցվի հանուն իր կին Ասփայի՝ «զստեր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճի»¹⁰²: Օրբելյանների մյուս վանքում Գրիգորը մի արձանագրություն է քանդակել 1317-ին, որով այգի է նվիրում, որպեսզի վարդապետն ու միաբանները սահմանեն երկու պատարագ Ասփայի հիշատակին¹⁰³:

Սրանք են մինչև այժմ հայտնի վիմագրական տեղեկությունները Գրիգորի ու Ասփայի մասին, եթե ասվածին էլ գումարենք Բջնիի վանքի մի պակասավոր արձանագրությունը, որով Գրիգորը, հավանաբար, նվեր է տալիս¹⁰⁴, և Ծարա տարածքում պահպանված մի շարք արձանագրություններ, որոնք գրվել են կողմնակի մարդ-

100 Ձեռ. № 2743, էջ 184բ:

101 Ձեռագրիս և նրա հիշատակարանների մասին՝ տե՛ս Զալալեանց, Ա, էջ 167—168, «Արցախ», էջ 289—291, Գաբեգին Կարողիկոս, հիշատակարանը, Ա, էջ 883—886, Լ. Խաչիկյան, ԺԴ, էջ 84:

Ձեռագրի մանրանկարները հանգամանորեն նկարագրված են Գար. Հովսեփյանի կողմից (տե՛ս նրա՝ Թարգմանչաց Ավետարանը. Համառոտ տեղեկություններ էջմիածնի մի քանի մանրանկարների՝ «Անահիտ» հանդեսի 1911, Թ. 5—6, էջ 97—102): Հետազոտողն այս ձեռագրի մանրանկարների մեջ տեսել է արեւելյան, հատկապես պարսկական մանրանկարչության որոշ տարրերի ստեղծագործական յուրացման երևույթը և եզրակացրել, որ «Թարգմանչաց Ավետարանը իր պատկերազարդությամբ, լուսանցազարդերով, զարդագրերով արեւելյան մոտիվների ուսումնասիրությամբ և համեմատության անբավ նյութ է տալիս» (նշված հոդվածը, էջ 102ա):

102 Զալալեանց, Բ, էջ 173, Ալիշան, Սիսական, էջ 198, «Դիվան հայ վիմագրության», Գ, էջ 239:

103 Զալալեանց, Բ, էջ 142, Ալիշան, Սիսական, էջ 116, «Դիվան հայ վիմագրության», Գ, էջ 55:

104 Շահխարաբեանց, Բ, էջ 185. «ԶԾԲ (1303)»... եւ Գրիգոր իշխան՝ որդի... թոռն Դավիթն...:

Բ-ի 1312 թ. արձանագրությամբ՝ նա Դադի վանքի առաջնորդն էր և, անկասկած, վարում էր նաև իր հայրենի Մարա եպիսկոպոսությանը:

Անշուշտ Սարգիս եպիսկոպոսին է վերաբերում Դադի վանքի, հաթրավանքի ու Գետամիջի կամ Աստվածածին վանքի հռչակավոր զանգակները բերել Երևանը, որ ավանդության ձևով մտել է Եսայի կաթողիկոսի կազմած տոհմագրության մեջ, և հետագոյններն էլ վերագրում են ինչ-որ Վահրամի որդի Սարգիսին:

Սարգիսը Դադի վանքում պահպանված մի արձանագրության համաձայն՝ 1331-ին ղեկավար առաջնորդն է եղել¹¹⁰: Նա մահացել է 1333 թվականին և թաղված է նույն Դադի վանքում¹¹¹:

* * *

Եղեգիսի «Ջորաց տաճարում» պահպանվել է մի այսպիսի տապանագիր. «Ի թվ. 298 (1333): Այս է հանգիստ հողին՝ ղուստոր Դոփենց Վահրամին»¹¹²: Հետագոյնները, սկսած Եսայի կաթողիկոսից, եղբայրներն են, որ այս Վահրամը որդին է եղել Գրիգոր Բ-ի: Կարապետ եպիսկոպոսը զարմանքով հարց է տալիս, թե ինչու՞ և ինչու՞ ամուսնու անունը չի հիշված արձանագրության մեջ. «զուցն նրա մայրն այս կողմերից է եղել, ինչպես և տատն էր, կամ խառն ժամանակների որևէ բերմամբ այստեղ է բերվել»¹¹³:

Իրականում, սակայն, դժվար չէ պնդել, թե արձանագրության Վահրամը Գրիգորի որդին է, նախ, որովհետև Եսայի կաթողիկոսի կազմած տոհմագրությամբ արդարացվում է այս կապը: Այսպիսի կարծիքն ընդունելու համար անհրաժեշտ են անմիջական տեղեկություններ, որպիսիք կարելի է համարել XV դարի ըսկրզբից մնացած երկու արձանագրություններ¹¹⁴, որոնց մասին խոսք կլինի քիչ հետո:

Գրիգոր Բ-ի ղուստոր հորինաճի մասին եղած միակ աներկբայելի վկայությունը գտնվում է 1331 թ. Մառնիկոսի հորինված կամ Զեմառուաց վանքում ընդօրինակված մի Մաշտոցի հիշատակարանում: Զեմառիքը Մամիկոնյան Վահրամի ու սրա հարազատների պատվիրածն է: Գրիգոր հիշում է նրանց հակառակ-հանվանք,

այսպես և «...միև հարսինն՝ հորինաճի, որդու իւրոյ զՀամազասպայ, քոյր տէր Սարգիս հաչինոյ տեառն Տափեանց»¹¹⁵:

Պարզ է, որ խոսքը վերաբերում է 1331-ին ղեկավար կենդանի և վերին հաչենի (Դադի վանքի ու հաթրավանքի) առաջնորդ Սարգիսին: Ուրեմն, հորինաճը նրա քույրն էր և Գրիգոր Բ-ի ղուստորը: Սակայն հիշատակարանից դժվար է պարզել, թե Համազասպը հորինաճի ինչն էր՝ որդի՞ն, թե՞ ամուսինը:

Հիշատակարանում պատվիրատուների տոհմական պատկանելության մասին ասված է, թե նրանք են «ի մեծ սպարապետէն Հայոց սուրբ նահատակին Վարդանայ շառավիղէն յառաջ եկեալ, ի տիրասէր և յաստուածասէր ազգէն Մամիկոնեանց»¹¹⁶:

Այս և նախորդ դարում Մամիկոնյան տան բեկորները տիրություն էին անում Դսեղում ու Վեդիի վերին ավազանում¹¹⁷: Հետագոյնները է, որ մի քանի տասնամյակ առաջ նրանք՝ Մամիկոնյանները, և Մարա տերերը Արագածոտնի Վաչուտյանների միջոցով կապվել էին խնամիկությամբ. Դսեղի Մամիկոնյան պաշտպանը, Վարդանի ղուստոր հորինաճն էլ հարս գնաց Մամիկոնյանների տուն հետ, և սրա թուռ հորինաճն էլ հարս գնաց Մամիկոնյանների տունը: Մի հորինաճ այնտեղից դուրս եկավ XIII դարի կեսերին, և նրա թոռնորդին՝ դարձյալ հորինաճ անունով, XIV դ. սկզբին հարս եկավ տատի պապոնց տունը:

1330 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարան¹¹⁸ մեր առաջ ներ-

115 Մատ. ձեռ. № 4083, էջ 235բ—236ա: Տե՛ս նաև՝ ԺԳ, էջ 232:

Աշ. Հովհաննիսյանն արդեն նկատել է, որ թյուրիմացություն է սպրդել «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»-ի առաջաբանի 14-րդ էջում, ուր Սարգիս եպիսկոպոսը համարված է Գրիգոր իշխանի միակ որդին (Աշ. Հովհաննիսյան, Գրվածքներ, Ա, էջ 456, ծան. 1):

116 Անդ, էջ 235բ:

117 Գառեգին կաթողիկոս, հաղթական, էջ 18, 444:

118 Զեմառիքի Ավետարան է, որ ընդօրինակվել է մինչև այժմ չբացահայտված Զղաճան անապատում (Ա. Խաչիկյան, ԺԳ, էջ 224): Սակայն քանի որ գրիչը վաճառականական վանքը կոչում է նաև Սուրբ Աստվածածին, որը գտնվում էր Դոփ-միաթամանակ վանքը կոչում է նաև Սուրբ Աստվածածին, թե խոսքը Հովհաննիս Գ-ի յանց տիրություն, մենք հակամետ ենք կարծելու, թե խոսքը Հովհաննիս Գ-ի ու Գրիգոր Բ-ի կառուցած Սուրբ Աստվածածին մասին է, որը կոչվել է նաև Գե-տամիջի վանք:

Որ վանքը (ուր ընդօրինակվել է Ավետարանը) Դոփյանց տիրությունների մեջ էր գտնվում, երևում է հիշատակագրող-գրչի խոսքից. նա իրեն ներկայացնում է որպես «Կիրակոսի պիտակաճուռ վարդապետի Եղնկայեցույ, նշանահի» (ուրեմն, Երզնկայից) և այստեղ՝ պանդուխտ, այսպիսով Դոփյան վանքին ու Բիշարին համարում է վանքի պարոնտերեր (հովանավորներ ու տերեր), որոնք միաթամանակ և պարոնտեր են

110 Մեսրոպ Մազիսարոս, էջ 94բ:

111 «Արցախ», էջ 206:

112 Զալալեանց, Բ, էջ 152, «Դիվան հայ վիմագրության», Գ, էջ 110:

113 «Դոփյանք», էջ 78:

114 Շահխաթունեանց, Բ, էջ 359—360, «Արցախ», էջ 208—209:

կայացնում է Մարա իշխանական տան մի նոր ու հետաքրքիր օղակը: Ավետարանն ընդօրինակվել է Դոփյան վեգեն կամ Վրթանես կոչված իշխանի պատվերով, «որ արհամարհեաց զսնտոի փափկութիւն կենցաղոյս՝ խարազանազգեստ եղեալ կրանաւորեցաւ»¹¹⁹: Կրօնավորյալ վեգենն ու իր եղբայր Բիշարը վերակառուցում են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, կառուցում Դեղձանավանաց եկեղեցին՝ զավթով հանդերձ¹²⁰, ապա բազմաթիվ կրօնավորներ հավաքում ու ստեղծում աշխույժ կյանքով ապրող մի ուխտ: Հավանաբար 1319—20 թթ. Գուռումչիի ավեր-ավարից հետո զավառի վանքերն ամայացել ու խաբխրվել էին, և նրանց վերականգնման ու նրանցում հոգևոր կյանքի վերարժարծածման մասին է խոսում հիշատակագիրը:

Հիշատակարանի վկայությունից հնարավոր է վերականգնել վեգենի ու նրա հարազատների (գոնե երեք սերնդի) ցանկը: Հիշա-

վանքի սպասավորների համար: Թվարկում է սպասավորներին, հետո էլ՝ «որ բազում բարութիւնս արարին մեզ՝ նման աստուածաւէր պարոնի (վեգենի) իրեանց» (Լ. Խաչիկյան, ԺԳ, էջ 225): Անկասկած է, որ վանքը գտնվում էր Դոփյանց տիրութեամբ, իսկ այստեղ կար միայն մեկ Աստվածածին վանք, որի մասին խոսել ենք Հովհաննես Գ-ի կապակցությամբ: Հետևաբար ուղղելի է Լ. Ս. Խաչիկյանի կարծիքը, որի համաձայն Ջղանա անապատը պետք է տեղադրվեր Դոփյանների հայրենիքից դուրս, Վրաստանում (տե՛ս ԺԳ, էջ XIV):

Այդտեղ Հովհաննիսյանը ենթադրում էր, թե «Ջնուգրում հանդիպող Ջղոնա անապատը պետք է, որ գտնված լինի վեգիի շրջանում, հոսքովի անտառի և Օրբելյանների նախկին կալվածների սահմաններում կամ դրանց առընթեր: Այժմ էլ գոյություն ունի Ջղին անունով գյուղ, որ հավանորեն նույնն է XIV դարի Ջղոնի հետ» («Դրվագներ», Ա, էջ 456, ծան. 2):

Անվանի գիտնականի այս տեղադրությունը զո՞վար է ընդունել, չնայած առկա Ջղոնա-Ջղին նմանությունը, որովհետև, ինչպես տեսանք, Ջղոնա անապատը գտնվում էր Մարա իշխանության մեջ, իսկ այս իշխանությունը չէր տարածվում այժմյան վեգու շրջանի վրա:

Այս ձեռագրի հանգամանակից և հետաքրքիր քննությունը կատարված է Հ. Քյուրտյանի կողմից (Հ. Քյուրտյան, Մանրանկարիչ Կիրակոս Թավրիզեցի. «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Բ, 1949—1950, Անթիլիաս, էջ 125—130): Քյուրտյանը ևս չի որոշել «Ջղանա անապատի» տեղը (անդ, էջ 122):

¹¹⁹ Լ. Խաչիկյան, ԺԳ, էջ 224:

¹²⁰ «...և շինեալ եկեղեցին Դեղձանավանաց՝ սուրբին, և զժամատունն գեղեցկապէս յարինեցին» (Լ. Խաչիկյան, ԺԳ, էջ 224): Չենք կարծում, թե այստեղ խոսքը վերաբերի Դեղձնուտի վանքին, որը գտնվում էր Մարից դուրս, Մեծկվենք գավառում: Մարում եղել է Դաղձանաց (թե՛ Դեղձանաց) գյուղ, հետագայում կոչված Յարփուլու, հավանաբար այս անունից է և վանքի անունը (տե՛ս Ն. Լալալյան, Նոր Բայազետի գավառ, «Աղգ. հանդես», 1910, № 1, էջ 10):

տակված է վախախ անվամբ մի հանիկ (տատ), որի որդին է վարդանը (կինը՝ Մահան), որոնց որդիներն են՝ կրօնավորյալ վեգեն-դանը (կինը՝ Մահան), որոնց որդիներն են՝ կրօնավորյալ վեգեն-վրթանեսը, իշխան Բիշարը (մի անգամ գրված «Պիշար»), կինը՝ Թաւրթաւ, որդին՝ Հասան, պարոն Աւատան (մի անգամ գրված «Ագատայն»), որդին՝ վարդան, դուստր Խորիշահ (ամուսինը՝ Չեսար), մյուս դուստրը՝ վախախ:

Լրացուցիչ փաստեր չկան, որպեսզի պարզենք, թե ինչպես է, որ 1330-ին Մարում իշխաններ էին կոչվում ոչ թե գահերեց Գրիգորի զավակները, այլ Դոփյան մի երկրորդական ճյուղի ներկայացուցիչներ, որոնց նախնիների մասին լուր է և աղբյուրները:

Հիշատակված անունների տոհմաբանության մասին այնքանը կարելի է ասել, որ նրանք սերված էին Հասան Ա-ից ու Դոփից (վեգենը համարված է Դոփյան): Թերեւս այստեղ հիշատակվող (վեգենը համարված է Դոփյան) հենց Դոփի հարսն է եղել, բայց ոչ հանիկ (տատիկ) վախախը հենց Դոփի հարսն է եղել, բայց ոչ Գրիգոր Ա իշխանի կինը, քանի որ հայտնի է Գրիգորի կնոջ Մամ-բան անունը¹²¹: Վերոհիշյալ իշխանազունների՝ Հասան Բ-ից կամ Գրիգոր Բ-ից սերված լինելը ևս բացառվում է, քանի որ կա առաջինների տատ վախախի փաստը, իսկ մենք գիտենք, որ Հասան Բ-ի կինը Մամբանն է եղել, Գրիգոր Բ-ինը՝ Ասփան:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Հասան Ա-ն ու Դոփը, Գրիգոր Բ-ի կինը իշխանից բացի, ունեցել են նաև մի այլ արու զավակ, որի կինն է եղել վախախը, այդ զավակի ու վախախի որդին է եղել վախդանը (կինը՝ Մահան), թոռները՝ վեգենը, Բիշարը, Օլատան (Աւատան), Խորիշահն ու վախախը...

Խորիշահն ու նրա ամուսին Չեսարի մասին կան վիճաբանական ու ժամանակագրական տեղեկություններ: Չեսարի մեծ արձանագրությունը, որի մեջ տրված է ինչպես իր, այնպես էլ Խորիշահի տոհմաբանությունը, գտնվում է Սելիմի կարավանատանը, որ ինքը՝ Չեսարն է կառուցել: Այստեղ նա ներկայանում է որպես Իվան Թրեբլյանի թոռը, Լիպարիտ Օրբելյանի որդին, և նրա եղբայրներն են՝ Բուրթելը, Սմբատը, Էլիկումը¹²²: Կնոջը ներկայացնում է որպես «դուստր իշխանին վարդանա և Դոփին... յազգէս Սենեքերիմանց»¹²³:

¹²¹ Մատ. ձեռ. № 7347, Թ. 343բ:

¹²² Լ. Խաչիկյանը Չեսարին համարում է «որդի իշխանաց իշխան Սմբատի» (տե՛ս ԺԳ, էջ 735): Նույն կարծիքին էր նաև Արշակ Ալպոյաճյանը (տե՛ս նրա՝ «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 354):

¹²³ «Դիվան հայ վիճաբանության», Գ, էջ 177—178:

Այստեղ Դոսիը հիշված է ոչ թե որպես խորհրդահի մայր, այլ մի նախնի, որ հայտնի է, քան մեկ ուրիշ անուն: Դա ակնհայտ է, որովհետև Դոսին այստեղ հիշատակված է որպես Վարդան իշխանի կին, իսկ մենք հենց նույն ձեռագրից գիտենք, որ Վարդանի կնոջ անունն է եղել Մահան: Այլ. Հովհաննիսյանն այս թյուրիմացությունից եզրակացրել է, թե «Պիլարի... հարսերից մեկը կրում է միայն Գեղարքունիքում հանդիպող Դոսի անունը»¹²⁴: Սակայն ցայժմ հայտնի չէ Դոսի անունով որեւէ անձնավորություն, բացի Սարգիս ամիրսպասալարի դուստր և Ծարեցի Հասանի կին Դոսիից:

Սենեքերիմի անվան հիշատակումով սյունեցիները գրաւորել են իրենց այն ըմբռնումը, թե Ծարա պաշտպանները ժառանգորդներն են Արցախի հին Առանշահիկ իշխանության, որի ներկայացուցիչ Սենեքերիմը (Սեազայի որդի) XI դարում թագավոր գնաց Բաղաց Կապան և իր քույր Շահանդուխտի հետ միասին կատարեց հիշատակության արժանի շատ գործեր¹²⁵:

Վիմական արձանագրություններ չեն հայտնաբերվել, որոնք խոսեն խորհրդահի ու Չեսարի վախճանի մասին: Կա անթվական մի արձանագրություն, որը խաչքարի վրա գրել է ոմն Տիրի՝ «Հոգոյն պարոն խորհրդահին»: Չի կարելի կասկածել, որ սա Դոսիան խորհրդահի տապանագիրն է:

խորհրդահի ու Չեսարի զավակների մասին խոսում է Սելիմի կարավանատան արձանագրությունը: Այդ զավակներն էին՝ Սարգիսը, Հովհաննեսը, Քուրդը և Վարդանը¹²⁶:

* * *

Եսայի կաթողիկոսի կազմած տոհմաբանության համաձայն՝ Գրիգոր Բ-ի որդին էր Վահրամը, «և որդի սորա Սարգիսն, և որդի Սարգիսն Հասանն»¹²⁷: Վերը տեսանք, որ հավաստի տեղեկություն

կա միայն Վահրամի մասին: Իսկ Վահրամի որդին համարված Սարգիս իշխանը թյուրիմացություն է, քանի որ նրա միակ աղբյուրը Եսայի կաթողիկոսի կազմած տոհմաբանությունն է, որի մեջ Սարգիս եպիսկոպոսի գործերն են վերագրված այդ «Սարգիս իշխանին»:

Հավանաբար Գրիգոր Բ իշխանին ու XIV դ. երկրորդ կեսում ապրած նշանավոր Հասան Դոսիանին կապով օղակն է եղել Վահրամ իշխանը, որի մասին թերևս Եսայի կաթողիկոսի ձեռքի տակ եղել են արժանահավատ աղբյուրներ: Ուստի և Վահրամի օղակն ընդունում ենք պայմանական կերպով: Հուսալով, որ հետագա պրպտումների միջոցով այն կհաստատվի:

XV դ. սկզբից մնացած մի արձանագրությամբ Վերին խաչենի նախորդ ժամանակը ներկայացված է որպես համատարած ամլուծության շրջան: Այդպես էր կյանքը հատկապես Ծար գավառում, ուր հիշյալ ժամանակ հավաքվում են իշխանության ժառանգորդները և ամայացած գտնում Դադի վանքի, խաթրավանքի ու Գետամիջի (կամ Աստավածածին վանքի) առաջնորդությունները. «...ի վանորայքս մարդ չկար, որ յառաջն դար և շէն պահէր և զեկեղեցիքս լուսավորէր»: Նրանք հարկադրված են լինում երեք առաջնորդությունները միավորել և հանձնել Ավագ անունով եպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Մանուել արեղային, որպեսզի սրանք այդ հինավուրց հոգևոր կենտրոններում վերականգնեն հոգևոր կյանքը:

Նախորդ ժամանակի, այսինքն՝ XIV դ. վերջի Վերին խաչենի իշխանության միակ միխթարական երեսվոր Հասան Դոսիանն էր, որը մեզ է ներկայանում նահատակի լուսապատկով: Նրա մասին հանգամանալից տեղեկություններ չեն պահպանվել: Միայն Գրիգոր Մերենց խլաթեցու «Հիշատակարան աղէտից» կոչված չափազոր Մերենց խլաթեցու «Հիշատակարան աղէտից» կոչված չափազոր հայտնի պատմական վիպասանության մի հատվածից կարելի է պատկերացնել Ծար գավառին ու նրա իշխան Հասան Գ-ի գերդաստանին հասած ահավոր աղետը: Ժամանակագիրն ընդհանուր գծերով պատկերում է 1386 թ. Թոխթամիշ խանի զինավորությամբ Ոսկե հորդայի վալրենաբարո հրոսակների կատարած անլուր ասպատակությունները Հայաստանում, ապա հանգամանորեն պատմում հաջորդ տարին հայ ժողովրդի վրա եկած առավել անտանելի

րան է վերագրում Վասակաշեն գյուղի (Վարդենիսի) հին եկեղեցում պահպանված հետևյալ տապանագիրը՝ «Աստ հանգչի մարմին Սարգիս վարդապետի» (ըստ «Սիսական», էջ 74-ի): Սակայն Բարխուտայանցն ու Կարապետ եպիսկոպոսը մոռանում են, որ Վասակաշենի տապանագրում Սարգիս վարդապետի մահվան տարին է ու 1551 թվականը (տե՛ս Սմբատեանց, Տեղեկագիր, էջ 603, «Աղգ. հանդ.», 1910, № 1, էջ 11), որ ոչ մի կերպ չի կարող վերաբերել XV դ. կեսում ապրած Սարգիսին:

124 Այլ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Ա, էջ 456, ծան. 2:

125 Հ. Քյուրտյանն այս «Սենեքերիմաց»-ից եզրակացրել է, թե «Ուրեմն խորհրդահ ալ կողար ազնվական ընտանիքն «Դուրենէ», կամ Դաւիթեանց «յազգէ Սենեքերիմանց», որ հավանաբար Արծրունյաց ըսել կուզեն» (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 123):

Հանդեսի խմբագրությունն էլ էջատակի ծանոթագրությամբ ավելի է խառնել այս տոհմաբանությունը:

126 «Սիսական», էջ 165: «Դիվան հայ վիմագրության», Գ, էջ 178:

127 Թովենեան, Ա, էջ 89բ:

«Արցախ», էջ 208. Վահրամի որդի Սարգիսն էլ է համարում եպիսկոպոս, որն իբր թե կառուցել է Դադիվանքի զանգակատունը: Կարապետ եպիսկոպոսն էլ նր-

արհաւիրքը՝ Լանկ-Քամուրի աշխարհակործան արշավանքը: Խլա-
թեցին պատմում է, որ թշնամու արնածարավ հորդաները, վրաս-
տանն ու նրա արքայանիստ Տփղիսը 1386-ին առնելուց հետո,
ձմեռում են Մուղանում, իսկ գարնանը շարժվում Հյուսիս-արեւել-
յան Հայաստանի վրա, ավերում Սյունիքը, նրա բերդերն ու վան-
քերը, ավար անում Բջնիում ու Երևանում: Հայերը չէին կարող ան-
տարբեր նայել իրենց երկրի անլուր ավերումին: Ոտքի են ելնում,
անհավասար մարտի նետվում, դիմազրավում թշնամուն: Եվ այս
հայրենապաշտպան մարտերում նահատակվում են հաղարավոր
հայրենասերներ, որոնց շարքում՝ նաև Մարա իշխան Հասանն ու
իր զավակները: Գրիգոր Խլաթեցու շափածո երկում առանձնապես
շեշտված է այս տոհմական աղետը.

«Այլ և զՀասանն Մարեցին
Երեք որդովքն զենեցին,
Զի ըզնոցին ամուրն առին,
Նու զբազումս գերեցին»¹²⁸:

1411 թ. գրված մի հիշատակարանում հեղինակը թվարկում է
Մարա իշխանական տան զոհերին՝ «սրախողխող կոտորելոցն և
արիւնաներկ դիաթաւալ նահատակելոցն՝ նախ մեծաշուք իշխանին
Հասանայ, որդոյ Դարին, և ամուսնոյ իւրոյ Խոնձային և զաւա-
կացն իւրոց՝ քաջ և արի պարոնացն Գրիգորայ, Սարգսի, Շանշի,
Ջհանշի, Աղբուղին, Շիրվանին, նաև թագազարմ իշխանին Սադու-
նին, զոր տէր տէրանց և թագաւորն թագաւորաց ընդ սրբոյ թա-
գաւորացն և բարեպաշտ իշխանացն դասեսցէ և պսակեսցէ զնո-
սա...»¹²⁹:

Այսպիսով, պարզվում է, որ նահատակվել են Հասանն ու իր՝
ոչ թե երեք որդիներն, ինչպես հաղորդում էր Գրիգոր Խլաթեցին,
այլ վեց տղաները, և այդ աղետից փրկվել է միայն Վահրամը:

Մեզ թվում է՝ հիշատակարանի մեջ նահատակվածների շար-
քում թյուրիմացաբար է հիշատակված Գոնցայի (Խոնձա) անունը:
Նա հետագայում, ճիշտ է՝ անթվական մի արձանագրությամբ,
բայց կենդանի մնացած երկու որդիների՝ Հասանի ու Վահրամի հետ
նվիրատվություններ է անում Դադի վանքին¹³⁰: Գուցե հիշատա-

կագիրը նկատի ունի, որ նա էլ հետագայում է զոհվել կամ մահա-
ցել:

Նահատակվածներն արդեն տուն-տեղ են ունեցել, քանի որ զա-
վակներ են մնացել Շանշեից, Ջհանշեից և Աղբուղայից: Վե-
րոհիշյալ հիշատակարանի ստեղծման ժամանակ՝ 1411-ին Մա-
րա իշխաններ էին Հասան Գ-ի կենդանի մնացած զավակը՝ Վահ-
րամը, Շանշեի որդի Սեյտին, Աղբուղայի որդի Տուրսունը, Վահ-
րամի ավագ որդի Գրիգորը և մի պարոն Պոռշ, որի ինքնությունը
չի պարզվում:

Թե ինչպես են այսքան իշխանները միասին գլխավորել իշխա-
նությունը, եղած սակավաթիվ նյութերի հիման վրա դժվար է բա-
ցատրել: Հավանական է՝ Վահրամի կենդանության ժամանակ նա
էր գահերեց իշխանը, և մնացածները միայն իշխանական տիրույթ
ունեին ու հողային ժառանգական սեփականություն, այսինքն՝ խո-
շոր հողատերեր էին, սեփական հողերի վրա ունեցած անսահմա-
նափակ իրավունքներով հանդերձ: Մյուս կողմից էլ՝ աղբյուրնե-
րից երևում է, թե օտարների տիրապետության ներքո ինչպես թու-
լանում է երբեմնի խոշոր իշխանությունը և տրոհվում մանր գա-
վառապետական միավորների:

Զի կարելի մոռանալ, որ բոլոր ժամանակներում Հայաստանի
վրա եկող բռնազավթիչներն իրենց նպատակին հասնելու, երկիրը
հեշտ նվաճելու և կողոպտելու համար նախ և առաջ աշխատում էին
ղլխատել նրա պաշտպանական զորությունը՝ ոչնչացնել հայ իշ-
խաններին, որոնք ամեն անգամ հանդես էին գալիս իրենց տի-
րույթները և հայրենիքը պաշտպանելու նախանձախնդրությամբ, և
նրանք էին, որ ժողովրդին տանում էին անօրինակ խիզախումնե-
րի: Հայոց պատմության միջնադարը կարծես բռնված է այն
սահմակեցուցիչ ճնշմանհետով, որը բարձրացավ Նախիջևանի
մայր տաճարում արար բարբարոսների ձեռքով 705 թ. վառված
հարյուրավոր հայ իշխաններից: IX դարի կեսին նույն տարբերը,
ապստամբած բովանդակ հայությունից վրեժ լուծելու ուրիշ եղա-
նակ չգտան, քան բոլոր աչքի ընկնող իշխաններին Սամառա տա-
ժանակրության քշելը: Եվ XIV դարի վերջն ու XV-ի սկիզբն էլ նո-
րություն չէր հայության համար: Եկել էին նոր բռնավթերն, որոնք,

¹²⁸ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ, մասն Ա, էջ 275—276:

¹²⁹ «Նօտարք», էջ 39—40, ԺԵ, Ա, էջ 122, «Գոփյանք», էջ 185:

¹³⁰ Զալալյանց, Բ, էջ 226: Մեսրոպ Մազխարազ, էջ 94: Երկուսի մոտ էլ ար-
ձանագրությունն արտագրված է աղավաղումներով. Զալալյանցինը՝ «Փոնձէս ու

որդիքս Հասան և Վարնաթուն» (նրանք նման անուններով որդիներ չեն ունեցել),
Մեսրոպ Մազխարազինը՝ «Գոնցէս և որդիքս Հասան ու Վահրամ՝ թոռն Դաւ-
փեանց»:

աւակայն, գործում էին հին եղանակներով: Աշխարհին տիրելու, կո-
դապետելու մոլուցքը բազմապատկւում էր ալլադաւանի առեւելու-
թյամբ, և դանգվածային կոտորածներն ու հավատափոխությունը
դարձել էին սովորական երևույթ: Դեռ Ստ. Օրբելլայնն էր վկայել,
որ Արդուն բռնավորի որդի Նավուզն իշխանության գլուխ անցնե-
լով՝ կարգադրել էր թլպատել եկեղեցականներին¹³¹: Լանկ-Թամու-
րի հրոսակները կոտորում էին հայ ազնվականներին ու հոգևորա-
կաններին: Մեկը մյուսի ետեքից սպառնում էին հին իշխանական տը-
ները: Եվ նորեկ բռնակալները ջանում էին իսպառ վերացնել նը-
րանց՝ վերջին բեկորները կամ դավանափոխ էին անում նրանց:
Թովմա Մեծոփեցին, որ ականատեսն էր այս քստմենքի աղետնե-
րի, դառնացած պատմում է, թե Միրան շահի որդի Օմարը իշխա-
նության գլուխ անցնելուն պես «երեք իշխան յազգէս մերմէ, որք
իբրեւ զճիւռ մի ողկուղաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս, դարձոց
բռնութեամբ ի յանհաւատութեան»¹³²:

1411 թ. գրված վերոհիշյալ հիշատակարանի համաձայն՝ այդ
ժամանակ Մարա իշխանությունը վարում էին պարոն Վահրամբ,
պարոն Տարսունը, պարոն Շրվանը և այլ պարոնայք (Սեյտի, Պոռշ,
Գրիգոր)¹³³: Գրիշը հիշատակության արժանի է համարում նաև եր-
կու ալ պարոնների՝ Աթաբակին ու Զադային, որոնք, ինչպես իր
տեղում նշել ենք, Հասան-Ջալալի հետնորդներից էին՝ ամբողջ խա-
չենի վրա իշխելու գահերեցական իրավունքներով, սակայն այս-
տեղ թյուրիմացաբար համարված են ի «ազատացն տանս Դաւ-
թեան»¹³⁴:

Յավոք, հիշատակարանի մեզ հասած պատասխիկը մանրամաս-

131 Օրբելլան, էջ 472:

132 Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, էջ 67:

133 Փիրզալեմյան, Նոտարք, էջ 39: «Դոփյանք», էջ 185: Լ. Խաչիկյան, ԺԵ, Ա, էջ 122: Ձեռագիրը Մաշտոցյան մատենադարանում չկա: Փիրզալեմյանն ու Կա-
րապետ եպիսկոպոսը նրա հիշատակարանն արտագրել են Վանի Հայկավանք եկե-
ղեցում և, ըստ իս, որոշ անուններ ձիշտ չեն կարդացել: Պետք է կարծել, որ Փիր-
զալեմյանի «պարոն Սատոյին» և Կարապետ եպիսկոպոսի «պարոն Սալդոյ» նույն
Մեյտին կամ Սալտին է՝ Շահնշի կամ Շահանշի որդին, որը հիշատակված է նաև
վիճական արձանագրության մեջ (տե՛ս «Արցախ», էջ 408):

Հավանական է, Պոռշն էլ Հասան Գ-ի թոռներից կամ թոռնորդներից մեկն է
հղել, որ գերախտաբար, ուրիշ ոչ մի աղբյուրով ստուգել հնարավոր չէ:

134 «Նոտարք», էջ 40: «Դոփյանք», էջ 185, Լ. Խաչիկյան, ԺԵ, Ա, էջ 123:

ներ չի հաղորդում¹³⁵, և ուրիշ նյութեր էլ չկան՝ Մարա իշխանական
տան այս օրերի ներքին կյանքի հանգամանքները պարզելու հա-
մար:

Այս հիշատակարանում թվարկված անունների ու նրանց մի-
ջավայրի մասին քիչ ավելի մանրամասն տեղեկություններ կան այն
երկու գրություններում, որ Մարա իշխանազուններն իրենք են թո-
ղել Դադիվանքում: Նրանցում, ինչպես վերն ասվել է, խոսվում է
Վերին Խաչենի առաջնորդարանների՝ Դադի, Խաթրա և Գիտամիջի
վանքերի անտիրության մասին: Երկրամասի տերերը պատմում են,
որ իրենց այս հոգևոր կենտրոններում կյանքը դադարել էր, և ոչ
ոք չկար, որ վաղեմի ժամանակների պես «շէն պահեր ու եկեղե-
ցիքս լուսատուէր»: Իրենք երեք վանքերի առաջնորդությունները
հանձնեցին Ավագ եպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Մանվել արեղա-
յին, և «տր Գրիգոր կաթողիկոսն զայս երեք աթոռս հաստատեաց
վիճակաւ և շրջաբերական թղթի»: Նրանք այս եպիսկոպոսություն-
ների միավորման մեջ ոչ մի տարօրինակ բան չեն տեսնում, որով-
հետև, իբր թե, առաջնորդում էլ «տր Զաքարիային, տր Աթանասին
և տր Սարգսին էր տվեալ զԴադի վանս, զԽաթրի վանս, զՀաղբատ
իւր վիճական»¹³⁶:

Գրավոր աղբյուրներից հայտնի չէ, թե երբ են հիշյալ եպիսկո-
պոսությունները (մասնավորապես Հաղբատը՝ նրանց հետ) միաժամա-
նակ ենթարկվել որևէ առաջնորդի: Հնարավոր է, որ Մարա իշխա-
նազուններն այստեղ առաջնորդվում են բանավոր ավանդությամբ,
կամ իրենց քայլն արդարացնելու համար հորինել են նման մի վար-
կած: Տվյալ դեպքում մեզ համար կարևոր է Վերին Խաչենի վար-
չական վիճակի արտացոլումը, որ երկու արձանագրություններում
էլ առկա է՝ Ներկայանում են մի շարք իշխանազուններ՝ Հասանի

135 Բարեբախտաբար, Կարապետ եպիսկոպոսն արտագրել է նաև հիշատակա-
րանի սկիզբը, ըստ որի՝ «Պատուելի և հանճարեղ և իմաստուն քահանայա Յով-
հանէս... ըզձացեալ այսմ... խմբարանի՝ տարեգիրք կոչեցելոյ, և ստացաւ զսա
ի հալալ ընշից և ի քրտնաջան վաստակոց իւրոց՝ ի վայելումն անձին իւրոյ և դե-
ռաբուսիկ զաւակին Թաղէոսի... և յիշատակ ծնողաց իւրոյ՝ էլիսախին, Աղբեվար-
դին, և ամուսնոյ իւրոյ Ուտիանէ կոչեցելոյ» («Դոփյանք», էջ 184):

Ամենայն հավանականությամբ՝ այս Հովհաննես քահանան ևս Դոփյան գե-
ղատանի պալաղատներից էր, սակայն ոչ կուսակրոն, որի պատճառով էլ չէր
օգտվում իր նախնիների (հոգևորական Հովհաննեսների) եպիսկոպոսական իրա-
վունքներից:

136 «Արցախ», էջ 208:

Քոռ (Շանշէի որդի) Սեյաին, Հասանի թոռներ (Վահրամի որդիներ) Գրիգորը, Հասանը, Պեկին, Ալթունը, Հասանի մյուս որդու՝ Աղ-
քունդալի, թոռ Այաինը և, վերջապէս Զհանշէի (Հասանի որդու) թոռ
Շահանշէն, բոլորն էլ՝ հավասար իշխանական իրավունքներով,
ազնւի ճիշտ՝ ասանց շոշափելի զահերեցական իրավունքի։ Նրանք
թվարկում են գյուղերի, հանդ ու անդաստանների անուններ, դրանք
բոլորը նմիրում վերոհիշյալ վանքերի առաջնորդ կարգված Ավագ
եպիսկոպոսին, որպէսզի «քանի որ իւր պետքն է՝ վարէ, Աստուծով
պզատ է։ Իսկ եթէ այլ մարդ վարէ, տասանորդն առնու և տա վան-
քին անպատճառ»¹³⁷։ Հետո գալիս է անեծքի խոսքը. «Արդ ով որ
գլինի այս վախմիաթներս այլալլէ կամ իւլէ՝ թէ յորդոց և թոռանց
մերոց և յազգայնոց իցէ, առաջի աստուծոյ պարտական և սներես
լինի։ Իսկ թէ այլազգեաց կամ թուրքաց իցէ, իւր հալալն հարամ լի-
նի և իւր փեղամբարէն ապիգար լիցի, ամէն»¹³⁸։

Մեջբերված տողերից պարզ երևում է, որ Մարա տերերի մեջ այս ժամանակ զահերեց մեկը չկար, որ խոսեր ավագ տիրոջ անունից, այլ բոլոր իշխանազուհներն էլ միասկամ ու միաձայն ընդունում են որոշումը, կարգավորում իրենց երկրամասի գործերը: Այս մահամեղական առաջադիմությունն ու բռնակալների ազդեցությունն այնքան իրական ու շոշափելի է եղել, որ անմիջապես մտել է արձանագրության մեջ:

Թվում է՝ վերը քննության առնված անթվական գրությունները առեղծված պետք է լինեն 1410—20-ական թվականներին, երբ Հանկ-Թամարի մահից հետո մոնղոլական տերզերական պետությունը խարխլվել էր, առանձին նահանգներում տիրողները ժողովրդին կեղեքում էին անպատիժ, և ինքնիշխանությունն էր թագավորում սմենուր։ Այս կարծիքի օգտին է խոսում նաև գրությունների հեղինակներից մեկի՝ Սայտիի արձանագրությունը՝ քանդակված 1430 թ.¹³⁹։

1420-ականների երկրորդ կեսին Լկաժ և Երկրին տիրապետուն
առնող կարա-կոյունլուներն արգեն ուրիշ տեսակ քաղաքական ծր-
քազրեր էին իրականացնում. նրանք պետական բարձր պաշտոն-

137 *U. n. n.*, l. 209:

138 Անդ: Վերջը լրացնում ենք Եսայի կաթողիկոսի ձեռագրից (Մատենա-
դարանի ձեռ. № 7821, էջ 2ր):

«Վախմիտ» — նվիրատու թվում է. «Փեղամբար» — ալլահի մարգարե, «ապի-
քար» — անիծյալ (պարսկերեն):

139 «Արցախ», էջ 408:

ների էին առաջ քաշում իրենց տիրույթներից զրկված հայ ավատական անվանի տների որոշ ներկայացուցիչներին¹⁴⁰ և, հասկանալի է, որ շատերին դարձնում էին իրենց ավանդական տիրույթները տնօրեններ ու լիիրավ իշխաններ։ Այս հանգամանքն իր արտացոլումն է գտել 1430 թ. մնացած արձանագրության մեջ, որը Շանշեի որդի Սայտին է գրել իր հոր մահարձանի վրա և իրեն ներկայացնում է նախնիների ավանդական տիտղոսով՝ իբրև «տեղեացս տէր և պարոն Փոքր Սիւնեաց, Ականայ, Հաթերբոյ և Հանդաբերբոյ և ծովակին Գեղամայ մինչև ի Շաղապայ»¹⁴¹։

Այստեղ ևս Հաթերքն առնված է Ծարեցիների գերբշխանության տակ:

տակ։

Ինչպես վերը տեսանք, դրանից մի քանի տարի առաջ էլ Հա-
թերքցիների առաջնորդարանն ու տոհմական տապանատունը՝ Դա-
դի վանքն էր ենթարկվել նույն ճակատագրին՝ հայտարարվելով
Մարեցիների ժառանգական սեփականություն և «հայրենի աթոռ»։
Պարզ է, որ XIII դարին հաջորդող ժամանակներում վերջնականա-
պես սպառվել էր Հաթերքի իշխանական ճյուղը, և մեծ Վախտան-
գի ու նրա հարազատների սերունդներից չէր մնացել ազդեցիկ որևէ
ներկայացուցիչ, որն ի վիճակի լիներ տիրություն անելու հայրենի
գավառին։

Ի մի բերելով վերոհիշյալ հիշատակարանում ու վիճական արձանագրություններում եղած տեղեկությունները՝ գծել ենք Մարեցիներին առհմածառի՝ Գրիգոր Բ (Կինը՝ Սևիա) → Սեյտի հատվածը, որն ունի հետևյալ պատկերը.

Գրիգոր (Կինը՝ Ասիա) (XIII դ. II կես—XIV-ի I քառորդ)

↓
५ मर्याद

↓
Հասան (Կիւնը՝ Գոնցա)
(+ 1387)

Հասան + Շանշե + Զհանշե + Աղբուղա + Շրվան + Վահրամ + Գրիգոր + Սարգիս
(?) (+1430) (+1387) (+1387) (+1411) (+1411) (+1387) (+1387)

(Սեյտի) Հասան Տուրսուն Գրիգոր + Հասան + Պեկի + Ալթուն

(1430) $\zeta m \ln_2 h$ (1411)

↓
Πυλινθη

Այսպիսով

140 Լ. Խաչիկյան, ժե, Ա, էջ XXIII:

141 αὐτοῦ ἡμεῖς, ἐξ 408:

Յսայի կաթողիկոսի կազմած տոհմացանկի համաձայն՝ Հասանից ու Գանցայից (+ 1387) հետո Ծարա իշխանական տունը բաժանվում է երեք ճյուղի, «որք են այսորքիկ».

1. Շահանշեն Ուլուբեկանց պապ,
2. Աղբուղեն Այտինեցուց պապ,
3. Զհանշեն Զհանշեցուց պապ»¹⁴²:

Շահանշեն (կամ Շահանշահ), Աղբուղան և Զհանշեն (կամ Զհանշահ) Հասանի յոթ որդիներից են, 1387-ին նահատակվածներից: Անհատականալի ու մովթ է մնում, թե ինչու՞ այդ նահատակությունից փրկված և հետագայում աղբյուրների մեջ հիշատակված Շիրվանի ու Վահրամի ոստերն անհետանում են, մանավանդ Վահրամի՝ որի շորս որդիները (Գրիգոր, Հասան, Պեկի, Ալթուն) 1411-ին կենդանի էին ու տնօրինում էին հայրենի նահանգի հոգեվոր ու աշխարհիկ գործերը: Ամեն պարագայի՝ Յսայի կաթողիկոսի ժամանակներում (XVII դ. վերջ—XVIII-ի սկիզբ) պատմությանը հայտնի էին Շահանշահներ կամ Ուլուբեկանք, Աղբուղայնք կամ Այտինեք և Զհանշահյանք:

Շահանշահի որդի Սեյտին, ինչպես տեսանք, 1430-ին հանդես էր գալիս որպես Ծարա լիիրավ տերը:

Զհանշահի որդի Հասանից սերված էր Շահանշահ (Բ) իշխանազունը, որից երեի ծնված լինելու այն Զհանշահ (Բ), որի որդի Հովհաննես Ծարեցին XVI դարում հայտնի հոգևորական գործիչ էր:

Աղբուղայից սկսվող ճյուղը՝ Այտինեք, պետք է կոչվեին նրա թոռ Այտինի անունից՝ այն պատճառով, որ այս Այտինը մեծ դեր խաղաց հայրենի տիրությունները օտարների ձեռքից ետ խլելու գործում: Յսայի կաթողիկոսի ցանկի մեկնաբանության մեջ ասվում է, թե «ի ժամանակի սորա (Այտինի—Բ. Ու.) ի զօրանալ իսմայելացուց և ի նուազիլ տանս Հայոց, յարեան այլազգիքն. և զմուլքն մեծ իշխանին Հասանայ պեթվամոլ արարին. գնաց պարոն Այտինն ի դիւան և երեք ամ աշխատեաց. և բազում ինչ տունալ՝ աղատեաց ի ձեռաց այլազգեացն զվանորայքն և զինարէնքն, զոր տէրն ամենայնի տացէ վարձս վաստակուց իւրոց»¹⁴³:

Այտինի գործունեության մասին այս տեղեկությունը պահպանվել է Յսայի կաթողիկոսի հայտնի տետրակում: Իսկ թե ո՞րն է ալունքը, ցայսօր մնում է հարց: Զի կարելի էր հասկանալ, որ Արցախի պատմիչն ու հոգևոր առաջնորդն իր ձեռքի տակ ունեցել է հին ու արժանահավատ վավերագրեր, որոնցից և քաղել է այս թանկարժեք վկայությունը:

Ամեն պարագայի՝ սույն հիշատակագրությունը շատ արժեքավոր է ոչ միայն Դուրյան տոհմաբանության մի որոշակի շրջանի հարցը պարզաբանելու տեսակետից, այլև՝ որ պարունակում է հետաքրքիր տեղեկություն եկվոր բնակալների ու տեղական հայ իշխանության ներկայացուցիչների փոխհարաբերություններից: Այստեղ կարևոր է հատկապես բեյթ-ուլ-մալի հարցը:

Բեյթ-ուլ-մալը օտար նվաճողների հորինած կարգն էր, որն իր սկիզբն առնելով արաբական տիրապետության օրերից, մասնագրավանդություն ընդունած մոնղոլների, ապա ակ-կոյունլու և կարա-կոկանություն ընդունած մոնղոլների, ապա ակ-կոյունլու և կարա-կոկանություն թուրքերի տիրապետության շրջանում դարձել էր հայկական հողերը սեփականելու, հայ ազգեցիկ ավատատերերին հողազրկելու «օրինականացված» միջոցառում: Այն սկզբնապես հորինված էր որպես մասնագրական օրենք, որով իսլամի հոգևոր ու աշխարհիկ գերագույն իշխանությունը պիտի անցնեին նվաճված երկրի այն հարստությունները, որոնց տերերը վախճանվում էին՝ առանց ժառանգորդ թողնելու¹⁴⁴: Սակայն, եթե արաբների օրոք բեյթ-ուլ-մալի գլխավոր տնօրենը իսլամաֆաթն էր և նրանից բացի ոչ ոք իրավունք չուներ տեղ կանգնելու հարքունիս գրավված շարժական ու անշարժ հարստություններին, ապա մոնղոլների և նրանցից հետո եկած բռնագրավիչների շրջանում փոխվել էր կարգը. կենտրոնա-

144 Ա. Ապրյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 365:

2. Փափագյանն իր մի արժեքավոր հոդվածում, հավաստի աղբյուրների քննությունից, ցույց է տալիս, որ «բեյթ-ուլ-մալ»-ի ինստիտուտն սկիզբ է առել արաբ Օմար խալիֆի (634—644) օրոք: Մի ժամանակ էր դա, երբ իսլամական հաջողակ բանակները հրով ու սրով խորտակում էին Պարսից տիրապետությունը, նվաճում նրան եթևակա ընդարձակ երկրները: Նվաճված երկրում ձեռք բերվող ավարի մի մասն սկզբում անմիջապես տեղում էլ բաշխվում էր բանակի ամբողջ անձնակազմին, իսկ մի խոշոր մասն ուղարկվում էր «մուսուլմանների համայնական գանձատունը»՝ «Բեյթ-ուլ-մալ-ե մուալիմին» (Հ. Փափագյան, «Բեյթ-ուլ-մալ»-ի ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումները XV դարում. ՊՁԶ, 1958, № 2, էջ 194): Բռնակալական այս արարողությունը կրկար էր դոյատևել. «Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի վկայությամբ՝ XVIII դարում ևս եղել են բեյթ-ուլ-մալի վերակացունքը՝ «բեյթուլմալիներ», որոնք զբաղվել են անժառանգ մեծնորդների ունեցվածքի տնօրինման գործով» (անդ, էջ 196):

142 Թովմեան, Ա, էջ 89: Մատենադարան, ձեռ. № 7821, Թ. 2ր:

143 «Արցախ», էջ 207, Մատենադարան, ձեռ. № 7821, Թ. 2ր:

կան իշխանություն յորաքանչյոր կուսակալ կամ ղորապետ նվաճված երկրում ներկայանում էր որպես գերագույն իշխանության բոլոր արտոնություններով օժտված բռնավոր և նա էր բեյթ-ուլ-մալի ենթարկում տեղական իշխանավորների կալվածքներն ու շարժական ունեցվածքը: Այս նորընծա գերագույն իրավասիրոջ կամայականությունների գնձ բողոքողը պետք է անցներ տիրապետողների պաշտոնական բոլոր աստիճանները, մի բան, որ հաճախ տարիներ էր տևում՝ բողոքողից քամելով նրա բարոյական ու նյութական բոլոր ուժերը: Ակ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների բռնակալությունների շրջանում բեյթ-ուլ-մալի օրենքի նախնական իմաստը մթազնվել էր, և այն վեր էր ածվել «ինչպես առհասարակ հայ բնակչության անտեսական ճնշման ու հարստահարման, այնպես էլ հատկապես հայ ֆեոդալականության հողային տիրույթների բռնագրավման և նրանց իրավագրկման ու սխտեմատիկ ոչնչացման միջոցի»¹⁴⁵:

Այս անօրինության ցայտուն օրինակն էր Դոփյան Հասանի ունեցվածքի բռնագրավումը, որի մեջ դրսևորվել է կամայականությունը բոլոր կողմերից. նախ, հարբունիս էր գրավվել հայ մի ավատատիրոջ սեփականությունը, որն ուներ կենդանի ժառանգորդներ, որդիներ ու թոռներ, ապա և՛ այս ժառանգորդներից մեկը՝ Այտինը, իր արդար իրավունքները վերականգնելու համար, երեք տարի քարշ եկավ զինանատներում և «բազում ինչ տուեալ»՝ փրկկեց իրենց ժառանգությունը:

Ի՞նչ եղան Այտինն ու նրա առհմակիցները, որոնք ըստ հիշյալ տեղեկության, բաժանվել էին երեք ճյուղի: Կարապետ եպիսկոպոսի համոզմամբ՝ «այստեղ (Այտինի՝ հայրենի տիրույթները փրկելու պահին—Բ. Ու.) Դոփյանների մասին եղած պատմական հիշատակությունները սպառվում են», և այլևս անհնար է դառնում որոշել, թե ո՞վ որտե՞ղ հաստատվեց, ի՞նչ արեց կամ ի՞նչ եղավ¹⁴⁶:

Այդպես չէ իրականում: Այտինի գործով ո՛չ Դոփյաններն են սպառվել, ո՛չ էլ նրանց «մասին եղած պատմական հիշատակությունները»: Վիժազրերն ու ձեռագիր հիշատակարանները մեր առաջ ներկայացնում են այդ իշխանական տոհմի հետագա կյանքի ու գործունեության մի անընդմեջ շղթա, միաժամանակ պարզորոշ ցույց տալով նաև առանձին օղակները: Առանձնակի կոնկրետու-

թյամբ ընդգծվում են Դոփյաններից առաջացած երկու ճյուղերը՝ Զհանշահներ և Ուլուբեկանք, որոնք և տիրում էին Դոփյաններին պատկանող ընդարձակ տիրույթների վրա՝ Հաթերբի մոտերքից մինչև Գեղամա գավառը:

Աղբյուրները ցույց են տալիս, որ XV դարի վերջից և XVI-ի առաջին կեսից սկսած Մարում հաստատ նստած էին Զհանշահներ: Իսկ Սողբում տիրություն էին անում Հասան Գ-ից սերված մյուս տոհմաճյուղի՝ Ուլուբեկանց սերունդները, որոնք հետագայում պետք է կոչվեին Մեղիք-Շահնազարյանք: Նույն աղբյուրների վկայությամբ՝ վերջիններն էին, որ գահերեցության իրավունքով հանդես էին գալիս նախկին ամբողջ Վերին Խաչենի տարածքում:

¹⁴⁵ Հ. Փափագյան, նշվ. հոդվածը, էջ 196:

¹⁴⁶ «Դոփյանք», էջ 92:

ՊԱՐՍԿԱ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ
ԵՎ ԽԱՉԵՆԸ

XVI դարը հայ ժողովրդին բերեց նոր աղետներ ու փորձություններ: Արևելքում Պարսկաստանը շարունակում էր իր բռնակալական սադրանքները: Իսկ արևմուտքում հայտնված նոր հարևան թուրքիան, որ տիրացել էր արևմտահայկական մի շարք նահանգների, իր հատուկ հաշիվներն ուներ Հայաստանի նկատմամբ: Հայաստանը նրա համար և՛ ավարի ու կողոպուտի աղբյուր էր, և՛ հարմարագույն հենակետ դեպի արևելյան ու հյուսիս-արևելյան երկրները կատարելիք արշավանքների համար: Այս պատճառով էլ երկու ծավալապաշտ տերությունների միջև ընկած երկիրը չգաղարող պատերազմների դաշտ էր դարձել:

Իրանը կամ Ղզլբաշների երկիրը և Օսմանյան Թուրքիան դեռևս դարասկզբից սկսած իրար դեմ պատերազմներ էին մղում, և այդ պատերազմների, հետևապես և նրանց ուղեկցող ավերածությունների վայրը Հայաստանն էր: Կովոդ ամեն մի կողմը հանձին Հայաստանի տեսնում էր ռազմագիտական տեսակետից կարևորագույն մի տարածություն, որի նվաճումից հետո ինքն արդեն գտնվում էր հակառակորդ երկրի դեմ-հանդիման: Մյուս կողմից էլ՝ Հայաստանը տնտեսական ու ռազմական հզորացման աղբյուր էր նրանց համար, և մեկի կամ մյուսի ձեռքն ընկնելուց՝ սպառնալու քամվում էր այդ աղբյուրը, որովհետև նվաճողը համոզված էր, թե երկար չպիտի կարողանա օգտվել նրանից: Պարսիկների ու օսմանյան թուրքերի պարբերական պատերազմները հրահրվում էին նաև կրոնական մոլեռանդությունից. առաջինների շիա և երկրորդների սուննի աղանդները՝ նույն մահմեդական կրոնի ներսում

միմյանց հանդեպ նույնքան թշնամական էին, որքան մահմեդականությունը համար քրիստոնեությունը, որը մահմեդական ֆանատիկի աչքում հավասար էր անհավատություն: Այս հանգամանքի պատճառով իրար դեմ կովոդ բանակները դառնում էին այն աստիճան դաժան ու ավերիչ, որ ամեն անգամ իրենց ետևից թողնում էին միայն մահ ու մոխիր: Թուրքերն ու Ղզլբաշներն իրենց շարագործություններով մոռացնել էին տվել հին աշխարհի ու միջնադարյան իրականության ամենամոռյալ պատկերները: Այս դարի հայ գրիչները բառեր չեն գտնում որակելու թուրքաց գործած քստմենելի արարքները: Սակայն որովհետև Ղզլբաշ զորքերը ևս հիմնականում թուրքեր էին իրենց ծագումով, սանձարձակ մոլուցքով ու դիշատիչ վարքով, ապա բռնությունների ու անողորմ սրածությունների մեջ արժանավոր մրցակիցներ էին հանդիսանում՝ ջանալով իրար չզիջել ոչ մի բռնության մեջ: Այդ պատճառով հայ ժողովրդի համար երկուսն էլ հավասարապես ատելի էին ու անտանելի: Եվ պատահական չէ, որ 1551 թ. թուրք-պարսկական պատերազմի ականատես հայ հոգևորականը գրում էր, թե «շարժեցաւ ի վերա աշխարհիս Հայոց ազգ Ղզլպաշից՝ մանրել և մաշել զմիացորդս Արամեանց. Սղէտք գործոց վնասու նոցա առաւել են, քան զլտնիկ-Թամուրաշն, զորս կարծեմ, թէ չիք տեսեալ ուրուք ի հողածնացս»¹:

Այս պարսիկներն էին կամ Ղզլբաշները: Իսկ թուրքերի բարբարոսությունները ներկայացնող հիշատակագիրը պատմում է, թե ինչպես նրանք «զարսն սրով սպանին, զկանայսն և զտղայսն գերի վարեցին և աշնափ անողորմ արարին, զի տղայսն որորանով կալեալ և ընկեցին ի վառեալ թոնիրն ի մէջ կրակին: Եւ այլ ևս զի զտղայքն ի գիրկս մարցն ջամբէին զստինսն, և յանկարծ հասանէին ի վերայ նոցա, զմարսն սպանանէին և արիւնն և կաթն իրար խառնէին և ջամբէին մանկտիքն և ոչ գիտէին զվայս իւրեանց: Եւ ետ աշնորիկ բրէին նիզակ և հարկանէին զտղայսն ի ծայրս նիզակաց և վերացուցանէին զնիզական յերկինս ի վեր և հարկանէին ի վերայ քարի և ի վերայ փայտի և սպանանէին: Եւ ոմանք հարկանէին զտղայսն ի ծայրս նիզակացն և վերացուցեալ զնիզական տնկէին զմիւս ծայրն ի գետին, և տղայքն ի վայր ծայրն աղաղակէին և ճըղային, թալկանային և ի սաստկութենէ ձմեռանն սառեալ մեռանէին»²:

1 Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 514:

2 Գ. Սովմանեան, Թորոս աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 268:

Ղզլբաշներն ու օսմանյան թուրքերն իրենց ճակատամարտերն անց էին կացնում հիմնականում հայոց հողի վրա և, որովհետև փոխնիփոխ հաղթում էին իրար ու ստիպում նահանջել, նահանջողն ամեն անգամ ավերում էր իր ճանապարհի բոլոր բնակավայրերն ու այն ամենը, ինչից կարող էր օգտվել հետապնդող հակառակորդը: Քանզում ու հրդեհի ճարակ էին դարձնում գյուղերը, ավանները, սրի քաղում բնակիչներին, կողոպտում էին վանքերը, կոտորում եկեղեցականներին, հրկիզում էին արտ ու անդաստանները, կացնահարում «գծառատունկա անտառաց և զփայտս պղտղաբերս»: Հետո նոր ուժերով համալրված պարտվողն էր ետ գալիս, հետապնդում նախկին հաղթողին, վերջինիս բարբարոսություններից հետո նորից աղետի ենթարկում հայոց երկիրը, ոչնչացնում կենդանության այն մնացորդները, որ այս ու այնտեղ կային նախորդ արշավանքից հետո: Եվ այսպիսով բազում գավառներ ամայանում էին, հիշատակազրի խոսքերով՝ «մարդաթափ լինում ի բնակչաց»:

Թուրք-պարսկական շուրջ կեսդարյա պատերազմները կարծես թե պիտի ավարտվեին 1555 թ. Ամասիայում կնքված պայմանագրով: Այս պայմանագրի համաձայն Արևելյան Հայաստանի հետ խաչներ ևս անցել էր Պարսկաստանին³:

Դարի 70-ական թվականներին Պարսից արքունիքում գահակալական զգվտոցներ էին տեղի ունենում, և ղզլբաշները ժամանակ չունեին հարևան երկրների վրա հարձակումներ գործելու: 1578 թ. Պարսից շահ է հռչակվում Մուհամմեդ-խուդաբանդան՝ Թահմազ շահի կենդանի մնացած միակ, կույր ու անկարող որդին, քանի որ մյուսներն իրար կոտորել էին հոր թողած գահին տիրելու համար: Հենց այդ տարին էլ թուրքերը, որ կարծես սպասում էին Պարսից գահի շուրջը բռնկված արշավանքի պաշարի ավարտին, մտան Անդրկովկաս: Օսմանյան զորքերը Մուստաֆա-փաշայի ղեկավարությամբ նվաճում են Վրաստանը, Շաքին, Շիրվանը, Դերբենդը, Հայաստանի Հյուսիսային նահանգները: Հաջորդ տարին էլ հաջողությամբ թերթվեց ղզլբաշների կողմը: Նրանք նվաճեցին Թիֆլիսը, թուրքերին ետ քշեցին Անդրկովկասից: Սակայն հենց նույն տարում օսմանցիները, նոր ուժեր հավաքելով, վերանվաճեցին Թիֆլիսը, շարժվեցին դեպի արևելք և ահեղ սպառնալիք դարձան

Թավրիզի համար: Այս փոփոխական հաջողությունները տևեցին Թավրիզի քան մեկ տասնամյակ (1578—1590): «Ընդհարումները տնտեսական Անդրկովկասի զանազան կողմերում. և Արարատյան դի ունեին Անդրկովկասի զանազան կողմերում. և մյուս հայաբնակ վայրերը պատերազմական բեմ էին դառնում փոփոխակի»⁴:

Հայ ժողովրդի այս տարիների անտանելի վիճակը նկարագրող բազմաթիվ հիշատակարաններ կան, որոնց միջից մեր առաջ պատկերանում են հանուր հայության վրա եկած աղետները, մեկը մյուսից ահաբեկող երկու թշնամիների պատճառած չարքները: Այդ հիշատակարանների կողքին կա և Մարեցի Հովհաննիսի վարդապետի ժամանակագրությունը, որը սարսաղղու գույներով ներկայացնում է պատերազմի տարիների եղբրական պատկերները:

Խաչներ, ինչպես երևում է աղբյուրներից, դուրս չէր մնացել վերոհիշյալ աշխարհակործան և ոչ մի աղետից:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի աշխարհիկ իշխանությունների վիճակը. — Մեր պատմագիտության մեջ այն կարծիքն է տարածված, թե XIV—XVI դարերում հայկական իշխանություններն առաված, թե XIV—XVI դարերում հայկական իշխանություններն առհասարակ սպառված են եղել, լավագույն դեպքում՝ այնքան անգորացած (Աշոտ Հովհաննիսյանի խոսքով՝ փոշիացած), որ նրանց ներկայացուցիչները՝ կրոնավորի սքեմ հագել, քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը, կամ ենթակա էին «հոգևոր ֆեոդալների հովանավորությանը»:

Այսպես, Հակոբ Փափագյանը վերոհիշյալ հողվածում ի միջի ալլոց, հենվելով ակադ. Հ. Մանանդյանի մի արտահայտության վրա, գտնում է, որ «հայ ֆեոդալական տների վերջին բեկորները (Դոփյաններ, Պոռչյաններ, Վաչուտյաններ, Աղիբեկյաններ և այլն) հետզհետե իրենց իշխող դիրքերը կորցնում են՝ սկսած XIV դ. երկրորդ կեսից»⁵:

Հ. Մանանդյանի խոսքը, որքան էլ որոշակի ասված, չի կարող հիմնավորել այսքան վճռական մի եզրակացություն, մանավանդ Դոփյանների վերաբերյալ: Մանանդյանը, խոսելով մոնղոլական հարյուրամյա տիրապետության հետևանքների մասին, ասում է՝ չղաղարող կեղեքումներն ու հարկերը, հայ ղեկավարության մշտական մասնակցությունը մոնղոլական հեռավոր արշավանքներին՝

4 Անո, Հայոց պատմություն, Գ, էջ 193:

5 Հ. Գ. Փափագյան, «Բելթ-ու-մալ»-ի ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բնագրավումները XV դարում, էջ 193:

3 Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Բ, էջ 73, Մ. Զալալյան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966, էջ 34:

343

յանը ևս հիշել է Դադի վանքի ու խաթրավանքի XV դ. սկզբի վիճակին վերաբերող այս ցայտուն օրինակը՝ առանց դրանից կատարելու այնպիսի եզրահանգում, ինչպիսին տեսնում ենք Կիրակոսյանի հոգվածում: Դժբախտաբար, Աշ. Հովհաննիսյանը չի նկատել (հասկանալի է, չի նկատել նաև երիտասարդ ուսումնասիրողը), որ վկայակոչվող արձանագրությունը (ավելի ճիշտ՝ «սիկիլը») աղավաղված է: Ճիշտն արտագրել է Մակար Բարխուտարյանցը: Ահա փաստաթղթի մեզ հետաքրքրող մասը. «Ես՝ Տուրսունս, Սեյտիս, Պուաշս, Գրիգորս, Հասանս և եղբարքս և որդիքս մեր զայս հաստատ սիկիլս տուաք տէր Աւագ եպիսկոպոսին և իւր եղբայր Մանուէլ արեղային, որ մեր հայրենի աթոռն զԴադի վանս, զեւթրի վանս, զԳէտամէջն, որ մեր գերեզմանատուն է ի մեր պապանցն մեզ մնացած... զայս սուրբ աթոռնին ի նոքա ապսպարեցաք և զերկու իշխանութիւնն էլ հենց ի [նոսա] յանձնեցաք, որպէս առաջին մեծ կաթողիկոսն մեծ տէր Զաքարիային, տէր Աթանասին և տէր Սարգսին էր տուեալ զԴադի վանս, զեւթրի վանս, զՀաղբատս իւր վիճական, նոյնպէս և այս տէր Գրիգոր կաթողիկոսն զայս երեք աթոռս հաստատեաց վիճակաւ և շրջաբերական թղթիւ»¹¹:

Այստեղ ոչ մի խոսք չկա Ավագ եպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Մանուէլին պարոնություն կամ աշխարհիկ իշխանություն կամ լիազորելու մասին: Եսայի կաթողիկոսի տետրակից ընդօրինակող Հովհ. Շահխաթունյանցն է, որ «զերկու իշխանութիւնն» կարդալով՝ ավելացրել է՝ «որ է եպիսկոպոսութիւն և պարոնութիւնն էլ» և կարծել է, թե դրանով ճիշտ լրացնում է սիկիլը գրողների միտքը¹²: Մինչդեռ իսկական փաստաթուղթն այդպիսի լրացում չունի, ավելի շուտ՝ պակասավոր չէ, և նրանում արտահայտություն գտած «երկու իշխանութիւն»-ը վերաբերում է երկու թեմերի՝ Դադիվանքի և Մարա (խաթրավանքն ու Գետամիջի վանքը միասին) առաջնորդություններին:

Կիրակոսյանն այս թյուրիմացության մեջ իզուր է տեսնում «թուլացած աշխարհիկ իշխաններին» գոյության և հատկապես՝ նորանց կողմից հոգևոր ֆեոդալների հովանավորությունն ընդունելու՝ փաստ: Ընդհակառակը, գավառի աշխարհիկ տերերն են, որ փորձում են կյանք ներարկել իրենց ավանդական հոգևոր կենտրոններին:

րում խարխալած հոգևոր նվիրապետությանը, կենդանացնել առաջնորդությունները: Իսկ եթե անհրաժեշտ է ցույց տալ աշխարհիկ ազդեցիկ իշխանության առկայությունը՝ անկախ այս փաստի, ապա այդ կանենք հենց Կիրակոսյանի նշած ժամանակից՝ XV դ. 20--30-ական թվականներից պահպանված այն արձանագրության վրա՝ կայակոչումով, որ Ավագին առաջնորդություն նվիրող Սեյտին է կանգնակել Մարա Ս. Աստվածածին վանքի խաչքարի վրա՝ տարփողելով իր իշխանության կայունությունը. «Ես Սայտիս՝ որդի պարոն Շանշին, քաջ և յաղթող զաւրաւարին և մեծ իշխանաց յազգէն, ի թվին Պշթ (1430) տեղեացս տէր և պարոն Փոքր Սիւնեաց, Ականայ, Հաթերքոյ և Հանդարեղոյ և ծովակին Գեղամայ մինչ ի Շաղվաբայ, կանգնեցաք զխաչս հար մերոյ Շանշին...»¹³:

Չի կարելի կարծել, թե այս արձանագրության տեղը կարող էր հրաժարված լինել իր աշխարհիկ իշխանությունից և ընդունած որևէ հոգևորականի հովանավորությունը, կամ, ինչպես Աշ. Հովհաննիսյանն է ասում, ասպետական զրահն ու սուրբ փոխած լինել եկեղեցական փիլոնի ու բուրվառի հետ: Մեր քննած պատմական փաստն ավելի հարմար է գալիս Աշ. Հովհաննիսյանի մի այլ կարծիքին, որը շատ է իրավացի համաման երևույթները գնահատելու տեսակետից. իրենց զրաժոնների կամ «ազգականների ձեռքը հանձնելով «հայրենի» վանքերի ղեկը՝ հայ աշխարհիկ ավատատերերը տարածում էին իրենց հովանին հոգևոր վասալների և սրանց իշխանության տակ գտնված եկեղեցական հարուստ «ուխտերի» վրա»¹⁴:

Սա էր իրողությունը, հատկապես խաչենում, որի թողած հիշատակներից այլ եզրակացության չի կարելի հանգել:

Ուսումնասիրողներից ոմանք էլ փորձում են աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների միաձուլման երևույթ տեսնել այն դեպքերում, երբ հոգևորականն աղբյուրներում կոչվում է նաև պարոն, պարոնտեր և նման տիտղոսներով: Մինչդեռ այդ տիտղոսները լոկալային բան էին նշանակում, որ տվյալ հոգևորականը, նախ, ազնվական-իշխանական գերդաստանից է, ապա և հովանավորում է այն վանքին, որի համար հայտարարված է պարոնտեր: Օրինակ. 1279 թ. Մարա Գետամիջի կամ Ս. Աստվածածին վանքի հոգևորական Ուհանը (Հովհաննես) կոչվում էր նաև պարոն. «թվ. Զի՛

¹¹ «Արցախ», էջ 208:

¹² Սխալ այս արտագրությունից է օգտվել Աշ. Գ. Հովհաննիսյանը (տե՛ս նրա՝ «Դրվագներ», Ա, էջ 457—458):

¹³ «Արցախ», էջ 408:

¹⁴ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Ա, էջ 455—456:

(1279)... Ի պարոնոթեան Դուպին որդոյն Ուհան երէցու... շինեցաք զՍուրբ Սարգիս կենաց բարեխաւս...»¹⁵;

Այս ժամանակ, ուրեմն, վանքի հովանավորը (պարոնը) Ուհան-Հովհաննեսն էր, որը Դոփլյան իշխանական գերդաստանի ծրնունդ էր միաժամանակ: Իսկ երկրամասի տերն ու իշխանն էր Հասանը՝ Դոփի թոռն Գրիգոր մեծի որդի, որը Մարա իշխանության գլուխ էր կանգնած մինչև 1287 թ.¹⁶։

Աշխարհիկ իշխանությունն համար ամենածանր պայմաններում՝ 1560 թ. Հովհաննես գրիչ աբեղան հանձնքում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում նախ տալիս է «իշխանաւոր տեղոյս» Մեհրաբբեկ Հասան-Ջալալյանցի անունը և հետո միայն հիշում Գրիգոր կաթողիկոսին¹⁷:

Գրիգոր կաթողիկոսին¹¹։
Ինչպես ներքին հաշնի, այնպես էլ Ծարա կամ Վերին Խա-
չնի իշխանական տների, իսկ հետո՝ նրանց հիմքի վրա ստեղծված
մեկիբուլթյունների պատմությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հայկական
ավատական դասի մի հատվածի կողմանի ու ընդհատվող ըզդ-
թան, որի ամբողջ երկարությամբ այդ տները, ճիշտ է, հպատակ
էին եկվոր տիրողներին, կիսանկախ էին նրանցից, հաճախ
նույնպես անկախ էին ու ինքնիշխան, բայց երբեք ոչնչացած։
Եվ նրանք փրկվել էին ո՛չ թե հոգևոր պաշտոններ ընդունելով։
Թերևս ճիշտ լինի ասել, թե նրանցից շատերն իրենց տիրույթները
փրկեցին՝ ակեղեցուն նվիրաբերելու եղանակով։

Մեր հիշատակարանները կան և կմնան անգերազանց ազդյուր իրենց ժամանակի բաղադրական ու սոցիալ-տնտեսական անցու-դարձները պատկերացնելու և գնահատելու համար: Սակայն միշտ չէ, որ նրանց ներկայացրած քաղաքական ողորմելի վիճակը, երկ-րի անհույս ու անհեռանկար կացությունը պետք է բնորոշվի առանց վերապահություն կամ առանց նրանց մեջ տեսնելու հիշատակագրի անձնական վշտի չափազանցված զեղումները:

Դիտադուրյուններ XVI դարի հաշենի փաղափական ու սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին.— XVI դարում Արեւելյան Անդրկովկասը հիմնականում Սեֆյան Իրանի տիրապետութեան տակ էր գտնվում, չնայած պարսկա-օսմանյան պատերազմները հաջողութուն էին բերում մերթ կովով մեկ կողմին, մերթ մյուս: Ամասիայի պայմանագրից հետո, ըստ հետագոտողների եզրակացութեան,

Պարսկական գերիշխանությունն Անդրկովկասում կազմել էր երեք ռազմա-վարչական միավորներ՝ Շիրվանի, Զուխուր-Սադի (Երևանի) և Ղարաբաղի բեկլարբեկությունները¹⁸։ Խաչենն անշուշտ մտցված էր Ղարաբաղի բեկլարբեկության մեջ, որի կենտրոնավայրն էր Գանձակը։ Սակայն չի կարելի ասել, թե այս ենթակայությունն անփոփոխելի է եղել։ XVI դարի վերջին վերաբերող մի հիշատակարանի (Ովանես քահանայի գրած) համաձայն, ինչպես արդեն նկատել է Աշ. Գ. Հովհաննիսյանը, Խաչեն-Ղարաբաղը ենթարկվում էր Երևանի կամ Զուխուր-Սադի (կոչվում էր նաև Փոսա նահանգ) բեկլարբեկությանը։ Հիշատակարանը գրվել է «Ի Փոսա նահանգ, գաւառս Վարընթոյ, ի գաղս, որ կոչի Շուշոյ, քնդ հովանեաւ Ս. Ստեփանոսիս... ի թվականիս ՌիԿ» (1575)¹⁹։

Եթե ռազմական պործողությունների ընթացքում հաջողությո՜ւն
ունենցող օսմանցիները կողոպտում ու կոտորում էին բնակչության-
նը, իրենց հետից թողնելով մահ ու ավերածություն, ապա Իրանի
իշխանավորները (իսկ նրանցից առաջ էլ՝ կարա-կոյունլուների
կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչները) իրենց ենթա-
կա բեկլարբեկություններում վարում էին հարկային շատ թե քիչ
կայուն քաղաքականություն, տնօրինում էին գրաված հողերը, լու-
ծում սոցիալ-տնտեսական հարցեր։ Հետաքրքիր են նվաճած հողի
ու բնակավայրերի նկատմամբ գործադրած միջոցառումները,
որոնց առթիվ պահպանվել են հավաստի վավերագրեր։

Կարա-կոյունլուների տիրապետության ժամանակների համար շատ բնորոշ երևույթ էր, երբ կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչները բնությամբ ձեռք էին ձգում հայկական դավառներ, ավաններ ու գյուղեր, որոնք նրանց համար դառնում էին հարկ ու տուրք հավաքելու և պարբերական կողոպուտի անհատնում աղբյուր:

Սակայն, ըստ երևույթին, հարկ ու տուրք հավաքելը կապված էր որոշակի գլխացավանքի հետ: Մյուս կողմից էլ՝ եկվոր իշխանավորը համոզված չէր, թե տվյալ կալվածքն իր ձեռքում հաստատ կմնա մինչև վերջ, քանի որ այդ ժամանակ արդեն Անդրկովկասում իրեն զգացնել էր տալիս Օսմանյան Թուրքիայի ռազմատենչ ներկայությունը: Ուստի և կարա-կոյունլուների ժամանակա-

15 «Uprymju», t₂ 406:

16 *U*ϕ, *U*, 52 48:

17 Մ. Բարխուտարյանց, Աղվանից երկիր և դրացիք, էջ 177:

18 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Բ, էջ 24. և հտգ.:

19 Մատենադարանի ձեռ. № 4375, էջ 264ա: Հմմտ. Աշ. Հովհաննիսյան, Գրքագրներ, Բ, էջ 24, ժան. 2:

վոր արհեստագիտական ձևերը համարում էին ձեռք ձգած գյուղերը վաճառել... նրանց իսկական, բնիկ տերերին: 1436 թ. պահպանվել է մի վավերագիր, որն օրինականացնում է հետևյալ վաճառքը. «...հանգուցյալ Շեխ-Համզայի որդի գերերջանիկ ամիր Հուսեյնը, հանգուցյալ Իսֆանդիարի որդի ամիր Ահմադն ու հանգուցյալ Դովլաթյարի որդի Սադը և հատկապես Բուխեյրի դուստր Բեկում փաշան և Բուխեյր Խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի դուստր Խանդազան քուչիդ-հերհերցի Հովհաննեսի որդի քրիստոնյա Ավանին վաճառեցին Քյուչիդ-Հերհերցի Քարահունչ [գյուղի] վեց դանգի որոշյալ երեք դանգը, վեց հազար հինգ հարյուր դինարով... (վաճառքը կատարվեց) առանց բռնության ու հարկադրանքի, ճշմարիտ, շահաբախտ ստացման միջոցով, հաստատմամբ և ընդունմամբ, ինչպես նաև բուն կալվածագրում նշված չորս սահմանների երաշխավորությամբ և բազմաթիվ վստահելի, բարեմիտ ու առաքինի մարդկանց [վկայությամբ]»²⁰:

XVI դարում պարսիկների համար ստեղծվել էին առավել հարմար պայմաններ: Նրանց այլևս չէր սպառնում ակ-կոյունլուների կամ կարա-կոյունլուների մրցակցությունը: Այդ պատճառով

«Վարենթոյ»—«Վարանդայի», Շուշոյ—ալթմյան Շոշու կամ Շուշիքենդ գյուղն է, որից իր անունն է ստացել Շուշի բերդաքաղաքը (նախապես կոչվելիս է եղել Շոշու բերդ, Շոշվա դալա):

²⁰ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» (այսուհետև՝ ՄՊՎ), II, Կալվածագրեր, պրակ առաջին (ԺԳ—ԺԶ դդ.), կազմեց Հ. Գ. Փափազյան, Երևան, 1968, էջ 77:

Դանգն իմաստային երկու գործածություն է ունեցել: Նախ՝ այն դրամի փոքրագույն միավորն էր, մի դրամից էլ բիշ կշռով (Ստ. Մալխասյանց, Հայ բաց. բառ., Ա, էջ 485): Աղբյուրներում հիշվում են «վեց դանգեան», «երեք դանգեան»: Դանգան 1/6 դիրհմն է (Հռ. Անադյան, Հայ արմ. բառ., Ա, 1971, էջ 620):

Ե. Պախոմովի կարծիքով՝ XV դ. սկզբին «դանգը» կամ «թանկան» կշռում էր 6,2 գրամ մաքուր արծաթ (տե՛ս Ե. Ա. Пахомов, Монетные клады Азербайджана. «Труды Общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1922, стр. 29).

Կարծում ենք՝ իրավացի է Հ. Փափազյանը, երբ նշված հատվածում հիշվող «դանգը» նույնացնում է հայերեն «ստակի» հետ և բացատրում որպես տիրույթի, հողամասի և նման այլ սեփականությունների 1/6-ական մասը (տե՛ս ՄՊՎ, I, էջ 391—392): Վկայակոչված վավերագրի «եռազգ գյուղի ամբողջ վեց դանգ մուլքը» կնշանակի՝ ամբողջ գյուղը («իբ չորս սահմաններով», ինչպես նշված է շահաբախտության մեջ):

Ինչ վերաբերում է դինարին, ապա այն դրամական միավոր է և վերոհիշյալ վավերագրի անմիջական ժամանակներում մեկ թումանի 10000-րդական մասն էր կազմում: «XV—XVI դարերում արծաթե դինարը հաստատուն կշիռ չունի» (ՄՊՎ, I, էջ 392):

էլ տիրույթների առևտուրը կատարվում էր պարսիկ տիրոջների միջև: Ահա մի այդպիսի վավերագիր, որով «Երևելիներից լավամիտ» Նաֆասկուլի Թուշմալ Խալիլ-Ֆախր-էդ-դինլուն իր նմանների մեջ լավագույնին՝ Ֆադանի Աշեդ Դիվանլուին, շարիաթական վաճառքով, քաղաքներում ընթացիկ Թավրիզի տասներկու թումանով, որի կեսը պարզ լինելու համար Թավրիզի վեց թուման է լինում, վաճառեց... Քոշիզի Խազազ գյուղի ամբողջ վեց դանգ մուլքը իր չորս սահմաններով»²¹:

Աշխատավորության այս ծանր վիճակը հարկավ չէր տարածվում միայն հողերականության վրա, որի նկատմամբ, ինչպես վերև ասվել է, Պարսից արքունիքը վարում էր հանդուրժողական քաղաքականություն, երբեմն նրան շնորհելով նույնիսկ անսահմանափակ արտոնություններ: Հայտնի է, որ արքունիքի գործակալները տեղերում իրավունք չունեին ձեռք տալու եկեղեցուն պատկանող հողին ու գույքին, հարկի տակ դնելու եկեղեցու սպասավորներին: Այս հանգամանքն արձանագրված է Գանձասարի կաթողիկոսների հաստատմանը նվիրված բոլոր հրովարտակներում, ինչպես նաև 1570 թ. Գանձասարի վանքին Թահմասպ Ա-ի կողմից տրված այն հրամանում, որով կրկին հաստատվում է վանքի ազատ լինելը հարկերից²²:

Սակայն այսքանը բոլորովին էլ չի նշանակում, թե եկեղեցուց ու հողերականներից չստացվածը չէր փոխհատուցվում պարսիկ բռնագրավիչներին: Քիչ հետո կտեսնենք, որ նույնիսկ Գանձասարի կաթողիկոսության ի՛նչ-ի՛նչ պարտքերը (նույնիսկ ապօրինի պարտքերը) գանձվում էին նրան ենթակա շրջանների աշխատավորներից²³:

Ներքին Խաչենի իշխանությունը՝ ըստ մի ուշագրավ հիշատակագրի. — Հասան-Ջալալյանների իշխանության XVI դարի առաջին կեսի վիճակի առթիվ հետաքրքիր տեղեկություն են հաղորդում 1532 թ. Թոխատում (Եվդոկիա) ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանները²⁴. Այս ձեռագրի վրա առաջին անգամ

21 ՄՊՎ, Բ, Կալվածագրեր, պրակ առաջին, էջ 116:

22 ՄՊՎ, Ա, հրովարտակ, № 18:

23 ՄՊՎ, Բ, էջ 87:

24 Մատենադարանի ձեռ. № 6644:

Այս ձեռագիրը 1822 թ. ոմն Մանուկ վարդապետ նվիրել է «Առ ազգային բարերար վեհադեհայ աղայ Յովակիմ Կազրիշի համալսարան» (էջ 188ա), որ է Մոսկվայի Կազարյան ձեռարանը:

ուշագրությունն է դարձրել Աշ. Գ. Աբրահամյանը՝ գիտական ասպարեզ հանելով նրա գրիչը Եղիշեն աբեղայի գրի առած ծածկագիրը՝ երկու հետաքրքիր նմուշները, որոնք գտնվում են ձեռագրի 163ա և 165բ էջերում²⁵։ Ձեռագրի հիշատակարաններով չի զբաղվել ոչ ոք։ Արժանի ենք համարում այստեղ քննել նրանց այն հասկացումները, որոնք վերաբերում են գրչի տոհմին, որ Հասան-Ջալալյանք են, և նրա միջավայրի առթիվ գրչի ունեցած պատկերացումներին։

Ի դեպ ասենք, որ սույն հիշատակարանի քննությամբ և ներքին հաշիւների իշխանության XVI դ. կյանքին վերաբերող ուրիշ բազմաթիվ նյութերի վերլուծությամբ մի անգամ ևս կապացուցվեք, որ սխալվում են ուսումնասիրողները՝ կարծելով, թե այս դարում ըստպատկել էին հայկական իշխանութիւնները կամ իրենց գոյութիւնն էին քարշ տալիս հոգևորական սքեմի տակ։

Եղիշեն աբեղան ձեռագրի հիշատակարաններում իրեն մեկ Արեւելցի է կոչում²⁶, մեկ էլ՝ Արցախեցի²⁷։ Իսկ ոմն Հովհաննես Ղարաբերդցի, ծանոթանալով ձեռագրին ու ծածկագրերին, նրան անվանում է «Եղիշեն հաշիւներ»²⁸։ Եվ ահա այս Արեւելցի-Արցախեցի-հաշիւներ Եղիշեն աբեղան Եվդոկիայում պանդուխտ է եղել։ Նրան դաստիարակել և հոգատար հայրութիւն է արել մի խոջա Աստվածատուր։ Եղիշենի վարպետն է եղել գրչութիւնն զօով տեր «Առքատակէս հեղաշոգին և դարմանիչն աստարաց և աղքատաց»²⁹։

Եղիշենի դառնացած սրտով պատմում է, որ պանդխտավայրում էլ հանդիստ չունի, քանի որ այնտեղ տիրում են մահմեդական բռնավորները. «Ով եղբայր բնթերցող այսմ գրոյս, յիշեալ զշատայրջիկ և մոլորեալ Արեւելցիս, որ խիստ փափաքանաւ գրեցի զգիրքս ի քաղաքիս Եւստիկիայ, որ այժմ կոչի Թուխաթ, ի դուռն Սուրբ Սարգսի, որ այժմ քակել են ազգն Մահմեդի, և մեք խիստ տարէկուսի կանք և տեղի աղաւթից ոչ ունիք և ամեն ձեռն ցրտուն

ասպապուն ամեն ար կու մարտիրոսանանք, մինչև որ ժամն կասենք, նայ մեր հոգեստանս կու ելնու ի ցրտոյն...»։

Այս անմխիթարական վիճակի նկարագրութեան հետ միասին Եղիշենի հաղորդում է և կարևոր տեղեկութիւններ, որոնք վերաբերում են հայրենի հաշիւներին ու իր հարազատներին։ Նա գրում է. «Արդ եղև ծրագրել սորա [ձեռագրի] ի թվականին ԶԶԱ (1532) և փոքրն Նեժ (448)³⁰ և վերադիւրն ԻԹ (29) և է (7) երակն Դ (4)... ձեռամբ յոգնայմեղ և փծուն գրչի Եղիշեն կրանաւորի, ի վայելումն անձին իմոյ, յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց և ամենայն զարմից։ Աղաչեմ զձեզ միով ողորմայիւ արժան անէք զհայրն իմ Մալիք-սուլտանն և ծնողսն իմ Սուլտան-խաթունն... և զմեծ քոյրն զՇահում աղան և զկրսբն զԹաճում աղան և զեղբարքն իմ Աղայապակին և Աղայապտին և Սեփապակն, և զիշխանութիւն մերոյ ազգիս, որ դեռևս կան կամակցութեամբն աստուծոյ մեծա իշխանութեամբ, բազում ազգաւ և ազգականաւ տիրեալ են յիշխանութեամբ յանառ և հուպ երկրին Արցախու և են ազգաւ Բագրատունիք, անձաւ մեծ և տիաւքն զեղեցիկ և ունին աթոռ մեծ և հրաշալի և զեղեցիկայնոք, երկնայհանգերծ, ճոխ և քաղցրատեսիլ, հրեշտակայնակ սուրբ յաթոռն Գրիգորիսի և են աստ սլարձանք մերոյ ազգիս և յամենայն քրիստոնէից՝ աջն սուրբ Առքատակիսի և զուխն սրբոյն Յովհաննես...»³¹։

Գրիչ Եղիշենի տեղեկութիւնները խառնակ են և պարզելու համար կարիք ունեն քննութեան։ Իր հարազատներին, օրինակ, համարում է «ազգաւ Բագրատունիք»։ Չգիտենք՝ անտեղյակութիւնի՞ց, թե՞ տոհմական սնտախառնութիւնից։ Սակայն հասկանալի է, որ խոսքը հաշիւների տերերի մասին է։ Առանշահիկ տոհմից տարածված այն ճշուղերի մասին, որոնք «բազում ազգաւ և ազգականաւ տիրեալ են յիշխանութեամբ յանառ և հուպ երկրին Արցախու»։

25 Աշ. Աբրահամյանը ձեռագրի ընդօրինակութեան տարի է համարում 1527 թվականը (տե՛ս Աշ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչութեան պատմութիւն, Երևան, 1959, էջ 221)։ Մինչդեռ ձեռագիրն, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք Եղիշենի զույգ տոմարական հիշատակութիւններից, 1532-ից է։ Ձեռագրի մեջ տեղ գտած ծածկագրերից մեկը (թ. 165բ), որ, հավանաբար, Եղիշեն ընդօրինակել է անփոփոխ, բեր

նազրում ունեցել է «թվկնին 222 (1527) (գրիչն էլ՝ Հայրապետ Սեպաստացի)»։

Աշ. Աբրահամյանը նկատի է ունեցել այս թվականը։

26 Մատենադարանի ձեռ. № 6644, էջ 78ա, 144բ, 167ա։

27 Անդ, էջ 155բ։

28 Անդ, էջ 132ա։

29 Անդ, էջ 166բ։

30 Խոսքը Սարկավազադի փոքր կամ անշարժ տոմարի մասին է, որը հաշվի էր առնում նահանջ տարին, այսինքն՝ ունի նաև 366 օր։ Այն Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի կողմից հաստատվել է 1084 թ.։ Այս տոմարի նախասարդի 1-ը համապատասխանում է օգոստոսի 11-ին։ Մինչդեռ հայկական մեծ տոմարի տարին բաղկացած էր միայն 365 օրերից, որի պատճառով էլ 4 տարին մեկ շարժվում էր մի օրով և 1084-ին տարվա սկիզբն արդեն հասել էր փետրվարի վերջին։

Փոքր տոմարով որևէ թվական պարզելու համար պետք է տրված թվականին գումարել 1084, և կտացվի քրիստոնեական թվականը։ Եղիշենի հիշած Նեժ—448+1084=1532, կամ հայկական ԶԶԱ (981)+551=1532։

31 Անդ, էջ 166բ, 167ա։

Պարզվում է նաև, որ Եղիշեի խոսքը առավել կոնկրետ հասցե ունի. վերաբերում է Գանձասարի տերերին, այսինքն՝ Ներքին հաշենի իշխաններին: Սրանց հոգևոր կենտրոնների մասին գրված երկար խոսքից (ունին աթոռ մեծ և հրաշալի... Գրիգորիսի և են աստ պարծանք մերոյ ազգիս... աջն սուրբ Առքատակիսի և գլուխն սրբոյն Յովհաննու) պարզվում է, որ գրիչը նկատի ունի Գանձասարը, քանի որ Արցախ-հաշենի տարածքում միայն Գանձասարն է Հովհաննես Մկրտչի անվան և, ըստ ավանդության, այնտեղ պահվում էին մասունքներ ինչպես Հովհաննես Մկրտչից, այնպես էլ Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսից, Արիստակիսից և այլ սրբերից³²:

Եվ այսքանից բացի, Եղիշեն իր ձեռագրի մեջ թողած ծածկագիր առաջին պատահական հաղորդում է մի ամենատույզ տեղեկություն, որին չենք կարող չհավատալ: Նա գրել է. «Թողութիւն արարէք ինձ՝ Եղիշայ կրանաւորի. և ես մտորեցայ ի երկրէն իմ, որ յայժմ հաշեն կոչի: Եւ յիշեցէք զմեծ պապն իմ, զճալալ Դաւէն, որ ճալալեցի կոչի յազգն մեր»³³:

«Ջալալեցի-ճալալեցի», հավանաբար Հասան-Ջալալյան. կամ Ջալալյան տոհմանվան ժողովրդական ձևն է: Նույն ժամանակնե-

32 «Արցախ», էջ 175:

Հովհաննես Մկրտչի գլուխը որպես սուրբ մասունք Գանձասարում պահվելու մասին ավանդությունների շատ կան: Նրանցից մեկն էլ պատմում է, թե այդ մասունքն առաջ տարել էին Կոստանդնուպոլիս, «իսկ ազգն ֆռանգաց կամէին խել և տանել ի Ֆռանգիստան. և իշխանն փախուց ի Վրաստան: Իսկ վերջին ժամանակն՝ էՃ (700=1251) թվականին Ջալալ-Դովլանն խլեց եղբորէն իւրմէ և բերեալ ի Գանձակա կողմն ի հաշեն, Գանձասար անուն հռչակաւոր վանք շինեաց և անուանեաց Գանձասար, (որ) այժմուս յաթոռ է Աղուանից» (Նորայր եպ. Պաղարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոյ Հակոբեանց, հատ. Գ, Երուսաղեմ, 1968, էջ 282):

Ժիշտ է, այստեղ Գանձասարի կառուցման թվականն աղավաղված է, սակայն դա չի կարող խանգարել, որպեսզի ընդունենք Հովհաննես Մկրտչի մասունքի առթիվ ավանդության տարածված լինելը:

Գրիգորիսի դեպքը թաղված է Ամարասում (Փաւստոս, էջ 23—24, Խորենացի, էջ 260): V դ. վերջում Վաչագան Բարեպաշտը նրա մասունքները բաժանում է Արցախի և Ուտիքի թեմերին (Կաղանկատուացի, էջ 89—90): Ինչ վերաբերում է Արիստակես սրբի մասունքներին, ապա դրանց առթիվ ևս առկա են ավանդություններ: Օրինակ, Հովհան Որոտնեցին՝ հակաբաղկեդոնական պայքարի եռանդուն մասնակից և նշանավոր վարդապետ-մեկնաբան, ցանկանում էր ամենայն հայոց կաթողիկոսության աթոռը Սսից փոխադրել «յԱղուանս, որ ճշմարիտ... և սուրբ աթոռն Գրիգորիսի», և միաժամանակ հայտնում է, թե «սրբոյն Ռատակիսի աջն առ մեզ է և Գեղարդն սուրբ և այլ բազում սրբութիւն» (Մատ. ձեռ. № 4669, էջ 199—200, հմտ. Ժե, Ա, էջ XXXIV):

33 Ձեռ. № 6644, էջ 163ա:

րում ստեղծված մի ձեռագրի հիշատակարանում տոհմը հենց այդպես էլ կոչված է՝ «Ճալալեցուց»³⁴:

Ուրեմն, Եղիշեն շառավիղն է այն Ջալալ Դավլայի, որի անունից իրենց տոհմը կոչվում է Ջալալյանք (Ջալալեցի): Եվ, վերջապես, գրիչը տալիս է նաև իր հարազատների անունները. հայրն է Մալիք-սուլտան, մայրը՝ Սուլտան-խաթուն, քույրերը՝ Շահում աղա, Թաճում աղա, Էղբայրները՝ Աղայապակ (Աղաբեկ), Աղայապաստ (Աղպաստ) և Սետիպակ (Սեյտիբեկ):

Ովքե՞ր էին այս անունների տերերը:

Անկասկած եղիշե արեղան, մինչև այս հիշատակարանը գրելը, երկար է ապրել Թոխատում, որովհետև անունների գրությունը, երկար է ապրել Թոխատում, որովհետև անունների գրությունը, մեջ երևում է արևմտահայերենի և առհասարակ Թոխատի միջավայրի ազդեցությունը: Խաչենում «սուլտան» պատվանուն չկար, վայրի ազդեցությունը: Խաչենում «սուլտան» պատվանուն չկար, «մելիք» էլ «մալիք» չէին դարձնում: Ուրեմն, «Մալիք սուլտան» խաչենավարի կլինի «Մելիք իշխան»³⁵: Իսկ այս շրջանի Ներքին հաշենի իշխանական տան պայազատների մեջ Մելիք անունը պատկանում էր Հատիր Մելիքին, որը, ինչպես վերը տեսանք, Գանձասարի ինքնագիր արձանագրության մեջ ներկայանում էր հենց միայն Մելիք անունով. «Մելիք»՝ որդի Սայտունին, թոռն մեծին Աղպաստում: Մեր այս տեսակետի օգտին է խոսում նաև Մելիքի (Մալիք սուլտան) որդիներից մեկի Սետիպակ անունը, որ Սեյտի (կոչված նաև Սայտուն) տարբերակն է. «Սետի-պակ»՝ «Սեյտի-բեկ»: Գիտենք, որ Հատիր-Մելիքի հայրն էր Սայտունը, և Հատիր Մելիքի իր որդիներից մեկին պիտի կոչեր հոր անունով: Եղիշե արեղայի Աղայապաստ (Աղբաստ) անունը ևս առնչվում էր Հատիր-Մելիքի գերդաստանին. դա էլ Սայտունի հոր և Հատիր-Մելիքի պապի անունն էր:

Այս փաստերից չի կարելի չեզրակացնել, որ Եղիշեն Հատիր-Մելիքի որդին է, կուսակրոնության տրված, և ահա իր «շատայ՝ շրջիկ» կյանքում Թոխատ (Եվդոկիա) է հասել ու 1532 թ. գրել մի հետաքրքիր ձեռագիր՝ իր մեծարժեք հիշատակարաններով հանդերձ:

Մածակարի հետագայի ընթերցողը նրա տակ գրի է առել իր ընթերցվածքը սխալներով. «զմէ հյապպոն» փխ. «զմեծ պապն», «զճալալալէն» փխ. «զճալալ Դաւէն»:

34 Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանից Երևանի, Տփլիս, 1904, էջ 146:

35 Ի դեպ հիշատակարանում Եղիշեն մի տեղ էլ հորն իսկական կոչում է «Մելիք» (տե՛ս ձեռագրի էջ 132ա):

Մեր եզրակացությունը չի հակասում այն հանգամանքը, որ եղիշեն իր եղբայրների անունները տալիս չի հիշում Սարգիս կաթողիկոսին: Շատ հնարավոր է, որ նա խաչենից դուրս եկած լինե՞ր, երբ Սարգիսը զեռ չէր ստացել իր հոգևորական անունը: Ըստ այսմ տարօրինակ չի լինի, եթե մտածենք, որ թվարկված երեք եղբայրներից (Աղաբեկ, Աղբաստ, Սեյտիբեկ) մեկն էլ հետագայում ստացած լինե՞ր Սարգիս հոգևորական անունը և 1540-ական թվականներին բազմեր Աղվանից կաթողիկոսություն ավտոնի:

Հատիր-Մելիք՝ որդի Սայտունի և Սարգիս կաթողիկոս՝ որդի Հատիր-Մելիքի.— Վերը տեսանք, որ Սայտունի որդի Վելիջանը՝ ներքին խաչենի իշխանն էր, Գանձասարում արձանագրություն էր քանդակել իր և եղբայրների անունից՝ առանց վերջիններիս անունները տալու: Գտանք նաև այդ եղբայրներից մեկի անունը՝ Մելիք, որ 1499-ին արձանագրել էր իր բնծաները Գանձասարին: Առայժմ մյուսների (կամ մյուսի) անունները չգիտենք: Սակայն պարզված ենք համարում մի հարց. որ «Մելիք»-ը Վելիջանի եղբոր լրիվ անունը չէ, լրիվը Հատիր-Մելիք է, կրկնակ անուն, որպիսին սովորական էին խաչենի կողմերում: Ճիշտ է, նա «Մելիք» է կոչված իր իսկ արձանագրության մեջ, ուր պետք է, որ քանդակվեր անվան լրիվ ձևը: Սակայն դա ևս զարմանալի չէ, որովհետև նրա հայտնի նախնի Հասան-Ջալալ Դավլան ևս իրեն երբեմն հենց սեփական արձանագրության մեջ կոչում էր միայն Հասան («Ես Հասան որդի Վախտանկայ և խորիշահի»)՝³⁶ կամ միայն Ջալալ Դավա («Ես Ջալալ Դավաս, որդի Վախտանգայ»)՝³⁷: Կամ Հասան Ջալալի միակ արու զավակի անունն էր Իվանե Աթաբակ, սակայն արձանագրությունների և մատենագրական տեղեկությունների մեջ հիմնականում Աթաբակ անվամբ է կոչված: Այնպես որ տարօրինակ չպետք է թվա, երբ Հատիր-Մելիքը սեփական արձանագրության մեջ ներկայացել է որպես «Մելիք» որդի Սայտունին:

Հատիր-Մելիքն ապրել է իր եղբայր Վելիջանի իշխանության օրերում, հավանաբար, առանց բաժին ունենալու իշխանությունից: Նրա որդի Սարգիսն էր, որ տե՛ր դարձավ Աղվանից կաթողիկոսական գավառանին և այն պահեց երկար տարիներ: Սարգիս կաթողիկոսի գահակալության առաջին տարիների մասին տեղեկություններ չունենք: Նրա սեփական առաջին արձանագրությունը 1546 թվականից է և պատմում է իր նվիրատվությունները Գանձասարին.

³⁶ Շահխաթունեանց, Բ, էջ 377:

³⁷ Անդ, էջ 373, «Արցախ», էջ 174:

«Թուին ՋՂԵ կաման այ ևս Սարգիս կաթողիկոս որդի Հատիր-Մելիքին, թո՛ւն մեծին Սայտունին, գնեցի զհայրենիքն ի Կասրայ 9 լիքին, թո՛ւն մեծին Սայտունին, Դ (4) ստակ ու կեսն, Առուտանայ Բ (2) (6) ստակն, մինակ տանն Դ (4) ստակ ու կեսն, տվի սբ ուխտս Գանձասարայ»³⁸:

Սարգիս կաթողիկոսի անվան հետ կապված է մի շատ ավելի կարևոր գործ՝ Գանձասարի վանքի վերանորոգումը: Այդ առթիվ նա ինքն է թողել անթվական մի փոքր արձանագրություն. «Նորոգեցաւ... ձեռամբ Սարգիս կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Ջալալ Դուին»³⁹:

Գանձասարի վանքի նորոգման ժամանակը մոտավորապես սլարվում է հենց Գանձասարի վանքում գրված մի Ավետարանի հիշատակարանով, որի գրիչ Հայրապետը հայտնում է, թե «զառն է ի նեղ ժամանակիս, [յորժամ] վասն մահուն ուրացան մայրն և ի նեղ ժամանակիս, [յորժամ] վասն մահուն ուրացան մայրն զորդիս իւրեանց»⁴⁰, այսպիսի մի ժամանակ («ի թուականութեան հայ տոմարիս Ռ»—1551) Աղվանից հայրապետ Սարգիսը, «եւ նորոգել ի մեծայհանդէս եկեղեցիս Գանձասար»⁴¹:

Մակար Բարխուտարյանցը, առանց աղբյուր նշելու, Սարգիս կաթողիկոսի մահվան տարի է համարում 1555 թվականը⁴²: Այս թվականը հաստատվում է Ջրաբերդի Երեց-մանկաց վանքում գրված մի Ավետարանի հիշատակարանով, որը, ի միջի այլոց, նշում է, թե «Թվիս ՌԴ (1555) նկարեցաւ և կազմեցաւ Ավետարանս ի նոր գիւղի Ջալալեցոց և յայսմ ամի Սարգիս կաթողիկոսն փոխեցաւ ի Քրիստոս ի մեհեկի ԺԹ (19) աւուրն»⁴³:

Մեհար-բեկը և իր ժառանգները.— Վելիջանի մասին, 1507 թ. մնացած արձանագրությունից հետո, տեղեկություն չունենք: Առաջին հայացքից կթվա՝ հայտնի էլ չէ, թե իշխանական ավտոնի վրա նրան անմիջապես ով է հաջորդել: Դարի կեսերին վերաբերող նյութերի մեջ իշխան է հիշվում մի Մեհար-բեկ (կոչված նաև Մեհ-

³⁸ Հ. Օրբելի, էջ 9, Շահխաթունեանց, Բ, էջ 373—374, Ջալալեանց, Ա, էջ 187 («աղավաղումներով»), «Արցախ», էջ 177:

³⁹ «Գանձասար», № 49:

⁴⁰ Մատենադարանի ձեռ. № 6513, էջ 280ր:

⁴¹ Անդ, էջ 280ր—281ա:

⁴² Մ. վ. Բարխուտարյանց, Պատմութիւն Աղվանից, Բ, էջ 21:

⁴³ Մեհարդ արեւկ. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանից Երեւն չակայ, էջ 146:

Այս թվականի (1555) մեհեկի 19-ը համապատասխանել է մայիսի 27-ին (չարժական տոմարով):

րանքեկ ու Մեյրամբեկ), որը Մակար եպիսկոպոսի գծած տոհմաբանության մեջ համարվում է Հատիր-Մելիքի որդին և հաջորդը⁴⁴: Մակայն սա թյուրիմացութուն է, որովհետև Մակար վարդապետը ոչ մի աղբյուր չունի, որ հաստատի, թե Մեհրաբ-բեկը Հատիր-Մելիքի որդին է եղել, կամ թեկուզ հաստատի, որ Հատիր-Մելիքը ներքին խաչնում իշխանության գլուխ է կանգնել երբևէ:

Մակար վարդապետը Վելիջանի իշխանությանը հաջորդած ժամանակների համար, դարձյալ ենթադրաբար, իշխան է հիշում ոմն Բաղդասար-բեկի⁴⁵, որն, իբր թե, իշխել է 1520 թ. մինչև նույն դարի 60-ականները⁴⁶:

Աղբյուրներում, սակայն, այսպիսի միջարկության տեղ չկա: Վելիջանից հետո իշխանությունը վարում է Մեհրաբ-բեկը, որի մասին հենց Մակար եպիսկոպոսի արտագրած մի հիշատակարանը խոսում է 1560 թ. առումով. «Արդ զընցաւ տառս, որ կոչի Մաշտոց, ձեռամբ անարուեստ և փծուն զրչի Յովհաննէս աբեղայիս... ի դուռն սուրբ աթոռոյս Յակոբայ վանիցս... ի երկիրս խաչէն ի գիւղս, որ կոչի խանձը, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի... և իշխանավոր տեղոյս Մեհրապ-պէկին աշխարհակալ շահ Գահմանին, ի թվիս հայոց Ռթ» (1560)⁴⁷:

Մեհրաբ-բեկի հետ հիշատակվող Գրիգորիս կաթողիկոսը նրա որդին է եղել: Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքում 1569 թ. ընդօրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանում գրված է. «Փառք... որ արժանի արար զանարժան զրիչս Յոհաննէս... հասանել ի վերջին գիծ սրբոյ Աւետարանիս ի թուաբերութեան հայկազեան տումարիս ՌԺԸ (1569) ի սուրբ և ի գերահռչակ ուխտիս, որ կոչի Յակոբայ վանք... ի երկիրս խաչեան, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսին՝ որդի Մեհրապ-պէկին»⁴⁸:

Իսկ եթե Գրիգորիսը Մեհրաբ-բեկի որդին էր և արդեն կաթո-

44 Մ. վ. Բարխուտարյանց, Պատմութիւն Աղվանից, Ա, էջ 142. «Սայտուն որդի Պարոն Աղբաստի. Հատիր-Մելիք որդի Սայտունի. Մեհրաբ-որդի Հատիր-Մելիքի» (առանց նշելու այս տոհմաշղթայի աղբյուրները):

45 Անդ, էջ 142-ում Մեհրաբ-բեկի թոռ համարված Վելիջան-բեկից հետո՝ որպես վերջինի որդի, իսկ 34-րդ էջում՝ Մեհրաբ-բեկից հետո:

46 Մակար վարդապետն այս անվան դիմաց նշում է. «Պաղտասար որդի Մեհրապ բեկին տեառն խաչնոյ-թվ. ՌԺ (1561): Համարյա թե իշխած է 1250-ից» («Պատմութիւն Աղվանից», Բ, էջ 34, ծան. 4):

47 Մ. Բարխուտարյանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 177:

48 «Ցուցակ հայերն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանի», Բ, «Անտոնեան հավաքածու», Վիեննա, 1971, էջ 51:

ղիկոսական գահին նստած էր դեռևս 1560-ին, ապա նրա հայր Մեհրաբ-բեկն այդ ժամանակ բավական տարիք առած մարդ պետք է լիներ, մինչև այդ՝ իշխանությունը վարած գոնե մի 25—30 տարի: այսինքն՝ Վելիջանից անմիջապես հետո: Հետևապես Բաղդասար-բեկի հնարովի իշխանության համար (որն, իբր թե, իշխանությունը վարել է 1520—1561 թթ.) այլևս տեղ չէր մնա, մանավանդ, երբ գիտենք, որ Բաղդասարը հետագա սերունդներից է՝ թյուրիմացաբար իր ժամանակից առաջ հիշված Մակար վարդապետի կողմից: Բաղդասար-բեկը Մեհրաբ-բեկի որդին է՝ ըստ Մեհրաբ-բեկի ավագ որդի Զալալի հիշատակարանի⁴⁹, որին կանգրադառնանք իր տեղում: Ուրեմն, նա չէր կարող խաչենի իշխանությունը վարած լինել հորից առաջ:

Մշնելով այն հանգամանքից, որ Վելիջանին, որպես իշխանության ժառանգորդ, անմիջապես հաջորդել է Մեհրաբ-բեկը՝ առաջինի եղբայր Հատիր-Մելիքի կենդանության օրոք, գտնում ենք, որ տոհմացանկի մեջ Մեհրաբ-բեկին պետք է համարենք Վելիջանի հարազատ որդի: Սրա համար լրացուցիչ կոման կարող է համարվել նաև Մեհրաբ-բեկի հարազատ որդի Զալալ իշխանի պարագան: Սա ևս հորը հաջորդել է ժառանգական իրավունքով... Ապա և այն հանգամանքը, որ Զալալի որդիներից մեկը կոչվում էր Վելիջան: Ինչպես կտեսնենք հետո, Մեհրաբ-բեկի այս ավագ որդի Զալալը՝ հետևելով տոհմական ավանդությանը, ավագ որդուն կոչել էր հոր անունով՝ Մեհրաբ-բեկ, մյուսին պապի անունով՝ Վելիջան⁵⁰:

Ուրեմն, անկասկած է, որ Վելիջանին մոտավորապես դարի 10-ական թվականներին հաջորդել է նրա ավագ որդի Մեհրաբ-բեկը, որի իշխանությունն էլ շարունակվել է մինչև 60-ական թվականները: Հովհաննես աբեղայի՝ Ս. Հակոբա վանքում 1560-ին արտագրած Մաշտոցի հիշատակարանի տեղեկությամբ՝ այդ թրվականին «իշխանաւոր տեղոյս» էր Մեհրաբ-բեկը և կաթողիկոս՝ նրա որդի Գրիգորիսը:

Հ. Օրբելու ուսումնասիրած մի խաչքարը, որի արձանագրութ. թյունն անթվական է, և գիտնականը ենթադրաբար այն համարել է XII—XIII դարերից ավելի ուշ ժամանակների գործ, իրականում վերաբերում է Մեհրաբ-բեկին: Խաչքարն այժմ գտնվում է Գանձաւսարի վանքի գավթում: Ահա նրա նկարագրությունը՝ ըստ Հ. Օրբելու. «Դավթի հարավ-արևելյան անկյունում արևելյան պատին»

49 Մատենադարանի ձեռ. № 5794, էջ 207ա:

50 Անդ:

վանները, դաշտերն ու շինություններն այնպես քանդեցին ու ավերեցին, որ շինության ու կենդանության հետք անգամ չմնաց»⁵⁶:

Մեհրաբ-բեկի զավակների մասին կան ինչպես ձեռագրական, այնպես էլ մատենագրական տեղեկություններ: Այդ զավակներից չորսը հայտնի անձնավորություններ էին: Ավագ որդի Ջալալը հոր իշխանության ժառանգորդն էր, և նրա մասին պիտի խոսենք առանձին: Մյուս աշխարհական որդին էր Բաղդասար-բեկը, որը հատուկ ծառայություններ չունեւր և հիշվում է Գանձասարի կաթողիկոս դարձած որդու Դավթի կապակցությամբ: Մյուս երկուսը՝ Գրիգորիսն ու Հովհաննեսը, կուսակրոնության էին տրված և 1560—70-ականներին զբաղեցնում էին Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը: Նրանք անմիջապես չեն հաջորդել իրար: Ըստ Աղվանից կաթողիկոսների մասին պահպանված ձեռագիր ցանկերի՝ Գրիգորիսի գահակալության առաջին տարին է 1556 թվականը⁵⁷: Հիշատակարաններում նրա կաթողիկոսությունը հիշվում է 1559-ին⁵⁸, 1560-ին⁵⁹, 1564-ին⁶⁰ և 1569-ին⁶¹: Աղբյուրները նշում են նաև, որ նա ուրացել է քրիստոնեությունը («և սա ուրացաւ զՔրիստոս»): Մ. Բաբխուտայանցն ուրացության տարի է համարում 1573 թվականը՝ հավանաբար նկատի առնելով խաչիկ վարդապետի արտագրած կաթողիկոսաշարի տվյալը⁶²:

Սակայն մենք ձեռագրական արժանահավատ տվյալներն ունենք այն մասին, որ ուրացությունը տեղի է ունեցել 1574 թվականին: Գրիգոր կաթողիկոսի հետ կատարված այդ արտասովոր երե-

56 Փեշեհ-Իբրահիմ, էջ 34:

57 Թովմեան, Յուցակ ձեռագրաց խաչիկ վ. Դաղեսն, Ա, էջ 89: Հմմտ. Բաբխուտայանց, Պատմություն Աղվանից, էջ 21:

58 Տե՛ս Հովհաննես գրչի 1559-ին, Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքում ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանը՝ Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Ձմմառի վանքի մատենադարանի, էջ 51:

Գրիգորի կաթողիկոսությունը հետագայում հաստատվել է նաև Պարսից շահի հրովարտվով, սակայն այս մասին՝ հետո:

59 Տե՛ս Հովհաննես արեղայի (որ երևի նույնն է Հովհաննես գրչի հետ) հիշատակարանը՝ Մ. Բաբխուտայանց, Աղվանից երկիր և գրացիք, էջ 177:

60 Տե՛ս նույն, Ս. Հակոբա վանքում 1564-ին Արևթե վարդապետի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանը՝ Մ. Բաբխուտայանց, Աղվանից երկիր և գրացիք, էջ 208:

61 Թովմեան, անդ, էջ 89: Սիմեօն կաթողիկոս, Ջամբու, Վաղարշապատ, 1873, էջ 78:

62 Թովմեան, անդ, էջ 89: «Տէր Գրիգոր որդի Մնջրամբեկին տեառն խաչենոյ՝ Ռե (1656) թուին, և սա ուրացաւ զՔրիստոս ՌիՐ (1573)-ին»:

վույթի մասին խոսող աղբյուրները մեծ մասը լռության է մատնում ուրացության պատճառը: Եվ միայն գրիչ Աբրահամ արեղան է, որն «ի գեղս, որ կոչի Փարաջանց, ի երկիրս Հաքարու, ի ոսոս Դի-զափայտու, ի թվին ՌիԳ» (1574) ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում ցավով արձանագրում է, թե դա տարին էր «կաթողիկոսութեան տանս Աղվանից տէր Գրիգորիսի, որ երես թահեայնազ փաթշահ անկամա տաջկացուց, մեզ մեծ սուք եղաւ անմխիթար»⁶³:

Ուրեմն, հայոց եկեղեցու և նրա ծառայողների շահերի պաշտպան համարված պարսկական արքունիքի հարկադրանքով է, որ Գրիգորն ընդունել է մահմեդականություն:

Այս կետից հետո Գրիգորիսի ճակատագրի մասին այլևս տեղեկություն չունենք:

Խաչիկ վարդապետի ցանկի տվյալները հաճախ շատ են խառնակ: Այնտեղ 1573-ին Գրիգորին հաջորդում է Հովհաննես կաթողիկոսը: Սակայն վերջինս կաթողիկոս է հիշվում նաև այդ թվականից առաջ: Գրիչ Աթանասը Ջրաբերդի Եղիշե առաքյալի վանքում Հայամավուրք է արտագրել «թվականիս հայոց ՌԸ (1559) ամի: ի կաթողիկոսութեան տեառն Յոհանիսի»⁶⁴: Ծիշտ է, «Յոհանիսի»-ն չնչված ու նորից գրված է, սակայն դա հիմք չէ անունը կասկածի տակ առնելու համար: Գուցե Հովհաննեսն ու իր եղբայրն աթոռակիցներ էին և կաթողիկոսությունը վարում էին միասին: Առհասարակ 70-ական թվականների կաթողիկոսներին վերաբերող տեղեկությունների մեջ կա մի շփոթ, որը չի հաջողվում պարզել, քանի որ այդ շփոթի մեջ «մեղավոր են» նաև ձեռագիր հիշատակարանները, որոնց չվստահել չենք կարող: Այսպես, կաթողիկոսաշարում հիշվում է նաև մի տեր Դավիթ, որը, Ջալալ իշխանի հիշատակարանի համաձայն, Ջալալի եղբայր Բաղդասար-բեկի որդին է եղել, իսկ «Ջամբու» ու Մակար վարդապետի տեղեկություններով էլ՝ զահակալել է միայն մեկ տարի. «Գրիգոր կաթողիկոսը 1573-ին ուրանում է յուր հավատը, որին փոխարինում է տեր Դա-

63 Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, Յուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի ամենափրկիչ վանքի, Ա, Վիեննա, 1970, էջ 127:

«Ի ոսոս Դիզափայտու» արտահայտությունից երևում է, որ գրչության վայրը Դիզակի գավառում է եղել, քանի որ Դիզափայտ լինո այժմյան Հաղբութի շրջանի հարավում բարձրացած սարն է՝ IV դարից հայտնի իր գագաթին կառուցված կատար վանքով: Փարաջանց գյուղն էլ այժմ մտնում է Լաչինի շրջանի մեջ:

64 Մատենադարանի ձեռ. № 4477, Թ. 608բ:

«ի թ' Առաջածորցի նույն իսկ թվին. սակայն խաչենցիք մեզ անհայտ պատճառով խեղդում են՝ կախելով Գանձասարի զանգա՝ ձկանից», — գրել է Մակար վարդապետը⁶⁵:

Տարօրինակն այն է, որ Գրիգոր ուրացողի ենթադրյալ գահաձալութիւնն տարիններից մեկում (մինչև 1573-ը) կաթողիկոս է հիշվում նաև մի ում Պետրոս, որը չկա վերոհիշյալ ցանկերից ոչ մեկում: Միևնույն ժամանակ Նոր կտակարանն է ընդօրինակել Վերին Ջակամում «ի թուականութեան հայկական տումարի ամի հազարերորդի ի քսաներորդին (1571)... ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի սրբազան կաթողիկոսի սրբոյ Գանձասարայ»⁶⁶: Այսպէս չի կարելի որևէ թյուրիմացություն տեսնել՝ ոչ թվականի և ոչ էլ կաթողիկոսի անվան մեջ: Սակայն Պետրոսն ինչպե՞ս է հիշվել Գրիգորիսի գահակալության տարում՝ հարց է մնում: Պակաս զարմանալի չէ նաև Դավթի անվան հիշատակությունը 1584-ին⁶⁷, երբ քստ ցանկերի՝ 1574—1586 թթ. գահակալած է համարվում Մեհարաբ-բեկի որդի Հովհաննես կաթողիկոսը:

Սրանք շփոթություններ են, որոնց պարզելուն կարող էին օգնել վիճաբերը (հատկապես կաթողիկոսարան Գանձասարից)՝ Այդպիսիք, ղրբախտարար, բացակայում են XVI դարում, քանի որ, ինչպես արդեն ասվել է, այս ժամանակներում քարի վրա արձանագրվելու արժանի ոչինչ չէր կատարվում՝ «վասն դառն և դժուար ժամանակի»:

Սակայն Հովհաննեսի գահակալությունը, որ, № 4477 ձեռագրի հիշատակարանի համաձայն, սկսվել էր ամենաուշը 1559-ին, տևել է մինչև դարի 70-ական թվականների վերջը: Համենայն դեպս, մենք ձեռագրական վկայություն ունենք 1557 թվականից. ՌԻԶ (1577)-ին Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքի արքեպիսկոպոս Սիմեոնի պատվերով Սաղաթել կրոնավորը մի Ավետարան է ընդօ-

րինակում «ի երկիրս իսաչեան, ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննէս կաթողիկոսի և [յ]աշխարհակալութեան շահ թահմանին»⁶⁸:

Ջալալ Գ-ը և իր ժառանգները. — Ջալալը, որին «մեծ իշխան» են կոչում աղբյուրները, իսկ մի հիշատակագիր նույնիսկ թագավոր է համարում, Մեհարաբ-բեկի ավագ որդին էր և Ներքին իսաչեանի ազդեցիկ իշխանը XVI դ. վերջում ու XVII-ի սկզբին: Նրան ու իր ժամանակակիցներին ճակատադրով բաժին էր ընկել հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ամենածանրագույն ժամանակներից մեկը: Օսմանյան ու պարսկական բանակները հերթով նվաճում էին Հայաստանը, կողպում ու կոտորում ժողովրդին: նվաճում էին Հայաստանը, կողպում ու կոտորում ժողովրդին: նվաճում էին Հայաստանը, կողպում ու կոտորում ժողովրդին: նվաճում էին Հայաստանը, կողպում ու կոտորում ժողովրդին: նվաճում էին Հայաստանը, կողպում ու կոտորում ժողովրդին:

Իսաչեան-Ղարաբաղը, որ իր բնական դիրքի պատճառով շատ անգամներ էր անմատչելի մնացել Հայաստան ներխուժած բրուսակների համար, դարի 80-ական թվականներին նվաճվում է թուրք հրոսակների կողմից, ենթարկվում անսխալագույն կողոպուտի ու ավերածության: Այդ են հաստատում Մեհարաբ-բեկի որդի Ջալալ իշխանի հիշատակարանը և այլ նյութեր: Հիշատակարանը նրա գրվել է «ի դառն և ի նեղ ժամանակս, որ դիրեցաւ աւամանելուն ի տեղիս, որ կոչի իսաչեան, թագաւորութեան մեծին Ճալալին և կա-

68 Ն. Լալայան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց վաստակների, Թիֆլիս, 1915, էջ 687:

Լալայանն այս ձեռագրի նկարագրության մեջ սխալմամբ գրություն վայր է համարել «կապուտկողի Ս. Յակոբի վանք»-ը: Մինչդեռ հիշատակագիրը պարզ գրել է. «...ի գերհոյակ և անուանի, մեծ ու փառաւոր, սուրբ ուխտիս Յակոբա վանք... ի երկիրս իսաչեան»: Իսկ իսաչեանի Ս. Հակոբա վանքը Մեծառանք գավառի հինավուրց առաջնորդարանն է:

Հիշատակարանի թուղթի բնությունն իսկ ցույց է տալիս, որ ձեռագրի պատճառով Սիմեոն արքեպիսկոպոսը Հասան-Ջալալյան տոհմի պայագրաներից է. հիշված են նրա հայր պարոն Ամիրը, մայր Գոհարը, եղբայր աղա Փիրին: որոնցից՝ պարոն Պապը և սրա որդի Ուլուն, հանգուցյալ եղբայր աղա Փիրին: Աղոթքի արժանիների շարքում են նաև Մեհարաբ և Շահումը, «որ ի քրիստոս փոխեալ» (անդ, էջ 687): Ըստ երևույթին հիշատակարանը լավ չի ընդօրինակված (զուցն և գրիչն է այսպես շփոթ շարադրել), այդ պատճառով էլ դժվար է կոհնել, թե Մեհարաբ ու Շահում ամուսինները պատվիրատուի հետ ազգակցական ի՞նչ կապի մեջ են. Մեհարաբը նրա եղբայրն է, թե՛ Շահումն է նրա զույրը:

Սակայն գիտենք, որ այստեղ դրոժ ունենք Ջալալի հայր Մեհարաբ-բեկի և մայր Շահում աղայի հետ (տե՛ս Մատենագրարանի ձեռ. № 5794, էջ 207ա)

65 Մ. Բախտարյանց, Պատմություն Աղվանից, Բ, էջ 21:

Սիմեոն կաթողիկոսի «Ջամբո»-ում կա «տէր Դավթ՝ որ խեղդեցաւ», առանց թվականի: Խաչիկ վ. Դադայանի արտագրած ցանկում էլ «ՌԻԶ (1573)-ին տէր Դավթ» է՝ առանց խեղդելու մասին որևէ խոսքի (տե՛ս Քոփնեան, Ցուցակ, Ա, էջ 69):

66 Մատենագրարանի ձեռ. № 6759, էջ 256բ:

67 Մ. վ. Քեշիշյան, Ցուցակ ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենագրարանի, Վիեննա, 1964, էջ 38. մի Ավետարան է ընդօրինակվել «ձեռամբ յորնամեղ և փձուն գիրչի սուտանուն Արքայճամ ապեղայիս երկիրս Դիզակայ և ի գաւղս Հաղբութ, ի անապատս, որ կոչի Շախկախ... ի հայրապետութիւնն Տաւթ կաթողիկոսին... դառն և դժուար ժամանակիս ի թվականս հայոց ՌԻԶ» (1584):

Քողրկոստեան տեղիս տէր Սիմեոնին ի սուրբ ուխտիս Գանձա-
սարայ... ի թվիս Հայոց ՌէԸ» (1589)⁶⁹:

Այս հիշատակարանը գրված է Հասան-Ջալալյանց տոհմական
սեփականությունը հանդիսացող այն Ավետարանում, որ ստեղծվել
էր XIII դարի սկզբին, Վախտանգ-Տանգիկի ու Խորիշահի պատվի-
քով և միշտ պահվում էր Գանձասարի վանքում: Ջալալ իշխանը
պատմում է, որ այն գերություն էին տարել, և «արդ ըստացայ
սուրբ Աւետարանս ի գերութենէ»⁷⁰:

Թուրքաց և ղզլբաշների պատերազմների մշտական վայր դար-
ձած Հայաստանի հյուսիս-արևելյան նահանգների վիճակն ավելի
վատթարացավ, երբ Օսման-Յուզգեմիր թուրք փաշայի նախաձեռ-
նությամբ թուրք-պարսկական կռիվներին խառնվեցին նաև կով-
կասյան լեռնականները՝ իբրև թուրքերի օգնականներ: Սրանք եկան
անհավուր խորշակի պես, ասպատակեցին ու կողոպտեցին անդր-
կուրյան գավառները, ապա անցան Գանձակի նահանգը, մտան
Պարաբաղ, ավար ու ավեր արին մինչև Երասխ գետը: Այս դեպ-
քերը պատմում են ինչպես Հովհաննիսիկ Մարեցին, այնպես էլ
Խարայել երեց գրիչը:

Եան-Աբաս Ա-ը և հայ ժողովրդի մեծ տեղափոխությունը.—
70—80-ական թվականների մղձավանջից հետո հայ ժողովրդի ներ-
կայացուցիչները, Անդրկովկասի այլ ժողովուրդների բանախոսնե-
րի հետ միասին, 90-ականներին դիմում են Պարսից արքունիք՝
հանձին նորընծա շահ-Աբաս Ա-ի (1587—1629) տեսնելով այն
միապետին, որն իրենց երկրները կարող էր փրկել օսմանյան
բռնապետության անարգ լծից: Ըստ երևույթին սա միայն դիմող-
ների ցանկության դրսևորումը չէր: Ինչպես քիչ հետո կտեսնենք,
շահն ինքը զինական աջակցություններ էր որոնում իր գլխավոր
թշնամուն՝ Թուրքիային վերջնականապես ծնկի բերելու համար:

Առաջին հայացքից անհասկանալի կարող են թվալ հայ ավա-
տատերերի բարյացակամությունը շահ-Աբասի նկատմամբ և այն
գրկաբաց ընդունելությունը, որին Պարսից միապետը հետազգյում
արժանացավ Արևելյան Հայաստանում՝ բնիկ իշխանավորների և
նույնիսկ հայ հոգևորականության կողմից:

Օսմանյան թուրքերի բռնություններից ու շահատակություն-
ներից անասելի նեղված վրացիների, քրդերի և այլոց հետ միա-

սին, հայ իշխանավորներն ու տանուտերերը, լսելով, որ շահ Աբա-
սը պատերազմի պիտի գա Անդրկովկաս, ընդառաջ են գնում և
խնդրում, որ նա իր այդ «փրկարար» երթն արագացնի⁷¹: Հայ գրիչ-
ների հիշատակարաններում շահ Աբաս Ա-ի մասին (մինչև նրա
Հայաստան գալը) խոսվում է անխառն համակրանքով: Եվ, վեր-
ջապես, երբ պարսից զորքերը ձակառամարտ էին տալիս թուր-
քերի դեմ, հայերն ամեն կերպ օգնում էին առաջիններին: Այս բո-
լորը հասկանալի ու տրամաբանական կդառնան, եթե, նախ, նկա-
տի պոնենք անելանելի իրադրությունների մեջ երկու շարյաց փոք-
րագույնն ընտրելու միանգամայն մարդկային սովորությունը: Եվ
ապա՝ երկրորդ ու առավել կարևոր պարագան, որ հանգամանորեն
ու լայնահուն քննության է ենթարկել Աշոտ Հովհաննիսյանը: Խոս-
քը թուրքական բռնատիրության դեմ XVI դարի վերջում, հիմնա-
կանում բանաձևացությունների միջոցով, ստեղծված այն «կոալի-
ցիայի» մասին է, որի մեջ ընդգրկված էին Վրաց թագավոր Սիմո-
նը, Կախեթի թագավոր Ալեքսանդրը, հայ ազատամիտ վաճառա-
կաններ ու հոգևորական գործիչներ, Խաչանիայի թագավորը և...
Պարսից արքունիքը՝ հանձին շահ Աբաս Ա-ի⁷²: Պարսից նոր տի-
րակալը, որպես վերին աստիճանի ճարպիկ ու ձկուն քաղաքագետ,
խոստումնալից նամակներ էր հղել Անդրկովկասյան իշխանապետ-
ներին, որոնք ատելությամբ էին լցված թուրքերի դեմ, և չէր կա-
րող նրանց մեծամեծ երաշխիքներ տված չլինել: Նա միանգամայն
հարմար համարեց օգտվելու նաև ռուս-թուրքական հարաբերու-
թյունների լարումից: Մինչ այդ երկու պետությունների միջև ճա-
կատամարտեր էին տեղի ունեցել, որոնք ավարտվել էին ռուսների
օգտին: Ուստի շահը բարեկամության ու հակաթուրքական միաս-
նական ճակատ հարգարելու առաջարկությամբ դիմեց նաև ռուսա-
կան ցարին: Նման առաջարկություններով նա դիմումներ էր հղել
կլորոպական մի շարք երկրներին⁷³: Չէր կարող պատահել, որ այս
ամենի մասին տեղյակ չլինեին Պարսից մերձավոր հարևան խա-

71 Առաֆել Դաւիթեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 15. «Վասն
զի յոյժ շարաշար նեղութեամբ նեղէին զնոսա ազգն օսմանցուց ծանր հարկապա-
հանջութեամբ և կեղեքմամբ գրիէին և կողոպտէին և հալատոյ կոտեճութիւն (խրս-
տութիւն) անէին և այլ բազում տառապանօք շարաշարէին ոչ միայն զազգս Հա-
յոց, այլ և զազգս Վրաց և զմահմետականաց և վասն այնր նեղութեան զնացին առ
թագաւորն Պարսից...»:

72 Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Բ, էջ 71—81:

73 И. А. Смирнов, Россия и Турция в XVI и XVII вв., М., 1946,
էջ 140, 151, 157: Հմմտ. Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Բ, էջ 80, Մ. Զաւլայան,
նշվ. աշխ., էջ 35:

69 Մատենադարանի ձեռ. № 378, էջ 7ա:

70 Անդ:

սից ընչաբարզ պիտի փորձենք կողոպտում էին հայոց քաղաքներն ու գյուղերը, մարդկանց զրկում սննդի վերջին մնացորդից, խլում ամեն ինչ, որ աչքը կարող է տեսնել: Չէին փրկվում նույնիսկ նախօրոք թաքցված իրերը, որովհետև բռնազրավիչները մահվան սպառնալիքի տակ դրանք էլ էին հանել տալիս: Եվ երբ տանելու ոչինչ չէր մնում, գերեվարում էին երեխաներին, լլկում աղջիկներին ու հարսերին: Անշուժ ու անողորմ նվաճողների սանձարձակությունները ոչ մի սահման չգիտեին: Եվ դրան էլ հետևեց շահ Աբասի նոր հրամանը՝ հարձակվել թուրքահպատակ զավառների վրա, բնակչությանը դուրս բռնել այդ վայրերից և տանել Պարսկաստան, Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ զավառներ դատարկեցին, ամալացան, տարագիր բնակչությունը հեղեղվեց Արարատյան դաշտ: Այստեղ էին հավաքվել նաև շրջակայքից գերեվարվածները: «Այս գործողությունները հետապնդում էին պարզ նպատակ՝ զրկել թշնամուն երկրի արտադրող ձեռներից և հատկապես երկրագործ բնակչությունից, մյուս կողմից՝ նույն այդ մարդկանցով բազմացնել Իրանի արտադրող ու հարկատու բնակչության քանակը»⁷⁹:

79 Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Բ, էջ 84:

Բռնագաղթին, ինչպես Դավրիժեցու թվարկումից է երևում, անթարկվել էին նաև Գեղամա ծովակի ափերի՝ Գեղամա ու Մարա գավառների բնակիչները։ Ամեն պարագայի՝ Ներքին հաշներ ևս դարասկզբին կարկտահար արտի ապավորություն պիտի թողներ։ Հաջորդ տարին (1606) Զալա իշխանը Գանձասարում գրում է հիշատակարան՝ ոչ մի բառ չգտնելով իր ժամանակի ցավն արտահայտելու համար և միայն հիշում է իր մեռած ու կենդանի հարազատներին. հորը՝ Մեհրաբ-բեկին, մորը՝ Շահումադին, հանգուցյալ եղբայրներին՝ Բաղդասար-բեկին, Հովհաննես կաթողիկոսին, Գրիգոր կաթողիկոսին (առանց հիշելու սրա հավատուրացությունը), Բաղդասար-բեկի որդի Դավիթ կաթողիկոսին, հանգուցյալ որդիներին՝ Բայանդուր (Պայազդուր)-բեկին, Մեհրաբ-բեկին, կենդանի որդուն՝ Վելիձան-բեկին («Վե»-ն ջնջված), իր (Զալաի) կենակից պարոն Բեկումադին, դստերին՝ Սավլարին, Գիշխանին, Մահփարին, Խանումադին...» ի հայրապետութեան տեսառն տէր Յոհաննէս կաթողիկոսի»⁸³։

Զալալ իշխանը լուծմ է իր երկրի վիճակի մասին: Ո՛ր մի խոսք իր և դասակիցների խնդրանքով Հայաստան եկած շահ Աբասի մասին: Նման պարագաներում հիշատակարաններին բնորոշ աստվածառաք մեղանշանքի ո՛ր մի արտահայտություն: Խորտակված էին պատրանքները: Նրանց հավատն ու հավատարմությունը վարձատրվել էին նենգապատիր թշնամություններ: Ուրեմն, զուր էր ուսուտ այն փրկությունը, որ սպասվում էր օտարներից: Ամեն մի ժողովուրդ, որ ուզում է ապրել ինքնուրույն ու ազատ, պետք է կարողանա իր բազկով կռել սեփական բախտը և ոչ թե նախի օտարի ձեռքին:

Գանձասարի կաթողիկոսությունը.— Պարզաբանումի կարիք ունեն XV—XVI դարերի հաշենի աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների, ինչպես նաև մի կողմից՝ թուրք ու պարսիկ տիրակալների և մյուս կողմից էլ նույն հոգևոր իշխանության փոխհարաբերությունները: Գանձասարի կաթողիկոսության վիճակի և հարակից մի շարք հարցերի ցայտօր միայն կողմնակիորեն են դիտվել հետազոտողների կողմից: Վերն ասացինք, որ XIII դարից սկսած՝ հաշենի ամենահեղինակավոր հոգևոր կենտրոնի՝ Գանձասարի վանքի առաջնորդությունը ներքին հաշենի իշխանական տոհմի ներկայացուցիչների ժառանգական առանձնաշնորհն էր դարձել: Աղ-

⁸³ Մատենադարանի ձեռ. № 5794 (ընդօրինակված 1600 թ.), էջ 207ա:

բյուրններում առաջին հավաստի տեղեկությունը վերաբերում է Հասան-Ջալալի եղբայր Իվաննի որդի Հովհաննեսին, որը հավանաբար վանահայրություն է արել երկար տարիներ: Համենայն դեպս նրա առաջնորդությունը հաստատող տեղեկություններ ունենք 1271 թ. մինչև հաջորդ դարի 10-ական թվականները⁸⁴: Հասան-Ջալալյան տոհմի կամ Առանշահիկ երկրորդական ճյուղերից սերված տոհմակից հոգևորականների ձեռքում էր գտնվում նաև Ներքին Խատահակից հոգևորականների ձեռքում էր գտնվում նաև Ներքին Խաչենի մյուս թեմի (Սուրբ Հակոբա վանքի) առաջնորդությունը: Եվ պատահական չէ, որ XV դարում արդեն երկրամասի կաթողիկոսությունը ևս դառնում է այս տոհմի ժառանգական արտոնությունը:

Հայտնի է, որ Աղվանքի 552 թ. հիմնադրված վարժարանը թյան նստավայրը սկզբից եկեթ եղել է Պարտավը, իսկ ամառանոցը՝ Բերդակուր ամրոցը, որը գտնվում էր Տրտու-Թարթառի աջ ափին, այժմյան Մարտակերտի շրջանի Լյուլասաղ գյուղի թիկունքում: VII դ. Հովհաննես Բ կաթողիկոսը, Պարտավի արաբ ու մահմեդական բռնակալներից նեղված, կաթողիկոսությունը տեղափոխում է Բերդակուր, ուր այն մնում է մինչև Գանձակի հիմնադրումն ու շենացումը (IX դ.): Հետագայում Աղվանքի կաթողիկոսները նստում էին ինչպես Գանձակում, այնպես էլ շրջակա վանքերում՝ Դասնո անապատում, Ուտիքի Միափոր գավառի Խամշի վանքում, վերստին Գանձակում... Այս բոլոր դեպքերում Աղվանքի կաթողիկոսությունը ենթակա էին ինչպես Հայոց արևելից կողմանց (մուտք, Արցախ) բոլոր հոգևոր թեմերը, այնպես էլ անդրկուրյան կամ նախկին բուն Աղվանքի (հետագայի Շաքի, Շիրվան, Գերբենդ) հայկական ու աղվանական հոգևոր կենտրոնները: IX դ. սկսած՝ նրան էին ենթարկվում նաև Գեղարքունիքի և նրանից հարավ-արևելքը ընկած տարածքի (Շողվազը և շրջակայքը) թեմերը, քանի որ Խաչենի տեր Սահլ Սմբատյանի նվաճումներից հետո այս տարածքը միշտ էլ մնում էր Խաչենի իշխանության կազմում: Ս. Հակոբս վանք և Գանձասար փոխադրվելով՝ կաթողիկոսությունը մնում էր հնուց ի վեր իրեն ենթակա թեմերի գլխավորը և, միա-

84 Վիմական արձանագրություններում Հովհաննեսը սովորաբար կոչվում է «որդի Իվանեի»: Իվանն էր նաև Հասան-Ջալալ մեծի միակ որդու իսկական անունը (Իվանն-Աթթարակ): Սակայն որովհետև մի արձանագրության մեջ Հովհաննեսն էր հորը հիշում է Իվանն անվամբ և անմիջապես էլ տալիս է հորեղբորորդու Աթաբեկ անունը (Հ. Օրբելի, № 39). «Ես Յովհաննէս որդի Իւանեի՝ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Գանձասարա, հրամանաւ տեառն իայնիս Աթթարակին...»), այլևս աներկբայելի է դառնում, որ նա Հասան-Ջալալի եղբայր Իվանեի որդին է եղել:

ժամանակ, նվիրապետական տեսակետից նախընթացի պես միշտ ստորադաս ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը, որից ձեռնադրվում էին Աղվանքի հոգևոր պետերը՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիս եպիսկոպոսի ժամանակներից: Քիչ հետո կոտեսները, որ այս կարգը չէր փոխվել նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ամենայն հայոց կաթողիկոսները Գլխից ու մյուս կենտրոնավայրերից հեռացել և նստում էին Սսում:

XIV—XV դդ. Աղվանքի կաթողիկոսական գահին տիրացած Հասան-Ջալալյան հայրապետները վերջնականապես խաչեն էին տեղափոխել գահանիստը և նստում էին ինչպես Ս. Հակոբա վանքում, այնպես էլ Գանձասարում: XV դ. առաջին կեսում Աղվանից կաթողիկոս Հովհաննեսը («որդի Ջալալին մեծ իշխանի») ոչ միայն գահակալել էր Ս. Հակոբա վանքում, այլև այնտեղ է թաղված, չնայած Գանձասարն է եղել նրա տոհմական ավանդական տապանատունը՝ սկսած այն օրերից, երբ Գանձասարում մի սովորական եկեղեցի կար միայն, և դեռևս չէր կառուցված հետագայի փառահեղ տաճարը⁸⁵:

XV դարի սկզբից արդեն Աղվանքի կաթողիկոսությունը հիմնականում Հասան-Ջալալյան տան զարմիկների ժառանգական արտոնությունն էր: Ճիշտ է, նկատվում են նաև առանձին բացառություններ, որոնք, սակայն, վերացվում են կարճ ժամանակում, և ամեն անգամ կարճ ընդմիջումից հետո գավազանը վերստին անցնում է կաթողիկոսական տոհմի ներկայացուցչին:

Ուշագրավ է, որ Աղվանքի կաթողիկոսության վրա Հասան-Ջալալյանների ձեռք բերած տոհմական իրավունքը ճանաչվում էր ոչ միայն ամենայն հայոց կաթողիկոսության կողմից, որի ձեռնադրությունը էր միայն իր աթոռի վրա հաստատված համարվում այստեղի նվիրապետը, այլև հարգվում ու հաստատվում էր եկվոր տիրակալների հրովարտակներով:

1462 թ. օգոստոսի 6-ին կարա-կոյունլու սուլթան Ջահանշահի կին Բեգում-խաթունը հրովարտակով Գանձասարի կաթողիկոս է հաստատում Ջալալ մեծի որդի Հովհաննեսին, միաժամանակ նշելով, որ նորընծա կաթողիկոսը նվիրապետական իր հավակնությունը հիմնավորելու համար արքունիք է ներկայացրել Ջահանշահի հրովարտակը Մատթեոս կաթողիկոսի գահակալությունը հաստատելու մասին, իսկ այս հրովարտակն էլ հրապարակված է եղել՝

⁸⁵ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 337:

«ի հաստատումն երջանկահիշատակ և երանելի, հանգուցյալ արքա Շեյխ-Ուվեյս Բահադուրի հրամանագրի»⁸⁶:

2. Փափազյանն իրավացի է, երբ Բեգում-խաթունի հրովարտակը համարում է եռակի արժեքավոր փաստաթուղթ, քանի որ այն պարունակում է «երեք տարբեր տիրակալների կողմից տարբեր ժամանակներում տրված հրովարտակները»⁸⁷:

Յավոթ, այնտեղ միայն վերապատմվում է Շեյխ-Ուվեյսի հրովարտակի բովանդակությունը, առանց հիշատակելու, թե այն Աղվանից ո՞ր կաթողիկոսին է տրված եղել⁸⁸: Սակայն վերապատմածի մեջ է մտել ոչ պակաս արժեքավոր մի տեղեկություն՝ հաստատելով, որ Աղվանքի կաթողիկոսը նախապես ձեռնադրվում էր Կիրիկյան Հայքի թագավորի (անկասկած նաև կաթողիկոսի) կողմից և նոր միայն ներկայացվում շահի հաստատմանը: «Սկսած հին ժամանակներից և համաձայն Սսի թագավորի գրույթան՝ Աղվանքի բոլոր վայրերի առաջնորդությունն ու ղեկավարությունը պատկանում է Մատթեոս կաթողիկոսին», — գրված է եղել Ջահանշահի կողմից Մատթեոս կաթողիկոսին տրված հրովարտակում⁸⁹:

⁸⁶ ՄՊՎՀ, Ա, էջ 45:

Բեգում-խաթունն այս ժամանակ փոխարինում էր ամուսնուն, որը զնացել էր Քաղաղ՝ որդու ապստամբությունը ճնշելու:

⁸⁷ Անդ, էջ 78:

⁸⁸ Շեյխ-Ուվեյսը գահակալել է 1356—1374 թթ., իսկ մենք այդ ժամանակի Աղվանից կաթողիկոսի(ների) անունը(ները) չգիտենք: Եղած միակ շատ թե քիչ վստահելի ցանկում (Շ. Քոփնևան, Ցուցակ ձեռագրաց Խ. Վ. Դադեանի, Ա, էջ 89) 1323—1406 թթ. ժամանակահատվածը բաց է մնում, և այդ բաց 80-ամյակի համար գրված է. «Այս միջոցս երկու կաթողիկոս եղեալ. անուանքն Սուբխաս և Պետրոս, չկարացաք ղկարգն իմանալ՝ ղկնի միմեանց»: Բացակայում են նաև ձեռագրական ու վիճադրական տեղեկությունները:

⁸⁹ ՄՊՎՀ, Ա, էջ 45 (ընդգծումը մերն է—Ք. Ու.):

2. Փափազյանը տեղեկացնում է, որ հրովարտակը Կիրիկյան թագավորներին կուշում է «Սսի թագավոր»՝ պահպանելով հայերեն «թագավոր» բառը (անդ, էջ 78):

Նր. Աճառյանի կարծիքով՝ Մատթեոսը Ջահանշահի կողմից հաստատվելու հրովարտակն ստացել է 1462 թ. և գահակալել մինչև 1473-ը («Հայոց անձ. բառ.», Գ, էջ 227): Սակայն, ինչպես վերը տեսանք, 1462-ին Բեգում-խաթունը հրովարտակով կաթողիկոս է հաստատել Ջալալ մեծի որդի Հովհաննեսին, իսկ Ջահանշահի (1437—1467) հրովարտակով Մատթեոսը կաթողիկոս է հաստատվել ավելի վաղ, հավանաբար դարի 30-ական թվականներին, քանի որ 1434 թ. նրա հիշատակարանը կա (ԺԵ, Ա, էջ 439):

2. Փափազյանը վերջերս հրատարակած իր մի ուսումնասիրության մեջ գրում

արքայի ժամանակ⁹² Մաղաքիա անունով մեկը հանձն էր առել (վճարելու) կաթողիկոսական աթոռի համար» հատուկ հարկ, որը հետագայում արքունիքի գործակալները պահանջում էին նաև Գանձասարի օրինական գահակալներից, չնայած վերոհիշյալ հրովարտականների համաձայն՝ կաթողիկոսությունն ազատ էր ամեն տեսակ հարկերից:

Հետաքրքիրն ու զավեշտականն այն է, որ հայ հոգևորականությունը բարեկամը համարված շահ Աբաք Ա-ը, փոխանակ այս անօրինությունը վերացնելու, կարգադրում է Մաղաքիայի հանձն առած հարկը, որ կուտակվել էր ահա քանի տարի, համարել «թափավութ-ե ջիզյա» և գանձել կաթողիկոսությունը ենթակա շրջաններին⁹³:

Մաղաքիայի միջադեպից հետո (ինչպես և նրանից առաջ) կաթողիկոսական գահը մնում է հիմնականում Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչներին: Նախ՝ Մեհրաբ բեկի որդի Գրիգորին, սրա ուրացությունից (1574) հետո՝ իր եղբորորդի Գավթին, որին, չանցած մի տարի, անհայտ մարդիկ սպանում են, ապա աթոռին տիրանում է նույն Մեհրաբ-բեկի որդի Հովհաննեսը⁹⁴: Հովհաննեսին էլ հաջորդում է նրա եղբորորդի Գրիգորը՝ նույն Հասան-Ջալալյան տոհմից: Ապա մի այլ Հովհաննես, որը շահից հրովարտակ է ստանում 1606-ին և աթոռակալում երկար ժամանակ: Արանքներում, իհարկե կարճ ժամանակներով, աթոռը զբաղեցնում են նաև ուրիշները՝ ինչպես այս կաթողիկոսական գերդաստանից, այնպես էլ այլ տոհմերից: Սակայն հաստատ է, որ կաթողիկոսական դավադանը հիմնականում գտնվել է Հասան-Ջալալյաններին ձեռքում:

⁹² Խոսքը վերաբերում է Սեֆյան շահ Թահմազ Ա-ին (տե՛ս ՄՊՎՀ, Ա, էջ 65):
⁹³ ՄՊՎՀ, Բ, էջ 87:

«Թափավութ-ե ջիզյա» բառացի նշանակում է «ջիզյալի—այլադավանության համար գանձվող հարկի տարբերություն»: Այսպես էին կոչվում գլխահարկի վրա ժամանակի ընթացքում բարդված գումարները, որոնք հարկային մատչաններում գրանցվում և հաշվվում էին ջիզյայից դատ ու դիտվում որպես առանձին պարտավորություն (ՄՊՎՀ, Ա, էջ 109, հմմտ. Ժե, Բ, էջ CXXVII):

⁹⁴ 1559 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կաթողիկոս է հիշատակվում Հովհաննեսը (Մատ. ձեռ. № 4477, էջ 608ր), որ անհասկանալի է, բանի որ այս ժամանակ նրա եղբայր Գրիգորն էր աթոռակալը: Ձեռագրում անունը չնշված և նորից է գրված, որից կարելի է ենթադրել, թե Գրիգորի ուրացությունից հետո նրա անունը չնշել են ու տեղը գրել այդ ժամանակի հայրապետի անունը: Հակառակ դեպքում պետք է մտածել, որ եղբայրները աթոռակիցներ էին կամ փոխարինում էին իրար:

2. Փափագյանի կարծիքով՝ 1560—70-ական թվականներին աթոռակալած Գրիգորից հետո կաթողիկոս է եղել նրա եղբորորդի Հովհաննեսը⁹⁵: Այս թյուրիմացությունը գալիս է պարսկերեն հրովարտակից⁹⁶: Մինչդեռ, ինչպես նախորդ գլխում ենք ցույց տվել, Գրիգորն ու Հովհաննեսը հարազատ եղբայրներ էին՝ Մեհրաբ-բեկի որդիները, ինչպես որ նշված է նաև Խ. Վ. Գաղաթի ցանկում: Հ. Փափագյանը սույն երկուսի արանքում կարճ ժամանակով աթոռակալած Գավթի մասին խոսելիս էլ ենթադրում է, թե նրան «ըսպանել են հենց իսաչենի Հասան-Ջալալյանները», որովհետև Գավթը օտար մեկն է եղել՝ բաղմած իրենց ժառանգական սեփականությունը հանդիսացող գահի վրա⁹⁷: Սակայն հայտնի է, որ Գավթին էլ էր Հասան-Ջալալյան տոհմից. նա թոռն էր Մեհրաբ-բեկի և որդին վերոհիշյալ Գրիգորի ու Հովհաննեսի եղբայր Բաղդասար-բեկի: Ջալալ իշխանը (Մեհրաբ-բեկի որդին) 1606 թ. գրած իր հիշատակարանում թվարկում է «հանգուցեալ եղբարցն իմոց պարոն Բաղդասար-բեկին, Յոհաննէս կաթողիկոսին, Գրիգոր կաթողիկոսին, Գաւթի կաթողիկոսին, որ է որդի պարոն Բաղդասար-բեկին»⁹⁸:

Հ. Փափագյանը ո՛չ Հասան-Ջալալյան է համարում նաև Արիստակես Քոլատակցուն, Սիմեոն (Շմաւոն) Շահմասուրեցուն, Քոլատակցի Մեհիբեսթին և ենթադրում, որ նրանց ու իսկական Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսացուների միջև աթոռակալական կոփմաներ են եղել⁹⁹: Սակայն Շահմասուր և Քոլատակցի գյուղերը Հասան-Ջալալյանների իշխանանիստներից էին, և այդ տեղերում նստող իշխանական զարմիկներն էին, որ բաղմում էին Գանձասարի աթոռին: Ինչպես հայտնի է, հետագայում էլ Առաջածորցի էին կոչում նույնի կաթողիկոսին, որի Հասան-Ջալալյան տոհմից սերված լինելը չի կարելի կասկածի տակ առնել:

Գանձասարի կաթողիկոսության և ամենայն հայոց հայրապետների փոխհարաբերությունները.— Յայտօր գիտական հանգամանակներ:

⁹⁵ ՄՊՎՀ, Բ, էջ 154:

⁹⁶ Անդ, էջ 84:

⁹⁷ Անդ, էջ 154:

⁹⁸ Մատենադարանի ձեռ. № 5794, էջ 207ա, նաև՝ «Արցախ», էջ 176. «Այս էլ հանգիստ Գաւթի կաթողիկոսի՝ որդի Պաղտասար-բեկին»:

⁹⁹ ՄՊՎՀ, Բ, էջ 154—155:

Խ. Վ. Գաղաթի ցանկում Շահմասուրեցի (սխալմամբ գրված Շոհմասուրեցի) Հովհաննեսը գահակալում է մինչև 1633-ը, և սա էլ շահական հրովարտակով համարվում է օրինական հաջորդը Գրիգոր Հասան-Ջալալյանի:

նալից քննության շնորհիվ ենթարկվել Աղվանքի (հետագայում՝ Գանձասարի) կաթողիկոսության և ամենայն հայոց հայրապետներին փոխհարաբերությունները:

Հայտնի է, որ Աղվանքի կաթողիկոսական աթոռը (որի հարգատ ժառանգն էր և Գանձասարի կաթողիկոսությունը) սկզբից եկեթ առաջացել էր Մեծ Հայքի քաղաքական անկախության կորուստից հետո և հետևանքն էր Պարսկական բռնապետության անշատարար քաղաքականության: Միասնական հայկական թագավորության պայմաններում նույն հայոց կաթողիկոսությանն էին ենթարկվում ոչ միայն Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան նահանգների, այլև բուն Աղվանքի հոգևոր թեմերը: Արևելյան Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության բարձունքից հետո բուն Աղվանքից և Ուտիք ու Արցախ հայկական նահանգներից կազմվեց պարսկահպատակ ու Արցախ հայկական նահանգներից կազմվեց պարսկահպատակ մեկ մարզպանություն («Աղվանք» անունով), որի կազմում գտնվող թեմերը կտրվեցին մայր եկեղեցու գերագույն ղեկավարությունից: Վերջինիս շրջահայաց նվիրապետները չէին կարող աչք փակել քաղական ու հոգևոր այս մեկուսացման և սպասվող առավել վերջական ու հոգևոր այս մեկուսացման և սպասվող առավել վերջական աթոռի պայմանով միայն, որ այդ աթոռը զբաղեցնողները ձեռնադրվեին ամենայն հայոց կաթողիկոսներից և միշտ ենթարկվեին նրանց: 552 թ. ստեղծված նոր նվիրապետությունը կոչվում էր կաթողիկոսություն Աղուանից, Լիւնաց և Չողա¹⁰⁰, որի մեջ Աղվանքը Հայոց արևելից կողմանքն էր, Լիւնիքը՝ բուն Աղվանքի (Կուրի ձախափնյակ) արևմտյան մասը՝ (հետագայի Շաքի-Նուխին ու շրջակաները), իսկ Չողը կամ Չողա աշխարհը՝ նույն բուն Աղվանքի արևելյան մասը, որի մեջ մտնում էր և բուն Չողը (հետագայի Գերբենդը) կամ Մազքթաց աշխարհը և նրանից հարավ ընկած տարածքը, որ հետագայում պիտի կոչվեր Շիրվան: Նվիրապետական այս ենթակայությունը միշտ էլ գոյություն ուներ, քանի ղեկանորդության գավառներում կային քրիստոնեական (լուսավորչական) եկեղեցիներ ու թեմեր:

Ինչ վերաբերում է Աղվանից կոչված կաթողիկոսության ու Հայոց մայր եկեղեցու փոխհարաբերություններին, ապա պետք է ասել, որ Աղվանից եկեղեցում, իհարկե, եղել են քաղկեդոնիկ եկեղեցուն միանալու ձգտումներ (առանձին թեմերում), հերձվածա-

կան ու կենտրոնախույս տրամադրություններ մեկ-մեկ գլուխ են բարձրացրել: Սակայն դրանք եղել են նույն եկեղեցու կամ նույն նվիրապետության ներսում տեղ գտած ցավալի միջադեպեր: Ամեն պարագայի Աղվանից եկեղեցին միշտ էլ հանդիսացել է Հայոց ընդհանուր եկեղեցու մեկ թևը և բոլոր պատմաշրջաններում բաժանել և նրա ճակատագրերը:

Չի կարելի ասել, թե փոխհարաբերությունների մարզում հազվադեպ նկատված սառնության մեջ միշտ էլ մեղավոր են եղել Աղվանից (հետագայում էլ՝ Գանձասարի) կաթողիկոսները: Շատ է պատահել, որ ավատական կարգին հատուկ «բաժանեմ-տիրեմ» քաղաքականությանը զոհաբերվել են ընդհանուր ազգային շահերը և զոհաբերողն էլ եկեղեցու տարբեր թեմերի ներկայացուցիչներն են եղել: Սակայն նման ամեն մի դեպքում բոլորքից ու հրահրող ուժը օտար նվաճողն էր: Հայտնի է, օրինակ, այսպիսի մի դեպք՝ XVIII դ. հրապարակվել է շահական մի հրովարտակ այն մասին, որ, իբր թե, հին ժամանակներից ի վեր Շամախի ու Շիրվանի եկեղեցին պատկանելիս է եղել Ուլբիխային (էջմիածին), և ահա Գանձասարի կաթողիկոսությունն սպորինի կերպով խառնըվում է Շիրվանի ու Շամախի հայերի հոգևոր գործերին: Ուստի շահը հրամայում է, որ այնուհետև «ոչ մի արարած և հատկապես Գանձասարի կաթողիկոսը... հիշյալ հայերի գործերին չխառնվի... թողնեն, որ նախկին կարգով Ուլբիխայի մարզիկ նրանց կաթողիկոսը լինեն»¹⁰¹:

Հետաքրքիրն այն է, որ սրա կողքին մեջտեղ է քաշվել՝ դարձյալ Պարսից արքունիքում սարքված մի այլ հրովարտակ այն մասին, որ իբր, «արդ առնէն Շամախու և Շիրուանու երկիրն թէ՛ մենք ի բնէ էջմիածնի եմք լեալք վիճակի... Գանձասարու կաթողիկոսն ի վերայ մեր մի՛ իշխեսցեն»¹⁰²: Այսքանն էլ քիչ է թվում պառակտիչներին, և նրանք վկայակոչում են նաև մի ուրիշ թուղթ, որով, իբր թե, հաստատվում է, որ «ժողովուրդն ինչպե՛ս և բոլոր վիճակն Աղուանից արդ գրին շահ Սէֆուն, թէ ի բնէ մեք էջմիածնի եմք վիճակը և այժմ կամիմք լինել, Գանձասարու կաթողիկոսն ի վերայ մեր մի՛ իշխեսցէ: Եւ շահն հրաման հանէ գի էջմիածնի լիցին հնազանդք»¹⁰³:

Անհասկանալի է, թե, այսօրինակ թղթերի հեղինակների կարծիքով՝ էլ ո՛ւմ վրա էր հաստատված հինավուրց Աղվանից կաթողի-

100 Կաղանկատուացի, էջ 392:

101 ՄՊՎ2, Բ, էջ 147:

102 Սիմէոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 213—214:

103 Անդ, էջ 79:

կոստյումներ, եթե «ժողովուրդըն հաշենու և բոլոր վիճակքն Աղուանից» ի բնե անմիջապես էջմիածնի ենթակառուցում են եղել:

Այս դեպքից շատ առաջ էլ, XVI դ. սկզբին, համարյա նույն եղանակով Աղվանքի կաթողիկոսի ենթակառուցումներից դուրս էին բերվել Սազլ Սմբատյանի ժամանակներից նրան ենթակա Գեղարքունիքի մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ: Պահպանվել է մի վավերաթուղթ՝ գրված 1513 թ.¹⁰⁴, որով Գեղարքունիքի մեկիքներն ու տանուտերերը Սյունյաց Տաթևի վանքում համախոսում են այն մասին, թե իրենք ծանոթացել են հին վավերագրերին, համոզվել, «որ ճշմարիտ երկիրն մեր Գեղարքունի թեմ և վիճակ է սուրբ առաքելոյն Ըստաթէի, սուրբ առաքելոյն Բարթողիմէոսի հաստատած մինչև Լուսաւորիչն» (sic!—Բ. Ա.) և որոշում են՝ հետագայում ենթարկվել միայն Տաթևին: Միաժամանակ նրանք ուխտ են անում, «որ ոչ մերմէ, ոչ մեր բնականաց, ոչ զաւակաց, ոչ ալլոց Գեղարքունեցաց, որ այս բանիս հակառակ չլինին. կամ հետ ի հաշենեցաց, կամ երկրիս (հաշենի—Բ. Ա.) եպիսկոպոսացն, կամ հետ կաթողիկոսացն միաբանին, հակառակութիւն անէն հետ յաթոռիս (Տաթևի—Բ. Ա.), սեւերս լինին յաստուծոյ և ի մարդկանէ և սուրբ աթոռոյս անիծեալ»¹⁰⁵:

Հայկարամ Ութմազյանը ժամանակին ուշադրություն էր դարձրել պատմական այս վավերագրին և պարզել, որ Գեղարքունիքի ազատների տեսած հին կոնդակները դրանք Ստեփաննոս Օրբելյանի կազմած հարկացուցակներն են եղել, որոնց համար էլ, ըստ երկվոյնի, հիմք են ծառայել Սյունյաց եպիսկոպոսարանում պահվող առավել հին գավազանագրեր: «Տէր Ստեփաննոս եպիսկոպոս սուրբ աթոռին Ըստաթէի սուրբ առաքելոցս կազմել տվի զկոնդակս յիշատակն ինձ և ծնողաց իմոց...»,— հիշատակագրել է Օրբելյան պատմիչը¹⁰⁶: Գեղարքունիքի տերերը Տաթևի եպիսկոպոսարանում պահված նույն ձեռագրերն ծանոթանալով՝ գրել են. «...Ապա զալս մեր յուխտ ի սուրբ աթոռս՝ զկոնդակս տեսաք, մեր բերանով կար-

դացաք, մեր ականջուք լսեցաք և կրկին հաստատեցաք այս բանս, որ ճշմարիտ է...»¹⁰⁷:

Ինչպես Հ. Ութմազյանը, այնպես էլ հետագայում սույն վավերագրերը մի ալ տեսանկյունից քննող Ս. Բարխուդարյանը չեն պատասխանել այն հարցին, թե հիշյալ կոնդակներն ի՞նչ գործառնություն են ունեցել իրականում, հատկապես X—XVI դարերում: Չնայած Ութմազյանը գտնում էր, որ Օրբելյանի Պատմության մեջ մտած հարկացուցակը (հին կոնդակը կամ գավազանագիրքը) կազմված պետք է լիներ X դարում, «քանի որ Տաթևի վանքը, որպես հոգատեր կալվածատեր, իր ամենամեծ ծաղկմանը հասավ այդ դարում և այդ հիման վրա էլ ստեղծեց ալելի բարձր շափեր հարկահանություն մեջ»¹⁰⁸, Համենայն դեպս Սողոմոն ու Գեղամազարը, որոնք տեղ են գտել կոնդակի մեջ, նշված ժամանակաշրջանում չէին կարող ենթարկված լինել Տաթևի թեմին, քանի որ, ինչպես վերը՝ Գոփյան տոհմի պատմության քննության ընթացքում, հանգամանորեն ցույց տրվեց, նրանք Վերին հաշենի կազմում էին գտնվում և անպայման ենթարկվում էին Աղվանից կաթողիկոսությանը:

Սակայն ի՞նչ էր պատահել, ինչու՞ շուրջ վեց դար անընդմեջ Աղվանքի կաթողիկոսության ոլորտում գտնվելուց հետո հանկարծ Գեղարքունիքի մի մասը հեռանում է նրանից՝ միանալով Տաթևի թեմին: Պարզվում է, որ XVI դ. սկզբին այս գավառի տերերը խզել են իրենց կապերը Վերին հաշենի տիրակալներից՝ Մազարյան նստող Մելիք-Շահնաղարյաններից ու Մարա իշխողներից, և ահա փորձում էին գավառի եկեղեցին ևս հեռացնել հաշենի հոգևոր ու լուրտից, որպեսզի այլևս ոչ մի կապ չունենան «հետ ի խաշենեցեացն, կամ երկրիս եպիսկոպոսացն, կամ հետ կաթողիկոսացն»¹⁰⁹:

Գանձասարի կաթողիկոսները ևս այս տեղական ու տեղայնական պառակտիչ գործողությունների մեջ պարտք չէին մնում հարկավանդներին: Պահպանվել է Սեֆյան շահ Սեֆիի մի հրովարտակը, որից երևում է, որ «Առանի հաշենի բրիտանյանների կաթողիկոսը նեղություն է պատճառում Գուշթասիֆի (Սյունյաց Փաշաթաղի)

¹⁰⁴ Մատենադարանի ձեռ. № 6271, էջ 6ա, բ, 7ա: Նույնը՝ ձեռագրական անհշան տարբերություններով՝ նաև ձեռ. № 1488, էջ 4ա, բ, 2864, էջ 3ա, 4բ, 2924, էջ 3ա, 4ա: Տպագրված է՝ Շահխաթունեանց, Բ, էջ 257—259, Սմբատեանց, Տեղագիր, էջ 581—582, Ալիշան, Սխական, էջ 34:

¹⁰⁵ Անդ:

¹⁰⁶ Մատենադարանի ձեռ. № 6271, էջ 673: Հմմտ. Հ. Ութմազյան, Սյունիքը IX—X դարերում, Երևան, 1958, էջ 233: Այս վավերագրերի հետ առնչվող հարցերի քննությունը՝ անդ, էջ 228—238:

¹⁰⁷ Ձեռ. № 6271, Բ. 6ա, բ:

¹⁰⁸ Հ. Ութմազյան, Սյունիքը IX—X դարերում, էջ 231:

¹⁰⁹ Այս վավերագրի մեջ հիշատակված անունների, նրանց տոհմաբանության և իշխանապետական իրավասությունների քննությունը տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մեկիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի. «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, էջ 191—225:

հայերին և բնությամբ թալիբանն է պահանջում»¹¹⁰։ Շահը կարգադրում է, որպեսզի խաչենի կաթողիկոսն այլևս թալիբանն չպահանջի Քաշաթաղի հավատացյալներից, որովհետև նրանք պետք է շարունակեն ենթարկվել էջմիածնին¹¹¹։

Հայտնի է նաև մի բողոքագիր, որ գրված է ընդդեմ այս և համանման պառակտողական գործողությունների։ Գրի տակ ստորագրել են «Շամախույ, Շրուանայ, Շաքուայ և առ հասարակ Ալանաց երկրի» բնակիչները՝ ընդդեմ նրանց, «որք կամին զմեզ ցանկապատաւ անել և անշատել և բաժանել ի նախնի և ի բուն աթոռոյն մերոյ, այնպիսին մեք չեմք կամեցող... Մեր աթոռն Աղուանից աթոռն է, որ է սուրբն Գանձասար և մեր կաթողիկոսն նորին նստող կաթողիկոսն, որ է այժմս Եսայի կաթողիկոսն»¹¹²։

Այս ամենի, հատկապես պառակտողական տրամադրությունների մեջ, անշուշտ, միշտ էլ առկա է եղել օտար տիրապետողների, ներկա դեպքում՝ Պարսից շահերի, աջը։ Այդ նրանք էին, որ հպատակներին անընդհատ հրահրում էին իրար դեմ, խափանում ամեն մի քայլ, որ կարող էր տանել դեպի միասնություն, ազգային պետական կամ հոգեոր միաձուլվ մարմնի ստեղծումը։

Վերը վկայակոչված վավերագրերից պարզ երևում է, թե Պարսից բնապետները հպատակ Հայաստանում ինչպես վարպետորեն էին վարում իրենց այս քաղաքականությունը։ Ուշագրավ է նաև, որ նրանք իրենց նպատակին հասնելու համար Գանձասարի կաթողիկոսությունը շնորհում էին բավական արտոնյալ վիճակ, նրան ենթակա թեմերն ու եկեղեցիներն ազատում աշխարհիկ բնակչությունից զանձվող բազմատեսակ տուրքերից և հաճախ նույնիսկ խափանում իշխանավորների կամայականությունները։ Այս պատճառով էլ պատահական չէ ինքնակամ նվիրատվությունների այն առատությունը, երբ աշխարհիկ իշխանավորներն իրենց տիրույթներում գտնվող վանքերին նվիրաբերում էին անշարժ ու շարժական գույքեր, անտառներ ու հանգամանքներ, ջրաղացներ ու ձիթհանքեր, ճորտ ընտանիքներ ու ամբողջ գյուղեր։ Այս երևույթը նորություն չէր Պարսից բնակավայրից օրերում։ Իր սկիզբն առնելով դեռևս

արաբական տիրապետության շրջանում, այն տարածվեց սելջուկ թուրքերի ասպատակությունների ժամանակ և լայն չափեր ընդունեց թաթար-մոնղոլական տիրապետության ներքո։

Հայտնի է, որ հայոց եկեղեցին հնուց ի վեր, վարչական բարձր իրավունքների հետ միասին, ունեւ նաև տնտեսական իր անկախ տեղի հզորությունը։ Այդ հզորության ամենահիմնավոր աղբյուրն ստեղծված էր եկեղեցու գոյության հենց առաջին դարերից. դեռևս ստեղծված էր եկեղեցու գոյության հենց առաջին դարերից. դեռևս ներսես Պարթևի հրովարտակով եկեղեցիների ու վանքերի սրբազան համարված հողում թաղվելու իրավունք ստացան արքայական ու նախարարական տների ներկայացուցիչները։ Այսպիսի պատվի արժանացողը, թաղվելուց առաջ, իր հոգու պարտքն էր համարում շարժական կամ անշարժ գույքի նվիրաբերումով արտահայտել իր երախտագիտությունը սուրբ ուխտի նկատմամբ։ Իսկ երբ մի վանք դառնում էր որևէ գերդաստանի տոհմական տապանատունը, այս գերդաստանի ժառանգներն արդեն ոչինչ չէին խնայում իրենց տապանատունն առատության ու շքեղության մեջ պահելու համար։ Եվ զարմանալի չէ, օրինակ, երբ Արշակունյաց թագավորական տան Հայր Մարգարեի ներսես կաթողիկոսին կշտամբում էր, թե երկրի լավագույն հողերը կանանցահանդերձ հոգեորականների ձեռքում են գտնվում¹¹³։

Մեր քննության ենթակա ժամանակաշրջանում իշխանական տներն ու նրանց ձյուղերն ունեին իրենց տոհմական տապանատուն-վանքերն ու եկեղեցիները, որոնց շարժական ու անշարժ գույքեր նվիրելիս նրանք պարզապես մրցում էին իրար հետ։ Եվ պատահական չէ, որ եկեղեցիներն ու վանքերը հենց այս եղանակով էլ դարձել էին ամենահարուստ հողատերեր, և նրանցից ամենանշանավորներն իրենց ավատական իրավունքներով ետ չէին մնում աշխարհիկ հզորագույն իշխանավորներից։

Ուշ միջնադարյան, հատկապես ետմոնղոլական շրջանի իրողությունները եկան առավել ամրացնելու եկեղեցու հողային իրավունքները։ Այս ժամանակ արդեն աշխարհիկ ավատատերերի կողմից վանքերին արվող նվիրաբերությունները միայն բարեպաշտական տուրք չէին կամ տոհմական տապանատունը շեն պահելու միջոցառում։ Նվիրատվությունը դարձել էր տնտեսությունը եկվոր օտարների կողոպուտից ու կեղեքումից մասամբ զերծ պահելու միջոց։ Իշխանավորը հաջողեցնում էր յուրայինների ձեռքը զցել իր

110 ՄՊՎՀ, Բ, էջ 109։

«Թալիբանն»—«թալիբ» արաբ. բառից, որ նշանակում է «պահանջող», «հայցող»։ Թալիբանն—եկեղեցական այն տուրքերն են, որոնք եկեղեցիները պարտավոր էին վճարել կաթողիկոսարանին (տե՛ս ՄՊՎՀ, Բ, էջ 216—217)։

111 Անդ։

112 Թովմեան, Ցուցակ ձեռագրաց. Խ. վ. Դադեան, Բ, էջ 19։

113 Փաստոս Բիզանդ, Դպրութիւն Դ, գլ. ԺԴ։

385

ված էր երեք ճյուղերի, որոնցից յուրաքանչյուրի հիշողության մեջ վառ էր մնում իր նախնու անունը. Շահանշեն՝ Ուլուբեկանց պապ, Զահանշեն՝ Զահանշեցվոց պապ և Աղբուղեն՝ Այտինեցվոց պապ:

Ի՞նչ էին ներկայացնում իրենցից այս ճյուղերը, և որո՞նք էին նրանց բնագավառները: Այս հարցերին պատասխանում են պատմական արժանահավատ աղբյուրները, և հետազոտողները փորձել են գտնել ճշգրիտ պատասխաններ: Դժբախտաբար, ցարդ մինչև վերջ պարզ պատկերացում չկա ինչպես ճյուղերի, այնպես էլ նրանց բնագավառների մասին: Ճիշտ է, Մակար Բարխուտարյանցն ու Կարապետ եպիսկոպոսը, ապա և հետագայի ուսումնասիրողները (Աշոտ Հովհաննիսյան, Սեդրակ Բարխուտարյան) ընդունում են, որ Դոփյան իշխանական տանն են հաջորդել Ծարա մելիքությունը, ինչպես նաև Սողբի ու Գեղամա տեր Մելիք-Շահնազարյանները: Սակայն միշտ չէ, որ ծագումնաբանական հարցերը քննելիս նրանք համամիտ են իրար, կամ համերաշխ՝ առկա աղբյուրագիտական տվյալների հետ: Համենայն դեպս, հնարավոր է մտածել, որ նրանք ընդունում էին, թե երկու այդ մելիքությունները (Ծարա ու Սողբի) Դոփյանների ժառանգորդներն են, Զահանշահի և Շահանշահի (կամ սրա թոռ Ուլուբեկի) հետնորդները:

Իսկ ո՞ր մնացին Աղբուղայի ժառանգները: Այս առթիվ գոյություն ունեն տարբեր վարկածներ:

Կարապետ եպիսկոպոսն այս ճյուղի նախահայր Այտինին դարձնում էր Գեղամա գավառի տերը: «Մեր ձեռքի տակ եղած պատմական հիշատակություններից առաջմ այն եղրակացություն կարող ենք գալ,— գրել է նա,— որ Այտինը հայրենի կալվածները թափելով (ազատագրելով—Բ. Ու.)՝ Ծարը թողել է Շահանշահի և Զահանշահի սերունդներին... Իսկ յուր ազգին վերցրել Գեղամա ծովակի հովիտը՝ մի քիչ էլ ավելի ընդարձակելով յուր իշխանությունը ծովակի արևմտյան ափի ուղղությամբ...» և այլն¹²¹: Սակայն քիչ հետո Կարապետ եպիսկոպոսը մոռացության է տալիս իր այս տեսակետը և առաջ է քաշում մի նոր վարկած՝ Այտինին դարձնում է Հաթիբբի տեր, մյուս երկուսին թողնելով Ծարում ու Գեղարբունիքում¹²²:

Մակար Բարխուտարյանցի կարծիքով՝ Այտինը հայրենի տիրույթներն ազատագրում է, բայց անցնում Կուրի ձախափնյակը,

իշխում Սուլթան-Նուսի և Նիժ ավաններում, այնտեղից էլ փոխադրվում Խաչեն, հիմնադրում Գյուլիստանի մելիքությունը¹²³: Դժվար է մի հատիկ աղբյուրագիտական փաստ գտնել այս տեղաշարժերը և սրանցով պայմանավորված մյուս պատմությունները հաստատելու համար¹²⁴:

Աղբուղայից սերված ճյուղի մասին կարծիք է հայտնել նաև Սեդրակ Բարխուտարյանը, գրելով. «Կարապետ եպիսկոպոսը... փորձում է հիմնավորել այն տեսակետը, որ Գեղարբունիքի բոլոր վայրերի մելիքները սերում են Մելիք-Շահնազարյաններից, իսկ սրանք էլ իրենց հերթին Դոփյան իշխաններից»: Ապա գրտնում է, որ Կարապետ եպիսկոպոսի կարծիքը հիմնված է «խախուտ նախադրյալների վրա»¹²⁵:

Սակայն, որքան մեզ հայտնի է, Կարապետ եպիսկոպոսը ոչ մի տեղ չի ասել, թե Գեղարբունիքի բոլոր մելիքները, ավելի ճիշտ՝ մելիքությունները, սերվել են Մելիք-Շահնազարյաններից: Նա կարծում էր միայն, որ բոլոր այդ մելիքությունները տոհմակիցներ են՝ սերված Դոփյան իշխանական տնից: Այլ բան է, որ նրանց բնագավառները պարզ չէր պատկերացնում:

Սեդրակ Բարխուտարյանը Տաթևում 1513 թ. գրված հայտի փաստաթղթին ստորագրողների ինքնությունները քննելիս, իր հավաքած վիմագրական հարուստ նյութերի հիման վրա, պարզել է, որ «Թանկիրիդուլի՝ որդի Մելիք Ղուկասին և թոռն Պուղիկին»՝ նեոկայացուցիչն է մի փոքրիկ վարչական միավորի, որի նստավայրն էր Փառականք-Փառկունիս (հետագայում վերին Քյուլադոան) գյուղը¹²⁶ և իր տիրապետության ներքո ունեցել է այժմյան Ծովինար գյուղն ու շրջակաները¹²⁷: Չի կարելի կասկածել, որ մելիք Թանկիրիդուլին և նրա նախորդներն ու հաջորդներն իշխել են այժմյան Մարտունու շրջանի մեծ մասի վրա, քանի որ նրանք Դոփյան

123 «Պատմություն Աղվանից», Ա, էջ 146—147, հատ. Բ, էջ 49:

124 Մակար Բարխուտարյանցի այս տեղաշարժերի մի մասի համար, հավանական է, արդյուր է ծառայել Բաֆֆու գրի առած մի գրույցը Գյուլիստանի մելիքության հիմնադիր համարված Սև Աբով հարյուրապետի մասին (Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները. Երկերի ժողովածու, հատ. X, էջ 169), որի առթիվ Լեոն միանգամայն իրավացի կերպով ասել է. «...վստահել ավանդություններին այս հարցում կարելի է մեծ վերապահումներով» (Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. III, 1946, էջ 748):

125 Ս. Բախալադյան, Գեղարբունիքի մելիքներն ու տանտերերը..., էջ 196:

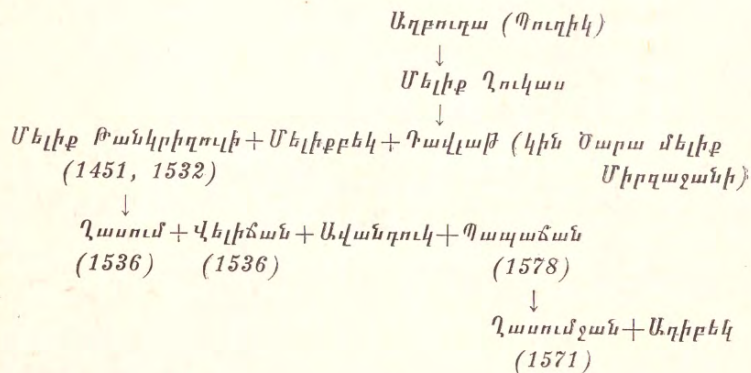
126 Անդ, էջ 203:

127 Անդ, էջ 198—203:

121 «Դոփյանք», էջ 103:

122 Անդ, էջ 129:

իշխանության տիրութենքի հարավ-արևմտյան ծայրամասին էին տեղադրված, իսկ այս մասում իշխանության սահմանների մեջ էր գտնվում Շողվազը՝ ներկայիս Ձորագյուղի մոտ: Այս տարածքից հավաքած վիճակաճարձանագրություններով Ս. Բարխուդարյանը կազմել է մեկիբազմաթիվ տան տոհմաբանությունը, որն ընդգրկում է XV դ. սկզբից մինչև XVI-ի վերջը և ունի հետևյալ պատկերը¹²⁸.

Վերջերս հրատարակված «Ռիվան հայ վիմագրություն»-ի հատորի (կազմել է Ս. Բարխուդարյանը) նյութերով պարզվում է, որ իսկապես Աղբուղայից հետո գալիս է մեկը Ղուկասը, ապա Թանկիրիդուին¹²⁹, որն էլ ունեցել է Ղուկաս¹³⁰, Ղաստամ, Ավանդուկ և այլ որդիներ: Այս տոհմաշղթան ձգվում է XV դ. սկզբից մինչև XVI-ի վերջը՝ շուրջ երկու դար:

Ս. Բարխուդարյանը համոզված է, որ սույն մեխրական տուներ կոչվել է Աղբուղայան-Պուղիկյան, քանի որ նրանց հայտնի նախնու անունը եղել է Աղբուղա (այստեղից էլ՝ Աղբուղիկ-Պուղիկ)¹³¹։ Բայց չէ՞ որ Աղբուղա էր նաև Այտին Դոփյանի պապի անունը, որից և զոյացել է նոր ճյուղը։ Իրավացի չէ՞նք լինի, եթե մտածենք, որ Այտինը, հայրենի տիրույթները փրկելուց հետո, իսկապես իրեն է վերցրել նրանց հարավ-արևմտյան մասը, ստեղծել

ինքնուրույն վարչական միավոր, որը և իր որդի Աղբուղայի անուն
նրից (նա կարող էր որդուն կոչած լինել պապի անունով) կոչվել է
Աղբուղայան: Այսպես ենք մտածում, ամենից առաջ, նկատի առ-
նելով, որ Ծարա և Գեղամա կողմերում նշված ժամանակների ա-
ռումով Աղբուղայան տոհմանունով ուրիշ իշխող չպետք է լիներ,
քան Դոփյան պալադատն էր: Հզորացող Ջհանշահյանների (Ծարե-
ցիների) և Ուլսեհկյանների (Սողբի տերերի) կողքին նրանց այս
տոհմակից Աղբուղայան իշխողները պետք է փորձեին ձեռք բերել
որոշակի ինքնուրույնություն: Եվ դա էլ նրանց կհուշեր խզել կա-
պերը տոհմակիցների հետ: Իրենց այս նպատակին հասնելու հա-
մար նրանք շատ կարևոր միջոց պիտի համարեին նվիրապետական
անկախությունը Գանձասարի կաթողիկոսությունից, կամ, ինչպես
իրենք են ասում՝ «ի իսաշենեցայց կամ երկրիս (իսմ՝ իսաշենի-
Յ. Ու.) եպիսկոպոսացն, կամ հետ կաթողիկոսացն...»:

Մեզ այս շատ հավանական ենթադրությունն են սղում որ-
կու հանգամանք.

ա) XV դարում եկվոր ոչ մի իշխանական տան ներկայացուցչի մոտքը Գեղարքունիք կամ Գեղամա գավառ չի արձանագրված, հակառակ դեպքում այդպիսի փաստը մոռացվածյան չէին տա հիշատակագիրներն ու ժամանակագիրները, որոնք այնպես հանգամանորեն ներկայացնում են XV դարի բոլոր անցուդարձերը:

բ) Թանկերի լուրին ու մյուսներն իրենց տոհմիկ զորքերում փաստաթղթերում ու արձանագրություններում համառությամբ լրում են իրենց ծագման ու տոհմականքների մասին, մի բան, որ չէր կատարվի, եթե նրանք սերված լինեին ուրիշ որևէ հայտնի տոհմից կամ առհասարակ ազնվական ակունքից։ Իսկ Դոմիյան տոհմականքը նրանք մոռացություն պիտի տային՝ նրա գահերեց օրինական իշխաններից իրենց անկախությունը շեշտելու համար։

Թանկիրիդուու ժառանգները չկարողացան երկար պահպանել իրենց կարծեսցյալ անկախությունն ու անջատ վիճակը: XVI դ. վերջին և XVII -ի սկզբին Դոփյան Ուլուբեկի (Աղբուղայի եղբայր Շահանշահի թոռան) թոռ մեկիւր-Շահնազար Ա-ը տերն էր զարծիք ամբողջ Գեղարքունիքի կամ Գեղամա գավառի¹⁵² և Աղբուղայի զարմիրկենրից ոչ մեկը չկար, որ զանգատվեր նրա այդ օրինական իշխանության դեմ:

Զհանչահյալան Կամ Զհանչեցի Ծառա նորաստեղծ իշխանու-

128 Ս. Բարխուդարյան, *Եզմ. աշխ.*, էջ 202:

129 «Դիվան հայ վիմադրության», Դ, էջ 254:

130 *U. l. n.*, t. 9 255:

131 Ս. Բարխուդարյան, *Էջմի. աշխ.*, էջ 200:

132 Ս. Բարխուդարյանն իր հիշյալ աշխատության մեջ (էջ 192, ծան. 1) գրում է, թե «Շահնազարյաններին ճիշտ կլինի անվանել Սողբի մեղիքներ, որով»

քյան տերեր.— Եսայի կաթողիկոսի՝ վերը հիշված տեղեկության համաձայն՝ Դոփյան Հասանի սերունդներից XIV դ. վերջում առաջացած մանր իշխանություններից մեկն էլ Ջհանշեցիք էին, Հասանի նահատակված (+ 1387) որդի Ջհանշահի սերունդների ըստեղծած իշխանական նոր տունը։ Եսային չի գծում այս իշխանության հիմնական բնագավառը։ Սակայն աղբյուրները նրա կոնկրետ բնագավառ են հիշում Ծարը և հոգևոր կենտրոն՝ Դադի վանքը։ Կարևոր է, որ Ծարա տերերը մինչև վերջ էլ հիշում էին իրենց ճյուղի նախնու անունը՝ Ջհանշահ, չնայած այնքան էլ պարզ պատկերացում չունեին տոհմաշղթայի բոլոր օղակների մասին։ Սրբնակ, XVI դ. վերջին և XVII-ի սկզբին ապրած ու գործած նրանց մի նշանավոր ներկայացուցիչը՝ Հովհաննիսիկ Ծարեցին, այսպես է գծում այդ տոհմաշղթան. «Ես Յոհաննէս վարդապետ՝ որդի Մելքոնին, որդւոյ Միրզաջանին, որդւոյ Ջհանշահի, յորդւոյ Պոռշայ, յորդւոյ Հասանայ, որդւոյ մեծ Շահնշահի, որդւոյ Սարգսի, թոռնեացն Դոփայ, քոյր մեծին Իւանէի և սպասաւար Զաքարէի...»¹³³։

Զի կարելի չնկատել, որ Հովհաննիսիկ վարդապետի տոհմաշղթայի մեջ են մտել անուններ, որոնք չէին կարող լինել Դոփյան իշխանազունների մեջ։ Այդպիսին են Պոռշը և Սարգիսը։ Առաջինն առհասարակ չկար Դոփյան տանը, երկրորդն էլ նրանց կուսակրոն ներկայացուցչի անունն էր (XIV դ. սկզբին)։ Սակայն կարելի էր այն է, որ պարզ է տոհմակունքը՝ Դոփյան տունը, ապա՝ Հասան Դ-ի որդի Ջհանշահից առաջացած նոր ճյուղը, որի հաջորդական սերունդներն էին՝ Ջհանշահը, Միրզաջանը, Մելքոնը։ Մելքոնի զավակներն էին Հովհաննիսիկ Ծարեցին, Թումա քահանան, Միրզաբեկը, Ուլուխանը և ուրիշներ։ Վերջիններս ապրել են XVI դ. վերջում և XVII-ի սկզբին։

Դժբախտաբար, Ջհանշահին անմիջապես վերաբերող տեղեկություններ չունենք, բացի այն հիշատակություններից, որ նրա ժառանգներն են թողել՝ շեշտելով այդ կարևոր նախնու տեղն իրենց տոհմաշղթայի մեջ։ Հայտնի է նույնիսկ կնոջ անունը՝ Մուտամիաշահ¹³⁴։ Հավանաբար ապրել և իշխել է XV դ. երկրորդ կեսում։

Հետև Գեղարքունի գավառը կազմում էր ներկա Կամոյի և Մարտունու շրջանները... Հետազոտողը մոռանում է, որ մելիք-Շահնաղարայանների բնագավառը հիմնականում եղել է Գեղարքունիքը կամ Գեղամա գավառը, և նրանք իրենց հենց այս գավառի տերեր էին կոչում։

¹³³ Սմբատեանց, էջ 628։

¹³⁴ Մատենադարանի ձեռ. № 2776, էջ 32ա։

XV դ. վերջում և XVI-ի սկզբին Ծարա տերն էր Ջհանշահի որդի Միրզաջանը, որի մասին կան և՛ վիճաբանական, և՛ ձեռագրական տեղեկություններ։ Նրա նստավայրն էր Ծարը։ Կինն էր Դավլաթբեկ, Գեղամա տեր Ղուկասի դուստրը, որի կանգնեցրած մի խաչարձանի դիրն է։

«Քրիստոս աստուած, նշանս բարեխաւս Դավաթին։ Աստուծով ես Դավաթս, ի տանէն Գեղամա, դուստր մելիք Ղուկասին, ամուսին իմ մեծ իշխան Միրզաջան, որդիքն իմ՝ Տաւթբէկ, Մելիքալէկ, Կանգնեցինք զխաչս փրկութիւն հոգոյ։ Թվ. ԶՂԸ» (1549)¹³⁵։

Ջհանշահն ունեցել է նաև ուրիշ որդիներ, որոնցից նշանավոր էին Դավիթ երեցը (կինը՝ Շամամ խաթուն) և Հովհաննես վարդապետը։ Դավիթն ունեցել է Թաթևոս, Աբրահամ, Առստամ և Մկրըպետը։ Դավիթն ունեցել է Թաթևոս, Աբրահամ, Առստամ և Մկրըպետը¹³⁶։

Միրզաջանի որդիներն էին՝ Մելքոն իշխանը (հավանաբար 1549 թ. արածանագրության Մելիքալէկը), Դավիթ հոգևորականը և Յուզուրուն։ Մելքոնն իշխանությունը վարել է դարի կեսերին, և Յուզուրուն (կնոջ անունն էր Փիանդ) շատ սրդիներ, որոնցից հայտնի են՝ Հովհաննիսիկ Ծարեցին, Թումա քահանան, Միրզաբեկը, Ուլուխանը, Փարին, Խանսուլթանը և Նազուխանը¹³⁷։

Ծարեցիների վերջին շրջանի մշակութային նշանավոր գործիչներն էին Հովհաննես անունով երկու հոգևորականներ, որոնց մասին արժե խոսել հանգամանորեն։

Հովհաննես ու Հովհաննիսիկ Ծարեցիները և նրանց ժամանակը.— Հովհաննես անունը չբաժանվեց Ծարա իշխանական տան հոգևորական ժառանգներից։ Այդ անունով կոչված ուրիշ հոգևորականներ կային նաև Հաղբատի Հովհաննես անունով առաջնորդներից հետո։ Սակայն նրանց մասին մենք սոսկ թուցիկ տեղեկություններ ունենք, ինչպես և նրանց ժամանակի մասին՝ առհասարակ։

¹³⁵ «Արցախ», էջ 406 (տողերը խառնված, որի հիման վրա էլ Կարապետ եպիսկոպոսը շփոթել է Գեղամա ու Ծարա տերերի անունները, տե՛ս «Դոփյանք», էջ 107, նաև՝ Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 110)։ Ճիշտ ընդօրինակությունը՝ Ս. Բաբխույադյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը, էջ 200, ծան.։

¹³⁶ Մատենադարանի ձեռ. № 2776, էջ 32ա։

¹³⁷ Անդ, թ. 264ր։

քակ: XVI դարում հայտնի գործիչ էր Հովհաննես Ծարեցի վարդապետը, իսկ XVI-ի վերջին ու XVII-ի սկզբին՝ նրա եղբոր թոռ և նրա աշակերտ Հովհաննեսը, որն ինքն իրեն կոչում էր «Փոքր Յոհաննիսկ»¹³⁸, սակայն պատմության մեջ հայտնի է որպես Հովհաննիսիկ Ծարեցի:

Հովհաննեսն ու Հովհաննիսիկը հետազոտողների կողմից արժանացել են ուշագրության: Դրա հիմնական պատճառը թերևս երկրորդի հայտնի ժամանակագրությունն է, որը բավական նյութ է տալիս երկուսի ու նրանց տոհմակից ժամանակակիցների մասին: Այդ ժամանակագրության քննությունն էլ առիթ է դարձել, որպեսզի հանգամանորեն խոսվի Հովհաննիսիկ Ծարեցու և իր ուսուցիչ ու ազգական Հովհաննեսի մասին:

XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին է առաջին անգամ ուշագրության արժանացրել Հովհաննիսիկ Ծարեցու ժամանակագրությունը՝ այն որպես առանձին գլուխ մտցնելով իր Պատմության մեջ¹³⁹: Ապա Մ. Մսերյանցն այդ ժամանակագրությունը հենց Հովհաննիսիկի ինքնագրից (Մատենադարանի ձեռ. № 2776) հրատարակել է իր «Ճոթաբաղ» հանդեսում՝ հետևյալ խորագրով՝ «Յովհաննիսիկ վարդապետի համառոտ պատմություն անցից անցելոց ի վերին կողմանս Հայաստանի քստ կարգի ժամանակագրութեան»¹⁴⁰:

Մսերյանցը Հովհաննիսիկի ժամանակագրության վերջում տեղեկ էր նաև փոքրիկ մե տեղեկանք երկի ու նրա հեղինակի մասին: Այնտեղ նա, ի միջի այլոց, նշում էր, որ տպագրված ժամանակագրությունը չի պատկանում 1583 թ. մահացած Հովհաննես Ծարեցու գրչին, ինչպես կարծել էր Մ. վ. Չամչյանը¹⁴¹, այլ՝ գրված է նրա կրտսեր ազգական Հովհաննիսիկ վարդապետի ձեռքով¹⁴²: Սակայն այս միանգամայն իրավացի դիտողությունը չի խանգարել, որպեսզի շատ տարիներ հետո Ղ. Ալիշանը գրի, թե ժամանակագրությունը Հովհաննես Ծարեցունն է, և Հովհաննիսիկը միայն շարունակել է նրա գրածը¹⁴³:

¹³⁸ Մատենադարանի ձեռ. № 2776, Թ. 266ա:

¹³⁹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 605—619:

¹⁴⁰ «Ճոթաբաղ», Մոսկվա, 1859, հ. Ա, տետրակ Գ, էջ 69—76, տետրակ Գ, էջ 105—112:

¹⁴¹ Մ. վ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, Գ, էջ 531:

¹⁴² «Ճոթաբաղ», 1859, տետրակ Գ, էջ 112—113:

¹⁴³ Ալիշան, Հայապատում, Ա, էջ 129:

Իր «Սխական» երկում (էջ 71) Ալիշանը դարձյալ անգրագառնում է այս հար-

ժամանակագրության ու նրա հետ առնչվող հարցերի վերջին, հանգամանակից քննությունը պատկանում է Վ. Հակոբյանին: Հետազոտողն իր կազմած «Մանր ժամանակագրություններ»-ի Բ հատորում տեղավորելով Հովհաննիսիկի ժամանակագրությունը՝ բարեխղճությամբ վեր է լուծում նախորդ բոլոր հետազոտողների կարծիքները, կատարում ձեռագրերի համեմատական քննություն, տպագիր տարբերակին կցած իր ներածական խոսքի ու ծանոթագրությունների մեջ տալիս սպառիչ ու ճշգրիտ պատասխաններ թուր աչք հարցերին, որոնք ծագել են ու կարող են ծագել ժամանակագրության և նրա հեղինակի առնչությամբ:

Հովհաննիսիկի ժամանակագրության ինքնագիրը պահպանվում է Մատենադարանի № 2776 ձեռագրում: Բանն այն է, որ այժմյան ձեռագիր մատչանում հիմնականում ամփոփված են նախկին երկու ձեռագիր (մեկը՝ Մ. Գոշի Դատաստանագրքի բնագործի նախությունն իր հիշատակարաններով հանդերձ, մյուսը՝ Հովհաննիսիկ Ծարեցու ժամանակագրությունը՝ հեղինակ-գրչի հիշատակարանների հետ) և մի պատճառիկ՝ առավել հին մի ձեռագրից, որը, ինչպես առկա նյութն է ցույց տալիս, Դավրի վանքի մայր մատչանի կամ քյոթնուկի մի մասն է: Վերջինիս մեջ իրար ետևից արտագրված են Դավրի վանքի վիմական մի շարք արձանագրություններ¹⁴⁴: Դատելով ձեռագրից և թղթի հնությունից, պետք է ենթադրել, որ այն XII—XIII դդ. արտագրություն է, հիմնական մատչանից պրկված լինելով՝ կցվել է Մ. Գոշի Դատաստանագրքի ձեռագրերը հանդիսացող մատչանին և փրկվել կորստից:

Վ. Հակոբյանն իրավացի է, երբ մատչանի հիշատակագրություններից եզրակացնում է, որ նրա նորոգողը Ալեքսանոս կրոնավորն է: Սակայն դրանից հետո հիմք չկա ենթադրելու, թե նույն Ալեքսանոսի ձեռագրերն են ժամանակագրությունը, նրան կից հիշատակարանները և Արևելից աշխարհի եպիսկոպոսների նամակը Կոստանդին Բ Կատուկեցի կաթողիկոսին¹⁴⁵:

Ալեքսանոսի անունից գրված ոչ մի խոսք չկա ձեռագրում, այլ՝ «նորոգեցաւ սբ կտակս ձեռամբ յԱլեքսանոս կրօնավորի», որ կա-

ցին, հիշում Հովհաննես Ծարեցուն՝ որպես «ժամանակագրի 1571—1583 ամաց, որոյ գրածն տպագրեալ է ի Պատմագիրս Առաքելի»:

¹⁴⁴ Տե՛ս ձեռ. № 2776-ի էջ 271ա—273բ:

Մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակում (հատ. Ա, էջ 873) այս արձանագրությունները սխալմամբ համարված են նախադադար հիշատակարաններ:

¹⁴⁵ Անդ, էջ 264ա—266ա:

բող էր ասել ձեռագիրը նորոգելու պատվիրատու Հովհաննիսիկը: Որ ինչպես այս, այնպես էլ մյուս հիշատակարանները (ժամանակագրության հետ աղերսվող)՝ բուն ժամանակագրության հետ միասին՝ Հովհաննիսիկի ձեռքի գործն են, պարզ երևում է այդ հիշատակարաններից: Ժամանակագրությունը և նրան վերաբերող հիշատակարանները գրված են միևնույն ձեռագրով, որի տերն, անկասկած, Հովհաննիսիկն է: Ահա այդ հիշատակարաններից մեկը. «Զմեծ վրպտ Յնս զՋանշեցս կոչեցեալ զստացող գրոցս յիշեցէք ի Քս, ով հանդիպողք, և ան զձեզ յիշէ և թէ կամիք զՓոքր Յոհանէսիկս վասն այլ յիշեցէք ան ողորմեայիւ աղաչեմ»¹⁴⁶:

Հովհաննիսիկի ձեռքով է գրված նաև ժամանակագրությանը նախորդող մեծ հիշատակարանը. «Արդ ես մեղուցեալ Մարեցի նուաստ Յովհաննէս վարդապետս, որդի Մելքոնին...», և վերջում՝ «Արդ աղաչեմք զձեզ, որք պատահիք և յօգտիք ինչ ի սմանէ, յիշէք զմեծ վարդապետն Յովհաննէս և զիս՝ զՓոքր Յովհաննիսիկս»¹⁴⁷:

Ուրեմն, հանձին այս մատյանում տեղավորված 264—273 թերթերի մասնը ու պարզ գրերի՝ մեր ձեռքի տակ ունենք Հովհաննիսիկ վարդապետ Մարեցու ինքնագիրը:

Մատյանի առաջին՝ հիմնական մասը Մ. Գոշի Դատաստանագիրքն է, որի տերը մի ժամանակ եղել է Հովհաննիսիկ Մարեցու պապի եղբայր Դավիթ երեցը: Դավիթն այն ձեռք է բերել «ի վաստակաց յուրոց»՝ 1531 թվականին և այդ մասին հիշատակարան է թողել, հականե-հանվանե ներկայացնելով իր հարազատներին՝ ծնողներին, որդիներին ու մյուս «արեան մերձատրացն»¹⁴⁸:

Հետագայում (բայց ո՛չ 1531-ին, ինչպես իր ժամանակ, երևի առանց դրան կարևորություն տալու, հաղորդում էր Հովհաննիսիկը)¹⁴⁹ ձեռագիրը, որպես նվեր, Դավիթից անցել է Հովհաննէս րաբունապետին: Այս նվիրաբերության հանգամանքները, ինչպես

նաև մի այլ հիշատակարան¹⁵⁰ գրված են ո՛չ Դավիթի ձեռագրով, այլ, ինչպես իրավացիորեն ենթադրում է Վ. Հակոբյանը, ավագ Հովհաննէսի ձեռքով¹⁵¹:

Հովհաննէսի վերջին հիշատակարանը գրված է չափածո, սակայն չտողատված: Տողատվույց կստացվի.

«ԸզՅոհանէսս Մարեցի,
Կարմիրս որ սեաւ ես խառնեցի,
Յիշել խնդրեմ զիս ի բարին,
Յիշողք առցջիք հազար զմեկին...»¹⁵²:

«ԸզՅոհանէսս»-ի առաջին լցված վանկը վկայում է, որ Հովհաննէսը տեղյակ է եղել տաղաչափության կանոններին. «Ջ»-ից առաջ «Ը» ավելացնելով՝ լիարժեք վանկ է կազմել, որպեսզի առաջին տողակեսն էլ դառնա բարդ յամբ, ինչպիսին է երկրորդ կեսը: Այս պարագան մեզ թևադրում է մտածել, որ ձեռագրում հիշատակվող «երգ արարող» Հովհաննէսը հենց մեր Հովհաննէս Մարեցին է, որի չափածո մի շարք խոսքերը, երբեմն բավական ընդարձակ, տեղ են գտել ձեռագրի տարբեր էջերում: Մի տեղ. «Նրաաստ Յոհանիսի արարեալ երգս ոտանաւոր. ի դեկտեմբերի ամսոյն եղև բան խառնել ընդդեմ երկաբնակացն դավանութի ուղղափառ, ըստ խնդրոյ հոգևոր եղբաւրս մերոյ Ասլանի և այլ քրիստոնէիցս Թաւրիթի զոր սիրով խնդրեալ»¹⁵³:

Մի այլ էջում նույն Հովհաննէսը Թավրիզում իր ասած երգի համար խնդրում է հիշել իրեն¹⁵⁴:

Հովհաննէս Մարեցին ժամանակի հայ հեղինակավոր վարդապետներից է եղել, գրի ու դպրության սիրահար: Նրա մասին պահպանված կենսագրական ամենաընդարձակ տեղեկությունը գտնվում է Հովհաննիսիկ Մարեցու ժամանակագրության մեջ: Հովհաննէս վարդապետի մահվան առթիվ նրա կրտսեր անվանակիցը հետևյալն է հաղորդում. «Ի սոյն (1583) թվականի եղև վախճանք մեծ և երանաշնորհ վարդապետին մերոյ Յոհանիսի: Եւ զի էր նա ի յերկրէն Մարայ, Փոքր Սիւնիս կոչեցելոյ, ի վանիցն Դա-

146 Ձեռ. № 2776, էջ 264բ:

Այս նույն ձեռագրով, հետևապես՝ Փոքր Հովհաննիսիկի ձեռքով է գրված նաև 264ա—266ա էջերի հիշատակագրությունը:

147 Անդ, էջ 266ա, բ:

148 Անդ, թ. 32ա:

Մեր խնդրից դուրս է ձեռագրի նախկին տիրոջ, ավելի ճիշտ՝ պատվիրատուի, գրչի և ալոց ինքնությունը պարզելը: Նրանց մասին ևս բավական տեղեկություններ կան հիշատակարաններում:

149 Անդ, էջ 266բ, ՄԺ, Բ, էջ 250:

150 Ձեռ. № 2776, էջ 258բ:

151 ՄԺ, Բ, էջ 236:

152 Ձեռ. № 2776, էջ 258բ:

153 Անդ, էջ 223բ:

154 Անդ, էջ 327բ:

դիր սուրբ յառաքելոյն¹⁵⁵, որդի յումման ազատի և բարեբարոյի Զհանշահ կոչեցելոյ, յազգէ Դօփեայ և Հասանայ: Եւ էր նա աշակերտ մեծ վարդապետին Ղուկասու Հախապտեցոյ, յոյժ սրբասէր և աստուածասէր, հեզ և աղոթող, քարոզող յուղղափառաց և յանդիմանող ըստահակաց, սիրող ուղղութեանց և պատուող տոնախմբութեանց, յոյժ ընթերցասէր և գրասէր, մինչ զի բազում գրքեր ևս ետ գրել յւրն յիշատակ և այլ սպասք և զարդ եկեղեցոյ յուղի: Եւ յալեւորեալ լի յատուրբ հանգեաւ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս ի յունվար ամսոյ Ի (20) ի Ռիթ (1583) թվականին մերոյ, որոյ պատուական մարմինն նորա եղեալ կայ ի երկիրն Գեղամայ ի գեղն Վասակաշեն, հուպ տամպարանի վարդապետին Սարգսի: Յիշատակ նոցա յարհնութեամբ եղիցի...» ևն¹⁵⁷:

Իսկապես, Վասակաշենի Աստվածածին եկեղեցու բեմի առջևում երկուսի գերեզմանաքարերն էլ գտնվել են՝ իրենց արձանագրություններով, մեկի վրա՝ «Աստ հանգչի մարմին Սարգիս վարդապետի, Ռ» (1551), մյուսի վրա՝ «Այս է հանգիստ Յովհաննէս վարդապետին Ռիթ» (1583)¹⁵⁸:

Հովհաննէս վարդապետի՝ իր հիշատակի համար գրել տված

155 Վ. Հակոբյանը ժամանակագրությանը վերաբերող իր № 25 ծանոթագրության մեջ (ԺՄ, Բ, էջ 253) այս վանքի անվան առթիվ գրել է. «Սա Դադի վանքն է, որ գտնվում է Թարթուս գետի ձախ կողմում, իսթրավանքից բավականին վերև և կոչվում է նաև իսթրավանք կամ Գոթալ վանք (Բարխուդաշյանց, Արցախ, էջ 203): Ժամանակագրության № 8245 տարբերակում սխալ՝ «Տաթևոյ» ձևով. ստույգը՝ Թադի վանք, որը գտնվում է պատմական Աղահեճ գավառում (Փոքր Սյունիք)»:

Այս ծանոթագրությունը կարիք ունի ճշգրտման. Մակար եպիսկոպոսի գրքում Դադի կամ իսթրավանքը կոչված է նաև «Գոթալ», սակայն դա տպագրական սխալ է, ուղղելի՝ «Խոթալ» (ղարաբաղցիները հենց այսպես էլ կոչում են՝ իսթրավանք): Ուրեմն, ժամանակագրության խոսքը վերաբերում է Դադի վանքին և ոչ թե Աղահեճ գավառի Թադի վանքին, քանի որ Հովհաննէսների բնադավառը Մարն ու Վերին Խաչենի մյուս մասերն էին, իսկ Աղահեճը գտնվում էր Մեծ Սյունիքի տարածքում:

156 Ղուկաս Հաղարատեցի վարդապետի մասին հանգամանորեն տե՛ս Էլեոնորա Հաղարատյան, Ղուկաս Լոռեցին և նրա քարոզչությունը. «Բանբեր Մատենադարանի», № 10, 1971, էջ 213—236:

157 Ձեռ. № 2776, էջ 268ր, ՄԺ, Բ, էջ 244—245:

158 Մ. Սմբատեանց, էջ 603, Սիսական, էջ 71-ում խոսված են ավագ Հովհաննէսն ու Հովհաննիսիկը: Զալախեանց, Բ, էջ 119. շփոթն ավելի հեռուն է տարել. «Ե մէջ եկեղեցւոյ գոն գերեզման երկուց վարդապետաց Յօհաննիսի Մարեցոյ և Մարգարի, որ արար զՀամառօտ պատմութիւն իւրոյ ժամանակի»: Թյուրիմացաբար Պատմութիւնը Հովհաննէս վարդապետին է վերագրված «Դիվան հայ վիմագրութեան»-ի Դ հատորում (տե՛ս էջ 367):

«բազում գրեանք»-ից քիչ բան է հայտնի: Հավանաբար նրանք Դադի վանքի սեփականությունն են եղել և արժանացել են վանքի հարուստ ձեռագրատան մնացած մատյանների տխուր բախտին, ենթարկվել են կողոպուտների ու հրկիզումների: Մի արժեքավոր ձեռագիր, որ այժմ Մատենադարանի սեփականությունն է՝ 6879 թվահամարով, ժամանակին Հովհաննէս Մարեցուն է պատկանել, և նրանից ձեռք է բերել Ուլուբեկյան Մելիքբեկը՝ մելիք-Շահնազար Ա-ի հեղափոխության օրերին¹⁵⁹:

Համեմատաբար ավելի շատ տեղեկություններ են պահպանվել կրտսեր Հովհաննէսի կամ Հովհաննիսիկ Մարեցու մասին: Բավականին ինքնակենսագրական նյութ կա նրա ժամանակագրության հետ գրված հիշատակարաններում: Մի վիմական ինքնագիր արձանագրություն պատմում է նրա շինարարական գործն այն դառն ու դաժան ժամանակում... Եվ այս տեղեկություններից դժվար չէ կազմել Հովհաննիսիկի կյանքի ու գործի ուրվագիծը:

Մնվել է 1560 թ., Մարա իշխանական տանը՝ Զհանշահանց գերդաստանում: Նրա պապի հայրն էր Զհանշահը՝ Զհանշահ Ա-ի թոռնորդին: Կրտսեր Զհանշահի որդիներն էին՝ Դավիթ երեցը (կինը՝ Շամամ խաթուն), Միրզաջանը և Հովհաննէս վարդապետ Մարեցին: Միրզաջանից ծնվեցին Մելքոնը (կինը՝ Փրիանդ) և Յուզուրլուն: Այս Մելքոնի ու Փրիանդի զավակներն էին. ուստի բը՝ Հովհաննիսիկ Մարեցի, Թումա երեց, Միրզաբեկ, Ուլուխան, զստրերը՝ Փարի, Խանսուլթան, Նաղուխան: Թումայից ծնվել էր Ռստակեսը, որ նվիրվեց եկեղեցուն, Միրզաբեկից՝ Աթանաս և Գրիգոր եպիսկոպոսները¹⁶⁰:

Հովհաննիսիկի դաստիարակն է եղել նախ և առաջ իր պապի եղբայր Հովհաննէս վարդապետը: Եվ, անկասկած, նա էր, որ եղավ հոգևոր կյանքի լավագույն օրինակ ու խորհրդատու, ապա թե ոչ, Հովհաննիսիկին ստիպված չէր լինի ամբողջ կյանքում երախտագիտություն ու հիցամոնրոլ խոսելու իր ավագ տոհմակցի մասին: «Բազում աշխատանք ունի ի վերա իմ», — ավագ Հովհաննիսի

159 «Ես Մելիքբեկս գնեցի զսուրբ յԱւետարանս ի Մարեցի Յոհաննէս վարդապետէն ԵՌ (5000) դեկան ի թվականութեանս հայոց ՌԻԹ (1580) ի դառն և ի նեղ ժամանակս, զի ամենայն կողմանց արհաւիրք է...» (ձեռ. № 6879, էջ 367ա):

160 Տոհմագրական այս տեղեկությունները կան Հովհաննիսիկ Մարեցու՝ արդեն վկայակոչված հիշատակարանում, իսկ վերջին գույգ եպիսկոպոսների մասին՝ տե՛ս Սմբատեանց, էջ 628 (Հովհաննիսիկի շինարարական արձանագրությունը), նաև՝ «Դիվան հայ վիմագրութեան», Դ, էջ 369, 371:

մասին շնորհակալությամբ գրել է կրտսերը: Հովհաննիսիկի մի հիշատակարանը հաղորդում է նաև հետևյալ մանրամասները. «Ես Յոհաննէս անպիտան թափառ և յետեալս ամենայն բանասիրաց, ի սուրբ ուխտէն Թաղէի վանք կոչեցեալ, ի յերկրէն Մարա, ի տանէն Սիսակայ, յաշակերտ մեծ բաբունապետին ներսէսի Գնունեցոյն»¹⁶¹: Ուրեմն Թաղեի կամ Դաղի վանքում ուսուցչապետ է եղել ներսես Գնունեցին, և Հովհաննիսիկը նրան էլ է աշակերտել:

Կարևոր է նաև, որ Մարեցի վարդապետը գիտակցում էր իր տոհմի Առանշահիկ աղունքը՝ «ի տանէն Սիսակայ»:

Հովհաննիսիկը մեծ տոհմակցից ժառանգել էր նրա գրասիրությունը և Դաղի վանքի մատենադարանն էր հարստացնում՝ ինչպես նոր գրչագրեր ստեղծելով, այնպես էլ հենքն ու մաշվածները նորոգելով: Դեռևս 1588-ին նա հիշատակագրել է իր մի այսպիսի աշխատանքը. «Եւ ես տեսի զՍաղմոսի մեկնիչ և զԵրգ երգոցս հնացեալ բազում ժամանակաց և յոլով թուստ պակասեալ, յանարժան ձեռովք իմ ծրեցի նօտրիկս և նորոգեցի ի վայելումն յանձին իմոյ և յիշատակ ինձ և կրկնակի ծնողացն իմոյ՝ հօրն իմ Մելքոնին և մօրն իմ Փիանդին...»¹⁶²:

Հովհաննիսիկի գլխավորությամբ նորոգված մյուս ձեռագիրն էլ վերահիշյալ Դատաստանագրքի մատյանն էր, որի վրա, ըստ երևույթին, ավելի մեծ աշխատանք է թափվել (Ալեքսանդա կրոնավորի աշակցությամբ՝ 1600 թ.), քանի որ նրա հետ կազմվել են նաև Հովհաննիսիկի ժամանակագրությունն ու Դաղի վանքի բյոթովի պատառիկը:

Կրտսեր Հովհաննեսի կատարած մյուս կարևոր աշխատանքը Գեղամա գավառում կառուցած Աստվածածին եկեղեցին է, միջոցառում, որ XVII դ. սկզբին, ավերածությունների ու պարբերական կեղեքումների պայմաններում, կապված պիտի լիներ մեծ զոհաբերության հետ: Եկեղեցու շինարարությանը վերաբերող երկու արձանագրություն է պահպանվել, մեկը՝ միայն Հովհաննիսիկի անունից՝ այն մասին, թե «ի թվ. Ռեկ (1618), ի թագաւորութեան Աբաս-շահին, պարոնութեան խան Սուլթանին, ի կաթողիկոսութեան Աղուանից տէր Յովհաննիսի... ես Յովհաննէս վարդապետ շինեցի զեկեղեցիս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ և կրկնակի ծնողաց իմոց»¹⁶³:

«Կրկնակի (երկու) ծնողաց իմոց»՝ Հովհաննիսիկ Մարեցու սիրած խոսքն է, որ կա նաև նրա հիշատակարաններում: Կարապետ եպիսկոպոսը հենց այս խոսքից էլ ենթադրում էր, որ արձանագրությունը Հովհաննիսիկ Մարեցու ինքնագիրն է, և նա է եկեղեցու կառուցողը¹⁶⁴: Հետազոտողի ենթադրությունը հաստատվում է եկեղեցու շինարարությանը վերաբերող մյուս արձանագրությամբ, որի մեջ շինող Հովհաննեսը ներկայանում է նաև հայրանվամբ և տոհմաբանական ուրիշ տվյալներով. «...Ես Յովհաննէս վարդապետ՝ որդի Մելքոնին որդւոյ Միրզաշահին... (սրանից հետո խառնում է)... հանդերձ հարազատ եղբայրորդովք իմովք Աթանաս խառնում է)... հանդերձ հարազատ եղբայրորդովք իմովք Աթանաս եպիսկոպոսի և Գրիգոր եպիսկոպոսի, յոյժ ջանիւ և մեծ յունաւ և բազում փափագանաւք շինեցաք զՍուրբ Աստուածածինս բարեխաւս և փրկութիւն հոգւոց մերոց և ծնողաց իմոց՝ Մելքոնին և Փիանդին և բազմերախտ ուսուցանողին իմոյ Յովհաննէս բաբունապետին...»¹⁶⁵:

Շինարարությանը մասնակցել են նաև նրա եղբորորդիներ Աթանաս և Գրիգոր եպիսկոպոսները: Հիշենք, որ, ըստ Հովհաննիսիկի՝ քննության առնված հիշատակարանի, նա ունեցել է մի հոգևորական եղբայր Թումա անունով (որի որդին էր Ռատակես երեցը), մի եղբայր Ուլուխան անունով (որ կարճ է ապրել), և մի այլ եղբայր Միրզա [բեկ] անունով: Կարելի է ենթադրել, որ Աթանասն ու Գրիգորը վերջինիս զավակներն են եղել:

Այս ամենը, սակայն, Հովհաննիսիկ Մարեցուն բնութագրում են միայն որպես ժամանակի եռանդուն ու գրասիր հոգևոր գործչի և ոչ ավելին: Նրան իր ժամանակակիցների ու հետագա սերունդների աչքում բարձրացնողը այն ժամանակագրությունն է, որի մասին խոսք եղավ վերը: Դա գրական-պատմագիտական անպաճույճ մի ոտեղծագործություն է, որն առանց ավելորդ ոճական զարդարանքի, կենդանի ու ճշմարիտ գույներով ներկայացնում է Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի՝ շուրջ երեսուն տարվա անցուդարձները: Ժամանակագրությունն սկսվում է 1572 թվականից, երբ հեղինակը 12 տարեկան էր և կարող էր ոչ միայն տեսնել դեպքերը, հիշել ու քննել նրանց մանրամասները, այլև գրի առնել, — և շրնդ-միջվելով՝ շարունակվում է մինչև 1600 թվականը: Չի բացառված,

¹⁶¹ Ձեռ. № 1121, էջ 271ա, բ:

¹⁶² Անդ:

¹⁶³ «Սիսական», էջ 73, «Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 369:

¹⁶⁴ «Դոփյանք», էջ 80:

¹⁶⁵ «Սիսական», էջ 74, «Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 371:

որ Հովհաննիսիկը 1600-ին՝ ժամանակագրությունը հյուսելիս, ձեռքի տակ ունեցած լինելը սեփական գրառումներ նախընթաց քսանույթ տարիների անցուղարձների մասին:

Այս ժամանակագրության մեջ արժանահավատ մանրամասնություններով պատմվում են ժամանակի այնպիսի կարևոր դեպքերը, ինչպես թուրք զորավար Մուստաֆա Լալա-փաշայի 1578 թ. ավերիչ արշավանքն Անդրկովկասում, այս արշավանքին հաջորդած սովն ու մահաարածամենքը, նույն դարի 80—90-ական թվականներին վրաց ժողովրդի մղած հերոսական պայքարն օտար բռնակալների դեմ, պարսից խուզաբանդա շահի, ապա և շահ-Աբասի քաղաքականությունը Հայաստանի հարցում և Պարսից մրցակցությունը Օսմանյան թուրքերի հետ՝ Անդրկովկասին տիրելու համար:

Հիրավի ժամանակագրության ամենաուժեղ հատվածը սովի նկարագրությունն է: Այստեղ տարեգրի լեզուն առավելագույնս ձկուն է ու պերճախոս: Նկարագրությունն այնքան է կոնկրետ ու տեսանելի, որ ընթերցողը վերապրում է թուրք ջարդարարների գալ-գնալուց հետո երկրում տիրական դարձած մղձավանջի ամբողջ ահավերությունը: Թուրքերը չբավարարվեցին 1578 թ. անագորույն ասպատակությամբ, երբ կործանել էին գյուղերն ու քաղաքները, վանքերի քարերը տարել, որպեսզի բերդեր կանգնեցնեն, երբ բնակչության մեծ մասը սրի էր քաշված կամ գերեվարված, իսկ մնացյալը՝ քաղցի ու զրկանքի մեջ. «երանի՜ տալին մեռելոցն և ո՛չ այս կենդանեացս»: Թուրք արյունարբու զորապետներից մեկը՝ Օսման Յուզղեմիրը, մի քանի տարի անց ժողովում է կովկասյան ավարառու լեռնականներին, անցնում «այս կոյս Կուր գետոյն... Եւ ինքեանք սփռեալ ընդ դաշտս և ընդ լեռինս՝ զԳանձայ և զԲարտայ, զՋարաբերդ և զՆաչնք, զՎարանդայ և զԴիզակ, ի Չարեքի կոչեցեալ գետոյն մինչև ի գետն Յերասխ ի միում աւուր յաւարի հարեալ գերեցին և զանհաճոյսն սրով սպանին և զկնի Դ (4) և Ե (5) աւուրց դարձան ի տեղի իւրեանց»¹⁶⁶: Ուրեմն, ավարառություններն ու կռուորածը կատարվել են հիմնականում հին Հայոց արևելից կողմանց տարածքի վրա՝ Գանձակից մինչև Երասխ գետը, և այս անգամ արյան մղձավանջից դուրս են մնացել միայն Սարից արևմուտք ընկած գավառները:

Պատմիչի վկայությամբ՝ հենց նույն՝ 1578 թ. «ընդ երկուց

պատժոյս՝ մահուն և սրոյն, եղև ահագին և անասելի սով սաստիկ»... այնքան դժնդակ, որ մարդիկ սնունդ հայթայթելիս այլևս չէին տարբերվում զազաններից: Իրենց մեջ դեռևս ուժ ունեցողները, ավերված բնակավայրերից տարագիր, ուտում էին՝ ինչ պատահեր, երբեմն էլ հարձակվում էին անպաշտպան անասունների վրա, միսը հում-հում ուտում: «Իսկ անզօրքն ի նոցանէ ի կույտս յաղբից անասնոց և ձիոց յորոնեալ գտանէին հատս զարոյ և ուտէին. այլ և ոչ գիտելով սրբոյ և անսրբոյ ի հերուն հետէ և ի վաղ ժամանակէ ի փողոցի յանկեալ ոսկերք վեր առեալ ի քարի եղեալ և քարի փռի առնէին և ի բերանն իւրեանց արկանէին և մորնչէին. այլ և հնացեալ փոկ կաշէ և մաշեալ տրեխ, ի բեկտոր ինչ խեցոյ ի յեփոցի եղեալ և առեալ ուտէին: Վա՛յ տեսողութեանս, եղբարք: Եւ իբրև եղև զարունն, սփռեցան յաղքատքն ի յերեսս դաշտաց, սևացեալ մարմնով, որպէս զերամակս յայժեաց և իբրև զշուրիքս հօտից, ուտելով զբանջարս վայրի և զխոտս կանաչ և ոչ յագնալին, քանզի կոչեցեալ էր յերկիր սով և զօրութիւն հացի բեկեալ ըստ մարգարէին: Մանաւանդ յուռուցեալ ի գլխոցն մեռանէին՝ յոմանք ի տեղի յարօտիցն, որ ոչ կարէին դառնալ և յոմանք եկեալ ի գէղամիջի, ի տակս յորմոց և յանկիւնս տանց աւերուածոց մեռանէին: Եւ թէ լինէր որ երկիւղած յԱստուծոյ, առեալ ի դիակացն Թ (9) և Ժ (10) և այլ յաւելի ի վիհ ինչ կամ ի հոր արկեալ, հողն ի վերայ փրկուցեալ ծածկէր և թէ ոչ՝ մնայր անթաղ»¹⁶⁷: Տարածվում են լուրեր, թե այս կամ այն գյուղում քաղցից խելագար մարդիկ իրար միս են կերել: Անթաղ դիակներ ուտելով՝ վայրենացել էին շները. «Վա՛յ ինձ՝ պատժապարտիս,— այս սարսափները նրկարագրելուց հետո բացականչում է տարեգիրը,— զի մահուամբ և սրով և սովոյ կոտորեալ մարդկան մարմնոց զազանք այնքան կերեալ, մինչ զի տնասուն շունք վայրենացեալ՝ յարտաբոյ շինի զկենդանի մարդիք որսալին: Եւ գայլք ի ճանապարհի ևս և շինամիջի ի տուն մտեալ զմարդիք ի ննջման յարտաքս քարշէին և ուտէին...»¹⁶⁸:

Այս բոլորը հավաստի ճշմարտություն են, քանի որ նույն դրժոխային տեսարաններն արտացոլված ենք գտնում նաև ուրիշ աղբյուրներում¹⁶⁹:

Կողմնակի հիշատակարաններից նույնիսկ իմանում ենք այս

167 ՄԺ, Բ, էջ 243:

168 ՄԺ, Բ, էջ 244:

169 Տե՛ս Իսրայել երեցի հիշատակարանը՝ Մատենադարանի ձեռ. № 4173, էջ 95ա, Ալիշան, Այրարատ, էջ 300—301 ևն.:

աննախադեպ շարքի տեղադրյունը, որ, երևի, ընդարձակվել էր մահատառժամի ու սրածովյանների պատճառով: Հիշատակադիրն աղեխարշ խոսքով կոծում է բոլոր նրանց, որոնք «այսմ Գ (3) տարիս մեռան՝ թէ ի սովոյ, թէ ի ցրտոյ, թէ սրոյ, թէ ի տարածամ մահուանէ, որք պատուհասակոծ մահուամբ փոխեցան լաստեացս»¹⁷⁷.

Հիշատակարանը գրվել է 1580 թ., Գեղամա գավառի կենտրոնում՝ Մեծ Մազրայում: Հետևաբար, նրա արժանահավատ վկայությամբ՝ հիշյալ աղետը, սկսված լինելով Մուստաֆա Լալա-փաշայի 1578 թ. արշավանքով, տևել է մինչև 1580-ը ներառյալ՝ երեք տարի:

Կան լրացուցիչ տեղեկություններ այն մասին, որ պարսկա-
օսմանյան պատերազմներն ու Հայաստանի ավերածությունը շա-
րունակվել են նաև հետագա տարիներին, հատկապես 80-ական թը-
վականներին: Գեղամա գավառի երկրորդական տերերից մեկը, Գա-
վառում (այժմ՝ Կամո) 1591-ին խաչքար է կանգնեցրել՝ հիշելով,
որ «ի փոխում զուգիւպաշին Դարվիթ ուսմանլիվին, որ Գաւոս
ավերեցաւ թվին Ռէկ (1582)»¹⁷¹: Իսկ Դավիթ եպիսկոպոսը Գեղա-
մա գավառից Բասեն փախչելուց հետո 1587 թ. պատմում է, որ
Ֆարհատ փաշան Սաամբուլից եկել էր մեծ զորքով, նվաճել Երե-
վանը: Երևանի նախկին տեր Մահմետ խանը «լուսա... զգալն փա-
շին... հօսն երկիրն ամէն անողորմաբար և տարաւ հետ իրն:
Ազգ ալազգեաց և քրիստոնէից էար ի մէջ նոցա որպէս զգառինս
ի մէջ գալոց, յորժամ հասուցին յերկիրն Գեղամայ, սկսան թա-
լանել և կողոպտել: Բազումք փախան անդի և դարձան յետս և ալլըն
քշեցին մինջև Գանջալ...»¹⁷²:

Հովհաննիսիկ Ծարեցու հաղորդած տեղեկությունները միայն-
գամայն վստահելի են և ամեն անգամ հաստատվում են ինչպես
ժամանակի հայ, այնպես էլ օտար աղբյուրներով: Հեղինակը պատ-
մել է միայն իր տեսածների կամ էլ լսած և ստուգածների մասին:
Իսկ այն, ինչ ստուգելու հնարավորություն չի ունեցել՝ հաղորդում
է, անմիջապես ավելացնում, թե՝ «ոչ գիտեմ զո՞ճն գրել, վասն
անտես լինելոյն մեր ի տեղեացոյն»¹⁷³:

170 «Դոփյանք», էջ 197:

171 ՏԿ՝ս Ս. Բարձրադարյան, Դեղաբքունիքի մեղիքներն ու տանուտերերը, էջ 211, «Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 63:

172 Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, *Յուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Ա, էջ 137:*

173 $U\phi, R, t, 242$:

Այս ամենին էլ եթե գումարենք հեղինակի խոսքի պատկերա-
վորությունը, կտեսնենք, որ հանձին Հովհաննիսիկ Մարեցու ժա-
մանակագրության՝ ունենք XVI դարի գրական ու պատմագիտա-
կան մի բարձրարժեք աշխատություն:

Հովհաննիսիկ Ծարեցու մահվան թվականը հայտնի չէ, հավանաբար կոթողը կառուցվել է 1621 թ. հետո, որովհետև այդ թվականը կրող մի կալվածագրում վկայողների շարքում հետևապես հիշվում է «Յովհաննէս վարդապետ Ծայրեցին»¹⁷⁴։ Իրավացի է հետազոտողը. Հովհաննիսիկ վարդապետը մահացել է 1621-ից հետո, սակայն, մեր կարծիքով՝ ոչ ուշ, քան 1623-ը, որովհետև այս թվականին նրան պատկանող (Մատենադարանի ձեռ. № 2776) ձեռագրի տիրոջ իրավունքով հանդես է գալիս իր եղբայր Թովմաս (Թումա երեց) վարդապետը¹⁷⁵, մի բան, որ չէր կարող լինել Հովհաննիսիկի կենդանությանը։

Ուրեմն, Հովհաննիսիկ Ծարեցին մահացել է 1622 կամ 1623 թ.:

* * *

Առկա մատենագրական ու վիմագրական նյութերի հիման վրա կազմել ենք Ծարա տերերի տոհմացանկի՝ շուրջ երկու դարի հատվածը՝ սկսած 1400 թ. մինչև Հովհաննիսիկ Ծարեցու ժամանակները՝ XVII դարի սկիզբը։ Ավելորդ է ասել, որ տոհմացանկի այս հատվածում տեղավորել ենք բացառապես Ծարեցիներին, քանի որ XV դարի սկզբից Ծարն արդեն ինքնուրույն վարչական միավոր էր ներկայացնում և, ամենայն հավանականությամբ, նրա տերերը գերագահություն ունեին վերին խաչների մյուս վարչական միավորումների վրա, մի հանգամանք, որ վերացավ մեկի՝ Շահնազար Ա-ի օրոք, որը շահ Աբաս Ա-ի հովանավորությամբ դարձավ ոչ միայն վերին խաչների, այլև շրջակա գավառների հայ տերերի գահերեցր։

Մեկի՛ք-Շահնազարյան տոնմը. — Եսայի կաթողիկոսի հաղորդած տոհմաբանական տեղեկության համաձայն՝ Շահանշահի թոռ

174 ՄԺ, Բ, էջ 238—239: Հմմտ. Թովմեան, Յուդակ ժողովածուաց Խ. վ. Դա-
ղեան, Բ, էջ 24:

[illegible]

Ուլուբեկից է սերվել Վերին խաչենի մելիքական տոհմերից մեկը: Հենց սկզբից ասենք, որ սա Մելիք-Շահնազարյանների նշանավոր տոհմն էր, որն էլ հետագայում իր հերթին պետք է ճշուղտվորվե՝ կարևոր դեր խաղալով XVII—XVIII դդ. Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի կյանքում:

Մելիք-Շահնազարյան տոհմի քաղաքական պատմության հարցերը շատ են զբաղեցրել հետազոտողներին: Նրանցով զբաղվել են նաև իրենք՝ Մելիք-Շահնազարյանները, մասնավորապես XVIII դ. վերջում և XIX դ. առաջին կեսում, երբ տարբեր վայրերում դատեր էին վարում իրենց տոհմական իրավունքները վերականգնելու համար: Սակայն դեռևս չեն պարզված մելիքության և նրա ճշուղտների տոհմաբանական հարցերը: Եվ պատճառը, մեր կարծիքով, այն է, որ հետազոտողներից շատերը, աղբյուրագիտական տեղեկություններին հավասար չափով ուշադրության են առել նաև ժողովրդական ավանդությունները և հիշյալ տոհմի զարմիկների երևակայության մարզին վերաբերող ետնաստեղծ պատմությունները¹⁷⁶:

Գեղարքունիքի ու Մարա մելիքական տների տոհմաբանության ու բնագավառների հարցերը քննության է ենթարկել նաև Աշ. Հովհաննիսյանը: Հետազոտողը ցույց է տվել, որ ակնհայտ թյուրիմացություններ կան ինչպես Կարապետ եպիսկոպոսի, այնպես էլ նրանից առաջ Ղևոնդ Ալիշանի կողմից կաղմված Գեղամա ու Մարա մելիքությունների տոհմաբանությունների մեջ: Հետազոտողն աղբյուրների քննությամբ հաստատել է, որ ԺԶ—ԺԷ դարերի ընթացքում Գեղամա և Մարա գավառներում մելիքական մի տուն չէր իշխում, այլ մի քանի տներ: «Դրանցից մեկի՝ Մելիք-Շահնազարյանների իշխանության կենտրոնը Մեծ Մազրան էր, մյուսինը՝ Մելիք-Ուլուբեկյաններինը՝ Մարը և Զողը»¹⁷⁷: Համաձայնելով գիտնականի հետ այն հարցում, որ Վերին խաչենի Դոփյան իշխանության տարածքը XVI—XVII դարերում զբաղված էր մի քանի մանր իշխանությունների կողմից, պիտի ավելացնենք, որ Զողը (Սողը)

և Մեծ Մազրան տարբեր իշխանությունների կենտրոններ չէին, և Մելիք-Շահնազարյաններն էին այդ կողմերի տերերը, Ուլուբեկյաններն էլ հենց իրենք՝ Մելիք-Շահնազարյաններն էին և ոչ թե Մարա տերերը, որոնք իրականում Դոփյան Զհանշահից սերված տոհմն էին ներկայացնում¹⁷⁸:

Որ Մելիք-Շահնազարյան տոհմը սերված էր Դոփյան Ուլուբեկից, այդ դիտակցում էին նաև իրենք Մելիք-Շահնազարյանները: Օրինակ, XVII դ. սկզբին Ոսկանապատցի վարդան քահանան Մելիքբեկի որդի պարոնտեր Գրիգոր եպիսկոպոսի արյունակից նախորդներին է հիշում, և նրանց մեջ էր Ուլուբեկը (կինը՝ Ղուվաղա), որը նրա պապն է համարված¹⁷⁹: Մենք գիտենք, որ Գրիգոր եպիսկոպոսի անմիջական պապի անունը եղել է Միրզաշան (երբեմն կոչված Միրզա)¹⁸⁰: Նշանակում է՝ այստեղ պապ է ճանաչվում տոհմաճշուղի ակունք հանդիսացող նախնին: Ուշագրավ է նաև, որ հետագայում Մելիք-Շահնազարյանների գերդաստաններում է գործածական եղել Ուլուբեկ անունը¹⁸¹:

Չմոռնելով Մելիք-Շահնազարյան ճշուղի տոհմաբանական ալիքայլ մանրամասների մեջ, ասենք, որ նրանց անմիջական նախնին է համարվել մի Աբով կամ Աստվածաբով, որն, իբր, պետք է սուրբ լիներ XVI դ. առաջին կեսում¹⁸²:

Այս թյուրիմացության համար աղբյուր է հանդիսացել Մաքենյաց վանքից ընդօրինակված անթվական մի արձանագրություն,

176 Աշ. Հովհաննիսյանի իր այս կարծիքը կրկնում է մի քանի անգամ. «Նույն (XVI դ.—Բ. Ու.) դարի կեսերին հիշվող Դոփյան Շահանշահի ժառանգ մելիք Ուլուբեկը, ըստ Բարխուտարյանցի չհերքված վկայության (Թե՞ կարծիք—Բ. Ու.) իշխում էր Մար և Զող գավառների վրա» (նշվ. աշխ., էջ 110): Ճիշտն ասած, Մակար եպիսկոպոսն ինքն է իր իսկ կարծիքը հերքել՝ մի տեղ Ուլուբեկին մելիք կարգելով Մար ու Սողք գավառների վրա («Պատմություն Աղվանից», Ա, էջ 213), մի այլ տեղ էլ՝ «Գեղարքունյաց և Մար գավառների վրա», կենտրոնն էլ՝ Մեծ Մազրա ավանը («Պատմություն Աղվանից», Բ, էջ 25): Զի կարելի կասկածել, որ Բարխուտարյանցն այնքան էլ պարզ չէր պատկերացնում հիշյալ իշխանական տոհմաճշուղին ու նրանց բնագավառները, որքան էլ համոզվեր տոնով լինել գրած իր կարծիքը:

179 «Բաների Հայաստանի գիտ. ինստիտուտի», Ա և Բ գիրք, էջ 112:

180 Զալալեանց, Բ, էջ 121, Սմբատեանց, էջ 567, «Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 80, 125:

181 Ուլուբեկ էր կոչվում, օրինակ, Մելիքբեկի թոռ մելիք-Բալասանբեկի որդիներից մեկը:

182 «Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 291:

176 Վերջին տեսակի ստեղծագործություններից է Մատենադարանի 7429 թղթավաճառի տակ պահպանվող «Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարյան տոհմին» ձեռագիրը, ինչպես նաև փոքր տիրաժող հրապարակված այն ժողովածուն փաստաթղթերի, պաշտոնական և այլ գրությունների, որ, սկսած Լեոյից, հետազոտողներն օգտագործում են իրեն «Дело Шахназаровых» (տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. III, էջ 501 կն.):

177 Աշ. Հովհաննիսյան, Գեղամա և Մարա մելիքների տոհմը. «Բաների Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա և Բ, 1921—1922, էջ 112:

որի մեջ Մելիք Մելիքբեկը հանդես է գալիս որպես «որդի մեծի պարոն Ածապուին, իշխող տան Գեղամա»¹⁸³:

Անմիջապես ասենք, որ մելիք-Շահնազար Ա-ի հայր և XVI դ. առաջին կեսում Գեղամա գավառում իշխած Մելիքբեկի հոր անունը եղել է ոչ թե Աբով կամ Աստվածաբով, այլ Միրզաշան կամ Միրզա¹⁸⁴: Իսկ «Մելիքբեկ՝ որդի Աստուածապովի» հետագայի իշխողներից է, հետևաբար, ինչպես Մելիքբեկին, այնպես էլ նրա հայր Աբով-Աստվածաբովին վերաբերող հիշատակությունները պիտի փնտրել հետագա ժամանակներին վերաբերող աղբյուրներում: Դրա համար բանալի կարող է ծառայել Կարապետ եպիսկոպոսի գրքի հավելվածում հրապարակված մի հիշատակարան, որի լուսանցքում գրված է եղել. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զպարոն Շահնազարին զնորաբողոք թոռնունքն՝ զպարոն Ղարալոզն, զպարոն Ածապովն (այսինքն՝ Աստուածապովն—Բ. Ու.), ազիզ, սիրելի, խելոք զպարոն Մանուշարն...»¹⁸⁵:

Մելիք-Շահնազարի Աստուածապով անունով թոռան մասին խոսում է նաև 1606 թ. գրված այն մեծ հիշատակարանը, որի մեջ ներկայացվում էր մելիք-Շահնազար Ա-ի կյանքը և շահ-Աբասի դալուստը Սողբ: Այնտեղ հիշատակագիրը խնդրում է հիշել «Մելիք-Շահնազարի թոռանցն՝ պարոն Աստուածապովին, Մանուշարին, Ղարազազին»: Անշուշտ այս Աբովին կամ Աստվածաբովին է վերաբերում նաև Պարսից շահի ֆարմանի մի ակնարկը. «...Մելիք Ասապովն՝ մելիք Քյամալի որդի նահանգին Մազրայի, հայտնեալ էր նորին բարձրութեան իշխանաց իշխանին Երեւանայ, թե Ղանդուկղարայն անվանեալ գյուղն ի հիշեալ նահանգին իր գրեւեալ և տիրապետեալ կալվածքն է...»¹⁸⁶:

Այս վավերաթուղթը գրվել է 1684 թ.¹⁸⁷:

Մելիք-Շահնազար Ա-ի թոռ (Քամալ-բեկի որդի) Աստվածա-

183 Մմբատեանց, էջ 571, Զալալեանց, Բ, էջ 118, Շանխարունեանց, Բ, էջ 252—253 (բոլորն էլ վրիպակներով): Ժիշտն արտադրել է Ս. Բարխուդարյանը («Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 291):

184 «Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 80, 125:

185 «Դոփյանք», էջ 191:

186 Մմբատեանց, էջ 791, հմմտ. Ան, Հայոց պատմություն, հատ. III, էջ 499, ծան. 5:

187 Անդ, էջ 788—789:

Մելիք-Շահնազարյան տոհմի մասին պահպանված վիմագրերն այստեղ ներկայացված թվականների հետ համեմատելի չեն, սակայն բոլոր դեպքերում միշտ էլ խոսքը վերաբերում է XVII դարին:

բովին վերաբերող հիշատակություններ կան միայն XVII դ. առաջին կեսից¹⁸⁸:

Հիշված բոլոր աղբյուրներում Աստվածաբովը որդին է Քամալ-բեկի: Իսկ այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Քամալ-բեկը մելիք-Շահնազար Ա-ի որդին է եղել և Պարսից շահ Սեֆու ֆարմանով՝ Սողբի իշխանության գլուխ է անցել ավագ եղբայր Յավրի-բեկի մահից հետո՝ 1641 թ.¹⁸⁹:

Այսքանից պետք է եզրակացնել, որ հետազոտողների կողմից Այսթրամացաբար մելիք-Շահնազար Ա-ի պապ համարված Աստվածաբովը կամ մելիք-Աբովը իրականում մելիք-Շահնազար Ա-ի թոռն է եղել և Սողբում իշխել է XVII դարի կեսին: Այստեղից սկսած արդեն հավաստի է Մեսրոպ Սմբատյանցի գծած տոհմաբանությունը. «Յետ մելիք Ասապովին (Աստուածաբովին—Բ. Ու.) յաջորդէ իշխանութիւն մելիքութեան գաւառին Գեղարքուն-Բ. Ու.) յաջորդէ իշխանութիւն մելիքութեան գաւառին Երեւանայ... յետ նույն Մելիք-բէգն երկրորդն, ապա Շահնազարն երկրորդ... յետ նորա Մելիք-բէգն երրորդ՝ որդի երկրորդ Շահնազարի...»¹⁹⁰:

Ուրեմն, XVI դ. սկզբին Գեղամա գավառի և Սողբի տերն է եղել Միրզաշան իշխան Ուլուբեկյանը, որի մասին միայն կցկտուր վիճաբանական տեղեկություններ կան: 1502 թ. (ՋԾԱ) խաչ են կանգնեցրել Մելիքսեթ եպիսկոպոսի համար՝ նշելով, որ նա է՝ «որդի նեցրել Մելիքսեթ եպիսկոպոսի համար՝ նշելով, որ նա է՝ «որդի նեցրել Մելիքսեթ իշխանին»¹⁹¹: Նույն Մելիքսեթը 1522 թ. (ՋԶԱ) ինքն է խաչ կանգնեցրել՝ ներկայանալով որպես «որդի պարոն Միրզաշանին, եղբար պարոն Մելիքբեկին»¹⁹²:

Հայտնի չէ Միրզաշանի մահվան տարին: Սակայն եթե 1522 թ. արձանագրության մեջ որդին է հիշվում որպես պարոն, և հիշողն էլ եղբայրն է՝ գավառի հոգևոր առաջնորդը, կնշանակի՝ Մելիքբեկն էր իշխանության գլուխ կանգնած:

Միրզաշանը որդիներ չատ է ունեցել: Նրանց մասին կան ինչպես ձեռագիր, այնպես էլ վիճաբանական բազմաթիվ տեղեկություններ: Նրանցից հայտնի են Տրունի հոգևորականը, որի մահարձանի գիրն է. «Այս է հանգիստ Տրունի, որ էր որդի պարոն Մերզայճա-

188 Մմբատեանց, էջ 620: «Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 339: «Նաչաբարխանա պարոն մելիք Մելիքբեկին՝ որդի պարոն մելիք Ածապովին, թոռ պարոն Քամալպեկին»:

189 Մմբատեանց, էջ 792:

190 Անդ:

191 Զալալեանց, Բ, էջ 121, Մմբատեանց, էջ 567:

192 «Դիվան հայ վիմագրության», Դ, էջ 80:

նին, եղբար պարոն Մելիքալեկին, փոխեցաւ ի Քս նորին ԶՂ (1541) թվին»¹⁹³, Աղաբեկը՝ Գրիգորիս եպիսկոպոսի հորեղբայր¹⁹⁴, Մելիք-սեթ եպիսկոպոսը, որի կյանքի ու գործի մասին պահպանվել են բազմաթիվ տեղեկություններ, Մելիքբեկ իշխանը և էլի մի քանի հազարական ու աշխարհիկ իշխանազուններ:

Մելիքբեկը XVI դարի կեսերին է իշխանավարել, քանի որ 1580 թ. նրա որդի մելիք-Շահնազար Ա.-ն իշխանաց իշխան էր, և սխալվում են այն գիտնականները, որոնք կարծում են, թե Մելիքբեկն ապրել և իշխանությունը վարել է մինչև XVI դ. վերջը: Հավանաբար, թյուրիմացություն աղբյուր են դարձել Պարսից շահ Թահմազի 1588 թ. գրած մի հրովարտակը, որով վավերացվել է Մելիքբեկի իշխանությունը «ի նահանգի ծովակին Գեօզայի»¹⁹⁵ և մի արձանագրություն, որը պատմում է, թե «թվին Ռձիէ (1678) ...պարոն մելիք-Շահնազարս, Մայիլպէկս, Տաթլուպէկս, Միրզապէկս, Մելքումպէկս, մայր մեր խանում աղէս կանգնեցաք զխաչս բարեխաւս հօրն մերոյ մէլիք Մէլիքալեկին»¹⁹⁶:

Արձանագրության ընդօրինակողները, չվստահելով քանդակող գրչին, թվականից ջնջել են Ճ (100)-ը, և դարձրել 1578 թվական, որը, իբր, պետք է վերաբերեր Միրզաջանի որդի Մելիքբեկին: Մինչդեռ բավական է ստուգել Մելիքբեկի կնոջ անունը, որ խաթունադա է եղել¹⁹⁷, իսկ այստեղ խանումադա է, ապա նայել մելիք-Շահնազարին վերաբերող հիշատակարանները, որոնցում այս արձանագրության մեջ հանդես եկող եղբայրներից ոչ մեկի անունը չկա, որպեսզի հասկանալի դառնա, որ հիշյալ արձանագրությունը վերաբերում է ոչ թե մելիք-Շահնազար Ա.-ին, այլ նրա թոռնորդի Շահնազարին ու սրա հայր Մելիքբեկին, հետևապես և չի կարելի արձանագրության թվականը համարել սխալ:

Մելիքբեկի շուրջն ստեղծված թյուրիմացություններից է նաև նրա և 1580 թ. մի հիշատակարանում հիշվող Մելիքբեկի նույնա-

ցումը¹⁹⁸: Մինչդեռ այս Մելիքբեկը, որ Հովհաննես Ծարեցուց գրանած Ավետարանում է թողել իր հիշատակարանը, ոչ թե իշխան է, այլ նրա թոռը՝ վաղամեռ Ատիբեկի որդի Մելիքբեկը¹⁹⁹:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Ուլտբեկյան Միրզաջանի որդի Մելիքբեկը մահացել է մինչև 1580 թվականը, և այս ժամանակից արդեն երկրամասի իշխանն է եղել նրա որդի մելիք-Շահնազարը:

Մելիք-Շահնազար Ա.— Սողոքի և Գեղամա այս նշանավոր տիրակալի իշխանապետության սկիզբը եղել է ավելի վաղ, քան վերը նշված 1580 թվականն է: Նրա իշխանության մասին հիշատակություն ունենք 1575-ից: Ահա այդ թվականը պարունակող հիշատակարանը. «Արդ ի թվականին ՌիԳ (1575) վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եղև աստուածասաստ բարկութիւն. զի սով էր, մահ էր, սրածուխիւն և հարկապահանջութիւն ամենայն տեղիս և արհաւիրք: Այսպիսի ամի գովելի մելիք-Շահնազարն և բարի ամուսին Ֆախրի ջահանն, որ իբրև զհայր և զմայր այցելուն մեզ կերակրաք և ըմպելովք: Դարձեալ յիշեցէք զպարոնաց պարոնն և զիշխանաց իշխանն մելիք-Շահնազարն և զհայր իւր զպարոն Մելիքբեկն և զմայր իւր պարոն զխաթունաղէն (արտագրված՝ զխաթունաղէն), և զկողակից իւր զպարոն Ֆախրի ջահանն, զսիրասուն որդիւն իւր զՀախանազար բէկն, զՅիսայ բէկն, զԴիլանշի բէկն, զՔամալ բէկն, զԱւրի բէկն (արտագրված՝ զԱւրի բէկն—Բ. Ու.) և զնիազ բէկն և զղուստրն իւր խաթունաղէն և զթոռն նազադին... և փոխեցեալ որդին առ Քրիստոս զպարոն տէր Յովհաննէսն, և Շիրին բաջին, Ջաւահիրն...»²⁰⁰:

Աղբյուրների վկայությամբ՝ մելիք-Շահնազարը վայելել է Պարսից արքունիքի հովանավորությունը, իսկ օսմանցիների ասպատակություններից նա կարողանում էր գավառը փրկել շնորհիվ իր ձկուն քաղաքականության: Հիրավի, Շահնազարի այս քաղաքականությանը պիտի վերագրել, որ լեկզինների՝ վերը հիշված անողորմ ավարատություններից ու կոտորածներից ևս փրկվեց նրա

198 Մատենադարանի ձեռ. № 6879:

Այլ. Հովհաննիսյանը նշված աշխ. մեջ հանդես եկող Մելիքբեկին ու Գեղարքունի տեր Մելիքբեկին նույնացնում էր (տե՛ս նրա հիշված աշխատությունը):

199 Տե՛ս «Բանբեր Հայ. գիտ. ինստի-», գիրք Ա և Բ, էջ 113:

200 Մմբատեանց, էջ 809:

Խաչիկ վրդ. Դադյանի ձեռագրաց ցուցակում ևս 1581-ին գրված մի հիշատակարանում զրիշը հիշում է «իշխանութեան տեղոյս («ի երկիրս Գեղամայ, և ի գիւղս, որ կոչի Մազբա») պարոն Շահնազարին» (Թովմեան, Բ, էջ 32):

Այս և նախորդ արձանագրությունների թվականների մեջ, հավանաբար, թյուրիմացություն կա, քանի որ 1522 թ. կենդանի Մելիքսեկի հիշատակին 1502 թ. չէին կարող խաչքար կանգնեցրած լինել:

193 «Գիվան հայ վիմագրության», Գ, էջ 338:

194 Մմբատեանց, էջ 625:

195 Մմբատեանց, էջ 784:

196 Զալալեանց, Բ, էջ 111, Մմբատեանց, էջ 610, «Գիվան հայ վիմագրության», Գ, էջ 339:

197 Տե՛ս Մատենադարանի ձեռ. № 2680, էջ 282ր, 283ա, նաև՝ մելիք-Շահնազար Ա-ի 1606-ին գրած մեծ հիշատակարանը, որի մասին խոսք կլինի քիչ հետո:

տիրույթը: Եվ, այսուամենայնիվ, նա չկարողացավ արշաճն ու ավերի անծայր ծովում իր գավառը դերժ պահել ավերածություններից: 1603 թ., երբ պարսից զորքերը ետ էին քաշվել Հյուսիս-արևելյան Հայաստանից, թուրք ասպատակիչները փորձեցին պարսից ռիսկ հանել Գեղամա հայությունից: Եվ «յորժամ եղև զարսնել, այս բարեմիտ և իմաստուն իշխանս պարոն մելիք-Շահնազարս, իմացաւ զոխս սրտից օտար ազգին, հրաման արար երկրիս, թէ «Եկայք մտցուք յամուրս, զի մի՛ լիցուք կոխան ալլազգացս», և ինքն գնաց ի Մար և Տպէլ: Եւ որք զհետ նորա գնացին, զերժան ի սրոյ և ի զերտիքնէն ալլազգաց: Եւ յետ սակաւ ատուրց ելին զօրքն Գանջալու ի վերայ Գեղամայ երկրիս, զոմանս կոտորեցին, և զոմանս գերեցուցին Գ(3) անգամ, թողին մեծ սուր և կսկիծ մեղ ամենեցուն...»²⁰¹:

Այս դրույթունը շատ կարճ է տևում: Շուտով մելիք-Շահնազարը վերադառնում է Սոգք և այնպես բարեկարգում իր տիրույթները, որ մի երկու տարի հետո զրիչները դարձյալ փառաբանում են Գեղամա ու Սոգից գավառների համեմատաբար ապահով վիճակը, մելիք-Շահնազարի ու նրա հարազատների երախտիքները երկրամասի հոգևոր կյանքի զարգացման գործում:

Մելիք-Շահնազար Ա-ի մասին պահպանվել է մի կարևոր վավերագիր ևս, որը պատմում է ջալալիների ասպատակությունները, ավերածություններն ու անլուր շարադրությունները, ապա ներանց մուտքը Գեղամա երկիր, ուր և թուրք ասպատակիչները լուրջ դիմադրության են հանդիպում մելիք-Շահնազարի ու նրա որդի Օրիբեկի (այլ աղբյուրներում՝ Յավրիբեկ) կողմից: Հիշատակագիրը հետևյալ մանրամասնություններն է հաղորդում այդ կապակցությամբ. «Գարձեալ զօրքն տաճկաց որ ի Ալբարատ, կամեցան զիշերազնաց լինել և յաւարի առնուլ զերկիրն Գեղամայ և կոտորել զօրգիքն մելիք-Շահնազարին, զոր իմացեալ ծերն Շահնազար առաքեաց զօրգին իւր զԱրիբեկին... զօրօք ի վերայ նոցա, և կոտորեաց զնոսա մեծաւ քաջութեամբ. և տարեալ զգլխսս նոցա, եդ առաջի Պարսից արքային, յորմէ ուրախացաւ արքայն և ետ նմա իշխանութիւն՝ տրեւ ի վերայ գաւառին իւրոյ: Իսկ տաճկաց կրկին գործ տուեալ՝ զնացին ի վերայ Գեղամայ, յորմէ ոչ զանգիտեալ քրիստոնէից ետուն պատերազմ ընդ նոսա, բայց յաղթեցան

²⁰¹ Տե՛ս Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, Յուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, էջ 67—68:

և փախեան վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Եւ մտին տաճիկքն ի երկիրն, բազում անմեղաց արիւն հեղին: Եւ ո՞վ կարէ պատմել զշա[րի]ք, զոր նորա գործեցին. ի յողն կանանց զնէին ծանր շալակ և յոչ տանել՝ ջլատէին և սպանէին»²⁰²:

Ձեռագիրը, ճիշտ է, XVII դարից է, սակայն, հավանաբար, գրված է մելիք-Շահնազարից հետո, և բացառված չէ, որ ջալալիների զլուխները տանելու կապակցությամբ մելիքական տիտղոս ստանալու հանգամանքը հիշատակագրի ստեղծագործական երևակայության արդյունքը լինի: Ամեն պարագայի՝ ջալալիների դեմ խիզախ մարտ տալու և երկրորդ՝ անհաջող պաշտպանության հանգամանքներին չենք կարող չհավատալ, երբ Ա. Գավրիթեցին ևս խոսում է նույն իրողությունների մասին:

Մելիք-Շահնազարը մահացել է 1606 թ., շահ-Աբաս Ա-ի կազմակերպած հայակործան մեծ բռնադաշտից անմիջապես հետո:

Մելիք-Շահնազարի մահվան թվականը հաստատող հիմնական փաստն է նրա գերեզմանաքարի արձանագրությունը. «Այս է հանգիստ պարոն մելիք-Շահնազարին, որ էր սա տէր և իշխան երկրիս Գեղամայ, մեծաշուք և աստուածատէր իշխան էր սա: Բարւոք ծերութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս թագաւորութեամբ շահ Աբասին թվին ՌՄԵ» (1606)²⁰³:

Այս ամսյալը հաստատվում է նաև նույն 1606-ին մելիք-Շահնազարի մասին գրված մեծ հիշատակարանով, որի գրիչը նրան հիշում է որպես հանգուցյալի:

Կարապետ եպիսկոպոսն այս տաբեթվի մասին երկար քննություններ կատարելով՝ հիմնականում հենված վերոհիշյալ արձանագրության մի սխալ արտագրության վրա²⁰⁴, ենթադրում էր, թե մելիք-Շահնազարը մահացած պիտի լինի 1608-ին: Հնարավոր է, որ հետազոտողին թյուրիմացության մեջ զցած լինի Առաքել Դավրիժեցու Պատմության հետևյալ ընդարձակ տեղեկությունը. «Ելեալ շահն ի Թիֆլիսու գնաց ի գաւառն Գեղամայ և բանակեցաւ անդէն բանակն արբունի. և ինքն Շահաբասն իջեանեցաւ ի տան մե-

²⁰² Մատենադարան, ձեռ. № 519, էջ 76բ—77ա: Հմմտ. Առաքել Դավրիժեցի, էջ 83—84, ՄԺ, Ա, էջ 184—185:

²⁰³ Զալալեանց, Բ, էջ 111, «Սխալան» էջ 72, «Վիմական տարեգիր», էջ 181 հն.: «Գիվան հայ վիմագրության», Գ, էջ 342-ում՝ «թվին ՌՄԵ» (1608), որ սխալ է:

²⁰⁴ «Գեղարքունի», էջ 610. Մնարոկ Սմբատյանցը ևս նշանակում է 1606 թ., սակայն տառային համադրը՝ ՌՄԵ, որ պետք է լինի 1608:

լիք-Շահնազարին, որ էր ի գիւղն Մազրայ, բնական ի նոյն զեղ-
ջէն: Եւ էր մելիք-Շահնազարս յազգէն հայոց և հաւատով քրիստո-
նեայ, իշխան հօր և փառաւոր, որ արար հիւրընկալութիւն շահին
որպէս վայելէ թագաւորի և էր ինքն բարեկամ և մտերիմ՝ և արգոյ
առաջի թագաւորին: Վասն որոյ և թագաւորն պատուական և ազնիւ
զգեստութեամբ շքեղացուցեալ խիւայեաց և պարգեհաց նմա զիշխանու-
թիւն մելիքութեան գաւառին և այլ ևս դաստակերտս և զեղօրայս
եւ նմա և եղբարց նորա: Եւ հաստատուն նոմոս գրեաց և կնքեաց
թագաւորական կնքով և ետ նոցա, զի անփոփոխ լիցի ժառանգու-
թիւնն այն նոցա և զաւակաց նոցա յազգէ յազգ մինչև յաւի-
տեան»²⁰⁵:

Նոսքը վերաբերում է շահ Աբասի 1606 թ. կատարած ռազմ-
երթին, որը մանրամասն նկարագրված է Դավրիժեցու պատմու-
թյան «Յաղագս առման քաղաքացն Գանջալոյ և Շամախույ» գլու-
խում (ՌԾԵ—1606)²⁰⁶: Շահ Աբասն առնում է նաև Թիֆլիսը, դաշն
կնքում վրաց հետ, ապա գալիս Գեղամա երկիր, ընդունում այստեղի
իշխանավորի շքեղ հյուրընկալությունը:

Դավրիժեցու պատմելով՝ մելիք-Շահնազարն էր հյուրընկա-
լողը: Մինչդեռ սա թյուրիմացություն է, որովհետև մեր ձեռքի տակ
է տեղացի, անկասկած նաև ափսոսանք հիշատակագրողի վկա-
յությունը, որի համաձայն՝ շահ-Աբասին հյուրընկալողները Շահ-
նազարի որդիներն էին՝ Յավրի-բեկը, Քամալ-բեկը և մյուսները:
«Եւ շահ Աբասը դարձեալ եկն ի երկիրն Գեղամայ,— պատմում է
Դավրիժեցու եպիսկոպոսը,— իջաւ ի Մազրա գեղա, և զնաց ի տունն
պարոն մելիք-Շահնազարին: Ապազ շահն նստաւ զիշեր մի իւր
մեծամեծ նախարարաւն և արար խրախուսիւն մեծ հետ պարոն
մելիք-Շահնազարի որդոցն՝ Եւրի-բեկին և Քամալ-բեկին և եղ-
բարցն ամենեցուն, քահանայիւք և ազգականաւք հետն կերան և
արբին: Եւ շնորհաց պարգևս և խիւստ տանն ամենեցուն՝ մեծի և
փոքուն...»²⁰⁷:

Պարզ է, որ հյուրընկալությանն ու կերուխումին մելիք Շահ-
նազարը չկար, թե չէ, հիշատակարողը նրան թողած՝ որդիների ա-
նունը չէր տա: Սրանից բացի էլ, Դավրիժեցու եպիսկոպոսը 1606 թ. այս
դեպքը նկարագրելիս շատ կոնկրետ հիշում է նաև մելիք-Շահնա-

զարի մահվան տարին ու օրը. «յիշեցէք ի սբ աղօթս ձեր իշխանաց
իշխան պարոն մելիք-Շահնազարն, որ այսմ ամի աւուրս վարդա-
ւառին»²⁰⁸ փոխեցաւ այս քրիստոս...»²⁰⁹:

Ըստ երևույթին՝ Ա. Դավրիժեցին օգտվել է վկայակոչված հի-
շատակարանից, սակայն ուշադրություն չի դարձրել այս մանրա-
մասնությունների վրա, որոնք կարևոր էին մելիք-Շահնազարի
մահվան թվականը պարզելու առնականից:

Հիշատակարանի ու Դավրիժեցու տեղեկությունների մեջ մի
բան աներկբա է. շահ Աբասը թանկագին նվերներով պատվել է
մելիք-Շահնազարի որդիներին, գավառի մելիքական իշխանու-
թյան ժառանգական իրավունք տվել նրանց՝ այդ առթիվ գրելով
«հաստատուն նոմոս» (հրովարտակ) և այն վավերացնելով ար-
քայական կնիքով: Բացառված չէ, որ Գեղամա (Սոդքի ու Գե-
ղարբունիքի արևելյան մասի) երկրից բացի, շահն ուրիշ դաստա-
կերտներ ու զյուղեր ևս նվիրած լինելու Շահնազարի որդիներին:

XVI դ. վերջում և XVII-ի սկզբում մելիք-Շահնազարի նա-
խորդների ու հետնորդների մասին խոսող աղբյուրներն այդ գեր-
դաստանը ներկայացնում են որպես նահապետական մի վիթխա-
րի կազմակերպություն, որի ավագները գավառի ինքնիշխան տե-
րերն էին, մյուս տղամարդիկ՝ բեկեր, որ նշանակում է, թե նրանք
զվսավորում էին միայն իշխանություն գործերը: Կային նաև հո-
գևոր բազմաթիվ գործիչներ, որոնց ձեռքում էլ գտնվում էր գա-
վառի եկեղեցու տնօրինությունը:

Հիշատակարանների ու վիճական արձանագրությունների
հարուստ տվյալներից կազմել ենք Սոդքի այս իշխանական տան
ճյուղագրությունը՝ սկսած Ուլուբեկից, որը բաժանվեց Դուփյան
տնից, մինչև մելիք-Շահնազար Ա-ի զավակներն ու թոռները:

* * *

Մելիք-Շահնազարն իր տոհմաճյուղի այն ամենանշանավոր
ներկայացուցիչն էր, որի անունով էլ հետագայում սկսեց կոչվել
ամբողջ ճյուղը, թեև նաև նրա մի նոր ուստը Կարկառ գետի հով-
տում՝ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանք: Փաստորեն մելիք-
Շահնազար Ա-ի ժամանակից սկսած Սոդքում և առհասարակ Հա-
յաստանի տարբեր նահանգներում ու գավառներում գործում էր այն

²⁰⁵ Առաֆել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, էջ 96—97:

²⁰⁶ Անդ, էջ 93:

²⁰⁷ Տե՛ս Մարտ Տեր-Ավետիսյան, Յուցակ..., էջ 67—68:

²⁰⁸ Այսինքն՝ հուլիսի 27-ին:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն հիշատակարանը:

նորոգակ վարչակարգը, որ պատմությունը հայտնի է մեկիքություն անունով:

Մեզ մնում է Գեղամա (Սողբի) Մելիք-Շահնազարյան մելիքության հիմնադրության առիթով շոշափել նաև երկու հարց՝ ա) այս գավառի Մելիք-Շահնազարյան տոհմի իշխանության սահմանները, բ) առհասարակ մելիքական վարչակարգի հիմնադրությունը Հայաստանի հյուսիս-արևելյան նահանգներում:

Տեսանք, որ Մելիքբեկի ու նրա որդի մելիք-Շահնազար մեծի նստավայրն է եղել Սողբի Մեծ-Մազրա ավանը²¹⁰: Իսկ ո՞ր սահմանների մեջ էին ընդգրկված նրանց տիրույթները: Հետազոտողներն այս հարցին տարբեր պատասխաններ են տվել: Կարապետ եպիսկոպոսը, ով գրել է այս տոհմաճյուղի պատմությունը, խառնում է նրանց բնագավառները, կարծելով, թե այս ճյուղի տիրապետությունը տարածվում էր ինչպես Սողբի, այնպես էլ ամբողջ Ծարի ու Գեղամա կամ Գեղարքունի գավառի վրա²¹¹:

Աշոտ Հովհաննիսյանը, նկատելով այս շփոթը, գտնում էր, որ Կարապետ եպիսկոպոսը սխալ կարծիք ունի Մելիք-Շահնազարյանների «բնագավառների մասին, որովհետև հիմնվում է Գեղամա և Ծարա մելիքների տոհմագրական սխալ տեսության վրա»²¹²:

Կարապետ եպիսկոպոսի այս տոհմաբանական սխալի մասին արդեն խոսվել է: Աշ. Հովհաննիսյանն, իր հերթին քննելով հիշատակարանների ու վիճագրական նյութերի ընձեռած տվյալները Մելիք-Շահնազարյանների բնագավառի մասին, կատարել է հետևյալ ընդհանրացումները. «...Մելիք-Շահնազարյանների իշխանության բնագավառը սահմանագծվում էր Սևանա լճի հարավ-արևմուտյան (պիտի լինի՝ արևելյան—Բ. Ու.) անկյունը կազմող փերով, ընդգրկելով հին Հայաստանի Սոթք գավառի խոշորագույն մասը...»²¹³: «Թվում է, սակայն, թե Մելիք-Շահնազարյանները տոհմային կալվածներ պիտի ունենային նաև Սևանա լճի հարավ-արևմուտյան անկյունում»²¹⁴: Նույն առնչությամբ խոսելիս գիտնականը ենթադրել է նաև, որ մելիք-Շահնազար Ա-ը և նրա անմիջա-

կան նախորդները տիրում էին «Ծարա շրջանում, ինչպես նաև Սոթքի արևելյան մասերում...»²¹⁵:

Լեոն Մելիք-Շահնազարյաններին ճանաչում էր միայն որպես Գեղարքունի գավառի տերերի²¹⁶:

Սկզբից եթե ասենք, որ Ծարը Մելիք-Շահնազարյանների տիրապետության տակ դեռ թյուրիմացություն է, քանի որ, ինչպես տեսանք, այն Ջահանշեի հետնորդներինն էր, և սրանք որդոց որդի մնացին իրենց գավառի անփոփոխ տերերը: Ինչ վերաբերում է Սողբին ու Գեղամա կամ Գեղարքունի գավառներին, ապա այստեղ ևս Մելիք-Շահնազարյանների ճյուղը միահեծան տեր չէր: Գեռ ավելին. նրանց իշխանությունը չէր տարածվում ամբողջ Գեղարքունիքի վրա, որը բռնում էր Սևանա լճի հարավային ափը: Գեղարքունի գավառում, XVI դարի սկզբին և հետագայում, ինչպես վերը տեսանք, իշխում էր Դուխյան Աղբուղայից սերված մի փոքրիկ իշխանություն: Բայց Տաթևի վանքում 1513 թ. կազմված վավերագրից պարզվում է, որ Աղբուղայաններին հարևանություն էին անում նաև ուրիշ աննշան մելիքություններ²¹⁷:

Մելիք-Շահնազարյան ճյուղի բուն բնագավառը Սողբն էր (Մազրա իշխանանիստն իր շրջակայքով) և Գեղարքունիքի միայն մի մասը: Ժիշտ է, այս ճյուղի իշխանների ու մելիքների տիրույթները հիշելիս աղբյուրները սիրում են Մելիք-Շահնազարյաններին տեր համարել Գեղամա երկրի, սակայն սա ավելի շատ փառաբանության տուրք է և արտահայտությունն այն հանգամանքի, որ «Գեղամա երկիր» և «Գեղարքունիք» տսելով հաճախ հասկացվում էր Սևանի ավազանը առհասարակ և ոչ թե վարչական որևէ կոնկրետ միավոր²¹⁸: Համոզվելու համար, որ Մելիք-Շահնազարյանների բնագավառի մեջ, Սողբից բացի, ընդգրկված էր Գեղամա գավառի միայն հարավ-արևելյան մասը, նայենք մի փաստա-

215 Անդ, էջ 110:

216 Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Գ, էջ 714, 715, 748:

217 Տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը, էջ 194—225:

218 Աշխարհագրական այս հասկացությունները ստույգ արտահայտություն չեն դառնում նաև Առաքել Գավրիթեցու մոտ: Պատմիչն ասում է. «Ելեալ շահն ի Թիֆլիսու գնաց ի գաւառն Գեղամայ և բանակեցաւ անդէն բանակն արքունի. և ինքն Շահաբասն իջեանեցաւ ի տան մելիք Շահնազարին, որ էր ի գիւղն Մազրայ, բնական ի նոյն գեղջէն» («Պատմութիւն», էջ 96): Այնպես է ստացվում, թե Մազրան Գեղամա գավառի մեջ է եղել, երբ իրականում այն Սողբի կենտրոնն էր:

210 Տե՛ս մելիք-Շահնազար Ա-ի մեծ հիշատակարանը Թովհեան, Յուդակ..., Բ, էջ 32: «Դուխյանք», էջ 102 և հտգ., Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 112:

211 «Դուխյանք», էջ 1(9, 112, 116 և հտգ.):

212 Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 105:

213 Անդ, էջ 109:

214 Անդ:

թուղթ՝ ներկայացված սույն տոհմաճյուղի պայազատ Միր Դավիթ-
խան Մելիք-Շահնազարյանցի կողմից՝ իր նախնիների տոհմա-
կան ժառանգությունը վերականգնելու նպատակով: Այդ փաստա-
թղթի համաձայն՝ Մելիք-Շահնազարին ու նրա ժառանգներին էին
պատկանում Սեանա լճի հարավ-արևելյան ափերը, ավելի կոնկ-
րետ՝ «ի գիւղէն Դրախտիկայ որ Թոխլիջայ անուանի (հյուսիսային
ափին)».—Բ. Ա.) մինչև ի գիւղն Մաղրայ. և անտի մինչև ի Կոթ, որ
Ադիեաման կոչի...»²¹⁹:

Կոթը կամ Ադիամանը ներկայիս Մարտունու շրջանի Գետա-
շեն գյուղն է, որից հարավ-արևմուտք տեղադրվում է Շողվազ ա-
վանն իր հայտնի վանքով: Իսկ մենք գիտենք, որ Շողվազը Դոփ-
յաններին է պատկանել, նրանցից առաջ էլ՝ իրենց նախնիներին՝
սկսած Սահլ Սմբատյանից: Եթե Սեանա լճի հարավային ափի
կողմից Մելիք-Շահնազարյանների տիրությունների սահմանն էր
Կոթ-Ադիամանը, նշանակում է՝ նրանք ձեռքից տվել էին նախնյաց
ժառանգության մի մասը՝ Կոթից մինչև Շողվազ, գուցե նաև ավե-
լին, և այս կորցրածի տերերն էին Աղբուղայանները: Հետևապես՝
ստույգ կարելի է ասել, որ Մելիք-Շահնազարյանների իշխանու-
թյունը տարածվում էր ամբողջ Սողթի, ինչպես նաև Սեանա լճի
հարավ-արևելյան ափի (Գեղարքունի գավառի արևելյան մասը)
և հյուսիս-արևելյան ափի վրա:

Մելիքության կարգը.— «Մելիքություն» հասկացությունը և
նրա հետ առնչվող այլ հարցեր բազմիցս քննության են առնվել
հետազոտողների կողմից: Դեռ Բաֆֆին էր իրավամբ գրում, թե
Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում հին նախարարական տների մը-
նացորդները վերջին դարերում ջանում էին իրենց մեջ պահպանել
հայ նախարարական հաստատության բեկորները և «երբեք չեն
կորցրել իրանց ինքնավարության իրավունքները»²²⁰:

Հայ նախարարական տների այդ ժառանգներն իրենց կոչում
էին մելիքներ: «Մելիք» արաբական բառ է, որ նշանակում է իշ-
խող, տիրակալ, նաև թագավոր²²¹:

Այս տիտղոսը հայոց մեջ երևան է գալիս XVI դարի սկզբից,
սակայն տարբերակված ձևով տիրական է դառնում XVI-ի վերջում
և XVII-ի սկզբում: Երևույթը բացատրվում է պարսկական տիրա-

պետության հանգամանքով: Պարսից «շահերի հաստատած կարգն
էր, որ Ղարաբաղի հայ իշխանությունները ճանաչեն Պարսկաս-
տանի բարձր վեհապետական իրավունքները և հաստատվեն շա-
հերի կողմից, անվանվելով մելիք, իհարկե, ոչ թե այս բառի հին
և իսկական իմաստով (թագավոր), այլ իբրև գավառական մաս-
նավոր կառավարիչներ»²²²: Սակայն աղբյուրները ցույց են տա-
լիս, որ մելիքական իրավունքն սկզբնապես հաստատուն ու ան-
փոփոխ մի երևույթ էր, այլ փոփոխվում էր այս կամ այն շահի
կողմից, ենթարկվելով նրա կամքին ու հայկական աշխարհի նը-
կատմամբ ունեցած վերաբերմունքին:

«Շահական հրովարտակներով այսպես էր պատկերանում մե-
լիքների անձնավորության մեջ կենտրոնացած հայ ազգային իշ-
խանությունը. մելիքը տեր էր, տիրապետող, այն էլ ինքնագլուխ ու
միահեծան, ոչ ոք իրավունք չուներ ընկերանալ նրա իշխանությա-
նը: Ամենքը պիտի հնազանդվեին մելիքին, կատարեին նրա հրա-
մանները, որովհետև մելիքը բարձր իշխանության կողմից նշա-
նակված իշխանավոր էր: Իր կողմից մելիքը պարտավոր էր լինել
արդարադատ, պիտի հոգ տաներ իր երկրի բարօրության մա-
սին...»²²³: Մելիքն ուներ զորք պահելու իրավունք, և այդ զորքի
հրամանատարները հարյուրապետներ (յուզբաշիներ) էին կոչվում:

Ընդհանուր առաջ, համանման դերով էին հայտնի նաև նախորդ
շրջանի հայ իշխանները քննության առած նահանգում: Հիմա նո-
րությունը հիմնականում այն էր, որ մելիքը պարտավոր էր կանո-
նավոր կերպով հարկ վճարել շահին, և մեկ էլ՝ որ մելիքի իրա-
վունքները պետք է վավերացվեին նույն այդ շահի կողմից:

Արդ, ե՞րբ է հիմնադրվել մելիքական իրավունքը կամ վար-
չակարգը: Ի՞նչ տվյալներ կան այս առթիվ:

Ֆ. Պողոսյանը խամսայի մելիքների իրավունքների ու պար-
տականությունների քննությանը նվիրված իր մի ուշագրավ հոդ-
վածում այն միտքն է հայտնում, թե աղբյուրների տվյալների հա-
մաձայն՝ XV դարում արդեն Ղարաբաղի իշխանները կոչվել են
մելիքներ, իսկ իշխանությունները՝ մելիքություններ²²⁴:

Աղբյուրագիտական ի՞նչ տվյալներով է փաստարկվում այս
տեսակետը: Պողոսյանը, ի հաստատումն իր կարծիքի, էջատա-

219 «Գեղարքունի», էջ 793:

220 Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 166:

221 Հր. Աճառյանը սերված է համարում «mlk» «տիրել», «իշխել», ընդհանուր
սեմական արմատից) (Հայ. արմատ. բառ., Դ, էջ 951):

222 Ան, նշվ. աշխ., էջ 499:

223 Անդ, էջ 501—502:

224 Ֆ. Պողոսյան, խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականություն-
ները. «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1966, № 1, էջ 197:

կում հղում է՝ Մատենադարանի «Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 241, վավ. 197»²²⁵, Մ. Բարխուտարյանցի «Պատմություն Աղվանից»-ի հատ. II, էջ 213 և Հ. Փափազյանի հրատարակած պարսկերեն վավերագրերի ժողովածուի (1956 թ., պրակ 1) էջ 45:

Կարելի կլիներ համաձայնել հետազոտողի հետ, եթե նրա վկայակոչած աղբյուրների տվյալները հիմք տալին նման վճռական տեսակետի համար: Մինչդեռ Պողոսյանի վկայակոչած աղբյուրներից առաջինի խոսքը վերաբերում է XV դարին, սակայն ոչ մեկիբույժյան որևէ կոնկրետ փաստի, երկրորդը Մ. Բարխուտարյանցի անձնական տեսակետն է, որը չի հաստատված աղբյուրագիտական նյութերով²²⁶, իսկ երրորդը պարունակում է Ջհանշահի կին Բեգում խաթունի 1462 թ. հրովարտակր Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննեսին իր պաշտոնում հաստատելու մասին²²⁷: Ճիշտ է, Բեգում խաթունի հրովարտակում խոսքն ուղղված է ամիրներին, հաքիմներին, դարուղաներին, մելիքներին, քյադխուղաներին, արքաբներին և այլոց²²⁸, սակայն այս դեռ չի նշանակում, թե այն ժամանակվա Ղարաբաղում կային ամիրներ ու մելիքներ, պաշտոնյաներ, որոնց անուններն իսկ հիշում են վարչական կոնկրետ հարաբերությունների գոյություն:

Ֆ. Պողոսյանն իր կարծիքի օգտին մեջ է բերում նաև ձեռագիր մի տեղեկություն²²⁹, որն իսկապես հաղորդում է, թե Ղարաբաղի մելիքները տեղի նախկին իշխաններն էին («մելիք, որ է իշխան»): Սակայն սա ևս չի վերաբերում XV դարին, որովհետև բուն ձեռագիրը Հովհաննես Օձնեցու պատմությունն է, և հեղինակն իր աղբյուրն է համարում Միք. Չամչյանի պատմությունը²³⁰, որտեղ ի-

225 Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 241, վավ. 197: Սա Բեգում խաթունի հայտնի հրովարտակի ոտաներն թարգմանությունն է, որտեղ «ամիրաներ»-ը դարձել է «խաներ»:

226 Մ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղվանից, Ա, էջ 213. հեղինակը Ջահան-շահին է վերագրում Ղարաբաղի մելիքությունների ստեղծման պատիվը, սակայն աղբյուր չի նշում:

227 Հ. Փափազյան, ՄՊՎ, պրակ Ա, էջ 45:

228 Անդ:

229 Ֆ. Պողոսյան, Խամսայի մելիքների իրավունքները, էջ 198:

230 Մատենադարանի ձեռ. № 4331, էջ 52, ձախ լուսանցքում նշված է Չամչյանի անունը: Նույն այս տեղեկությունը Չամչյանից են քաղել նաև Ա. Երիցյանը (տե՛ս Մատենադարան, Ա. Երիցյանի դիվան, թղթ. 157, վավ. 1, թ. 8, էջ 1: Այս թղթապանակում մեծադիր մի տեսք է, 38 էջ՝ նվիրված Գանձասարի կաթողիկոսու-

րականում խոսքը գնում է նադիր-շահի ժամանակների մասին՝ հետևյալ կապակցությամբ. «...ցիրուցան եղին Հայք ի սեփհական աշխարհէ իւրեանց, սնանկացան ի փարթամութեանց, նուազեցան ազգաւ, և իսպառ աղքատացաւ Հայաստան ի ճարտարաց, ի վաճառականաց, յուսմանց և ի գիտութեանց, և աւաղելին ամենեցուն՝ ի պերճաշուք նախարարաց ևս. միայն մնացին երևելի անուամբ ի մեջ ազգիս ի կոշմանս Մեծին Հայոց երեք տոհմականք ի նախարարաց հայոց, որոց պարսիկք ի ժամանակս Նաւա շահի որոշեալ՝ անուանս եղին. առաջին՝ քալանթար, որ է ազգապետ կամ իշխանապետ, երկրորդն՝ մելիք, որ է իշխան, երրորդն՝ իւզբաշի, որ է հարիւրապետ և ստորին իշխան»²³¹:

Ուրեմն, ըստ այս ձեռագրի տեղեկություն՝ նադիր-շահի օրոք (XVIII դ. առաջին կեսին) էր, որ պարսիկները որոշեցին հայ իշխաններին կոչել մելիքներ:

Սա ևս թյուրիմացություն է, որովհետև պատմությանը հայտնի է, որ «մելիք» տիտղոսը, ինչպես ասվեց, հայոց մեջ գործ էր ածվում XVI դարի սկզբից: Սակայն երկար ժամանակ այն չէր արմատավորվում, որովհետև բացակայում էր օրինականացված փաստը. մեզ չի հասել և ոչ մի հրովարտակ, որ նվիրված լինի մելիքական իրավունքին՝ նախքան մելիք-Շահնազար Ա-ի հայր Մելիքբեկին մելիք հաստատելու շահական ֆարմանը՝ XVI դ. կեսից:

Մելիքության (այս բառի նեղ՝ «գավառապետ» իմաստով) իրավունքը գոյացել է պարսկա-օսմանյան պատերազմների վերջին շրջանում, պարսկական տիրապետության հաստատումով: Ծարա իշխանական տան պատմությունը ցույց է տալիս, որ XVI դարի երկրորդ կեսում հայ ավատական այդ խոշոր ու ազդեցիկ տունը բաժան-բաժան էր եղել: Ջհանշահի օրոք էր, որ իշխանությունը մանրատվեց, նույն տան յուրաքանչյուր ներկայացուցիչ իրեն կապեց մի փոքրիկ գավառի հետ և մեկուսացավ հարազատներից: Պարսից արքունիքը խրախուսում էր այս տրոհումը և հենց ինքն էլ տրոհվողներին առլիս էր տեղական իշխանավորի արտոնություններ: Նրան ձեռնտու էր մանրացված, չբռնցքվող հպատակ երկիրը, երբ ամեն մի գավառապետ իր հարեանի թշնամին էր և կարոտ օտար գերագույն տիրապետողի հովանավորության: Այս-

թյան պատմությանը) և Կարապետ եպիսկոպոսը (տե՛ս «Դոփյանք», էջ 167—168): Հմմտ. Ֆ. Պողոսյան, նշվ. հոդվածը, էջ 198, ծան. 4:

231 Ձեռ. № 4331, էջ 52 (ընդգծումը մերն է—Բ. Ու.): Ա. Երիցյանի դիվանի նշվ. վավ., թ. 8, էջ 1, «Դոփյանք», էջ 167—168:

պիսի երկրի վրա տիրելն անվտանգ էր ու հեշտ: Եվ այս հանգամանքը նորոթյուն էլ չէր. դեռ պարսիկները, V դարում, վերացնելով հայկական միասնական թագավորությունը, խրախուսում էին նախարարական տները օնջատողական ձգտումները: Արաբները նույն Հայաստան երկրում քանի՜-քանի՜ մատերիկ թագավորությունների ստեղծմանն օժանդակեցին՝ կանխելով ու խափանելով իսկական միացյալ թագավորության գոյացումը:

Ջհանշահը երկատեղ նույնիսկ հայոց միասնական կաթողիկոսությունը՝ էջմիածնի կողքին հավակնոտ մի նվիրապետություն ստեղծելով նաև Աղթամարում:

Ջհանշահի ու նրա հետնորդների քաղաքականության շնորհիվ ստեղծված գավառական իշխանապետներն իրենց կողում էին աարքեր ձևով՝ մեկիք, իշխան, պարոն և այլն:

Վերը ցույց տրված մեկիքական իրավունքի մասին հաստատուն և աներկբայի տեղեկություններ ունենք արդեն XVI դարի վերջից և XVII-ի սկզբից՝ կապված Շահ-Աբաս Ա-ի անվան հետ: Եվ իրավացի են այն հետազոտողները, որոնց կարծիքով՝ մեկիքական վարչակարգն «աշխի կանոնավոր ձև ստացավ շահ Աբաս Մեծի օրերից»²³²: Շահ-Աբասի հրովարտականներն էին, որ օրինականացրին հայ մեկիքների իրավունքներն ու պարտականությունները²³³: Պարսից երկրի տերը հպատակ ժողովուրդների մեջ առանձնակի ուշադրության էր արժանացնում հայերին՝ բարձր գնահատելով նրանց զործնական արժանիքները: Այդ էր պատճառը, որ Պարսկաստանի ներսում առևտուրն ու արհեստները ծաղկեցնելու նպատակով Հայաստանի աարքեր նահանգների հարյուր հազարավոր հայերին բռնագաղթի ենթարկեց, ամայացնելով Արևելյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներ:

Շահ-Աբասը վկա էր եղել օսմանյան ճակատամարտերի մասնակից հայկական զորքերի խիզախությանը և համոզված էր, որ հայերը քաջ կռիվողներ են և հարկ եղած դեպքում կարող են իրեն օգնել ամենուր: Այդ էր պատճառը, որ խորամանկ քաղաքագետը խաչենի, Գեղամա ու հարևան մեկիքներին իրավունք էր տալիս ու խրախուսում պահելու կանոնավոր զորք, որով նրանք պետք է

պաշտպանեին գավառները և հարկ եղած դեպքում դառնային մասնակիցը Պարսից կողմից մղվելիք արշավանքների:

Շահ-Աբասը գիտեր նաև մեկիքներին իրարից հեռու պահելու, նրանց միաձուլման հնարավորությունները խեղդելու քաղաքականությունը: Առանձին-առանձին հովանավորում էր նրանց, «դաստիարակում» մրցակիցներ և ոչ դաշնակիցներ: Երբեմն մեկիք էր կարգում ոչ աղնվական անցյալի տեր մեկին՝ նվաճելով նրա համակրանքը և քաջ գիտակցելով, որ հարևան իշխանազուր չի դաշնակցի նրա հետ: Ջաքարիա Սարկավազը պատմում է, թե ինչպես 1606-ին Թիֆլիսից դառնալիս շահը Կայանո ձորում ծալոված ուզում էր ծանոթանալ իր հպատակների վիճակին և գրնաց Միսիոր գյուղի հովիվ Աթայի տունը, զրուցեց նրա կնոջ հետ: Հետո էլ իր մոտ կանչեց Աթային ու կնոջը. «հրամայեց նօտարին գրել նոմոս, որ է րազամ մեկիքութեան, և եղ նոցա յորդոց յորդիս լինել մեկիք այնմ գաւառի...»²³⁴:

Այսպիսով, Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը թևակոխում էր իր պատմության մի նոր, ոչ պակաս հետաքրքիր շրջանը, որը գիտական առանձին ուսումնասիրության նյութ է:

²³² Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 166:

²³³ Մեկիքների իրավունքների ու պարտականությունների մասին՝ տե՛ս Անո, Հայոց պատմություն, հատ. Գ, էջ 499—512, Զ. Պողոսյան, նշված հոդվածը, էջ 198—208:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր *

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբաղա Վ. Ա. 65
 Աբաղա՝ մոնղոլ խան 228, 237—239, 291, 289
 Աբաջուր Երեց 218
 Աբաս՝ թագավոր Կարսի 89, 91, 99
 Աբաս Կյուրիկյան՝ թագավոր Լոռու 141, 168, 209
 Աբաս՝ որդի Սմբատ Խոստովանողի 66
 Արեղյան Մ. 26, 99—100, 102, 241—242
 Արզարյան Գ. 165
 Արեթե վարդապետ՝ գրիչ Ս. Հակոբա վանքի 360
 Արիխ Հ. 247
 Արով-Աստվածաբով՝ թոռ մելիք-Շահ-նաղար Ա-ի 405—406
 Արովյան Խ. 12, 14
 Աբրահամ (ավանդական) 119
 Աբրահամ արեղա՝ գրիչ Փարաջանց գյուղից 361
 Աբրահամյան Ա. Գ. 26, 100, 350
 Աբրահամ՝ որդի Դավիթ Երեցի 391
 Աբրալճամ արեղա Հաղորտի Շախխախի անապատից 362
 Աբու-Բաքր՝ թաժուրյան զորապետ 294
 Աբու Խանիֆա աղ-Դինավարի 71
 Աբուլ-Ֆարաջ Գրիգոր 9
 Աբու Սալիդ՝ իլխան 289—290
 Աբուբան՝ նվիրատու 301
 Ագաթանդեղոս 36, 42
 Ադիրեկ՝ որդի Պապանյանի 388
 Ադոնց Նիկ. 36, 63—64, 66, 68, 70, 74, 78, 84, 90, 93, 99, 109, 125—126, 233
 Ագարիա՝ շինող Եկեղեցու 272
 Ագիդբեկյաններ 340
 Ագրեվարդ (Դովյան) 331
 Աթարակ-Իվանե՝ որդի Հասան-Ջալալի 176, 180, 204, 206—209, 211, 217—219, 226—227, 240, 298, 300, 302—303, 317, 354, 371
 Աթարակ Բ՝ որդի Ջալալ Բ-ի 306—307
 Աթարակ Գ՝ որդի Ջալալ Գ-ի 313—314, 330
 Աթա՝ Միսիր գյուղից 421
 Աթանաս գրիչ Եղիշե առաքյալի վանքի 361
 Աթանաս Լաւ. Դադի վանքի՝ թոռնորդի Հասանի և Դովի 243, 263
 Աթանաս Լաւ. Դադի վանքի՝ որդի Հասան Բ-ի 331, 344
 Աթանաս Լաւ.՝ որդի Թումա Երեցի 397, 399
 Աթանաս Լաթորիկոս Աղվանից 374
 Ալեքսանդր թագավոր Կախեթի 365
 Ալեքսանոս՝ կրոնավոր Դադի վանքի 393, 397
 Ալթուն՝ որդի Վահրամ Բ Դովյանի 332—334
 Ալիզադե Ա. Ա. 29, 180
 Ալիշան Դ. վ. 8—9, 11, 25—26, 36, 39, 49, 72, 74, 96, 100, 110, 114, 123, 146, 151, 153, 173, 189, 198, 220, 224—225, 228, 241—242, 250, 253,

* Ցանկերը կազմել են Ա. Հ. Շաղգամյանը և Կ. Հ. Ղահրամանյանը:

258, 299, 316, 319, 321, 372; 380, 392, 400, 404

Ալ-Մուքադդասի 267

Ազգայաճյան Ա. 26, 66, 325, 335

Ազգի-Արսլան 112

Ակինյան Ն. 8, 26, 99, 287

Ահմադ 348

Աղաբեկ՝ հորեղբայր Գրիգորիս եպս.-ի, Սոգքից 408

Աղաբեկ՝ որդի Հատիր-Մելիքի 351, 353—354

Աղալպակ տե՛ս Աղաբեկ՝ որդի Հատիր-Մելիքի

Աղալպաստ տե՛ս Աղրաստ՝ որդի Հատիր-Մելիքի

Աղափնունի Մկրտիչ եպս. 35

Աղբաստ՝ որդի Հատիր-Մելիքի 351, 353—354

Աղբաստ՝ որդի Զալալ Գ-ի 307, 310, 312, 314, 353, 356, 384

Աղբուղայան 388—389, 415—416

Աղբուղա՝ որդի Հասան Գ Դոփյանի 309, 328, 329, 332—334, 384, 386—389

Աղբուղա՝ որդի Հասան Գ Դոփյանի 384, 415

Աղբուղա՝ որդի Վահրամ Զաքարյանի 186, 194, 231

Աղեկ՝ որդի Զալալ Գ-ի 307, 309

Աճառյան Հր. 29, 66, 69, 79, 138, 140, 154, 158, 167, 172—173, 197, 209—210, 217—218, 220, 224, 264, 271, 275, 313, 348, 358, 373—374, 416

Ամիր՝ հայր Մաղաբիա կաթողիկոսի 375

Ամիր-Հասան՝ որդի Զալալ Գ-ի 307, 309

Ամիր-Հասան Պոռոյան 242—243

Ամիր Հուսեյն 348

Ամիր ոմն (Հասան-Ջալալյան) 363

Ալտին 298

Ալաինեցիք, Ալտինյաններ 334, 386

Ալտին՝ որդի Աթաբեկ Գ-ի 313—314, 384

Ալտին՝ որդի Տուրսունի, թու Մարա տեր Աղբուղայի 309, 314, 332—334, 336, 386, 388

Անանիա Մոկացի կաթողիկոս 81—84, 91, 99, 102

Աշոտ երկաթ 102, 104—106

Աշոտ՝ որդի Ամիր-Հասան Պոռոյանի 243

Աշոտ՝ որդի Մմբատ Բագրատունի խոստովանողի 66, 73, 75, 78—80, 88, 126, 133

Աշոտ՝ Սյունյաց իշխանազուն 107

Ազուկի՝ որդի Գրիգոր-Համամի 77, 82

Ազուկեթ՝ որդի Ատրնեբեհի, թու Սահլի 74, 82

Առանշահիկներ 55—56, 58—62, 64—66, 68—69, 77, 82, 84, 86—88, 95—96, 101, 109, 123, 130, 148, 178, 213, 288, 326, 351, 371, 398, 421—422

Առան՝ որդի Սիսակի, «ի տոմէն Հայկայ» 31, 52—53, 56—59, 86

Առաքել Դավրիժեցի 365—369, 392, 411—412, 415

Առաքելյան Բ. Ն. 21, 29, 265, 268

Առաքելյան Վ. Դ. 68, 101

Առքատակա զրիչ 350

Առքատակա, Արխատակա (սուրբ) 351—352

Առնիհր Առանշահիկ 61, 66—68, 70

Առտում՝ որդի Դավիթ երեցի 391

Ասիլ տե՛ս Ումեկ

Ասլան ոմն 395

Ասլան շահ 122

Ասուրիկ 44, 48, 79, 84, 89, 91—92, 99

Աստվածատուր խոշա 350

Ասփա՝ կին Գրիգոր Դոփյանի 154, 229, 241, 263—264, 316—319, 320—321, 325, 333

Ավազ՝ եպս. Դադի վանքի, խաթրավանքի և Գեղամիջի Աստվածածնի 327, 331—332, 343—345

Ավազյան 189

Ավազ՝ որդի աթաբեկ Իվանեի 128, 134, 185, 187, 190, 192, 194, 197—200, 229, 231

Ավանդուկ՝ որդի Թանկրիդուլի 388

Ավան Բուլիզցի 348

Ավդալբեկյան Բ. 2. 265, 287

Ատրեկ՝ եղբայր մելիք-Շահնազար Ա-ի 397, 409

Ատրներսեհ Ա՝ որդի Սահլի 62, 64, 68—69, 71, 73—75, 82

Ատրներսեհ Բ՝ թագավոր Վրաց 78, 91

Ատրներսեհ Բ՝ որդի Համամ-Գրիգորի 75, 78, 81—84, 101—102, 108

Ատրներսեհ՝ թու Սահակ-Սևադայի 101

Ատրներսեհ՝ կույր Բագրատունի 70

Ատրներսեհ Սյունի, ճիշտը՝ Ատրներսեհ Ա՝ որդի Սահլի

Արենդա Ա. Կ. 281

Արզու-խաթուն՝ կին Հաթիբբի իշխանաց իշխան Վախտանգի 145—149, 199, 235, 243, 246, 260, 271

Արխատակա կաթողիկոս Աղվանից՝ որդի Սալտունի 313, 375, 377

Արխատակա կաթողիկոս ամենայն հայոց 311

Արծրունիներ 68

Արդուլին՝ որդի Զաղայի 305, 307, 314

Արշակունիներ 38, 287, 383

Արզուն՝ մոնղոլ հարկահավաք 40, 191, 195—196, 203—205, 207, 217—219, 221, 238, 275—276, 330

Արուզ-խաթուն՝ առաջին կին Տարսալիճ Օրբելյանի 226—227

Արուզ-խաթուն՝ կին Հասան Մամիկոնյանի 272

Բաբայան Լ. Հ. 24, 161, 192, 198, 214, 265, 277, 281, 287, 299, 385

Բաբան, Բաբեկ 67, 71, 73

Բազարատ Գ թագավոր Վրաց 41, 93—94

Բազարատ Գ թագավոր Վրաց 94—95

Բազարատ թագավոր Արխաղաց 92

Բազարատ Բազարատունի՝ որդի Աշոտի 73

Բազարատունիներ հայոց 65, 68, 70, 72, 78, 88—89, 92, 100, 103, 124—126, 132, 141, 351

Բազարատունիներ վրաց 126, 129

Բաթու խան 190—192, 196—197, 202—276

Բալազորի 44

Բալասանբեկ՝ որդի Մելիքբեկ Ուլուբեկյանի 405

Բակ Առանշահիկ՝ իշխան Արցախի 59

Բաղդասարբեկ՝ որդի Հատիր-Մելիքի 356—357, 360—361, 370, 377

Բաղդասար միտրապոլիտ Հասան-Ջալալյանց 51—52, 55—60, 81—82, 84; Բայանդուր, Պալապուր 370

Բաշու-Ղուրի՝ մոնղոլ զորապետ 193—195, 230, 232

Բասիլ եպս. 164

Բարե՝ մելիք Բրիտիս գյուղից 366

Բարթիկյան Հր. Մ. 50, 165

Բարխուդարյան Ս. Գ. 24, 28, 49, 63—64, 72, 74, 76—78, 96, 108—109, 140, 142, 152, 158—159, 208, 224, 227, 243, 271, 311, 381, 386—389, 391, 406, 415

Բարխուդարյանց Մ. վ. 11, 15—18, 31—33, 35, 42, 52—53, 63, 108, 115, 136, 147, 153—154, 159, 217, 232, 235, 242, 263—264, 301, 308—309, 318, 327, 344, 346, 355—357, 360, 362, 386, 396, 402, 405, 418

Բար Զեբրայուս տե՛ս Աբու-Ֆարաջ Գրիգոր

Բարտուղ վ. վ. 65

Բարսեղ՝ որդի Աբաղուր երեցի 218

Բեգում-խաթուն՝ կին սուլթան Զահնաշի 372—374, 418

Բեկնազարյանց Ապրես 53

Բեկում աղա՝ կին Զալալ Գ-ի 370

Բեկում փաշա 348

Բերձնիշվիլի Ն. Ա. 127

Բիշար Գոփյան՝ որդի Վարդանի 323—326

Բորա-նոյին 173, 188—189, 207, 219

Բրոսե Մ. 24, 93, 129, 174, 212

Բուլխեյր խալի Ֆախր էդ-դինլու 348

Բուղա՝ աբաբ զորապետ 63, 70—71, 195—196

Բուղա՝ մոնղոլ հարկահավաք 238

Բուսախ տե՛ս Աբու Սալիկ

Բուրդիկ Մարեչբեցի 96

Բուրթեկ Օրբելյան՝ որդի Լիպարիտի 325

Գագիկ Բագրատունի 89, 92—94
 Գագիկ՝ թոռ Նսալի Աբու-Մուսնի 63—64
 Գագիկ Սասանյան 52
 Գալստյան Ա. Գ. 195, 207
 Գան Կ. 42, 269
 Գարեգին Ա. կաթողիկոս տե՛ս Հովսեփ-
 յան Գարեգին
 Գեորգե՝ որդի Քամար թագուհու 260
 Գեորգի՝ ամուսին Քամար թագուհու 131,
 169
 Գեորգի՝ թագավորազն Վրաց, որդի Դավ-
 թի, թոռ Լաշայի 207
 Գեորգի Լաշա՝ թագավոր Վրաց, 40,
 181, 183, 207
 Գեորգի Պայծառ՝ թագավոր Վրաց 40
 Գեորգ, Գերգ՝ որդի Հասանի և Դոփի
 160, 169, 325
 Գերգ՝ որդի Հայրապետի, նվիրառու 301
 Գեոքարեցիներ 26, 85, 123, 383
 Գիշիխան՝ դուստր Զալալ Դ-ի 370
 Գոհար՝ մայր Ամիրի 363
 Գոնցա՝ թագուհի Վրաց, կին Լաշայի 207
 Գոնցա՝ կին Հասան Գ Դոփյանի 328,
 333—334, 384
 Գորգիսիկի Վ. 193
 Գրեն Ա. Ն. 65
 Գրիգոր Ա՝ որդի Հասանի և Դոփի 43,
 134, 154—156, 160, 169, 190, 194,
 198, 226, 229—235, 241, 262, 264,
 325, 346
 Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոս 241
 Գրիգոր Ապիրատյան 111, 137
 Գրիգոր Ատրենքսեհյան, Գրիգոր-Համամ
 45, 47, 66, 73—79, 81—88, 90, 100—
 101, 108—110, 138, 213
 Գրիգոր Բ Դոփյան՝ թոռնորդի Հասանի և
 Դոփի 48, 215, 226, 229, 239—240,
 263, 315—323, 325—327, 333
 Գրիգոր Գեոքարեցի՝ առաջնորդ հաղա-
 վանքի 303
 Գրիգոր(իս) եպս. Գանձասարի 138
 Գրիգոր(իս) եպս. Դադի վանքի՝ եղբայր
 Հասան Կրոնավորյալի 145, 149—150,
 156
 Գրիգոր եպս. Մարա 241

Գրիգոր եպս.՝ որդի Թումա երեցի 397,
 399
 Գրիգոր(իս) եպս.՝ որդի Հասանի և Դոփի
 160, 162, 164, 166, 168—169, 229,
 252—255, 271, 375
 Գրիգոր եպս.՝ որդի Մելիքբեկ Ուլուբեկ-
 յանի 405
 Գրիգոր եպս. Սանահնի 261
 Գրիգորիկոս եպս.՝ որդի Վասակ Նահատա-
 կի 151—152, 197, 202—203, 243, 286
 Գրիգոր թագավորազն Բաղաց Կապանի
 53, 137
 Գրիգորիս՝ թոռ Գրիգոր Լուսավորչի 351—
 352, 371
 Գրիգոր՝ թոռ Գրիգոր-Համամի 83—84,
 89, 91—92, 98, 101, 103
 Գրիգոր՝ թոռ Գրիգոր Մագիստրոսի 111
 Գրիգոր(իս) կաթողիկոս Աղվանից՝ որդի
 Մեհրաբբեկի 346, 356, 358, 360—362,
 370, 375—377
 Գրիգորիկ՝ Սյունյաց իշխան, հայր Հա-
 սանի 110—111, 117
 Գրիգոր կաթողիկոս Հասան-Ջալալյան
 331, 344
 Գրիգոր Լուսավորիչ 177, 220, 287, 352,
 371
 Գրիգոր Մերենց եղբայր 304, 327—328
 Գրիգոր կառուցող եկեղեցու 272
 Գրիգոր Հեջուր հաշենեցի 85, 187, 197—
 201
 Գրիգոր Հեջուր՝ որդի Հասանի, Հոռոմոսի
 վանքի տեր 197
 Գրիգոր հոգևորական՝ որդի Սակոի 158,
 160, 271
 Գրիգոր Մագիստրոս 111
 Գրիգոր նկարիչ 317
 Գրիգոր՝ որդի Հասան Գ Դոփյանի 328,
 332—333, 343
 Գրիգոր՝ որդի Հասան Կրոնավորյալի 145,
 150, 154, 157, 169, 210, 233
 Գրիգոր՝ որդի Սահակ-Սևադայի 106
 Գրիգոր՝ որդի Հաթիբի իշխանաց իշխան
 Վախտանգի 147—148, 150, 199
 Գրիգոր՝ որդի Վահրամ Դոփյանի 329—
 330, 333—334, 344

Գրիգոր Պատմիչ 8, 40, 183—184, 187,
 194, 202, 233, 237, 248, 269
 Գրիգոր Սուփան 71—72
 Գրիգոր՝ տեր հոխանաբերդի (XII դ. I
 կես) 120—121
 Գրիգոր Տղա հաշենեցի տե՛ս Գրիգոր
 Հեջուր հաշենեցի
 Գրիգոր Տղա կաթողիկոս 164—167, 170,
 252
 Գրիգոր Տուտեռդի 167—168, 170, 247,
 250, 252—254
 Գրիգորյան Գր. 96
 Գուլուկ՝ մոնղոլ մեծ խան 195—196
 Գուրբուղա՝ թուրք բռնավոր 121
 Գուրգեն Արևելից իշխան 83
 Գուրգեն՝ որդի Աշոտ Ողորմածի 106
 Գուրգեն Վրաց իշխանաց իշխան 84
 Գեորգ Բ կաթողիկոս (Գաննեցի) 77, 80
 Գևորգ եպս. Հաղբատի 261
 Դադյան Խ. վ. 12, 18—19, 35, 43, 51,
 73, 151, 159, 220, 308—309, 313,
 360—362, 373, 375, 377, 382, 403,
 409
 Դահման շահ 356
 Դավիթ Անհողին 93—95
 Դավիթ գրիչ Դանձասարի 313
 Դավիթ եպս. Մարեցի 402, 412
 Դավիթ երեց՝ որդի Զհանշահ Մարեցու
 391, 394—395, 397
 Դավիթ թագավոր Վրաց (X դ.) 91, 189
 Դավիթ թագավոր Վրաց՝ Լաշայի որդին
 207, 220, 226—227, 235
 Դավիթ Մարեցի 192, 202, 277, 280,
 283—288
 Դավիթ կաթողիկոս Աղվանից՝ որդի Բաղ-
 դասարբեկի 360—362, 370, 376
 Դավիթ Մագիստրոս 84, 90
 Դավիթ ոմն 155
 Դավիթ հոգևորական՝ որդի Միրզաջանի
 (Մար) 391
 Դավիթ՝ որդի Վասակի (Վարազա վան-
 քից) 172, 274
 Դավիթ՝ որդի Սահակ Սևադայի 101

Դավիթ՝ որդի Տփղիսի ամիրա Քրդի 146,
 235
 Դավիթ վարդապետ Հաղբատի 164
 Դավիթ Քոբայրեցի 252
 Դավիթ՝ դուստր Ղուկասի 388, 391
 Դավիթանիձե Լ. 8
 Դարա՝ սելջուկ իշխանավոր 120
 Դեմետրե թագավոր Վրաց 226
 Դեսուս Ա 83, 120, 201
 Դեսուս Բ (թոռ Ա-ի) 197, 202
 Դեսուսյաններ 85, 123
 Դիլանլիբեկ՝ որդի Մելիք-Շահազար Ա-ի
 409
 Դիլ Շ. 178
 Դինար՝ կին իշխանակ թագավորի, դուս-
 տր Վրաց իշխանաց իշխան Գուրգենի
 84
 Դիկյաններ 85, 123
 Դուլադ-Նոյին 185
 Դոնդուա Վ. վ. 127
 Դովլաթյար 348
 Դոփ (Դուփ, Դոփ), 12, 51, 141, 148,
 150, 152, 154—157, 159—160, 162,
 166, 168—169, 190, 198, 215, 219,
 229, 231, 233—235, 242, 252, 255,
 263, 271, 300, 317, 325—326, 346,
 390, 396
 Դոփյաններ, Դոփյան տոհմ 12, 27, 29,
 35, 47, 49, 144, 152, 157, 161, 168,
 229, 241, 298—300, 304, 312, 314,
 316—317, 321, 323—326, 328—330,
 336—337, 340, 342—343, 381, 387,
 389, 404, 413
 Ելիկում՝ որդի Տարապիձ Օրբելյանի և
 Արուզ խաթունի 226
 Ելակուղ՝ սելջուկ ամիրա 138
 Եղիա՝ առաջնորդ Դանձասարի 307—308,
 310
 Եղիշե 36, 59—60
 Եղիշե աբեղա (Հասան Ջալալյան) 350,
 352—353
 Եսայի Աբու-Մուսնի տեր Դիզակի, Առան-
 շահիկ 62—64, 83—84

Զազա՝ Հասան-Ջալալյան իշխանազուն
305—307, 309, 314, 330
Զախոդեր Բ. Ն. 113
Զարեհ իշխանազուն ոմն 209
Զարբանալյան Գար. 34, 253
Զարմիհր՝ Առանշահիկ իշխանազուն տե՛ս
Առմիհր Առանշահիկ
Զաքարե ամիրսպասալար 128, 132, 134,
141, 147, 154—157, 160, 162, 165—
169, 173, 183, 187, 207, 224, 230—
231, 251—252, 254—255, 257—259,
260—261, 390
Զաքարե՝ աղզական Զաքարե ամիրսպա-
սալարի 131, 216
Զաքարե՝ եղբայր Հասան-Ջալալի 85,
144, 168, 173—176, 187
Զաքարե՝ որդի Շահանշեհի, թոռ Զաքարե
ամիրսպասալարի 128, 208
Զաքարե՝ որդի Վահրամ Զաքարյանի 216
Զաքարիա եպո. ոմն 331, 344
Զաքարիա Սարկավազ 421
Զաքարյաններ 27, 64, 124, 127, 130—
134, 156, 161, 189, 191—192, 201,
216, 233, 269
Հուլալյան Մ. 265, 340, 342—343, 365,
367
Հուլու-խաթուն ոմն 223
Հւամ (ավանդ.) 119
Հլեզան՝ եղբայր Զազայի 305
Հլեզում՝ եղբայր Զազայի 305
Հլեկում Օրբելյան 151, 187, 325
Հլեխախ (Դոփյա՞ն) 331
Հլտկուզ 122
Հնդելս Ֆր. 283
Հրդիշ 117
Փազուհի՝ ավանդույթյան հերոսուհի 191
Փազուհի՝ կին Հասան մեծի, դուստր Բա-
ղաջ թագավորի 85, 137, 139
Փազուհի՝ կին Ումեկի, ճարի մայրը 221,
225
Փաղեռս (Դոփյա՞ն) 331
Փաղեռս՝ որդի Դավիթ երեցի 391
Փահմազ-շահ 340, 361—362, 375, 408

Փահմասպ Ա 349, 376
Փաղիադին՝ որդի Կյուրիկե Բագրատունու
233
Փաղիադյանց Մ. սարկավազ 13—14, 196
Փահեթ՝ կին Սևադա Հաթերքեցու 151
Փահեթ՝ մայր Աշոտի, կին Ամիր-Հասան
Պողոթյանի 243
Փահում աղա՝ դուստր Հատիր-Մելիքի 351
Փամար՝ թագուհի Վրաց. 129, 131, 153,
161, 183, 216, 254, 260
Փամթա՝ կարծեցյալ դուստր Սարգիս
Զաքարյանի 173
Փամուրյաններ 293
Փանկրիդուլի՝ որդի Մելիք Ղուկասի 387
— 389
Փրզենհանուզեն Վ. Գ. 40
Փոխթամիշ խան 304, 327
Փողթան՝ կին Բիշար Դոփյանի 325
Փովմա Արծրունի 31, 63, 70—72, 84
Փովմա գրիշ Սյունեցի 295, 306
Փովմա Մեծոփեցի 41, 43, 295, 330
Փորա աղա 191, 275
Փորամանյան Թ. 178
Փորոս՝ գրիշ ու ծաղկող 143
Փոփյան Հ. 12, 19, 35, 51, 268, 321,
326, 334, 360, 362, 373, 382, 403,
409, 414
Փովթակյանք՝ թուրքմեն ցեղ 121
Փումա (Փովմա)՝ որդի Մելքոնի 391,
397, 399, 403
Փումանյան Հովհ. 14
Փումա քահանա՝ եղբայր Հովհաննիսիկ
Մարեցու 390
Իբն ալ-Ասիր 9, 73, 183, 186
Իբն-Հատուկալ 78
Իզնատիոս վարդապետ Հաղբատի 164
Իշխանակ՝ որդի Ատրնեբանի, թագավոր
Հերիթ-Կամբեհանի 75, 78, 81—84,
108
Իշխան՝ «որդի Քրդին», Հոռոմոսի տեր
197—198
Իսա Իբն-Յուսուֆ տե՛ս Եսայի Արու-
Մուսե
Իսահակ վարդապետ՝ մեկնաբան 80

Իսրայել երեց գրիշ 400
Իսմայել (ավանդ.) 119
Իսրայել Օրի 422
Իսֆանդիար 348
Իսուր՝ նվիրատու 385
Իվանե-Աթարակ՝ որդի Հասան-Ջալալի
տե՛ս Աթարակ-Իվանե
Իվանե Զաքարյան՝ աթարեզ և ամիրսպա-
սալար 128—129, 132, 134, 138, 141,
147—148, 153—155, 157, 160—
162, 167—169, 173, 182—183, 185,
187, 190, 197—200, 215—217, 226,
230, 251—252, 274, 257—260, 390
Իվանե՝ որդի Զալալ Բ-ի 302
Իվանե՝ որդի Սարգսի (աղզական ամիր-
սպասալարների) 131
Իվանե՝ որդի Վախտանյ-Տանգիկի 85,
144, 168, 174—176, 183, 218, 302,
371
Իվանե Օրբելյան 325
Լալայան Ե. 90, 324, 363
Լանկ-Փամուր 41, 292—294, 304, 328,
330, 332, 337
Լեո 16, 27, 62, 98, 120, 265, 341, 367
— 369, 387, 404, 406, 415, 420
Լիպարիտ Օրբելյան՝ որդի Իվանեի 325
Լևոն Ա՝ Կիլիկիայի չայ թագավոր 165,
220, 248
Լևոնյան Գ. 189
Սաթուն աղա՝ դուստր մելիք-Շահնազար
Ա.-ի 409
Սաթուն աղա՝ մայր մելիք-Շահնազար
Ա.-ի 408—409
Սաթուն՝ դուստր Հասան մեծի (Սոխանա-
բերդի տիրոջ) 137, 139
Սալավյան Բ. 88
Սաղարակյաններ 85—86, 122—123, 174,
303, 341, 422
Սաթուն՝ դուստր Հասան Դեհումյանի
201—202
Սաղբակ՝ տոհմակից խոխանաբերդցիներ-
րի 174, 182
Սահադազա 348

Սանում աղա՝ դուստր Զալալ Գ-ի 370
Սանում աղա՝ կին Մելիքբեկի՝ Աստվա-
ծարովի որդու 408
Սանսուլթան ոմն 398
Սանսուլթան՝ դուստր Մարեցի Մելքոնի
391, 397
Սալատուր Կեչառեցի 241—242, 298—
299
Սալատուր՝ վարդապետ Հաղարծնի 164
Սալիկյան Լ. Ս. 10, 180, 191, 243, 265,
275, 277—278, 280, 285, 287, 293—
294, 308, 311, 319, 323—325, 328,
330, 333, 385
Սալիկ վարդապետ, տե՛ս Դադյան Սալիկ
վարդապետ
Սիմյոն՝ որդի Աթարակ Գ-ի 313—314, 384
Սոխանաբերդցիներ (Ներքին Սալիկի տե-
րերը) 26, 156—157, 250—251
Սոռաք՝ դուստր Գոնցայի 207
Սոռ՝ Դոփի ժառանգություններից, դուստր
Վահրամի 321—322
Սուլթան՝ որդի Հասան Կրոնավորյանի
145, 148, 150, 210, 300
Սոննա տե՛ս Գոնցա՝ կին Հասան Գ Դոփ-
յանի
Սոսորովիկ Նահատակ 119, 138—139
Սոսորով՝ թագավոր Հայոց 42
Սոսորով՝ թագավոր Պարսից, որդի Որմըզ-
դի 58
Սոսորով՝ նախարար Գարդմանից (Ուտի-
քի) 59
Սոթիշահ՝ դուստր Գրիգոր Դոփյանի և
Ասփայի 321—323
Սոթիշահ՝ դուստր Մարզպան Մամիկոն-
յանի, կին Քուրդ Վաչուտյանի 235, 323
Սոթիշահ՝ դուստր Վարդան Դոփյանի, կին
Չեսար Օրբելյանի 325—326
Սոթիշահ՝ թոռուհի Քուրդ Վաչուտյանի
323
Սոթիշահ՝ կին Վախտանյ Տանգիկի, մայր
Հասան-Ջալալի 85, 136, 138, 141—
144, 146, 155, 168, 173, 175—176,
243, 364
Սուղարանդա շահ 400
Սուլուրբեկ՝ որդի Սուլթանի 300

- Խուճապի 116
 Խուճապի նախարար Գարգիմանից (Ուտի-
 բի) 59
 Մարեցիներ 148, 152, 157, 159, 161,
 241—242, 249, 320, 333, 403
 Կակարածե Ս. Կ. 129
 Կատա 97, 137
 Կատա՝ զուտոր Գրիգոր Աշոտյանի ու
 Շահանդուխտի (զուտոր Իշխան-Սևա-
 դայի) 107
 Կարա-Յուսուֆ՝ կարա-կոյունլու ցեղի
 առաջնորդ 294—295, 307
 Կարապետ եպիսկոպոս 5, 12, 27, 154—
 155, 160—161, 240—242, 297, 300,
 311, 313, 315, 317, 321, 326—327,
 330—331, 336, 386—387, 391, 399,
 404, 406, 411, 414, 419
 Կարապետ կաթողիկոս Աղվանից 374
 Կիրակոս Գանձակեցի 8, 11, 30, 35, 40,
 58, 114—117, 130—131, 134—135,
 144, 148, 150, 166—167, 170, 174,
 176, 181, 183—185, 187, 190—199,
 201—204, 207—208, 214, 217, 219—
 221, 228, 231, 233—235, 243, 248,
 251, 253, 255—256, 259—260, 262,
 269, 275—276, 279, 283—288, 299
 Կիրակոս Նրզնկացի՝ գրիչ-հիշատակա-
 գիր 323
 Կիրակոս Թավրիզեցի՝ մանրանկարիչ 324
 Կիրակոսյան Գ. 29, 240, 300—306,
 343—345
 Կյուրիկե Գ. 209—210, 233
 Կյուրիկե՝ թագավոր Աղվանից (Բազրա-
 տունի) 93—95, 145
 Կյուրիկյաններ 210—211
 Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոս
 170, 217, 275, 278, 285
 Կոստանդին Բ. Կատուկեցի կաթողիկոս
 393
 Կոստանդին Միրանածին 50
 Կոստանդ՝ հոգևորական, նվիրատու 302
 Կոստանյանց Կ. 37, 79, 167, 316
 Կորյուն 59—60
 Կորիճ տե՛ս Ներսէ՛հ՝ նախարար Գարգ-
 մանից
 Կրիմսկի Ա. Ե. 54, 75—76
 Հաթերբեցիներ 148—149, 156, 250, 333
 Հախնազարբեկ՝ որդի մելիք Շահնազար
 Ա-ի 409
 Հակոբ գրիչ Հաղբատի 258
 Հակոբյան Թադ. Խ. 36, 46, 110—111,
 267
 Հակոբյան Պ. Հ. 12, 14
 Հակոբյան Ս. Ե. 265
 Հակոբյան Վ. Ա. 8, 222, 393, 395—396,
 403
 Համազասպ Անեցի՝ եպս. Հաղբատի
 262, 286
 Համազասպ՝ որդի Դովյան Խորիշահի
 323
 Համամ Արևելցի տե՛ս Գրիգոր-Համամ
 Ատրնեբսե՛յան
 Համամ Բարեպաշտ տե՛ս Գրիգոր-Համամ
 Ատրնեբսե՛յան
 Համամ, «որ և Յովհաննէս վարդապետ
 Բագրատունի» 77—80
 Համարյան Հ. 56, 216
 Համդալյահ Դազվինի 9, 41
 Հայկ՝ հայոց ավանդական նախահայր
 56, 58, 68, 86
 Հայկազ՝ մելիք Քշտաղի 366
 Հայրապետ գրիչ Գանձասարի 355
 Հայրապետ հայր Գերգա 301
 Հայրապետ Սեպատացի գրիչ 350
 Հայր Մարգարե 383
 Հաշիմյաններ՝ արաբական հարստություն
 Գերբենդում 109
 Հասան Ա՝ տեր Սարա, ամուսին Դովի
 51, 141, 148, 152, 154—159, 162,
 166, 168, 190, 198, 215, 229—230,
 233, 235, 251—252, 254, 271, 325,
 396
 Հասան Բ՝ թոռ Դովի 48, 152, 215, 219,
 226, 234—235, 239—243, 263—264,
 298, 300, 304, 315—317, 325—326
 Հասան Գ Դովյան (XIV դ.) 327—329,
 332—336
 Հասան Գեռաբարեցի՝ թագավոր Բաղաջ
 Կապանի 137
 Հասան Դ՝ որդի Հասան Գ Դովյանի 323,
 332—333, 384, 390
 Հասան Դովյան՝ որդի Բիշարի 325
 Հասան Իբն-Ալի տե՛ս Նիզամ ալ-Մուլք
 Հասան՝ կին Տողանի 121
 Հասան Կրոնավորյալ՝ տեր Հաթերբի 117,
 132, 138, 140, 145—147, 149, 156—
 157, 169, 202, 210, 233, 271, 286.
 Հասան՝ հայր Հոռոմոսի տեր Հեջուր
 Գրիգորի 198
 Հասան մեծ՝ հայր Վախտանգ-Տանգիկի
 85, 136—141, 174—175
 Հասան՝ որդի Գրիգորիկի (Սյունիք) 110—
 111, 117
 Հասան՝ որդի Դեսոմի 83, 120—121, 202
 Հասան՝ որդի Խորիշահի և Քորի 235
 Հասան-Ջալալ-Դուլա 19—22, 26, 85—86,
 Հասան-Ջալալ-Դուլա 140—141, 144, 158, 168,
 134, 136, 140—141, 144, 158, 168,
 171—176, 179—180, 183, 188—197,
 199—215, 217, 219—221, 223, 226—
 227, 229, 232, 240, 243, 248, 268,
 276, 280, 282, 296, 298—300, 302—
 304, 316, 330, 352—355, 371
 Հասան-Ջալալյաններ (Հասան-Ջալալյան
 իշխ. տոհմ) 14, 29, 32, 52, 86, 152,
 156, 189, 296, 298—300, 302—303,
 314, 316—317, 344, 350, 353, 363,
 372, 374—376, 384, 422
 Հասան՝ որդի Զհանշահի 334, 344
 Հասան՝ որդի Վախտանգի, թոռ Սմբատի,
 թոռնորդի Հասան Կրոնավորյալի 151
 Հասան՝ որդի Վախտանգի (Հաթերբի Իշ-
 խանաց իշխանի) 147, 150, 199
 Հասան՝ որդի Վահագմի Բ Դովյանի 333—
 334, 343
 Հասան՝ որդի Քուրդ Մամիկոնյանի 272
 Հասան՝ որդի Ուզի 232
 Հատիր-Մելիք 312, 351, 353—357, 375,
 384
 Հարությունյան Բ. 104
 Հարությունյան Է. 396
 Հարությունյան Վ. Մ. 256
 Հացունի վարդան 99
 Հեթում Ա 96
 Հեթում Բ. 96, 170, 194, 204, 220, 233
 Հեթումյաններ 96
 Հեջուր՝ հայր Սմբատի և Մուշեղի 201,
 213
 Հյուբլման Հ. 24
 Հովակիմ կաթիլ (կաղարյան) 349
 Հովհաննես՝ առաջնորդ Գանձասարի, եղ-
 բորորդի Հասան-Ջալալի 176, 218,
 301—302, 371
 Հովհաննես Ա եպս., եղբայր Դովի ա-
 մուսին Հասանի 155—156, 159—160,
 162, 164—165, 167—168, 234, 249,
 251—262
 Հովհաննես արեղա՝ գրիչ Ս. Հակոբա
 վանքի 356, 360
 Հովհաննես Բ կաթողիկոս Աղվանից 371
 Հովհաննես Բ եպս.՝ որդի Հասանի և Դո-
 վի 160, 234, 251, 260—264, 325
 Հովհաննես Գ եպս.՝ որդի Գրիգորի, թոռ
 Դովի 234, 262—263, 321, 323—324
 Հովհաննես գրիչ Խանձրեցի 346
 Հովհաննես գրիչ ոմն 289—290
 Հովհաննես գրիչ Տաթևի 294
 Հովհաննես Դ եպս.՝ թոռ Հասանի և Դո-
 վի 223—224, 248, 263
 Հովհաննես՝ եկեղեցական 241
 Հովհաննես եպս. Մշեցի 14
 Հովհաննես Նրզնկացի 221—225, 248,
 262
 Հովհաննես Սարեցի 334, 391—395, 397,
 399, 403, 409
 Հովհաննես՝ որդի Զալալ Գ-ի, կաթ.
 Աղվանից 307—309, 362, 370, 372—
 374
 Հովհաննես կաթողիկոս՝ որդի Մհերաբ-
 բեկի 360—362, 370, 376—377, 397,
 418
 Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտ-
 ցի 64, 78—79, 81—83, 88, 101—106
 Հովհաննես Դարբերդցի 350
 Հովհաննես Ղրիմեցի 12—14, 160, 167,
 252—255, 259
 Հովհաննես՝ միտրոպոլիտ Սյունյաց 46
 Հովհաննես Մկրտիչ 351—352

Հովհաննէս՝ շինող Լկեղեցու 272
 Հովհաննէս՝ որդի Իշխան-Սեպուխի 101
 Հովհաննէս՝ որդի Խորիշահ Դոփյանի ու
 Զեաարի 326
 Հովհաննէս՝ որդի մելիք-Շահնազար Ա-ի
 409
 Հովհաննէս՝ որդի Սահլի, տեր Խաչենի
 73—74, 82, 282
 Հովհաննէս Սարկավազ Իմաստասեր 26,
 100, 351
 Հովհաննէս Վանական տե՛ս Վանական
 Վարդապետ
 Հովհաննէս քահանա և պարոն Դոփյան
 317, 331, 345—346
 Հովհաննէս Քոչիկցի 348
 Հովհաննէս Օձնեցի 418
 Հովհաննիսիկ Սարցի 42, 340, 364,
 390—394, 397, 400, 403
 Հովհան՝ որդի Ումեկի 220
 Հովհան Որոտնեցի 352
 Հովհաննիսյան Ա. Գ. 28, 129, 243, 287,
 291—292, 323—324, 326, 340, 343—
 345, 347, 365, 367—368, 385—386,
 391, 404—405, 409, 414
 Հովհաննիսյան Կ. Լ. 256—257
 Հովհաննիսյան Միք. 26
 Հովսեփ՝ հայր Նսայի Արու-Մուսի 63
 Հովսեփյան Գարեգին 10, 23—24, 26,
 59, 80, 125, 127—129, 133, 136, 142
 —143, 146, 155, 174, 184, 186, 197—
 —198, 217, 222—228, 230—231, 233,
 240—243, 247, 250, 253, 255—256,
 258, 261—262, 268, 282, 299, 303,
 317—319, 321, 323
 Հովսեփ ոմն 259
 Հուլավյաններ 239
 Հուլավու խան՝ մոնղոլ տիրակալ 40,
 207—208, 217, 236—237, 289
 Հուանյնով Ռ. 112
 Ղազան խան 241, 277
 Ղալաբեկի (Հաթիբբեցի) 366
 Ղասուտ՝ որդի Թանկրիդուլի 388
 Ղասուտջան՝ որդի Պապաճանի 388
 Ղատաղա-նոյի 185

Ղարա-Գրիգոր տե՛ս Գրիգոր Ա՝ որդի
 Հասանի և Դոփի
 Ղարազոյ՝ թոռ մելիք-Շահնազար Ա-ի
 406
 Ղափանցյան Գր. 43—44
 Ղաֆադարյան Կ. Գ. 160, 167—169,
 201, 252—262, 272—273
 Ղիսթադին տե՛ս Ղիսաս-էդդին քայ-Խոս-
 րով
 Ղիյաս-էդդին քայ-Խոսրով 193—194,
 232
 Ղուլաղա՝ Կին Ուլուբեկի 405
 Ղուկաս Հախպատեցի 396
 Ղուկաս՝ հայր Թանկրիդուլի 387—388,
 391
 Ղուտումլի՝ իլխանուխան կուսակալ 289—
 290, 324
 Ճար՝ որդի Ումեկի 219—221, 225
 Ճար՝ հայր Ումեկի 220, 222
 Մալխասյանց Ստ. 37, 158, 180, 218,
 222, 271, 348
 Մալիք սուլթան տե՛ս Հատիր-Մելիք
 Մահան՝ Կին Վարդան Դոփյանի 325—
 326
 Մահաբի՝ դուստր Զալալ Բ-ի 370
 Մակար վարդապետ տե՛ս Բարխուտար-
 անց Մ. վ.
 Մաղաբիա արեղա, տե՛ս Գրիգոր Պատ-
 միշ
 Մաղաբիա՝ Ամիրի որդի, կաթողիկոս Աղ-
 վանից 375—376
 Մամա՝ դուստր Հաթիբբե իշխանաց իշ-
 խան Վախտանգի 150, 271
 Մամա խաթուն՝ դուստր Հասան-Զալալի,
 Կին Ումեկի 189, 219—222, 224
 Մամա՝ Կին Հասան Կրոնավորյալի, դու-
 տր Կյուրիկե Բագրատունու 145, 210
 Մահմետ՝ Երևանի խան 402
 Մամիկոնյաններ Դսեղի 67, 168, 321, 323
 Մամիկոնյան Վահան՝ մարզպան 39
 Մամուրներ 236
 Մամբան՝ դուստր Տարսալիճի և Մինայի
 229

Մամբան՝ Կին Գրիգոր Ա Դոփյանի 325
 Մամբան՝ Կին Դոփի, թոռ Հասան Բ-ի
 239, 241—243, 315—316
 Մամբան՝ Կին Հասան մեծի, Խոխանա-
 բերդի տիրոջ 85
 Մամբան՝ Կին Հասան-Զալալի 175—176,
 180, 204, 206, 208—211, 218—219,
 268, 302
 Մալիբեկ՝ թոռ Աստվածաբովի 408
 Մանանդյան 2. 9, 28, 94, 115, 125, 128,
 138, 161, 181, 184, 190—191, 197—
 198, 200, 207, 224, 233, 236, 265,
 267—268, 270, 341—342
 Մանգու խան 191, 205, 236, 275
 Մանուել արեղա՝ եղբայր Ավագ եպիս-
 կոպոսի 327, 331, 343—344
 Մանուել՝ Վրաց թագավոր Դավթի եղբայ-
 րը 226
 Մանուել վարդապետ ոմն 349
 Մանուշար՝ թոռ մելիք Շահնազար Ա-ի
 406
 Մառ Ն. 3ա. 20, 44, 75, 94, 243, 366
 Մասուդի 78, 81, 84
 Մասուդ՝ Մելիքշահի թոռնորդի 115, 122
 Մատթեոս Ա կաթողիկոս Աղվանից 313,
 372—374
 Մատթեոս Գ կաթողիկոս Աղվանից 374
 Մատթեոս Մոնոզոն՝ Գանձասարի վար-
 դապետ 294—295, 304—306, 309,
 314
 Մատթեոս Զուլալիցի 292
 Մատթեոս Ուտանյեցի 43, 94, 113
 Մատթեոս վարդապետ՝ Տաթևի գրիշ 294
 Մարիամ տիկին Սյունյաց՝ դուստր Աշոտ
 Բագրատունու 48—49
 Մարկոս վարդապետ 197, 202
 Մարիամ՝ դուստր Կյուրիկե Գ թագավորի
 209
 Մարինա՝ բույր Հասան-Զալալի 85, 174
 —176
 Մարծպան Մամիկոնյան՝ տեր Դսեղի 235,
 323
 Մարկվարտ 3. 24
 Մելիք տե՛ս Հատիր-Մելիք
 Մելիքբեկ՝ որդի Ատրեբեկի 397

Մելիքբեկ Բ՝ որդի Աստվածաբովի 406—
 —407
 Մելիքբեկ՝ որդի Ուլուբեկյան Բալասան-
 բեկի 405
 Մելիքբեկ՝ որդի մելիք Ղուկասի 388
 Մելիքբեկ՝ որդի մելիք Շահնազար Ա-ի,
 եղբայր Ատրեբեկի 409
 Մելիքբեկ Գ՝ որդի մելիք Շահնազար Բ-ի
 407
 Մելիքբեկ՝ Ա՝ որդի Միրզաջանի 391,
 405—407, 409, 414, 419
 Մելիքսեթ-բեկ Լ. 40, 84, 92, 94—95,
 108, 216
 Մելիքիշվիլի Գ. Ա. 127
 Մելիքսեթ եպս.՝ որդի Միրզաջանի 407—
 408
 Մելիքսեթ՝ եպս. Վերին Զակամի 366
 Մելիքսեթ կաթողիկոս Աղվանից Քուլա-
 տակցի 377
 Մելիք շահ 109, 111—113, 115
 Մելիք-Շահնազարյաններ 12, 27, 337,
 381, 386—387, 404—405, 413—415
 Մելիք Վանի 196
 Մելիք-Օհանջանյան Կ. Ա. 30, 202
 Մելիք-Ուլուբեկյաններ 404—405
 Մելքոն՝ որդի Մարա տեր Միրզաջանի
 390—391, 397—399
 Մելքումբեկ՝ թոռ Աստվածաբովի 408
 Մեհրաբեկ՝ որդի Զալալ Դ-ի 370
 Մեհրաբեկ՝ որդի Վելիջանի 346, 355—
 359, 362—363, 370, 375—377
 Մեհրապ՝ որդի Արդուբինի, թոռ Զաղալի
 307, 314
 Մելամբեկ, Մեհրանբեկ տե՛ս Մեհրաբ-
 բեկ՝ որդի Վելիջանի
 Մեջլիս՝ որդի Զալալ Գ-ի 305, 307, 309,
 314
 Մեսրոպ Մագիստրոս տե՛ս Տեր-Մովսիս-
 յան Մեսրոպ Մագիստրոս
 Մեսրոպ Մաշտոց 59
 Միրան շահ 330
 Միհրանյաններ, Միհրանյան տոհմ 55, 58,
 61—62, 65, 68—70, 86
 Միհրան Սասանյան 52
 Միկլայիս-Մակայ Ն. Գ. 214

Մինա խաթուն՝ դուստր Հասան-Ջալալի 189, 219, 225—229, 316—317
 Մինա՝ կին Արուբանի 301
 Մինա՝ կին Գերգի 301
 Մինաս՝ կիլիկիայից եկած եպս. 167
 Մինորսկի Վ. Յ. 24, 54, 65—66, 109
 Միսայել եպս. 34
 Միր Դավիթ խան Մելիք-Շահնազարյանց 416
 Միրզաբեկ՝ որդի Աստվածաբովի 408
 Միրզաբեկ՝ որդի Մարա տեր Մելքոնի 390—391, 397, 399
 Միրզաբեկ՝ որդի Տուրսունի, թոռ Պաստամի 308—310
 Միրզաջան՝ որդի Մարա տեր Զհանշահի 388, 390—391, 397, 399, 406—409
 Միրզաջան Ուլուբեկյան 405
 Միքայել Ասորի 9, 67, 71, 183
 Մխիթար Այրվանեցի 8, 78—80, 116, 130, 207, 237
 Մխիթար Գոշ 8, 9, 30, 50, 83, 114—115, 117—122, 130, 134, 136, 139—140, 146—147, 164—167, 198, 200—201, 235, 248, 252, 253, 393—394
 Մխիթարյան միաբանություն 8
 Մխիթար վարդապետ Խոռակերտա 164
 Մկրիմ Պոռչյան 130
 Մկրտիչ՝ որդի Դավիթ երեցի 391
 Մկրտումյան Հ. Յ. 8
 Մնացականյան Աս. 29, 38, 55, 66—67, 79, 84, 103, 189
 Մուլար-նույին 185
 Մովսես Դասխուրանցի 8, 15, 32, 39, 52, 58, 60, 63, 65, 79, 88—89, 101—102
 Մովսես իշխան Ուտիբի 64, 83, 104
 Մովսես Խորենացի 11, 31, 51, 56—57, 59—60, 119, 352
 Մովսես կաթողիկոս Աղվանից 99
 Մովսես Կաղանկատվացի 8, 30, 32, 37, 39, 45, 51, 55, 58—63, 65, 67, 69, 71, 74—76, 78, 81, 84, 88, 90, 96, 101—104, 116, 120, 191, 267, 274, 352
 Մովսեսյան Ղ. 95, 210
 Մովսես՝ որդի Աբու-Մուսեի 63—64, 83

Մսերյանց Մ. 392
 Մուսավիա տե՛ս Հովհաննես՝ որդի Սահլի Մուհամմեդ Ա՝ Մելիքշահի թոռ 115
 Մուհամմեդ Խուդաբանդա շահ 340
 Մունաշչիմ-բաշի 94, 109
 Մուշեղ թագավոր Կարսի 84, 89, 91
 Մուշեղ՝ որդի Հեջուրի 201
 Մուշեղ՝ որդի Սմբատ Բագրատունի Խոստովանողի 66
 Մուստաֆա փաշա (օսման.) 340, 400, 402
 Մուստամփաշա՝ կին Զհանշահ Մարեցու 390
 Մուրադյան Պ. Մ. 40—41
 Յակոբսոն Ա. Լ. 178
 Յավրիբեկ՝ որդի մելիք Շահնազար Ա-ի 407, 409—410, 412
 Յիսաբեկ՝ որդի մելիք Շահնազար Ա-ի 409
 Յուզբաշյան Կ. Ն. 21
 Յուզբուրլու՝ որդի Մարա տեր Միրզաջանի 391, 397
 Յուշկով Ս. Վ. 61
 Նադիր շահ 419
 Նազարի՝ թոռ մելիք Շահնազար Ա-ի 409
 Նազար Ոսկանապատցի 366
 Նազուկխան՝ դուստր Մարա տեր Մելքոնի 391, 397
 Նանա՝ դուստր Սարգիս ամիրսպասալարի 141, 155, 168
 Նանա՝ կին Հասան Կրոնավորյալի, թոռ Վախտանգի 151
 Նասր-Դավա՝ եղբայր Հասան-Ջալալի 85, 141, 168, 175—176
 Նավուզ՝ որդի Արղուն բռնավորի 242, 330
 Նաֆասկուլի Թուշմալ Խալիլ-Ֆախր-էդ-դինլու 349
 Ներսէ՛ Նախարար Գարդմանից 64
 Ներսէ՛ Փիլիպյան (Միհրանյան) 65

Ներսես առաջնորդ Գանձասարի 138, 310
 — 313
 Ներսես արքեպս. Աշտարակեցի 13—14
 Ներսես Գնունեցի 397
 Ներսես եպս. Ամարասի 219, 300—301
 Ներսես Լամբրոնացի 164, 170
 Ներսես կաթողիկոս Աղվանից 177, 206
 Ներսես Պարթև կաթողիկոս 383
 Նիազբեկ՝ որդի մելիք Շահնազար Ա-ի 409
 Նիզամ ալ-Մուլք 113
 Նորդին ոմն 271—272
 Նրչիս՝ դուստր Սարգիս ամիրսպասալարի 141, 168
 Շադդադյաններ տե՛ս Փաղունյաններ
 Շալուն՝ որդի Սարգսի, ամիրսպասալար-ների ազգակից 131
 Շահ Աբաս Ա 364—368, 370, 376, 398, 400, 403, 406, 411—412, 415, 420—421
 Շահանդուխտ Ա՝ դուստր Սահակ-Սևադայի 97, 99, 103—107
 Շահանդուխտ Բ՝ դուստր Իշխան-Սևադայի, կին Գրիգոր Աշոտյանի 107—108, 110, 112, 326
 Շահանշ 298
 Շահանշ՝ որդի Աղբուղալի 384
 Շահանշ՝ որդի Մեհրապի, թոռ Արղու-թինի 307, 314
 Շահանշ՝ որդի Հասան Դ Դոփյանի 332—333, 345, 389—390, 403, 405
 Շահանշ՝ որդի Զաքարի ամիրսպասալարի 128, 185, 187, 194, 207—208, 231, 258
 Շահինյան Աբր. 77
 Շահ Իսմայիլ 375
 Շահխաթունյանց Հովհ. եպս. 12—13, 37, 48, 49, 132, 151, 157, 180, 202, 239, 264, 301, 305, 310, 312—313, 319, 322, 344, 354—355, 379, 384—385, 406
 Շահնազար Ա՝ մելիք Սողբի 389, 397, 403, 406—414, 419

Շահնազար Բ՝ թոռ Աստվածաբովի 407—408
 Շահ Սեֆի 381
 Շահումաղա՝ դուստր Հատիր-Մելիքի 351
 Շահումաղա՝ կին Մեհրաբբեկի 363, 370
 Շամամ խաթուն՝ կին Դավիթ երեցի 391, 397
 Շանշի-Շահանշ՝ որդի Հասան Գ Դոփյանի 328—329, 332—334, 386
 Շապուհ՝ թագավոր Արևելյան Հայաստանի, պարսիկ 59
 Շապուհ՝ որդի Սմբատ Բագրատունի-Խոստովանողի 66
 Շարափադին 205—206
 Շարդեն՝ ճանապարհորդ 335
 Շելյա Համզա 348
 Շելյա Ուվելյա Բահադուր 373
 Շիրին բաշի՝ դուստր մելիք Շահնազար Ա-ի 409
 Շմիդտ Բ. Գ. 19
 Շրվան, Շիրվան՝ որդի Հասան Գ Դոփյանի 328, 330, 333—334
 Շուշան՝ զույցի հերոսուհի 189
 Շուշանիկ ոմն 209
 Շուշե՝ ենթադրյալ դուստր Սարգիս ամիրսպասալարի 155
 Շուշիկ՝ կին Ամթերբի տեր Վախտանգի 149
 Ոսկյան Հ. 11, 26, 100, 147, 255, 272, 303
 Ուվանես քահանա գրիչ 347
 Չախր-շահ 120
 Չաղաղա-նույին 185
 Չաղաթյաններ 236
 Չաղաթյան՝ մոնղոլ խան 41
 Չամչյան Միք. Վ. 25, 96, 109, 155, 286, 339, 392, 418
 Չարմաղան-նույին 185, 187—188, 195, 199, 207, 219
 Չևար Ծրբելյան 321
 Չինգիզ-խան 41, 182, 236, 276
 Չորան (զորապետ) 289—290
 Չոլի 116—117

Պախոմով Ե. Ս. 94, 342
 Պահլավունիներ 220
 Պապադան՝ որդի Թանկրիդուլի 388
 Պապաբ՝ որդի Վասակ խաղբակյանի 130, 182, 242
 Պապ ոմն (Հասան-Ջալալյաններից) 363
 Պաստամ՝ որդի Զալալ Գ-ի 308—309, 311
 Պատկանյան Բ. 40
 Պատրիկ Բարոյան՝ Առանշահիկ իշխանա-
 դուն 61
 Պարթև 42
 Պեկի՝ որդի Վահրամ Դոփյանի 332—334
 Պետրոս առաքյալ 48—49
 Պետրոս՝ հայր Սարգսի 301
 Պետրոս ոմն (կաթողիկոս Աղվանից) 362, 373
 Պետրոս շինող եկեղեցու 262
 Պետրոս վարդապետ Հաղբատի 164
 Պետրուշևսկի Բ. Պ. 29, 54, 27, 275
 Պիշար տե՛ս Բիշար
 Պողարյան Նորայր եպոս. 352
 Պողոսյան Ս. 96, 134, 265, 273, 287
 Պողոսյան Յր. 417—420
 Պոռշ Դոփյան ոմն 329—330, 343—344, 390
 Պոռշ հաղբակյան՝ որդի Վասակի 130, 233
 Պոռշյաններ տե՛ս հաղբակյաններ
 Պաղոմեոս 38
 Պուլիկյան տե՛ս Աղբուղյան
 Պուլի, Պուլիկ՝ հայր մելիք-Ղուկասի 387—388
 Պուտաղ նվիրատու 310, 384
 Զալալ Ա տե՛ս Հասան-Ջալալ-Դոլա
 Զալալ Բ՝ թոռ Հասան-Ջալալի, որդի Ա-
 թարակ—Իվանի 300—304
 Զալալ Գ՝ թոռնիկ Հասան-Ջալալի 208, 305—308, 310—311, 314, 363, 373—374
 Զալալ Գ՝ որդի Մեհրաբբեկի 357, 360—361, 364, 366, 370, 372, 377
 Զալալդավլե՝ որդի Զաղալի 305, 307
 Զալալ-էզդին 135, 171

Զալալ, լուսավորչի տոհմից 220
 Զալալյանց Ս. արքեպս. 9, 11—16, 18, 32, 49, 51—52, 59—60, 74, 141—142, 151—152, 157, 160, 168, 174, 208, 212, 218, 227, 239, 241, 247, 252—254, 271—272, 301, 310, 312—313, 318—319, 322, 328, 355, 396, 405—408, 411
 Զալալ՝ որդի Տարսայիճ Օրբելյանի 229—230
 Զանփուղյան Զ. 198—199
 Զաջուտ՝ որդի հաղբակի 174
 Զավահիր՝ դուստր մելիք Շահնազար Ա-ի 409
 Զիվանշիր տեր Գարդմանից, Միհրանյան 61—62
 Զհանշահ սուլթան 372—373, 418—420
 Զհանշեցիք-Զհանշալյաններ 334, 337, 386, 389—390, 397
 Զհանշի-Զհանշահ՝ որդի Հաւան Գ Դոփ-
 յանի 328—329, 332—334, 386, 390—391, 396—397, 405, 415
 Զվանշեր տեր Շաբեռ 72
 Զուլյաններ 236
 Թաշիգ-էզդին 280—291
 Թյոսլեր Է. 18
 Թշտունի Վ. 265
 Թովազի՝ թուրքմեն բռնավոր 121
 Թուրեն՝ Հակական Կիլիկիայի իշխանա-
 պետ 146
 Թստակես երեց՝ որդի Թումա Մարեցու 397, 399
 Թուզուքան՝ դուստր Էլիկում Օրբելյանի 151
 Թուզուքան՝ դուստր Հասան-Ջալալի 173, 188, 189, 207, 219
 Թուզուքան՝ թաղուհի Վրաց 152, 183, 185
 Թուտուքան՝ դուստր Կյուրիկե Գ թագա-
 վորի 209
 Սադ 348
 Սադուն՝ որդի Տփղիսի ամիրա որդի 146, 235

Սադուն կամ Սասուն՝ հայր Տարսայիճ
 Օրբելյանի առաջին կին Արուղ խաթուն-
 նի՝ 227
 Սալվար՝ դուստր Զալալ Գ-ի 370
 Սակառ՝ եղբայր Մարա տեր Հասան Ա-ի 155, 159—160
 Սակառյաններ խոխանաբերդի 158
 Սակառյաններ Մարի 156
 Սակառ՝ պապ Հաթեբեցի Վասակ Նա-
 հատակի 157, 210
 Սակառ-Վահտանգ՝ հայր Մարա տեր
 Հասան Ա-ի 156, 158
 Սակառ՝ որդի Վախտանգի 36, 271
 Սահակագուլատ՝ կին Սարգիս ամիրապա-
 սալարի 148
 Սահակ Պարթև 287—288
 Սահակ-Սևադա՝ որդի Գրիգոր-Համամի
 81—82, 90, 98—106, 110—138
 Սահլ Սմբատյան, Սահլ որդի Սմբատի,
 Սահլ իբն-Սնրատ (Սունրատ, Շան-
 րատ), Սահակ որդի Սմբատի 19, 37,
 45, 52—53, 62, 64, 66—71, 73, 75,
 78, 82, 162, 371, 379
 Սաղաթել կրոնավոր՝ գրիչ Ս. Հակոբա
 վանքի 362
 Սամուել Անեցի 42, 68, 96, 113, 116,
 224, 290
 Սալուի՝ Մարա իշխանագուն 48
 Սալուուն՝ որդի Աղբատի, թոռ Զալալ
 Գ-ի 298, 310—312, 314, 353—356,
 384
 Սառա՝ ավանդական Աբրահամի կինը 119
 Սասանյաններ 65, 68
 Սասանա Հանդաբերդեցի 218
 Սասանա ձեռնավոր 243
 Սարգիս՝ աղդական ամիրապասալարների
 131, 216
 Սարգիս Ա Սևանցի կաթողիկոս 46—48
 Սարգիս եկեղեցական 241
 Սարգիս եպոս. Դոփյան՝ որդի Գրիգոր Բ-ի
 320—323, 326—327, 331, 344
 Սարգիս եպոս.՝ որդի խորիշահ Դոփյանի
 326
 Սարգիս եպոս. Ս. Հակոբա վանքի 200
 Սարգիս Զաքարյան ամիրապասալար 124,
 128, 132, 141—142, 148, 153, 157,

161—162, 169, 173, 216, 251, 254,
 326
 Սարգիս կաթողիկոս Աղվանից՝ որդի
 Հատիր-Մելիքի 354—355, 375
 Սարգիս հայր Շալուե Զաքարյանի 131
 Սարգիս ոմն՝ նվիրատու 303
 Սարգիս ոմն՝ նվիրատու 217
 Սարգիս՝ որդի Հասան Գ Դոփյանի 328,
 333
 Սարգիս՝ որդի Պետրոսի, նվիրատու 301
 Սարգիս վարդապետ ոմն 396
 Սարթալա՝ մոնղոլ խան 192, 196—197,
 204, 206, 276
 Սամվելյան Խ. 265
 Սաֆարյան Ս. 257
 Մարությանբեկ Ոսկանապատցի 366
 Մաֆրաստյան Ա. 359
 Մեհեոս եպիսկոպոս 367
 Մեմ (ավանդական) 119
 Մելիտրեկ, Սալտուն՝ որդի Հատիր-Մե-
 լիքի 351, 353—354
 Մելիտ, Սալտուն՝ որդի Շահանշե Դոփյա-
 նի 328—330, 332—334, 343—345
 Մենեքերիմ Ա, «որ եւ Յովհաննէս» 83—
 84, 89—92, 98, 102—103, 108—109
 Մենեքերիմ Բ՝ իշխանաց իշխան խաչնի
 97, 99
 Մենեքերիմ՝ որդի Գրիգորի 83—84
 Մենեքերիմ՝ որդի Իշխան-Սևադայի, թա-
 գավոր Բաղաց-Կապանի 108—113,
 117, 137, 233, 326
 Մենեքերիմ՝ որդի Հասան Դեսուսյանի
 201—202
 Մետիպակ տե՛ս Մելիտրեկ՝ որդի Հատիր-
 Մելիքի
 Միմավուն կաթողիկոս Աղվանից 364, 377
 Միմեոն արքեպս. Ս. Հակոբա վանքի
 362—363
 Միմեոն կաթողիկոս Նրեանցի 49, 360,
 362, 379
 Միմեոն թագավոր Վրաց 365
 Միսակ 51, 56
 Մմբատ Բաղրատունի խոստովանող 52,
 66
 Մմբատ Բուրթելյանց 305

Մմբատ՝ եղբայր Խոխանաբերդի տեր
Գրիգորի 120, 201

Մմբատ՝ եղբայր Հասան Կրոնավորչալի
149—150

Մմբատ՝ եղբայր Հասան մեծի, հայր Գրի-
գոր Հեջուրի 85, 174, 198—201

Մմբատ՝ եղբայր Հոռոմոսի տեր Հեջուրի
197

Մմբատ թագավորազն Բաղաց-Կապանի
54, 104—107, 137

Մմբատ՝ հայր Սահլի 52—53, 68, 70, 82

Մմբատյանց Մ. արքեպս. 35—37, 49,
74, 239, 327, 353, 355, 369, 389—
390, 396—397, 405—409, 411

Մմբատ՝ որդի Սյունյաց իշխան Աշոտի
107

Մմբատ՝ որդի Բահրամ Գուրի, Սասան-
յան 68

Մմբատ՝ որդի Գրիգոր-Համամի 76—77,
81—83

Մմբատ՝ որդի Հասան Կրոնավորչալի
145, 148, 150—151, 210

Մմբատ՝ որդի Հեջուրի 201, 213

Մմբատ՝ որդի Մմբատ Բագրատունու 66,
78—79

Մմբատ՝ որդի Փիրհամզալի, նվիրատու
310—311

Մմբատ տեր Մեծառանից 83

Մմբատ Քարոյան-Առանշահիկ 68

Մմբատ Օրբելյան՝ եղբայր Տարսալիճի
205, 227—229

Մմբատ Օրբելյան՝ որդի Լիպարիտի 325

Մմիրնով Ի. Ա. 365

Մոդոմոն եպս. Ս. Հակոբա վանքի 73

Մոդոմոն Մարեջրեցի 96

Մոփի՝ դուստր Մովսեսի, թոռ Նսալի
Աբու-Մուսեի 63—64

Ս. Շ. 247

Սպրամ՝ Միհրանյան իշխանազուտր, կին
Սահլի որդի Ատրնեբսեհի 62, 69

Ստեփաննոս Բ կաթողիկոս Աղվանից 97,
145

Ստեփաննոս Գ կաթողիկոս Աղվանից
138, 239, 241

Ստեփաննոս եպս., ժամանակագիր 184,
219, 240

Ստեփաննոս եպս. Սյունեցի 168

Ստեփաննոս Կոն նախարար Գարդմանից
64

Ստեփաննոս՝ որդի Ումեկի 220

Ստեփաննոս՝ որդի Միհրանյան Վարազ-
Տրդատի 65

Ստեփաննոս Օրբելյան 8, 11, 24, 26, 37,
40, 46, 48, 54, 64, 72, 83, 97, 103—
104, 106—111, 113—115, 130, 137,
147, 151, 154—155, 168, 170, 173,
179, 205, 225—229, 233—234, 238—
239, 271, 275, 316—317, 330,
379—381

Ստրաբոն 38

Սրվանձության Գ. 339

Սուլտան-խաթուն՝ կին Հատիր-Մեկիբի
351, 353

Սուլում՝ Դիզակի մեկիբ 366

Սուլիսյան Գ. 96

Սուրբաս ոմն՝ կաթողիկոս Աղվանից 373

Սև Աբով 387

Սևադա Դեսուսյան՝ որդի Հասանի, թոռ
Սենեբերիմի 201—202

Սևադա-Իշխան՝ թոռ Սահակ-Սևադայի
101, 107, 109, 137

Սևադա իշխանազուն Հաթերբի, որդի
Մմբատի 150—151

Սևադա նահատակ՝ որդի Գրիգոր Ա Դոփ-
յանի 197, 233—234

Սևադա՝ որդի Բաղաց-Կապանի թագա-
վոր Սենեբերիմի 137

Սևադա՝ որդի Մմբատի և Շահանդուխտի
107

Սեինճ-բեկ 205—206

Վահան՝ Դոփյանների հայր 325

Վահան՝ դուստր Վարդան Դոփյանի 325

Վախտանգ իշխանազուն՝ որդի Մմբատի,
թոռ Հասան Կրոնավորչալի 150

Վախտանգ՝ հայր Հասան Կրոնավորչալի
145, 149, 157, 271

Վախտանգ մեծ՝ թոռ Վախտանգ-Սակառի
85, 155—156, 158—159, 201

Վախտանգ նվիրատու 310, 384

Վախտանգյանների Խոխանաբերդի 85

Վախտանգյանների Հաթերբի 85

Վախտանգ՝ որդի Մմբատի 173, 199

Վախտանգ՝ որդի Ումեկի 221, 223, 225

Վախտանգ-Սակառ՝ որդի Գրիգորի, թոռ
Փրիլպի 85, 136, 138—139, 156

Վախտանգ-Տանգիկ՝ հայր Հասան-Ջա-
լալի 26, 85, 132, 136, 138, 140, 144,
146, 158, 168, 172—173, 175, 176,
180, 183, 217, 311, 364

Վախտանգ իշխանաց իշխան՝ որդի Հա-
սան Կրոնավորչալի 138, 140, 145—
148, 150—151, 154, 156—157, 161,
189—190, 198—199, 210, 216, 235,
243, 254, 259, 333

Վահրամ՝ եղբայր Հասան Կրոնավորչալի
149, 156

Վահրամ Զարարյան՝ Գագա տեր 134,
182—183, 185, 187, 194, 216, 231,
282

Վահրամ՝ թոռ Գագա տեր Վահրամի 216

Վահրամ Մամիկոնյան (Դսեղից) 322

Վահրամ՝ որդի Գրիգորի, թոռնթոռ Դո-
փի 333

Վահրամ՝ որդի Հասան Գ Դոփյանի 326—
330, 332, 334

Վաղարշակ՝ Մեծ Հայքի միացյալ թագա-
վորություն ավանդական կարգավորիչ
31, 56

Վանական Վարդապետ, Հովհաննես Վա-
նական 8, 177, 187, 192, 202, 243,
250, 285, 288

Վանենի՝ դուստր Զաքուդի, թոռ Խաղբա-
կի 174, 184

Վաշագյան տե՛ս Վաշագան՝ որդի Մով-
սեսի

Վաշագան Բարեպաշտ 39, 60, 61, 75,
109, 213, 271, 352

Վաշագան՝ որդի Մովսեսի, թոռ Նսալի
Աբու-Մուսեի 63—64, 83

Վաշագան Պատրիկյան, Առանշահիկ 62

Վաշագան Քաջ, Արշակունի 60

Վաշուտյանների Արազածոտնի 259, 323,
341

Վաչե թագավոր Աղվանից 273

Վաչե Մամիկոնյան՝ տեր Դսեղի 235

Վասակ՝ եղբայր Բաղաց-Կապանի թագա-
վոր Մմբատի 105, 107

Վասակ թագավոր Բաղաց-Կապանի 46

Վասակ Խաղբակյան 130

Վասակ՝ հայր Դավթի 272, 274

Վասակ Նահատակ՝ որդի Հասան Կրոնա-
վորչալի 145, 147—148, 150, 152,
157, 202, 210, 286

Վասակ՝ որդի Գրիգոր-Համամի 81—83

Վասակ՝ որդի Մմբատի ու Շահանդուխտի
107

Վասակ Պահլավունի 111

Վասակ պատրոնիկ ոմն 209

Վարազ-Տրդատ Միհրանյան 65

Վարազ-Քուրդակյան Առանշահիկ 61

Վարդանանք 39

Վարդան Արևելյի տե՛ս Վարդան Վար-
դապետ

Վարդան Դոփյան՝ որդի Վահանի 325—
326

Վարդան հոգևորական՝ որդի Զալալ Գ-ի
307, 309

Վարդան Մամիկոնյան 323

Վարդան «Յոթար որդի»՝ եպս. Գանձասա-
րի 286

Վարդան՝ սխալմամբ 216

Վարդան՝ որդի Խորիշահ Դոփյանի և Զե-
սարի 326

Վարդան Վարդապետ 8, 32, 37, 40, 64,
67, 79, 84—85, 92—95, 100, 106,
111, 113, 130, 138, 143, 148, 158,
162, 165, 170, 173—176, 181—182,
184, 186—187, 189—190, 202, 207—
208, 211, 215, 223, 233, 237, 248,
250, 262, 275, 286

Վարդան՝ Ս. Հակոբա վանքի եպս. 151

Վարդան վարդապետ Հաղբատի 164

Վարդան վրդ. Ս. Հակոբա վանքի 200

Վարդան քահանա գրիչ Ոսկանապատցի
405

Վարդան Քաջ, Միհրանյան 69

Վեգեն Դոփյան՝ որդի Վարդանի 323—
325

Վելիջան՝ որդի Քանկրիդուլի 388
 Վելիջանբեկ՝ որդի Զալալ Գ-ի 370
 Վելիջան՝ որդի Սալտունի, թոռ Աղբաաստի
 311—312, 354—357
 Վրդանես Դոփյան տե՛ս Վեզեն Դոփյան

 Տաթևուբեկ՝ թոռ Աստվածարովի 408
 Տաշյան Ն. Վ. 191
 Տավիտրեկ որդի Միրզաջանի 391
 Տարսայիճ Օրբելյան 189, 225—229,
 238—239, 241, 263, 316—317, 319—
 320
 Տեր-Ավետիսյան Ս. 361, 402, 410, 412
 Տեր-Ղևոնդյան Ա. 94, 109
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 119
 Տեր-Մկրտչյան Կ. տե՛ս Կարապետ եպիս-
 կոսոս
 Տեր-Մինասյան Ե. 285
 Տեր-Միրբելյան Ա. 68
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ մագիստրոս
 74, 121, 145, 151—152, 202, 239,
 242, 246, 254, 259, 261, 272, 294,
 315, 322, 328—329
 Տիրաձալր ոմն 213
 Տիրացու զրիչ 317
 Տիրի ոմն 326
 Տոդան՝ սելջուկ տիրակալ 120—121
 Տոդուս-խաթուն՝ կին Հուլավուի 207, 219
 Տրեներ Կ. Վ. 54
 Տրունի (Տերուն) հոգևորական՝ որդի
 Միրզաջանի 407
 Տուրսուն՝ որդի Մարա տեր Աղբուղայի
 309, 329—330, 343—344
 Տուրսուն՝ որդի Պաստամի, թոռ Զալալ
 Գ-ի 308—310

 Բաֆֆի 16, 51—53, 81, 85, 120, 387,
 416

 Բել՝ հայր Հասանի 232
 Բելբեկ՝ Մոնղոլ խան 41
 Բելուն Հասան խան 311
 Բեթմաղյան Ն. 47, 380—381
 Բուլխան՝ որդի Մարա տեր Մելքոնի
 390—391, 397, 399
 Բուլբաբյան Բ. 18, 23, 36, 38—40, 44,

55—57, 60—61, 145—146, 149, 216,
 243, 246, 262, 274, 282
 Բուլբեկ 298
 Բուլբեկյանը, Բուլբեկյաններ 334, 337,
 386, 389
 Բուլբեկ՝ թոռնորդի Հասան Գ. Դոփյանի,
 որդի Սելտի 333, 389, 404, 405, 413
 Բուլբեկ՝ որդի Բալասանբեկի 405
 Բուլբեկ՝ որդի Մեջլիսի, թոռ Զալալ Գ-ի
 305, 307, 309, 314
 Բուլխան՝ մոնղոլ բռնավոր 40
 Բուլ ոմն (Հասան-Զալալյան) 363
 Բուհան եկեղեցական 241
 Բումեկ՝ վաճառական, Հասան-Զալալի փե-
 սան 219—225
 Բունայր՝ թագավոր բուն Աղվանքի, Ար-
 շակունի 60
 Բուտխան (Դոփյան) 331
 Բաբանանք 259

 Փաղուն՝ Դանճակի ամիրա 92, 95, 110
 Փաղունյաններ 64, 85, 94—96, 109,
 111—112, 282
 Փախրադին 117
 Փախրադուլ՝ որդի Տարսայիճի 226
 Փաշիկ՝ մելիք Քուշիդի 366
 Փավստոս Բուզանդ 38, 56—57, 60,
 352, 383
 Փարի՝ դուստր Մելքոնի 391, 397
 Փախաղյան Ն. 9, 265, 335—336, 341,
 348, 373—375, 377, 418
 Փեշեի Իբրահիմ 359—360
 Փիանդ՝ կին Մարա տեր Մելքոնի 391,
 397—399
 Փիլիպե թագավորազն՝ որդի Գրիգորի
 85, 92
 Փիլիպե՝ որդի Իշխան-Սևադայի 101—102
 Փիրի ոմն (Հասան-Զալալյան) 363
 Փիրհամզա՝ նվիրատու 310—311
 Փիրդալմիյան Ղ. 306, 330
 Փղիպե՝ եղբայր Գրիգոր-Համամի 76
 Փոնճե, վրիպակ տե՛ս Դոնցա՝ կին Հա-
 սան Գ. Դոփյանի

 Քամալբեկ՝ որդի մելիք Շահնազար Ա-ի
 406, 407, 409, 412

Քարիմադին՝ որդի Ումեկի 223, 225
 Քեշիշյան Մ. Վ. 362
 Քետուրա (ավանդական) 119
 Քյուրտյան Ն. 26, 66, 324, 326
 Քուրդ Մամիկոնյան 272
 Քուրդ՝ որդի Խորիշահ Դոփյանի 326
 Քուրդ Վաչուտյան 235, 242, 323
 Քուրտ՝ տեր Կայանի, Տփղիսի ամիրա
 146, 148, 235, 252

 Օլատան՝ որդի Բիշար Դոփյանի 325
 Օղլան-բեշիշ Հաթերբեցի 366
 Օմար խալիֆ 335
 Օմար՝ որդի Միրան շահի 330
 Օշին՝ իշխան Հայկական Կիլիկիայի 96

Օշին Բ. 96, 220
 Օրբելի Ն. Ա. 19—23, 26, 52—54, 136,
 139—140, 142—143, 145, 149—150,
 172, 175, 183, 195, 205, 208—209,
 211—213, 217—220, 247, 268, 301,
 306—313, 355, 357—358, 371, 384
 Օրբելյաններ 168, 225, 319—320, 324
 Օրբեկ տե՛ս Յավրիբեկ
 Օրմանյան Մ. արքեպս. 167—168, 198,
 287
 Օսման-Յուզղեմիր 364, 400
 Յախրիջահան՝ կին մելիք Շահնազար Ա-ի
 409
 Յաղանի Աշեղ Դիվանլու 349
 Յարհատ փաշա 402

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր*

Արխագիա 93, 207, 214
Ադախա 116
Ադամխան 161
Ադիման տե՛ս Կոթ
Ադրբեջանական ՍՍՀ 7, 90, 114
Աթլ գետ տե՛ս Վոլգա
Ալագաղ, Ալատաղ 40, 236
Ալայազ տե՛ս Եղեգիս
Ալաշկերտ 369
Ալեքսանդրապոլ տե՛ս Լենինական
Ալճարակ լիճ 114
Ախնջի՝ վտակ Տավուշի 33
Ածկե 369
Ականա՝ ավան Վերին Խաչենում 48, 153
190—191, 202—203, 214—215, 234,
240, 298, 300, 315, 320, 333, 345
Ակուտին 157
Աղահնջք գավառ Սյունիքի 46, 396
Աղավնո գետ Սյունիքում 35, 46
Աղբակ 369
Աղդամ ք. Ադրբ. ՍՍՀ-ում 78, 215
Աղդամի շրջան Ադրբ. ՍՍՀ-ում 7, 76—77
Աղթամարի վանք 178—420
Աղկալա գ. 267—268
Աղստե գետ 33
Աղվեն 274
Աղուե 145
Ամասիա 340, 346
Ամարաս ավան 31, 71, 352
Ամարասի վանք 177, 215, 219, 301

Ամարասի վիճակ 308
Ամենափրկիչ եկեղեցի Սանահնի 252
Ամենափրկիչ վանք Նոր-Ջուղայի 361,
402, 410
Ամիդ ք. 366
Ամու-Դարյա գետ 236
Այրարատյան նահանգ 40, 86, 131, 140
Անբերդ 131—132
Անդրկովկաս 112, 124, 135, 184, 191,
205, 235—236, 270, 293, 304, 340—
342, 347, 359, 365, 400
Անի 20, 89, 92, 94, 125, 131—132, 178,
185, 217, 255, 303
Աշմանա հողամաս 312—313, 384
Ապարան 213, 369
Ապարիսական դաշտ 33
Աջեմ տե՛ս Պարսկաստան
Առաջածոր գ. Մարտակերտի շրջանում
19, 307—309, 376
Առաջավոր Ասիա 236
Առուտանա (հանդամա՞ս) 355
Ասիա 98
Ասորիք 232
Աստղաբլուր 32, 191
Ասովաձածին եկեղ. Վասակաշենի 396
Աստրախան 203
Ավարայրի դաշտ 59, 304
Ատրպատական 71, 89, 117, 130, 180,
183
Արագածոտն գավառ 235, 242, 323

* «Հայաստան», «Հայոց արևելից կողմանք», «Աղվանից կողմանք», «Արցախ», «Ուտիք», «Խաչեն», «Խաչենի իշխանություն», «Ղարաբաղ», «Ղարաբաղի մեկրություններ» տեղանուններն ու հասկացությունները չեն ընդգրկված սույն ցանկում, որովհետև նրանք հիշատակվում են գրքի համարյա բոլոր էջերում:

Արարատյան դաշտ 241, 367—368
Արարատյան լեռներ 131
Արաբս գետ տե՛ս Երասխ գետ
Արդախ (վայր) 74, 83
Արիտ 110
Արճեշ 369
Արմաշ 268
Արտից գավառ 37
Արփա, Առփա գ. (վայոց ձորում) 163,
271
Արևելյան Անդրկովկաս 25, 29
Արբուխի 46
Արևյաց տուն, Արևիք գավառ 46
Բագավան 236
Բախերի Մատաղիս (մատաղ ալգի) 159
Բաղաղա քաղաք 293—294
Բաղաց-Կապան, Բաղք 26, 54, 91, 96—
97, 99, 104, 107—112, 117, 137, 180,
209—210, 233, 326
Բաղասական 39, 44, 57
Բաղդադ 63, 66, 70, 232
Բալական 132—133, 181, 215—216, 282
Բանանց գյուղ (Քարհատի շրջանում) 319
Բասեն գավառ 40, 369, 402
Բարգուշատ 86, 225, 228
Բարտա տե՛ս Պարտավ
Բեղամեշ դաշտ 181
Բերդա-Բարդա տե՛ս Պարտավ
Բերդակուր 116, 370
Բերդածոր գավառ 31, 34, 36, 267
Բերդածորի Ս. Գրիգոր եկեղեցի 19, 35,
159, 213
Բերդկունք ավան 267—268
Բերկի 369
Բյուզանդիա 71, 112, 163, 165, 169, 342
Բշնի ք. 131—132, 228, 324, 328
Բրիտիս գ. (Վարանդայում) 366
Բուխար երկիր 73

Գագ բերդ 127, 131, 134, 187, 201, 216
Գանձա տե՛ս Գանձակ
Գանձակ 8, 34, 36, 40, 64, 85, 89, 90—
91, 94—97, 109, 111—118, 122, 133,
137, 146, 162, 182, 184, 215—216,
282, 352, 370, 400, 402, 410, 412

Գանձակի նահանգ 208, 319, 364
Գանձասար 13—14, 23, 74, 78, 83, 85,
123, 134—135, 139—141, 144, 152,
174—178, 192, 196, 267
Գանձասարի վանք 11—12, 21—22, 51,
117, 120, 179, 180, 208, 210—211,
217—219, 222, 245, 247, 286, 288,
294, 295, 298—299, 301—302, 304—
305, 307—313, 352—355, 357, 360,
362, 364, 370—373, 375—379, 381—
382, 384—385, 389, 418
Գառնի 86
Գառնու ձոր 369
Գավառ 402
Գարգամս բերդ 131, 182, 189
Գարգամս ք. 115, 189
Գարգամսք գավառ 58—59, 61—62, 81—
82, 86, 90, 100—101, 134
Գեղամարակ 37
Գեղամա բարձրավանդակ 293
Գեղամա գավառ 37, 45, 71—72, 85,
337, 370, 381, 386, 389—391, 396,
402—403, 406, 409—414, 420
Գեղամա ծով տե՛ս Սևանա լիճ
Գեղամա վանք 48
Գեղամյան լեռներ 33, 368
Գեղաբեռնիք գավառ 28, 37, 46, 74,
104, 130—131, 134, 161—162, 181,
190, 216, 284, 289, 311, 367, 371,
380—381, 386, 389—390, 404, 413—
416
Գեղաբեռնյաց ծով տե՛ս Սևանա լիճ
Գեղարդավանք 151
Գեռաբար բերդամրոց 23
Գետաբակ 36, 185
Գետամիջի Ս. Ասովաձածին վանք Մա-
րում 297, 306
Գետաշեն 258
Գետաշեն գ. Մարտունու շրջանում (Հայկ.
ՍՍՀ) 416
Գետիկ տե՛ս Գոշավանք
Գլխո վանք 32—33
«Գյավուր-արիս» (Մուխանք գավառում)
269
Դյուլա ծովակ տե՛ս Սևանա լիճ

Գլոյ-գլոյ տե՛ս Ալճարակ լիճ
Գլուխստան գավառ 32, 387
Գողանդ (բերդ) 132
Գուլաշտյան բերդ 147, 202
Գոմեր 106
Գոշա վանք 11, 116, 146, 150, 164,
167, 199—200, 221, 225, 253
Գորոզ բերդ 31, 62—64, 84
Գոշա վանք 177
Գորիշ բերդ 31, 63—64, 83, 177

Դադի վանք 11—12, 21, 34, 74, 85,
117, 132, 136, 145—146, 148—152,
157, 161, 169, 177, 199, 202, 210,
228, 232, 242—243, 245—248, 251,
254, 260, 263—264, 271, 286, 288,
297, 322—323, 327, 331, 343—344,
390, 393, 396—398
Դադի վանքի Ս. Նշան կաթողիկէ 260
Դալիդադ սար 46
Դաղձանա՞ց թե՛ Դեղձանաց գյուղ (Յար-
փուղլու) 324
Դալալիք տե՛ս Թավրիզ
Դաշքենդ գյուղ Դեղարբունիքում 239—
240
Դառն կամ Դառան դաշտ 40, 236
Դասնո անապատ Դանձակի նահանգում
371
Դարբանդ տե՛ս Դերբենդ
Դարբանդի դուռ տե՛ս Դերբենդի դուռ
Դարպասներ տե՛ս Խոխանաբերդ
Դեղ բերդ 190
Դեղձանավանք (Վերին Խաչենում) 324
Դեշտ-ի Խաղար տե՛ս Խաղարական դաշտ
Դերբենդի դուռ 41, 181—182
Դերբենդի նահանգ 39, 108—109, 340,
370, 378
Դերբենդ ք. 17, 28—29, 57, 238
Դիադին 236
Դիզակի գավառ 31—32, 62—64, 83,
361—362, 366, 400
Դիզափայտ լեռ 31, 35, 177, 361
Դիվախոռ լեռ 120
Դոզ գյուղ (ԼՂԻՄ-ի Հաղրութի շրջանում)
31, 62

Դորպատ 189
Դսեղ 168, 235, 323
Դվին 94—95, 109, 131, 225, 228, 267—
268, 367, 372
Դրախտիկ գ. (Սեանի հյուսիսային ա-
փին) 416

Նզնանստի (հանդամա՞ս) 159
Նղեզիս 224—225, 322
Նղեզնաձոր 369
Նղիշե առաքյալի վանք Ջրաբերդի 232,
361
Նրանոս գ. 161
Նրասիս գետ 17, 32, 35, 38, 46, 57, 71,
269, 363, 368, 400
Նրզեվանք բերդ 131
Նրզնկա 194, 224, 322
Նրիշատ 46
Նրիցմանկանց վանք Ջրաբերդի 355
Նրնչակ գավառ 46
Նրոսադեն 144, 170, 245, 294
Նրեան 328, 367, 369, 402
Նրեանի Մաշտոցի անվան Մատենա-
րան տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենա-
դարան
Նրեանի նահանգ 347, 359
Նվդոկիա 349—350, 353

Ջանգան ք. (Ատրպատականում) 117
Ջարիշատ 362
Ջելթուն 342—343
Ջմմառի Ս. Աստվածածին վանք 8, 356,
360
«Ջորաց տաճար» եկեղեցի 224—322

Էլամ 119
Էմիլածին 13, 19, 178, 379—380, 382,
420
Էրզրում 183

Թալիշ գ. ԼՂԻՄ-ի Մարդակերտի շրջա-
նում 32
Թաղավարդ գ. (Լեռն. Ղար. Մարտունու
շրջանում) 267
Թանհատի վանք (Սյունիքում) 237
Թավստպարան 39

Թավրեզ տե՛ս Թավրիզ
Թավրիզ 132, 206, 211, 341, 349, 367,
369, 375, 395, 402
Թարգմանչաց վանք Բանանց գյուղի մոտ
319
Թիֆլիս տե՛ս Տիֆլիս
Թշեկրա ալդի 159
Թոխատ տե՛ս Նվդոկիա
Թոխլիջան տե՛ս Դրախտիկ գ.
Թովուզ գետակ տե՛ս Տավուզ գետակ
Թրդի՝ Թարթառ գետի վտակ 32, 120,
214
Թուրքիա, Օսմանյան Թուրքիա 338, 347,
364

Իթիլ գետ տե՛ս Վուլա
Իթիլ ք. 203
Իջևանի շրջան 33
Իսթիսու 35
Իսպանիա 365
Իրան 41, 346—347, 367—369

Լաղարյան ճեմարան Մոսկվայի 349
Լալինի շրջան 7, 45, 361
Լենինական 155, 232
Լյուվլառադ գ. 116, 371
Լոռե ք. 185, 187, 255
Լոռի 220, 343, 369
Լիփինք, Լիփնաց աշխարհ 39, 57
Լեռնաբերդ 34

Խաղավանք տե՛ս Խաթրավանք
Խաղազ գ. Վարանդալում 348—349
տիք) 371
Խաղարական դաշտ 61
Խաթրավանք 12, 21, 34—36, 85, 141,
156—157, 159—160, 168, 191, 202,
217, 229, 230—231, 234, 242, 245,
247—248, 251, 254, 261, 263—264,
297, 303, 316—318, 320, 322—323,
327, 331, 343—344, 396
Խաթունաշեն եկեղեցի Հաղրատում 201
Խաղիսազ ք. 42

Խամշի վանք Միափոր. դավառում (Ու-
տիք) 371
Խանածախ գ. (Քշաթաղ դավառում) 366
Խանլարի շրջան 114
Խանձր գ. (Ստեփանակերտի շրջանում)
345, 356
Խանալ-խաշ սրբավայր 21, 213
Խաչենաձոր 311
Խաչերո խոռ (լեռ) 46
Խաչենաբերդ 145
Խաչենագետ 19, 31, 40, 74, 135—136
Խաչխուրթ 21
Խարաբի չաղաց 272
Խլաթ 132
Խնձորաբակ (գյուղ) 156
Խնուս 369
Խողինակ (հանդամա՞ս) 150
Խողինեկուց ալդի 151
Խոխանաբերդ 45, 85, 120—121, 123,
130, 132, 134—137, 140, 144, 146,
180, 196, 201, 211, 250
Խոյ 369
Խոխանի բերդ տե՛ս Խոխանաբերդ
Խոչտա երկիր 73
Խոռակերտի վանք 164
Խորանաշատ 285
Խորասան 184, 238
Խվարեզմ 183
Խուլթա վանք տե՛ս Դադի վանք
Խումիթ կամ Ջերմատուաց վանք 322
Խունան դաշտ 182

Սակ-խաշ (հողամաս) 307
Մաղկավանց (Մաղկավանց) հողամաս
312, 334
Մաղկունու ձոր 369
«Մառաբար կամ լավ ևս Միրանաբար»
196
Մառտիձոր 322
Մավ գետակ 111
Մավդր տե՛ս Սոդր
Մարա մեկերթյուն 6
Մար ալման 35, 51, 71, 83, 158, 190,

240, 280, 283—284, 288, 299, 315—316, 328, 410
 Մար գավառ 27—28, 31, 34, 36—37, 49—51, 62, 73, 85, 123, 130, 134, 144, 148, 152—153, 160—162, 168, 212, 214—215, 249, 263, 292, 304, 321—324, 327, 331, 334, 337, 346, 370, 386, 389—391, 396, 397, 400, 403—404, 415, 419
 Մղուկ գավառ 110
 Մմակահող գ. 21, 176
 Մովսես (հանդամաս) 239, 315
 Մովսեսար գ. (Գեղարքունիքում) 387
 Կաթողիկոսի քար 115—116
 Կախենթ, Կախենթիա 93—94
 Կալաբենդ տե՛ս Փառխոս
 Կաթարենթ բերդ 131
 Կակաչանց (հանդամաս) 312, 384
 Կաղանկատուլք գ. 267
 Կամրենան տե՛ս Հերենթ-Կամրենան
 Կամո ք. 402
 Կամոյի շրջան 390
 Կայեն բերդ 185, 216, 258
 Կայեն գավառ (Ուտիքում) 33, 146, 148, 161, 235, 286, 421
 Կայեն բերդ (Հաղբատի և Սանահնի միջև) 258
 Կայծո-ծառ լեռ 120—121
 Կայծոն 161, 216
 Կաշաղակաբերդ 19, 75, 78, 136, 145—187
 Կապադոկիա 134, 190
 Կապատկացոց տե՛ս Կապադոկիա
 Կասպիանե տե՛ս Փայտակարան
 Կասպից ծով 203
 Կատարո վանք 177, 361
 Կարա-Կորում 204—205, 302
 Կարապետանց քար 45
 Կարին ք. 132, 134, 190, 193, 220, 231—232
 Կարին գավառ 369
 Կարկառ գավառ 215—216, 268
 Կարկառ գետ 31, 122, 214—215, 413
 Կարկառ ք. 190, 203, 214—215, 268

Կարմիր վանք Վաղուհասի 159, 271
 Կարմնջատափ 151
 Կարս 99, 131, 185, 224, 369
 Կեչառիսի վանք 135, 167, 176, 268
 Կեսարիա 134, 193—194, 232
 Կիլիկիա 146, 163—167, 170, 233, 372
 Կիլիկյան Հայք տե՛ս Հայկական Կիլիկիա
 Կիշան գ. 19
 Կղարշք 125
 Կյուղիկիա տե՛ս Կիլիկիա
 Կոթ գ. (Սեանի հար. ափին) 416
 Կողթ գավառ 35
 Կոշաձորի այգին Սանահնի մոտ 254
 Կոշիկ անապատ 21, 23
 Կոստանդնուպոլիս 352
 Կովկաս 13, 61, 126, 236, 274—275
 Կովկասյան լ-շղթա 71, 103
 Կովսական գավառ 110—111
 Կոզարակ 46
 Կոնճի հող (հողամաս) 308, 311
 Կուռականա (հանդամաս) 355
 Կուրակ գետակ 32, 34
 Կուր գետ 38—40, 44, 56—57, 61, 71—72, 75, 78, 90, 182, 212, 293, 386, 400
 Հաբանդ գավառ Արցախի տե՛ս Մյուս
 Հաբանդ
 Հաղահերա լեռ 115
 Հաղրութ ավան 362
 Հաղրութի շրջան 31, 62, 282, 361
 Հաթերք գ., ավան 11, 45, 48, 85, 117, 123, 130, 132, 136, 140, 145—146, 148—149, 152—154, 156—157, 161, 190—191, 198, 202, 210, 212, 215, 233, 235, 250, 268, 271, 286, 300—301, 306, 321, 333, 337, 366, 384
 Հալալաշեն 272
 Հաղարծին վանք 74, 145, 164
 Հաղբատավանք տե՛ս Հաղբատ
 Հաղբատ 13—14, 148, 160, 163—164, 166—169, 176, 178, 201, 209, 211, 217, 224, 229, 234, 246, 249—250, 253—259, 261—262, 264, 286, 303, 321, 331, 334, 391

Հաղբատի Ս. Գրիգոր եկեղեցի 252
 Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցի 255, 260
 Համադնո ջաղաց 272
 Համա 238
 Համգալիման 369
 Համա 238
 Հայկական Կիլիկիա 49, 96, 194—195, 244, 248, 372
 Հանդաբերդ 35, 48, 69, 123, 145, 153, 215, 234, 240, 284, 300, 315, 320, 333, 345
 Հանկարակ 197
 Հավապտուկ վանք 21—23, 184
 Հավթախաղաց (Հավթախաղաց) բերդ տե՛ս Կաշաղակաբերդ
 Հարավ գ. 122
 Հարու ամրոց 122
 Հաբարի գե՛տ տե՛ս Աղավնո գետ
 Հաբարու երկիր (Աղավնո գետի ավազանը) 361
 Հերենթ-Կամրենան 75, 78, 81—82, 84, 93, 103
 Հերհեր գ. Լեռ. Ղար. Մարտունու շրջանում 348
 Հերբան բերդ 120—121
 Հյուսիսային Կովկաս 269
 Հնարակերտ 17, 38, 182
 Հնդկաստան 236
 Հոռոմոսի վանք 197
 Հով (հողամաս) 225
 Հովհաննավանք 235
 Հոփսիմեի վանք (Էջմիածին) 178
 Հոռոմ 170
 Հոռովկա 163, 170, 231
 Զեռատի վանք 110
 Զորագլուղ 48—49, 388
 Զորագետ գավառ 82, 90, 93—95, 100—101, 104—105, 253
 Ղաղախի շրջան 33
 Ղազվին 207—208
 Ղալադարասի տե՛ս Բերդաձոր
 Ղամազանց (գլուղ) 272

Ղանդուկեղաբա գ. Սողբում 406
 Ղարաբաղյան լեռնաշղթա 34, 89, 115
 Ղարադաղ 236
 Ղրիբուլաղ 369
 Ղուլտանոսի կտոր (հանդամաս) 305, 309
 Ճահուկ 46
 Ճարտար գ. 247
 Ճաբի, Ճաբեցանց երկիր (հանդամաս) 158—159, 271
 Ճոանց (գլուղ) 180
 Մազրայի գավառ 406
 Մազթաց աշխարհ 38, 57, 32
 Մակարավանք 246
 Մակուի գավառ 369
 Մահկանաբերդ 146, 148, 235
 Մաղավուղ գ. 19
 Մալղանի Ս. Գևորգ եկեղեցի (Տփղիսում) 224—225
 Մալիսյան գ. 155, 232
 Մալրաբաղբա վանք Վաղուհասի 157—245
 Մանազկերտ 224, 369
 Մանանալք (հանդամաս) 150
 Մաշտոցի անվան Մատենադարան 9, 11
 Մատրասա գ. Շիրվանում 293
 Մարաղա գ. 23
 Մարանդ բերդ 132
 Մարգարտա այգի 319
 Մարեջուր, «Մարեայ ջուր» 96
 Մարտակերտ ավան 196
 Մարտակերտի դաշտ 31
 Մարտակերտի շրջան 7, 23, 34, 44—45, 116, 159, 282, 300—370
 Մարտունի (ԼՂԻՄ-ի) 71
 Մարտունի (Հայկ. ՍՍՀ) 48
 Մարտունու շրջան (ԼՂԻՄ-ի) 7, 31, 45, 215, 282
 Մարտունու շրջան (Հայկ. ՍՍՀ) 36 387, 390, 416
 Մաբենյաց (Մաբենոց, Մաբենացոց) վանք (անապատ) 48, 405
 Մելիքապա գ. (Վերին Զակախում) 366

Մեծառանից Ս. Հակոբա վանք 19, 21, 73, 135, 144, 151, 200—201, 213, 217, 302, 308—309, 356—357, 360, 362—363, 371—372
 Մեծառանք գավառ 30—31, 71, 74, 215, 363
 Մեծիրանք տե՛ս Մեծառանք
 Մեծկողմանք տե՛ս Մեծկվենք
 Մեծկվենք գավառ 31—34, 191, 232, 303, 324
 Մեծ Մազրա 45, 74—75, 78, 371, 402, 404—405, 409, 412—416
 Մեծ Սյունիք 30—31, 37, 72—73, 108
 Մեհմանա գ. Խաչենում 267
 Մեղրենի (գյո՛ղ) 200
 Միափոր գավառ 370
 Միափոր գ. 421
 Միջագետք 232
 Միջերկրական ծով 236
 Միջին Ասիա 269
 Մյուս Հաբանդ գավառ 30—31, 214
 Մոնղոլիա 204—205, 302
 Մշտաբախթեն բերդ 110
 Մոավ սար 32, 34, 116, 267
 Մսրը (նգիպոտս) 238
 Մուխանք գավառ 17, 40, 87, 131, 181, 194, 232, 269, 328
 Մուխանք դաշտ 17, 31, 131, 84—185, 236
 Մուլանի դաշտ տե՛ս Մուխանք դաշտ
 Մուռտեղ 180
 Մուֆարդին (Տիգրանակերտ) 198, 233
 Նախիջևան, Նախիջավան, Նախճավան գավառ 46, 122, 359
 Նախիջևան ք. 329, 367—369
 Նորաշինիկ 110
 Նորավանք Ամաղուի 168, 229, 319
 Նոր Բալաղետ 324
 Նոր-Գևախի վանք տե՛ս Գոշավանք
 Նուխի 70, 78
 Շախկախի անապատ (Հաղրութի մոտ) 362
 Շահմասուր գ. Խաչենի 377

Շահմասյանի շրջան 7, 34, 45
 Շաղուազ, Շողուազ, Շաղվաք տե՛ս Շողվազ
 Շամ 238
 Շամախի ք. 412
 Շամախիի նահանգ 379, 382
 Շամշադինի շրջան 33, 36
 Շամբոր գետ 33—34, 89—90
 Շամբոր ք. 93—94, 115—116, 131, 133, 181, 185, 216
 Շատենց (այգետեղ) 319
 Շարապխան 369
 Շաքե Մեծ Սյունիքում 71—72
 Շաքի ք. 132
 Շաքիի նահանգ 28—29, 39, 63, 72, 74, 78, 84, 108, 340, 370, 378, 382
 Շիկաբար բերդ 71
 Շինաձոր 150
 Շիրակ 111, 126, 367
 Շիրակվան 369
 Շիրվանի նահանգ 39, 78, 109, 132, 293, 340, 370, 378—379, 382
 Շողվազ ավան 35, 37, 47—49, 78, 92, 153, 161—162, 215, 234, 240, 315—316, 320, 333, 345, 371, 388, 416
 Շոշի բերդ, Շոշի բերդաբազար 348
 Շոշու գ. 308, 347—348
 Շուշվա շրջան 7

Ողջագետ 111
 Ոսկանապատ գ. Գանձակի նահանգում 366
 Ոսկե Հորդա 211, 236, 304, 327
 Որդվատ 46
 Որմի 369
 Որոտնավանք տե՛ս Վաղաղնի Ս. Ստեփաննոս Նախավախի վանք

Չարաբերդ տե՛ս Ջրաբերդ
 Չարեք 115, 185, 216
 Չարեք գետ 400
 Չարեքտար գ. 271, 301
 Չարեքտարի վանք 271—272
 «Չեչաձորի բերդ» (Հանդամա՛ս) 150
 Չղախյան հովիտ 33

Չման-Կատուկ ավան 194, 232
 Չոլբեկանց (հողամաս) 315
 Չոդա աշխարհ, նահանգ 378
 Չոդա դուռ տե՛ս Գեբրեկի դուռ
 Չոդ ք. 57
 Չուխուր-Սադի տե՛ս Երեանի նահանգ
 Պատարա գ. 136
 Պարիս գ. 121
 Պարսկաստան 39, 61, 116—117, 119, 184, 236, 269, 338, 340, 359, 368—369, 417, 420
 Պարտավ 57, 77—78, 121, 131—133, 181, 267, 282, 370, 400
 Պեյուկան տե՛ս Բայլական
 Զալալեցվոց գ. Երեքին Խաչենում 355
 Զաղաքաձոր 46
 Զաքուռանց (հողամաս) 239, 315
 Զարհի ալդի 230
 Զերմուկ (Մար գավառում) 35, 45
 Զերմուկ ք. 34
 Զիվանշիր գավառ 36
 Զդին գ. 324
 Զդոնա անապատ (Մարում) 323—324
 Զոթաց ալդին Մարում 254
 Զոլբեկանց (հողամաս) 239
 Զրաբերդ 32, 120, 136, 190, 203, 214, 232, 400
 Զրվշտիկ տե՛ս Նդիշե առաքյալի վանք
 Զրաբերդում
 Զուհտ-խաչ սրբավայր 21
 Զուղա 46, 367

Ռմբի խոռ (Ռմբասար) 46
 Ռմբոստյան գավառ 37
 Ռմբոստյան լեռնաշղթա 34, 36
 Ռուսաստան 421

Սալմաստ 369
 Սամառա (արար. խալիֆայության հին մայրաքաղաքը) 329
 Սանահին 14, 160, 162—163, 168—169, 247, 249, 251—255, 261—262, 272
 Սանահին վանք տե՛ս Սանահին

Ս. Անդրեի վանք 286
 Ս. Աստվածածին եկեղեցի Դաշքենտ գյուղի (Գեղարքունիքում) 239—240, 398
 Ս. Աստվածածին վանք Լեռնանի 308
 Ս. Աստվածածին եկեղեցի Մարում 245, 263, 311, 322—324, 327, 331, 343—345
 Ս. Աստվածածին եկեղեցի Սանահինի 254
 Սասուն 342—343
 Սարուտանց հող Վերին Խաչենում 243
 Ս. Գրիգոր տաճար Դվինի 367
 Սերաստիա 193—194, 232
 Սևրմի կարավանատուն (Սյունիքում) 325—326
 Սիս 352
 Սիսական ավան 268
 Սիսական նահանգ 25, 107
 Սիսիանի շրջան 110
 Ս. Հակոբա վանք տե՛ս Մեծառանից Ս. Հակոբա վանք
 Ս. Կարապետի վանք Երնջակի 353, 355
 Ս. Կարապետի վանք Սյունիքի 107
 Սյունիք 5, 23, 34—36, 49, 53—54, 66, 86, 96, 103—104, 110, 114, 117, 131, 147, 167, 202, 210, 212, 224—226, 228, 237—238, 296, 304, 328, 380, 396, 421
 Սոդք ավան 267—268, 320, 375, 405
 Սոդից մելիքություն 6
 Սոդք գավառ 36—37, 47—49, 59, 74—75, 92, 153, 190, 215, 234, 240, 315, 337, 381, 386, 389, 404—405, 407, 410, 413—414
 Սոթք տե՛ս Սոդք
 Սոֆյանի դաշտ (Թավրիզի մոտ) 367
 Սոֆուլու գ. 76
 Սպահան 366
 Սպեր 125
 Ս. Սարգիս մատուռ Մարում 240, 263
 Ստամբուլ 263, 402
 Ստեփանակերտ 76
 Ստեփանակերտի շրջան 7, 31, 45, 71, 122
 Սևանա լիճ 7, 34—36, 45, 48—49, 78,

131, 161, 187, 215, 267, 315—316,
320, 333, 345, 367, 369—370, 407,
414—415

Վալի-ադի դ. 48—49

Վահանավանք 96—97

Վահրամազեղ 272

Վաղարշի Ս. Ստեփաննոս նախավկայի
վանք 106

Վաղուհաս գ. 34—36, 45, 85, 121, 156—
157, 159, 161, 217, 245, 254, 227

Վաճառ ավան 21, 172, 176, 180, 268

Վայկունիք գավառ 31, 34, 37, 215

Վալոյ ձոր 23, 34, 36, 46, 89, 114,
130—131, 168

Վան 369

Վանանդ գավառ 46

Վանաց-վան 48

Վանե-վան 48

Վանի Հայկավանք Եկեղեցի 330

Վարագա Ս. Նշան վանք 272—274

Վարանդա (Վարդնթա) գավառ 347—
348, 400, 413

Վարդանաշատ 185

Վարդանարեհանց (հանդամաս) 305, 309

Վարդենիս գ. տե՛ս Վասակաշեն

Վարդենիսի շրջան 36

Վարդգաթաղ Վարդանաթաղ (հանդամաս)
218, 302

Վասակաշեն (գյուղ) 327, 396

Վասուրանց հող 200

Վեդի գետ 220, 322

Վեդիի շրջան 324

Վերին Զակամ 362, 366

Վիեննա 210

Վիրք 93, 183, 214

Վուգա գետ 181, 203

Վրաստան 53, 125, 129, 181, 183, 191,
280, 305, 324, 328, 340, 352

Տաթևի վանք 28, 74, 110, 145, 227,
294, 380—381, 387, 415

Տալք 125

Տանձաձոր 310

Տանձեաց վայր 116

Տանձկուր[տ] (հանդամաս) 272

Տաշիր-Ձորագետ 64, 81, 131

Տավուշ գավառ 34, 201

Տավուշ գետակ 33

Տավուշ բերդ 131

Տարոն 66

Տերունական բերդ 131, 201

Տիգրանակերտ Արցախի 77

Տիգրոն 44

Տիվրիկ 194, 232

«Տնկին Երկիր» (հողամաս) 218

Տնջրհող 19

Տոհակ, աղավաղ անուն 68

Տպել (բերդ) 410

Տրտու գետ տե՛ս Թարթառ գ.

Տփղիս 19, 43, 146, 148, 181, 183, 207,
219, 220, 224—225, 235, 328, 340,
411—412, 415, 421

Տումի գ. 31, 62

Ուշքիլիսա տե՛ս Էջմիածին

Ուտնագոմ (հանդամաս) 254

Ուրծաձոր 369

Փայտակարան նահանգ 43—44

Փառականք, Փառկունիս 387

Փառխոս գավառ 28—29, 31, 33—34,
63, 72—73, 81, 85, 89, 90—92, 95,
97—101, 108—109, 114, 134, 162

Փառխոս բ. 33, 82, 84, 90, 137

Փատգոս Երկիր 73

Փատլանալի ալբի 271

Փարաջանց գ. (Լաշինի շրջանում) 361

Փարիզ 178

Փոսա նահանգ տե՛ս Երևանի նահանգ

Փորակն 46

Փուտուռանուց, Փուտուռանանց 312, 384

Փոքր Սյունիք 71

Քառասնից վանք 160

Քավա 33

Քարազլուխ գ. 71

Քարահունչ գ. (Էեռն. Պար. Մարտունու
շրջանում) 348

Քարավաղի կամուրջ 46

Քարահերձ բերդ 115, 131

Քելրաջարի շրջան 7, 45

Քթիլ տե՛ս Գտիլ

Քիրս լեռ 31, 34

Քյուլաղոտն տե՛ս Փառականք

Քյուրակ տե՛ս Կուրակ

Քոլատակ գ. 19, 135—136, 377

Քուլիգ գ. Վարանդայում 349, 366

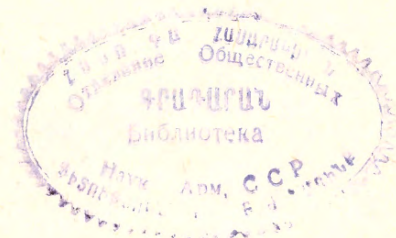
Քշտաղ, Քշաթաղ գավառ 366, 381—382

Քուրդի-վաճառ 216

Քուստ-ի Փանենս տե՛ս Փառխոս գավառ

Օրթաբիլիսա տե՛ս Մայիսյան

Յոսնգիստան 392

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք 5

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Ակնարկ օգտագործված սկզբնաղբյուրների և պատմագիտական գրականության 7
Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ 30
Խաչենի իշխանության տոհմականքները 50

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԽԱՉԵՆԻ X—XII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Փառխոսի թագավորությունը 89
X դ. սկզբի Խաչենի իշխանության տոհմացանկի մի հարցի շուրջը: Սահակ Սևադայի իշխանության և Բագրատունյաց թագավորության փոխհարաբերությունը: Սևադայի ժառանգները 100
Խաչենի սելջուկ թուրքերի տիրապետության շրջանում 112

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԶԱՔԱՐՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ ԵՎ ԽԱՉԵՆԻ: ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԻ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆ
Ներքին Խաչենի տերերը XII դ. երկրորդ կեսին և XIII-ի սկզբներին 135
Հաթիրի տերերը XII—XIII դարերում և Վերին Խաչենի կամ Շարա Գոփյան ճյուղի սկզբնավորման հանգամանքները 144
Գոփյան իշխանության ակունքի հարցը 153
Ջաբարե ամիրսպասյարի եկեղեցական նորամուծության փորձը և Հասանի ու Գոփի որդի Գրիգորի ընդլվումը նրա դեմ: Բյուզանդական եկեղեցու նոր ոտնձգությունները 162

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ «ԲՆԱԿԱՌՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՎ ՄԵՐ ԱՐՏԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ»

ԽԱՉԵՆԻ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ԼԻԹՆԱԿ

Մշակութային և շինարարական գործի վերելքը Հասան-Ջալալի օրերում 176
Ներքին Խաչենի նվաճումը թաթար-մոնղոլների կողմից 180

Խաչենի իշխանության ճյուղերի և Ջաբարյան իշխանության փոխհարաբերության հարցը 189
Հասան-Ջալալի և մոնղոլ տիրակալների փոխհարաբերությունները 198
Իշխանուհի Մամբանը 209
Հասան-Ջալալի տիրապետության սահմանները 214
Հասան-Ջալալի ժառանգները XIII դ. երկրորդ կեսում 217
Գոփյան իշխանական տունը թաթար-մոնղոլների տիրապետության ներքո 229
Խաչենի մշակութային կյանքը XIII դարում: Մշակույթի ականավոր գործիչները 244

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԽԱՉԵՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արցախ-Խաչենի տնտեսության նկարագիրը 266
Աշխատավոր գյուղացիության վիճակը 270
Ժողովրդական դանդաղմանի դժգոհությունները 277
Դավիթ Մարեցի «Մոլորեցուցիչ» 283

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԽԱՉԵՆԻ XIV—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ներքին Խաչենի տեր Հասան-Ջալալյանները XIV—XV դարերում 296
Օտար բռնակալների նոր ասպատակությունները 304
Գոփյան իշխանությունը XIV—XV դարերում 314

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՊԱՐՍԿԱ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ԽԱՉԵՆԻ

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի աշխարհիկ իշխանությունների վիճակը 341
Դիտողություններ XVI դարի Խաչենի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին 346
Ներքին Խաչենի իշխանությունը ըստ մի ուղադրավ հիշատակարանի 349
Հատիր-Մելիք՝ որդի Սալտունի և Սարգիս կաթողիկոս՝ որդի Հատիր-Մելիքի 354
Մեհարբ-բեկը և իր ժառանգները 355
Ջալալ Գ-ը և իր ժառանգները 363
Շահ-Աբաս Ա-ը և հայ ժողովրդի մեծ տեղահանությունը 364
Գանձասարի կաթողիկոսությունը 370
Գանձասարի կաթողիկոսության իրավունքները Պարսից տիրապետության շրջանում 374
Գանձասարի կաթողիկոսության և ամենայն հայոց հայրապետների փոխհարաբերությունները 377

Վերին հաշիւի իշխանութեան երեք ճյուղերը XVI դ.	385
Ջհանշահյանը կամ Ջհանշեցիք Մարա նորաստեղծ իշխանութեան տերեր	389
Հովհաննէս ու Հովհաննիսիկ Մարեցիները և նրանց ժամանակը	391
Մելիք-Շահնազարյան տոհմը	403
Մելիք-Շահնազար Ա	409
Մելիքովյան կարգը	416
Յ ա ճ կ ե ռ	423
Տոհմացանկերի աղյուսակներ	

ԱՎԳՐԱՏ ԱՐՇԱԿԻ ՈՒՈՒԲԱՐՅԱՆ
БАГРАТ АРШАКОВИЧ УЛՆԵԲԵԿԻ

ԽԱԶՆԵՒԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
X—XVI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Տպագրւում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր Վ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Հրատարակչական խմբագիր Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ
Տեխնիկական խմբագիր Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՖ 06056 Պատվեր 205 Հրատ. 4192 Տպաքանակ 3000

Հանձնված է շարվածքի 17.1. 1975 թ., տպագրված է տպագրության 9.Ճ. 1975 թ.,
տպագրական 28,5 մամուլ—1 ցերիյր, հրատ. 25,85 մամուլ, պայման, 28,75 մամուլ,
թուղթ № 1, 60×901/16: Գինը՝ 2 ո. 30 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան—19, հարեկամության 24գ.

Издательство АН Арм. ССР, Ереван, 19, Барекамутян, 24 г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան, Երևան, հարեկամության 24

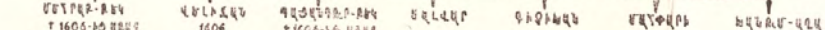
4-1976

ሂ ስ ሂ ስ

70045-80444, 1214 + 1251.

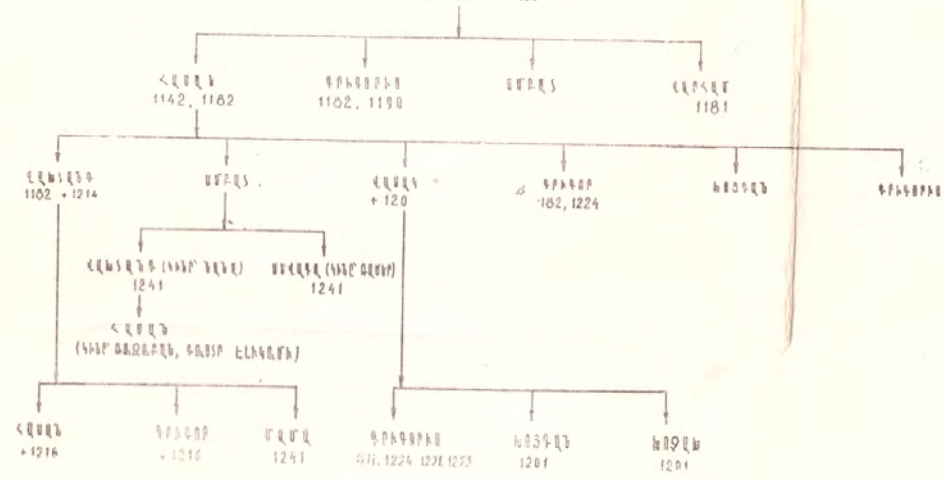
非机2220 非机2220 非机2220 (1265)

ՀԱՐՄԱՐԻ ԹԱՆՈՒՆ

ՀԱՅԿԱՆԻՍԻԱՆ - ԶԱՎԱՆ

ԿԻՆԵՐ ԸՆԺԱՆ + 1150

ԾԱՌԱՅՈՒՆ ԶԱՎԱՆՈՒՆ

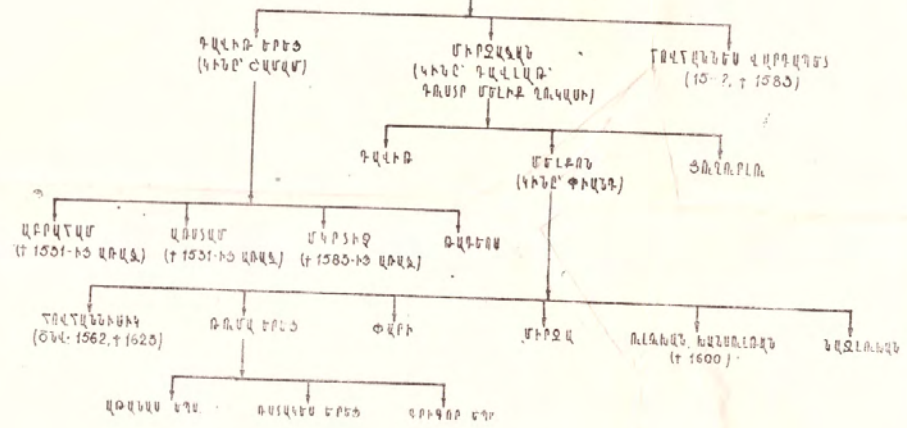
ԶԱՎԱՆՈՒՆ

(† 1537)

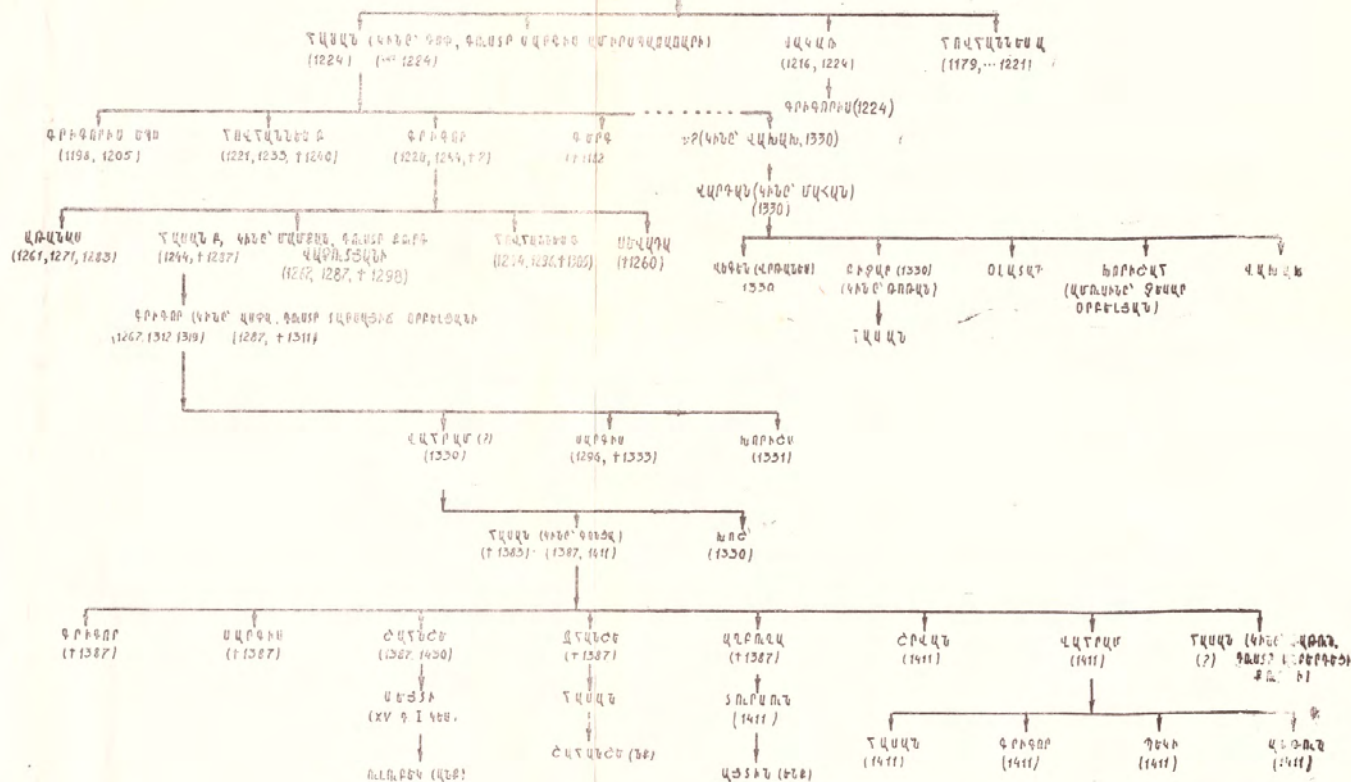
ԶԱՎԱՆ (XV դ. I կես)

ԶԱՎԱՆՈՒՆ (XV դ. II կես)

(ԿԻՆԵՐ ՄԱՆԱԿԱՐ ԲԱՆԱԿ)

見見知見飛
五

ՄԵԼԻՔ ԸՆԿՆԱԿԱՐԱՅԻՆ ՏԱԿԱՐԱՅՈՒՆ

ՇԱՀԱՆՈՒՄ՝ ՍԻՐԻՔ ԿԱՐԱՅԻՆ ԵՎ ԳՐԱԾԱՅԻՆ
+ 1430

ՄԻՅԻՆ (1411, 1430)

ԱՆՆԱՐԻՔ (ԿՆՆԻՔ ԳՐԱԿԱՐԱՅԻՆ)

ՄԻՐԱՅԱՅԻՆ (1502)

ԳՐԱԾԻՔ

ԿԱՐԱՅԻՆ ԵՎ ԳՐԱԾԱՅԻՆ

ՄԵԼԻՔ-ԲԵՔ

(ԿՆՆԻՔ ԿԱՐԱՅԻՆ-ԱՆՆԱՐԻՔ)

ՄԵԼԻՔԱՅԻՆ ԿԱՐԱՅԻՆ

1502, 1522, + Բ

ՄԵԼԻՔ

+ 1541

ԱՆՆԱՐԻՔ

1568

ԱՆՆԱՐԻՔ-ԲԵՔ (ԿՆՆԻՔ ԿԱՐԱՅԻՆ-ԱՆՆԱՐԻՔ)

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀԱՆՈՒՄ ԵՎ ԿՆՆԻՔ ԿԱՐԱՅԻՆ-ԱՆՆԱՐԻՔ

1580, + 1606

ԱՆՆԱՐԻՔ

+ 1580-ից 1582

ԳՐԱԾԻՔ-ԲԵՔ

1580

ԱՆՆԱՐԻՔ

ՄԵԼԻՔ-ԲԵՔ

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

ԱՆՆԱՐԻՔ

ՄԵԼԻՔ-ՄԻՐԱՅԱՅԻՆ

ԳՐԱԾԻՔ ԿԱՐԱՅԻՆ

ԳՐԱԾԻՔ ԿԱՐԱՅԻՆ

ՄԵԼԻՔ-ՄԻՐԱՅԱՅԻՆ

ՄԵԼԻՔԱՅԻՆ ԿԱՐԱՅԻՆ

ԿԱՐԱՅԻՆ

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՄԵԼԻՔԱՅԻՆ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՄԵԼԻՔԱՅԻՆ ԿԱՐԱՅԻՆ

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1580-ից 1582

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1606-ից 1608

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1658

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1658

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1658

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1658

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1658

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1658

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1658

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1658

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1693

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1693

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1693

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1693

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1693

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1678

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1678

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1678

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1678

ՇԱՀԱՆՈՒՄ

+ 1678